

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.713>

<https://orcid.org/0009-0001-0681-7682>

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

Jurga Dzikaitė

Literatūros vaidmuo ugdant sąmoningą
lietuvių:
lituanistiniai vadovėliai, išleisti
emigracijoje 1945–1990

DAKTARO DISERTACIJA

Humanitariniai mokslai,
filologija (H 004)

VILNIUS 2025

Disertacija rengta 2017–2024 metais Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.

Mokslinė vadovė – prof. dr. Aušra Martišiūtė-Linartienė (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, filologijos mokslo kryptis, H 004).

Gynimo taryba:

Pirmininkė – prof. dr. Dalia Kuizininė (Vytauto Didžiojo universitetas, humanitariniai mokslai, filologijos mokslo kryptis, H 004).

Nariai:

prof. dr. Daiva Jakavonytė-Staškuvienė (Vytauto Didžiojo universitetas, socialiniai mokslai, edukologijos mokslo kryptis, S 007);

doc. dr. Giedrius Janauskas (Vytauto Didžiojo universitetas, humanitariniai mokslai, istorijos ir archeologijos mokslo kryptis, H 005);

doc. dr. Žydronė Kolevinskienė (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, filologijos mokslo kryptis, H 004);

doc. dr. Gitana Vanagaitė (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, filologijos mokslo kryptis, H 004).

Disertacija ginama viešame Gynimo tarybos posėdyje 2025 m. sausio 15 d. 14 val. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Centrinų rūmų Konferencijų salėje, I a. Adresas: Antakalnio g. 6, Vilnius, Lietuva, tel. +370 5 262 1943; el. paštas direk@liti.lt.

Disertaciją galima peržiūrėti Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto, Vilniaus universiteto bibliotekose ir Vilniaus universiteto interneto svetainėje adresu:

<https://www.vu.lt/naujienos/ivykiu-kalendarius>

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.713>

<https://orcid.org/0009-0001-0681-7682>

VILNIUS UNIVERSITY

THE INSTITUTE OF LITHUANIAN LITERATURE AND FOLKLORE

Jurga Dzikaitė

Function of Literature in Developing
Conscious Lithuanianness: Lituanistica
Textbooks Published in Emigration in
1945–1990

DOCTORAL DISSERTATION

Humanities,
Philology (H 004)

VILNIUS 2025

The dissertation was prepared in 2017–2024 at the Institute of Lithuanian Literature and Folklore.

Academic supervisor – Prof. Dr. Aušra Martišiūtė-Linartienė (Institute of Lithuanian Literature and Folklore, Humanities, Philology, H 004).

Chairman – Prof. Dr. Dalia Kuiziniene (Vytautas Magnus University, Humanities, Philology, H 004).

Members:

Prof. Dr. Daiva Jakavonytė-Staškuvienė (Vytautas Magnus University, Social sciences, Educology, S 007);

Assoc. Prof. Dr. Giedrius Janauskas (Vytautas Magnus University, Humanities, History, H 005);

Assoc. Prof. Dr. Žydronė Kolevinskienė (Institute of Lithuanian Literature and Folklore, Humanities, Philology, H 004);

Assoc. Prof. Dr. Gitana Vanagaitė (Institute of Lithuanian Literature and Folklore, Humanities, Philology, H 004).

The dissertation shall be defended at a public meeting of the Dissertation Defence Panel at 14:00 on 15 of January, 2025 in the Conference Hall (Ground Floor) of the Institute of Lithuanian Literature and Folklore. Address: Antakalnio street, No. 6, Vilnius, Lithuania, Tel. +370 5 262 1943; e-mail: direk@liti.lt.

The text of this dissertation can be accessed at the libraries of the Institute of Lithuanian Literature and Folklore, Vilnius University, as well as on the website of Vilnius University:

www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendorius

SANTRUMPOS

- DP** – angl. *displaced person* – išvietintasis / perkeltasis asmuo.
- IRO** – angl. *International Refugee Organization* – tarptautinė pabėgėlių reikalų organizacija.
- JTO** – Jungtinių Tautų Organizacija.
- LNMMB** – Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka.
- LNMMB** – Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos
NPDAF Nacionalinis publikuotų dokumentų archyvinis fondas.
- PLA** – Pasaulio lietuvių archyvas.
- UNRRA** – angl. *United Nations Relief and Rehabilitation Administration* – Jungtinių Tautų pagalbos ir atkūrimo administracija.
- VLIK** – Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas.

TURINYS

PRATARMĖ	8
ĮVADAS	12
1. TYRIMO OBJEKTAS – LITUANISTINIS VADOVĖLIS	14
1.1. Tyrimo objekto ribos.....	18
1.2. Tiriamasis laikotarpis – 1945–1990 metai	22
1.2.1. 1944 m. išėivių – DP bangos – kontekstas	23
1.2.2. Lituanistinio švietimo situacija 1945–1990 metais	26
1.2.3. Tiriamojo laikotarpio periodizacija	29
2. ANKSTESNIŲ TYRIMŲ APŽVALGA	41
3. TYRIMO METODOLOGIJA	49
3.1. Teorinės tyrimo atramos	52
3.1.1. Literatūros vaidmens samprata	52
3.1.2. Lietuvybė kaip sąmonės turinys	54
EMPIRINIS TYRIMAS	64
1. LITUANISTINIŲ VADOVĖLIŲ TIPOLOGIJA	65
1.1. DP laikotarpio vadovėliai.....	65
1.2. Palikus DP stovyklas laikotarpio vadovėliai.....	74
1.3. Vadovėlių pavadinimai ir iliustracijos	77
1.4. Lietuvių literatūros kūrėjai – vadovėlių autoriai, mokytojai ir mokiniai	82
2. AUTORIŲ VARDAI IR TEKSTAI, UGDĘ SĄMONINGĄ LIETUVYBĘ	88
2.1. Vardai ir tekstai elementoriuose ir pradinei mokyklai skirtose skaitinių knygose	89
2.2. Vardai ir tekstai skaitiniuose / chrestomatijose, skirtose vyresnėms klasėms.....	97

2.3. Vardai ir tekstai lietuvių literatūros istorijos ir literatūros teorijos vadovėliuose	104
2.4. Ugdymo paradigmos bruožai lituanistiniuose vadovėliuose.....	117
3. LITUANISTINIuose VADOVĒLIuose IŠRYŠKĒJANČIOS SĄMONINGOS LIETUVYBĒS DEDAMOSIOS	123
3.1. Vadovėliuose kartojami literatūros tekstai.....	123
3.1.1. Pilietinę valstybinę savimonę siekiantys ugdyti tekstai.....	123
3.1.2. Lietuvos, kaip žemės, vaizdinį perduodantys tekstai.....	131
3.1.3. Moralines asmens laikysenas atskleidžiantys tekstai.....	150
3.1.4. Lietuvos istorijos ir kultūros pasakojimą įtvirtinantys tekstai	152
3.2. Vadovėlių pasakojimai.....	153
3.2.1. Tautosakos kuriamas pasakojimas.....	153
3.2.2. Istorinis Lietuvos pasakojimas	164
3.2.3. Pasakojimai apie literatūros ir kultūros asmenybes	167
4. LITUANISTINIAI VADOVĒLIAI – SĄMONINGĄ LIETUVYBĒ ĮTVIRTINANTIS IR PRATĒSIANTIS FENOMENAS.....	186
4.1. Lituanistinis vadovėlis kaip lietuvių literatūros istorija	186
4.2. Lituanistiniai vadovėliai-jungtys.....	198
IŠVADOS	206
LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	211
PRIEDAI	227
SUMMARY.....	265
APIE AUTOREŲ	278
PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS	279
PADĒKA	280

PRATARMĖ

Mano vadovėlis

Pirmosios klasės vadovėlis ryškiai žalias su milžiniška A raide per visą viršelį. Toji A balta. Ji gražiai išsiskleidžia gaiviai žalios fone. Viršuje juodomis raidėmis – E. Marcelionienė, V. Plentaitė. Prie jo, atversto, pirmoji pirmosios klasės nuotrauka. Puslapiuose žaidžiantys vaikai – turbūt tada dar tik mokėmės skiemenuoti. *Gir gir gar gar* per ežerėlį. Skaityti mėgau. Lankydavausi mokyklos ir rajono bibliotekose. Namuose skaitė visi – mama, brolis, tėtis. Iš senelio namų, mirus močiutei, atkeliavo dalis bibliotekos. Pamenu, kokį įspūdį padarė tėčio pasakyta mintis, kad jis perskaitęs visas tos bibliotekos knygas. V. Krėvės *Raganius* – iš ten. Sąjūdžio ir pirmaisiais Nepriklausomybės metais knygų pardavėjai užsukdavo į namus – tuomet perskaičiau A. Kamiu *Maras*. Knygynėlyje kitoje gatvės pusėje – fotografuotinė *Balta drobulė*, vėliau iš kažkur – A. Šapoka ir V. Daugirdaitė-Sruogienė. Ypatingos Lietuvos istorijos.

Mama norėjo, kad pirmąjį lietuvių kalbos vadovėlį turėčiau savo – dėl to ir nupirko. Jo nereikėjo gražinti bibliotekai. Mano žalia A, jos – SAULUTĖ su saule ir besišypsančiu vaiku viršelyje. Jos labiau panašus į knygą, mano – į sąsiuvinį. O ir tų sąsiuvinių būta trys. Kažkuris mėlynas. Dar vienas mėlynas, iš kurio darželyje mokėmės rusiškos abėcėlės. Nebuvo malonu liesti jo viršelį. Ar galėjo žalio vadovėlio puslapių apačioje būti išrašytos raidės. Viršelyje prie A raidės prisiglaudęs vaikas. Iš kur atskamba žodis „elementorius“? Kaip pradžių pradžia! Vėliau atsiranda SKAITINIAI ornamentuotu baltai rusvu viršeliu. Literatūros pamokų nepamenu. Bet ten tikrai buvo S. Nėris ir lietuvių liaudies pasakos. Rašytojų portretai, šykštu iliustracijų. Vadovėlis itin balto popieriaus. Jį labiausiai mėgau vartyti, nes rūpėjo gauti gražų (o kokia laimė – jei ir naują!!!) vadovėlį.

Mano mokinių vadovėlis

Pradėjus dirbti mokykloje, vadovėlių trūko. Sunku pasakyti, kodėl, bet dažnai jų nepakaldavo visiems arba tekdavo rasti būdų, kaip jais dalintis. Tada ir atsirado laisvė su viena klase pradėti iš mėlynos knygos, su kita – iš rudos, trečiajai likdavo pati gaiviausia žalia. Pamenu, tai buvo Kęstučio Urbos *Knygų valandos*. Rudoje – V. Šekspyras, žaliwoje, man atrodo, Binkis. Kažkurioje Konan Doilis, kalakutas, brangakmenis. Adomo Mickevičiaus *Gražina*. Jau gerokai padirbėjusi mokykloje, parašiau šio vadovėlio autoriui, ir savo dėstytojai, pas kurį ne itin gerai išlaikiau vaikų literatūros egzaminą. Tada jau dirbau mokykloje, universitetas atsitraukė į antrą planą, vaikų literatūra manęs neįtraukė, bet vaikus mokyti patiko. Tik vėliau turbūt didžiąją

dalį A. Lindgren perskaičiau per vieną gydymo kursą Santariškėse. Ten gydytojai dažnai pavartydavo ant spintelės sudėtas knygas.

Salomėjos Nėries gimnazijoje penktokas Rapolas prie vadovėlio pasisodindavo meškiuką. Klasė buvo trečiame aukšte. Langai į šiaurę, šaltai tuščia. Į ją įeidavau iš galo. Mindaugui rūpėjo, kodėl kai kuriuos vadovėlio puslapius ar pratimus praleidžiame. Tada šito klausimo išsigandau, gal net susierzinau. Gyniau save, sakiau, kad mokomės ne tik iš vadovėlio. Vadovėlius prašydavau aplenkti, gale užrašyti savo vardą ir pavardę, mokslo metus, įvertinti būklę. Metų pabaigoje jie suguldavo krūvomis ant kabineto stalų, paskui keliaudavo į biblioteką.

Kai kurių vadovėlių tiesiog neprisimenu. It jų net nebūtų buvę. Senieji kalbos vadovėliai labai aiškūs ir paprasti, kaip ir mano paauglystėje, kai niekaip nespėdavau su klasės *greitaisiais* atlikti kalbos pratimų ir negaudavau gero pažymio. Vieną iš jų atlikdama sąsiuvinyje parašiau sakinį apie tai, kad Lietuva vėl bus laisva. Mokytoja jį perbraukė raudonai. Iš kur tokia mintis? Gal tai jau buvo Sąjūdžio metai? Gal kažką šnekant nugirdau namuose?

Vadovėlius aš saugojau. Norėjau, kad juos saugotų ir mano mokiniai.

Iš visų vadovėlių, iš jų spalvų labiausiai išnyra ruda. Rudi ornamentai, viršelis. Žemės spalva. Ruduo. Metų pradžia. Vadovėlis mane įžemindavo. Nešdama kuprinę jausdavau jo svorį. Sunki kuprinė reikšdavo sunkią dieną. Kai kuriuos vadovėlius skaitydavau kaip laisvalaikio skaitinius. Toks buvo istorijos vadovėlis, tapęs vakaro skaitiniais 5 klasėje. Apie karą. Apie herojus. Buvo pakilu, šlovinga. Apgaulingos istorijos peripetijų nesupratau.

Mano rašomas vadovėlis

Vadovėlių daug. Jie parašyti iš noro dalintis, iš stokos, mokantis, ką reiškia rašyti vadovėlį, rašyti ne vienai, dailinti žodį, suformuluoti užduotį, ieškoti iliustracijų, imti į rankas parvežtą iš leidyklos, jaudintis, kad per plonas viršelis, kad išplyš. Norėta, kad vadovėlius matytų ir iš jų mokytųsi kuo daugiau mokinių. Važinėta po Lietuvą, kalbėta su mokytojais. Alytus, Kaunas, senoji istorinė LR Prezidentūra, Rokiškis. Nebuvo gaila. Buvo svarbu ir smagu. Daug mokytasi. Kaip ir tas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto oro kvapas. Pradėjus lipti laiptais jis smelkiasi ir nepaleidžia. Antrame aukšte J. Basanavičius? Reti šurmuliai koridoriuose. Antras aukštas. Vileišių kaldiniai. Puiki lubų ornamentuotė, pianinas, koklinė krosnis, grindų parketas. Mecenatų namai. Kultūros namai. Geresnės vietos vadovėliams atsirasti nėra. Už praverto lango ir vasaros kaitra, ir metų tamsumos, kai taksi parveždavo namo.

Rašant buvo sunku įsivaizduoti, koks jis tas vadovėlis, kiek jame turi būti literatūros, kiek grožio, meno, manęs, mokyklos. Kiek jį reikia įsprausti į

kompiuterinių programų ištreniruotus dizaino rėmus, o kiek juose turi likti mokytojo širdies? Vadovėliais norėjosi vesti, verti, duoti, dovanoti, atidaryti, neleisti užsklęsti ir užsisklęsti, parodyti, pakylėti, įtraukti, kalbinti. Taip, kalbinti, kad prakalbėtų. Ramiai, oriai, kartais šelmiškai šyptelėdamas, bet kad nė vienas nesijaustų menkesnis.

Šitų parašytų vadovėlių visų neturiu, bet iš jų mokau ir mokausi. Jie visi pribraukti mano ir mano mokinių. Palyginti su tais praeityje saugotais vadovėliais, šitų niekas nebelenkia, bet jų laukia, jų nori. Stropiųjų jie virto kone sąsiuviniais. Ten matyti skaitymo ir mąstymo strategijos. Gali sekti, kaip auga mintis. Kiek mintyje aštrumo, įvairovės, spalvos. Kaip ieškoma kūrinio veikėjo, jo vietos, laiko, simbolių, motyvų, bet tuo pat metu kuriama savojo paveikslas dėlionė. Iš mano mokinių vadovėlių puslapių gali vertis jų pasaulio žemėlapiai. Europos minties žemėlapiai. Anksčiau būdavę kitaip... Iliustracijos spalvotos. Jei kokybė netenkina, visada galima pasitikrinti internete: prisiartinti, iškirpti, rasti aprašytą, užsisakyti, kad atspausėtų ant marškinėlių. Vadovėlis kaip pasivaikščiojimas. Kaip galimi pasivaikščiojimai ar buvę. Jis negali būti tik *čia* ir *dabar*.

Skaito ir supranta Homerą, Kuprelį, iš Gedos išauga ypatingas Pasaulio medis. Devintokės Mildos jis su šalia sėdinčiu žmogumi. Po medžiu. Kaip Radausko „aš sėdžiu po šakom akacijos baltos“. Visada bijojau vadovėlio rutinos: tekstas, užduotis, atsakymai į klausimus. Todėl jų nematau, arba su jais žaidžiu. Pergrupuuju, sugrįžtu, palieku refleksijai. Leidžiu pasirinkti. Bet nepraleidžiu vaizdų. Noriu, kad juos atpažintų, kad jie taurintų, pakylėtų. Vadovėlio dabar nesmagu nebaigti, *neišeiti*. Jis turi tą pabaigos jėgą, valią, ženklą, kad man ir mano mokiniams gana. Kaip atspirties taško, kaip pradžios, kaip tęsinio...

Kolegė Dalia prisimena savo vadovėlį *Lituanica* Jungtinėse Amerikos Valstijose. Ten, kur lietuviai burdavosi. Kaimynystėje gyveno Bernardas Brazdžionis. Dalia perdavė jo sveikinimų kopijas. Dalios tėvų namuose lankėsi Sigitas Geda. Svarbi buvo Marija Gimbutienė. Dalios Veronikai, vienai iš mano mokinių, visada rūpi paklausti, o kur vienas ar kitas poetas Amerikoje gyveno. Veronika yra *dipukų* anūkė, gimusi Lietuvoje. Jos mama atitekėjo į Lietuvą, į Vilnių. Kartu dirbame mokykloje. A. Nyka-Niliūnas, H. Radauskas, J. Aistis. Baltimorė, Čikaga. Veronika susiranda pati. Dalis Dalios visada ten. Kaip ir Veronikos, pavadintos močiutės vardu. Dalia siūlė vadovėlius parduoti jaunesnių klasių mokiniams. Taip buvo įprasta Amerikoje. Man tai pasirodė svetima. Atsitraukiau, atsiribojau, palikau savieigai. Dabar panašu, kad neprigijo, kad kas bebūtų, vis tiek norima turėti savo.

Prasidėjus karui Ukrainoje, rašydama disertaciją tyrinėjamus vadovėlius pradėjau matyti ne kaip archyvų ar bibliotekų objektus, ne kaip literatūros kanono saugotojus ir perdavėjus, bet kaip gyvos realybės atspindžius. Ukrainos vaikai tėvynėje ir svetur taip pat mokosi iš savų vadovėlių.

ĮVADAS

Šioje disertacijoje tyrinėjami lituanistiniai vadovėliai, parengti ir ugdymo procese emigracijoje naudoti 1945–1990 metais. Lituanistinių vadovėlių, kaip tiriamojo objekto pasirinkimas, nulemtas to, kad būtent jų rengimas ir leidyba buvo aktyvus, ne vieną dešimtmetį trukęs procesas nuo pat pirmųjų metų karo pabėgėlių stovyklose Vokietijoje iki Nepriklausomybės atkūrimo 1990-aisiais. Įdomu ir tai, kad yra vadovėlių, kurie, parengti Nepriklausomoje valstybėje, perleisti pirmaisiais pokario metais DP stovykloje (angl. *displaced person* – išvietintųjų asmenų; toliau darbe vartojama santrumpa DP), vis kartojant leidimus, emigracijoje buvo naudojami iki XX a. devintojo dešimtmečio. Tai pasakytina apie Juozo Ambrazevičiaus vadovėlį *Literatūros teorija*¹. Arba yra DP laikotarpiu parengtų ir išleistų vadovėlių, kurie autoriui tapo atspirties tašku rengiant didesnės apimties literatūros istorijos veikalą. Prano Naujokaičio *Lietuvių literatūros istorija* (t. 1–4)², paties autoriaus teigimu, atsirado iš Vokietijoje parašyto gimnazijai skirto vadovėlio *Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai*³. Pasirodžius pirmiesiems „Lietuvių literatūros istorijos“ tomams, išėivijos spaudos kalbinamas P. Naujokaitis patvirtino sąsajas su 1948-ųjų leidimu: „Kai kurie rašytojai ir kultūrininkai senokai ragino mane išleisti antrą papildytą laidą mano Vokietijoje parašytos, 1948 metais išleistos „Lietuvių literatūros“⁴. Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad net praėjus daugiau nei dviem dešimtmečiams vadovėlis buvo prisimenamas. Galbūt tai nulėmė ne vadovėlinis paties vadovėlio pobūdis, nes tuo metu išėivijoje P. Naujokaičio vadovėlį jau buvo pakeitę kiti, o aptariamas autoriaus veikalas kultūrinėje sąmonėje visų pirma buvo užėmęs literatūros istorijos vietą. Jurgis Gliuda, kalbindamas P. Naujokaitį ir primindamas lietuvių

¹ Šiek tiek pakoreguotais pavadinimais minėtas vadovėlis buvo leidžiamas ir naudojamas nuo 1933 iki 1981 metų: Juozas Ambrazevičius, *Literatūros teorija: Poetika: Vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms (Atspausa iš antro leidimo)*, Scheinfeld'as, 1948. – Originalus leidinys: Kaunas, 1933.

Juozas Ambrazevičius, *Literatūros teorija*, Meerbeck: Lietuvių gimnazija, 1946.

Juozas Brazaitis, *Lietuvių literatūros teorija: Poetika*, Chicago: Pedagoginis lituanistikos institutas, 1981.

² Pranas Naujokaitis, *Lietuvių literatūros istorija*, t. 1–4, Chicago: JAV LB Kultūros Taryba, 1973–1976.

³ Pranas Naujokaitis, *Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai*, Tübingen: Patria, 1948.

⁴ Jurgis Gliuda, „Pranas Naujokaitis rašo „Lietuvių literatūros istoriją“: pasikalbėjimas su autoriumi“, *Dirva*, 1973, Nr. 77, p. 5.

Prieiga internete: <http://www.spauda.org/dirva/archive/n1973/1973-10-10-DIRVA.pdf> [žiūrėta 2021-04-09].

literatūros istorijos poreikį, teigė: „Iševija beturi konspektišką Tiubingeno „Patrijos“ 1948 metais išleistą Prano Naujokaičio „Lietuvių literatūrą“⁵.

Emigracijoje parengti, išleisti ir ugdymo procese naudoti lituanistiniai vadovėliai, kaip tyrimo medžiaga, įdomūs dėl kelių priežasčių. Visų pirma jie iki šiol nėra sistemingai tyrinėti bandant juos pažinti kaip siekusius formuoti stiprią ir aktyvią lietuviškąją tapatybę; antra – pirmaisiais gyvenimo emigracijoje metais perdavę tarpukario Lietuvos kanoną ir ugdymo paradigmą, vėliau, keičiantis gyvenimo aplinkybėms, jie turėjo atrasti naujus dialogo su adresatu ir poveikio jam būdus; trečia – tyrimu siekiama bent iš dalies užpildyti literatūrologijoje egzistuojančią spragą, kai mokyklinio kanono analizė išstumama į tyrimų paraštę nebandant jos sieti su didžiąja literatūra⁶. Tai reiškia, kad įdėmus žvilgsnis į iševijoje išleistus lituanistinius vadovėlius gali padėti atkurti visumos vaizdą.

Tyrėjo sąmonę aktyvina ne tik tai, kas įdomu, bet ir tai, kas kelia sunkumų. Šio darbo atveju tai siekis į lituanistiniuose vadovėliuose skelbiamus literatūros tekstus ir jų interpretacijas pažvelgti kaip į fenomeną, kuris sudėtingoje istorinėje situacijoje siekė aktyvinti, palaikyti ir pratęsti lietuvių, kelti bendruomenei priklausančiam žmogui tautinio sąmoningumo reikalavimus. Keliami hipotezė, kad emigracijoje naudoti lituanistiniai vadovėliai atliko svarbų vaidmenį formuojant individo ir bendruomenės įsitikinimus, perdavė istorinį ir kultūrinį pasakojimą, žinias ir vertybes. Tarpukario Lietuvoje vadovėlių leidyba buvo kontroliuojama valstybės: vadovėlius leido vienintelė valstybinė leidykla: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija – vadinasi, jais naudotasi ir įtvirtinant politinę valstybės ideologiją. Emigracijoje vadovėlių rengimas ir leidyba tapo visos bendruomenės rūpesčiu. Todėl tampa svarbu išsiaiškinti, kaip bendruomenė į vadovėlių rengimo ir leidybos darbą buvo įsitraukusi, kokią reikšmę tam teikė.

⁵ *Ibid.*

⁶ Daugiau apie mokyklą, kaip vieną iš kanonizacinių institucijų, žr. Viktorija Šeina, „Literatūrinio kanono tyrimai: metodologinės gairės“, *Literatūra*, 2019, t. 61 (1), p. 11–24.

1. TYRIMO OBJEKTAS – LITUANISTINIS VADOVĖLIS

Tyrime objektu – *lituanistiniu vadovėliu* – laikomi a) tarpukario Lietuvoje parengti ir išleisti, o emigracijoje tiriamuoju laikotarpiu perleisti; b) tiriamuoju laikotarpiu parengti ir išleisti elementoriai, skaitiniai (chrestomatijos), lietuvių literatūros istorijos ir literatūros teorijos vadovėliai; c) pirmuoju tiriamojo laikotarpio etapu (1945–1949 m.) vadovėlius pakeitusi periodika, tiksliau, periodinių leidinių priedai, vėliau išleisti kaip vadovėliai, arba įvairūs tęstiniai leidiniai.

Apibrėžiant objektą ir ruošiantis tirti konkrečius vadovėlius remtasi bibliografiniais leidiniais: Vėlavičienė Silvija, Poškutė Birutė, Karalienė Eglė (sud.) 2002. *Lietuvių išeivijos spaudos bibliografija 1945–2000*⁷, t. 1 (toliau – *Išeivijos spaudos bibliografija*); Misiūnas Remigijus 2012. *Lietuvių DP knyga 1945–1992 metais: sąvadas*⁸ (toliau – *Sąvadas*).

Sąvoka „lituanistinis vadovėlis“ buvo vartojama ir emigracijoje išleistuose vadovėliuose. Pvz., Jurgio Ambraškos ir Stepo Zobarsko vadovėlyje *Aušrelė, III dalis, Lietuvių kalbos skaitymai III-čiam pradinės mokyklos skyriui* rašoma: „Visų pirma buvo norimi parūpinti lituanistiniai vadovėliai: skaitymų knygos, gramatika, istorija, tėvynės pažinimas.“⁹ Praėjus keleriems metams filosofas Juozas Girnius straipsnyje „Tautinio auklėjimo problema tremties mokykloje“ (1948) aptarė išskirtinę lituanistinių dalykų vertę atskleidžiant tautos dvasią, saugant mokinį nuo nutautėjimo:

„Lituanistiniai dalykai (lietuvių kalba ir literatūra, Lietuvos istorija, Lietuvos geografija), kuri betarpiškai liečia lietuviškąją tikrovę, mokykloje turi užimti pačią centrinę vietą. <...> Kalbėti apie lituanistinių dalykų tremtyje nebenaudingumą yra lygu save iš anksto atiduoti nutautėjimo grėsmei. [Čia ir kitur paryškinta autoriaus – J. Dz.] Nebus tremtyje naudinga ne tik lituanistinius dalykus gerai pažinti, bet ir iš viso lietuviu būti. Kas norės tremtyje vadovautis vien oportunistiniais naudos išskaičiavimais, tas ir pats nepasijus, kaip nutautės. Jei norime išlikti lietuviais, turime visa, kas lietuviška, vertinti ne praktinio panaudojamumo, o tautinio vertingumo matu. Gi tautinio auklėjimo požiūriu lituanistinių dalykų vertė neginčytina. Jie atskleidžia mokiniui tautos dvasią. <...> lituanistiniais dalykais jis [mokinys] suvedamas į betarpišką kontaktą su mūsų tautos dvasinėmis gelmėmis.

⁷ Silvija Vėlavičienė, Birutė Poškutė, Eglė Karalienė, *Lietuvių išeivijos spaudos bibliografija 1945–2000*, t. 1, sud. ir parengė Silvija Vėlavičienė, Birutė Poškutė, Eglė Karalienė, Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2002.

⁸ Remigijus Misiūnas, *Lietuvių DP knyga 1945–1992 metais: sąvadas*, Vilnius: Bonus animus, 2012.

⁹ Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *Aušrelė, III dalis: lietuvių kalbos skaitymai III-čiam pradinės mokyklos skyriui*, Tübingen: Lietuvių sąjunga, 1945, p. [3] – Perspausdintas leidinys: Kaunas: Sakalas, 1939.

Šita prasme lituanistiniai dalykai nėra tik paprasti mokomieji dalykai šalia daugelio kitų, bet ir patsai pagrindinis tautinio auklėjimo veiksnys — tautinės mūsų dvasios atsiskleidimo vieta.¹⁰

Vadovėlių pratarmėse išryškėjo, kad lituanistiniai vadovėliai buvo suvokiami kaip svarbiausi — jais bendruomenė, atsidūrusi tremtyje, susitelkdama¹¹ siekė pasirūpinti pirmiausia: „Visų pirma buvo norimi parūpinti lituanistiniai vadovėliai: skaitymų knygos, gramatika, istorija, tėvynės pažinimas.“¹² Be to, vadovėlių pratarmėse lietuvybės ugdymas buvo siejamas su literatūra. Pratarmėse įvardijama: kad literatūra yra vienas iš būdų mokyti gimtąją kalbą ir puoselėti tautiškumą („Gimtajai kalbai mokyti ir tautiškumui ugdyti visų pirma pasigendama savos literatūros chrestomatijos.“¹³); kad literatūra susieja su Tėvyne, paruošia grįžimui į ją („Šį darbą skiriu lietuviškai mokyklai tremtyje, kad mokytojams lituanistams būtų lengvesnis darbas ir kad mūsų jaunimas, sunkioms tremties dienoms pasibaigus, grįžtų į savo Tėvynę su skaidria lietuviška širdimi.“¹⁴). Lietuviškas spausdintas žodis, kaip ir Tėvynė¹⁵, pratarmėse buvo siejamas su ilgesio išgyvenimu: „Jūs pasiilgot savo gimtinės namelių, pasiilgot ten, Tėvynėje, pasilikusių savo draugų, pasiilgote savo laikraštėlių ir knygelių.“¹⁶ Bendruomenė stengėsi įveikti lietuviško žodžio stoką pateikdama skaitinių jau skaitantiems ir pasirūpindama tais, kurie dar neturėjo skaitymo patirties: „Suprasdami jūsų norus (nepamiršdami ir tų, kurie tik čia, toli nuo Tėvynės, išmoko skaityti), išleidžiame jums šį kuklų leidinį.“¹⁷

¹⁰ Juozas Girnius, „Tautinio auklėjimo problema tremties mokykloje“, in: *Literatūros ir kultūros kritikos rinktinė*, sud. Kęstutis K. Girnius, parengė Giedrė Olsevičiūtė, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2014, p. 273.

¹¹ „Šia proga norime pabrėžti, kad kalbamam vadovėliui išėiti daugiausia padėjo ponis A. Juodulaitienė (be jokio atlyginimo parašiusi matricas) ir kun. dr. J. Maknys (be atlyginimo leidęs pasinaudoti mašinėle lietuviškais rašmenimis).“ — „Leidėjų žodis“, in: Juozas Ambrazevičius, 1948, p. 79.

¹² J. Kavaliūnas, „Ižangos vietoj“, in: Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, 1945, p. [3].

¹³ Benediktas Babrauskas, *Lietuvos keliu*: skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai, d. 1, p. [3].

¹⁴ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 6.

¹⁵ „Esame dabar labai toli nuo jos, nuo mūsų brangių, labai mylimos LIETUVOS. Naktį sapne, o dieną atsiminimuose regime ją kasdien. Jos labai labai pasiilgome. Trokštame kuo greičiau į ją sugrįžti, LIETUVA laukia mūsų, ji šaukia mus.“ — „Mielieji mūsų mažyčiai“, in: *Lietuvos balsai: vaikams* [skaitiniai], red. G., B-nė ir Kr., 2-as leid., Wiesbaden: Giedra, 1945, p. 1.

¹⁶ „Mažiesiems skaitytojams“, in: *Gimtinės žiburėliai 1946.II.16*, Hanau, p. 4.

¹⁷ *Ibid.*

Pastanga pirmaisiais gyvenimo DP stovyklose metais pasirūpinti vadovėliais buvo būdinga ne tik ten gyvenantiems lietuviams, bet ir latviams, lenkams, estams ir kt. iš Sovietų Sąjungos pasitraukusioms tautinėms bendruomenėms. Iveta Ҡestere ir Baiba Kaļķe pastebi, kad DP stovyklų mokyklose buvo naudojami, perrašomi ir perspausdinami iš Latvijos atsivežti vadovėliai. Situacija pagerėjo įsteigus savo leidyklas¹⁸. Anna D. Jaroszynska-Kirchman atkreipia dėmesį, kad pirmuosius vadovėlius ten veikiančioms lenkų mokykloms parūpino Londone rezidavusi Lenkijos emigracinė vyriausybė. Vėliau vadovėlius siuntė pavieniai JAV gyvenantys lenkų išeiviai, Lenkijos Raudonojo Kryžiaus organizacija, įvairios JAV veikusios visuomeninės lenkų organizacijos. Iki atsirandant jau DP stovykloje parašytiems vadovėliams, juos pakeitė prieš karą parengti ir paprasčiausiu būdu dauginami vadovėliai bei pačių mokytojų perrašyti tekstai, skelbiami vaikų žurnaluose¹⁹. Tarpukariu parengtais vadovėliais naudojosi ir estų diaspora²⁰.

Į tyrimą įtraukti lituanistiniai vadovėliai skirstomi į kelias grupes.

Elementoriai įtraukiami laikantis nuostatos, kad skaitymas, kaip sąmonės įveiklinimo aktas, ir ypač pirmosios skaitymo patirtys yra svarbus sąmoningos lietuviybės formavimo fenomenas. Būta ir tokių pradinėi mokyklai skirtų vadovėlių, kuriuose kartu su skaitymais buvo pateikiamas tėvynei pažinti vadovėlis. Pvz., perleistame tarpukario Lietuvos vadovėlyje *Aušrelė, III dalis, Lietuvių kalbos skaitymai III-čiam pradinės mokyklos skyriui* yra ir Pelikso Šinkūno vadovėlis *Tėvynės pažinimas: Vadovėlis III-čiam prad. Mokyklos skyriui*²¹. Taip buvo primenama 1918–1940 metų Lietuvos pradinio ugdymo tradicija, kurioje itin daug dėmesio skirta savam kraštui pažinti jį apeinant, apkeliaujant. Netekus galimybės savame krašte gyventi, per jį lydėti galėjo atmintis, artimųjų ir tokio vadovėlio pasakojimai bei literatūros tekstai. Viktorija Daujotytė pabrėžė, kad būtent tarpukario Lietuvos pradžios mokyklų išauginta žemininkų karta išsiskyrė patriotiškumu:

¹⁸ Iveta Ҡestere, Baiba Kaļķe, „Learning National Identity Outside the Nation-State: the Story Of Latvian Primers (Mid-1940s – Mid-1970s)“, *Human, Technologies and Quality of Education*, 2020, p. 39. Prieiga internete: <https://doi.org/10.22364/htqe.2020.03> [žiūrėta 2021-09-22].

¹⁹ Anna D. Jaroszynska-Kirchman, „Patriotism, Responsibility and the Cold War: Polish Schools in DP camps in Germany, 1945–1951“, *The Polish Review*, 2002, Vol. 47, No. 1, p. 46. Prieiga internete: <https://www.jstor.org/stable/25779305> [žiūrėta 2021-09-23].

²⁰ Vahur Mägi, „Estonian technology Education in Exile after the Second World War“, *Baltic Journal of European Studies*, 2011, Vol. 1, No. 1, p. 382–383. Prieiga internete: https://www.ies.ee/iesp/No9/iesp_no9.pdf [žiūrėta 2021-09-23].

²¹ Jurgis Ambraska, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 110.

„Ant jos laikosi kultūros prasitęsimas, kultūros rezistencija.“²² Šios kartos atstovai Kazys Bradūnas, Alfonsas Nyka-Niliūnas buvo svarbūs kultūrinio gyvenimo DP stovyklose dalyviai (apie tai žr. *Vadovėlių autoriai, mokytojai ir mokiniai – lietuvių literatūros kūrėjai*).

Skaitiniai ir chrestomatijos pateikia literatūros tekstų rinkinį. Literatūrinio kanono tyrėja Viktorija Šeina teigia, kad vadovėliai ir chrestomatijos atskleidžia kanono konstravimo mechanizmus, turi išskirtinę galią jį skleisti ir įtvirtinti bei „pasiekia visas be išimties konkrečios visuomenės socialines grupes“²³. Atliekant šį tyrimą pritarta tokiai kanono tyrėjos nuostatai pridėdant, kad į skaitinius ir chrestomatijas įtraukti literatūros tekstai ir saistė bendruomenę, ir nubrėžė svarbias ribas, t. y. pasakė, kas bendruomenei priklausė, o kas – ne. Šios grupės lituanistinius vadovėlius dar jų autoriai vadino „skaitymai“ arba „skaitymo knygelės“²⁴.

Lietuvių literatūros istorijos vadovėliai tyrimui svarbūs tuo, kad įtraukia bendruomenę į tokį reikšmių lauką, kuris tuo metu jai svarbus ir yra jos vertinamas. Vadovėliuose pateikiama kūrinių interpretacija nusako tekstų skaitymo ir suvokimo kryptį, suformuoja tų tekstų reikšmių visumą, nulemiančią, kaip autorius ir jo tekstas bus suprantamas. Bendruomenė per literatūros tekstus ir jų interpretaciją susitaria ir pasako, kas ji yra, kas jai svarbu, kokie jos tikslai. Vadinasi, lietuvių literatūros istorijos vadovėliai gali padėti rekonstruoti pačios visuomenės kultūrinius ir netgi tam tikrais atvejais politinius poreikius konkrečioje istorinėje situacijoje. „Kanoninių tekstų reikšmės, vertybių sistema, įvaizdžiai ir simboliai apsigyvena bendruomenės narių sąmonėje jiems apie tai nė nesusimąstant. <...> šis tekstų korpusas įgalina <...> tapatinimąsi su bendromis patirtimis, vertybinėmis nuostatomis ir nutiesia bendrystės saitus tarp konkrečios grupės narių, tampa jų komunikacijos pagrindu.“²⁵

Literatūros teorijos vadovėliai į tyrimą įtraukiami tiek, kiek juose esantys literatūros arba palydimieji tekstai (pratarmės, įvadai, komentarai) papildo sąmoningos lietuviybės apibrėžtį. Šis aspektas įdomus dėl to, kad universalios literatūros sąvokos buvo priartinamos per savos literatūros pavyzdžius. Vadinasi, ir iliustracinę funkciją atliekančiais tektais buvo perduodamos bendruomenei svarbios reikšmės. Be to, kai kuriuose

²² Viktorija Daujotytė, „Apie galimybę patirti savo kraštą ir tėvynę“, in Idem, *Prigimtinės kultūros ratilai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2017, p. 62.

²³ Viktorija Šeina, *op. cit.*, p. 12.

²⁴ Pvz., *Skaitymo knygelės*, Lehrte: Pradžios mokykla, 1945; *Skaitymai pradinei mokyklai*, Tübingen, 1945.

²⁵ Daugiau žr. Viktorija Šeina, *op. cit.*, p. 19.

emigracijoje išleistuose lietuvių literatūros istorijos vadovėliuose literatūros istorijos kursas papildomas literatūros teorijos pagrindais²⁶.

1.1. Tyrimo objekto ribos

Į tyrimą neįtraukiami lietuvių kalbos vadovėliai, nors tradiciškai jie priskiriami lituanistinių vadovėlių grupei ir sutinkama, kad buvo svarbūs sąmoningai lietuvybei ugdyti. Pasirinkimas grindžiamas tuo, kad lietuvių kalbos vadovėliuose literatūros tekstų nebuvo pateikiama (žr. Petras Būtėnas *Lietuvių kalbos konspektas*²⁷) arba buvo pateikiami fragmentiškai ir atliko tik iliustracinę funkciją – į juos nebuvo raginama žvelgti kaip į literatūros fenomeną. Pvz., Leonardo Dambriūno vadovėlyje *Lietuvių kalbos sintaksė*²⁸ sintaksės teorija iliustruojama pavyzdžiais (daugeliu atvejų nesunku suprasti, kad pavyzdžių ieškota klasikų raštuose ir tautosakoje, galbūt kai kurie pateikti iš atminties), tačiau pavyzdžių šaltiniai nenurodomi, išskyrus vieną atvejį: 7 puslapyje išspausdintas Maironio eilėraštis „Vilnius“, prašoma nustatyti sakinių rūšį ir padėti trūkstumų skyrybos ženklus.

Į tyrimą neįtraukiami ir Lietuvos istorijos ir geografijos vadovėliai. Vanda Daugirdaitė-Sruogienė vadovėlyje *Lietuvos istorija kalba* apie tai, kad grožinė literatūra gali sužadinti norą „giliau studijuoti istoriją“, ir pabrėžia mokytojų pareigą „pratinti <...> jaunimą skaityti lietuviškas knygas“²⁹, skiria literatūrinių užduočių besimokantiems Lietuvos istorijos, tačiau, kaip ir lietuvių kalbos vadovėlių atveju, literatūros kaip visumos aprėpti, analizuoti ir interpretuoti neprašo. Literatūros vaidmens klausimas mokantis istorijos ir geografijos galėtų tapti ateities tyrimų uždaviniu. Taip pat ateityje tikimasi į tyrimą įtraukti ir daugiau palikus DP stovyklas laikotarpiu išleistų lituanistinių vadovėlių, kadangi šioje disertacijoje daugiausia dėmesio skiriama DP laikotarpio vadovėlių analizei darant prielaidą, kad būtent jie literatūrai suteikė kokybiškai naują reikšminį svorį palaikant ir kūrybingai puoselėjant lietuvybę.

²⁶ Pvz., Vida Bučmienė, Juozas Masilionis, *Lietuvių literatūra: Lithuanian literature: Trumpas tautosakos ir liet. literatūros kursas su chrestomatija ir literatūros teorijos pagrindais aukštesn. lituanistikos m-klos 5-ajai kl.*, Chicago: Čikagos aukštesn. lituanistikos m-kla, 1978.

²⁷ Žr. Petras Būtėnas, *Lietuvių kalbos konspektas: Mokytojų kursams ir gimnazijai: 1946–1948 m.*, Seedorf-Stadé- Dedelstorf-Diepholz, 1946.

²⁸ Leonardas Dambriūnas, *Lietuvių kalbos sintaksė*, II-oji laida, Tübingen: Patria, 1947.

²⁹ Vanda Sruogienė, *Lietuvos istorijos uždaviniai ir pratimai: priedas prie tos pat autorės Lietuvos istorijos vadovėlio 6-sios laidos*, Chicago: Terra, 1967, p. 3–4.

Pastebėtina, kad kai kuriais atvejais sąvoka „vadovėlis“ pačių lituanistinių vadovėlių autorių buvo keičiama sąvoka „konspektas“, „medžiaga“. „Konspektu“ savo darbą pavadino Petronėlė Orintaitė-Janutienė: *Lietuvių literatūros konspektas [5–8 kl.]*, Augsburg: Augsburgio lietuvių gimnazija, 1946. Sąvoka „konspektas“ vartojama ne tik leidinio pavadinime, bet ir pastabose pristatant šaltinius, kuriais remtasi: „Konspektui šiek tiek naudotasi M. Miškinio „Liet. literatūra“ V ir VI kl., o šiaip visa rašyta iš atminties, tad vardų, pavadinimų ir datų tikslumas bei tinkama programinė proporcija – gal ne visur išlaikyta.“³⁰ Tas pats pasakytina ir apie Petro Būtėno parengtą lietuvių kalbos vadovėlį *Lietuvių kalbos konspektas: Mokytojų kursams ir gimnazijai: 1946–1948 m. Seedorf-Stadé-Dedelstorf-Diepholz*, 1946. Sąvoka „konspektas“ vartojama ir leidiniui pavadinti, ir turinio specifikai nusakyti: „Ši konspektinė programa nėra baigta rotatuoti <...>.“³¹ Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad taip pat leidinį apibrėžė ir S. Čiurlionienė-Kymantaitė Voroneže parengtam ir išleistam mokymo priemonių komplektui pavadinti: *Lietuvių literatūros istorijos konspektas*, Voronežas: Lietuvių Spaustuvė, 1918. Konspektų atsiradimo aplinkybės (po Pirmojo ir po Antrojo pasaulinio karo) liudija ypatingą bendruomenės pastangą būti, išlikti įvardijant kultūrai ir literatūrai svarbiausius tekstus.

Medžiaga literatūros pamokoms savo darbą pavadino Juozas Masilionis: pratarmėje autorius pastebėjo, kad jo pateikiama „tik medžiaga lietuvių literatūros pamokoms“³², kurios jis nenorėtų vadinti vadovėliu. Be to, pabrėžė: „Daugiausia vietos užima tokie dalykai, kurie vadovėlyje vengtini, būtent, daugiausia ir nesivaržydamas vietos skyriau veikalų siužetams atpasakoti ir vienai kitai ištraukai duoti.“³³

Neretai pratarmėje darbo autorius paaiškindavo, dėl kokių objektyvių priežasčių darbas nėra tikras vadovėlis. Pranas Naujokaitis, vadovėlio *Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai* autorius, rašė: „Kadangi lietuviškoje tremties vargo mokykloje lietuviška knyga yra tik retas brangus svečias, dėl to stengtasi duoti ir pačių elementariausių žinių apie veikalus (kur galima, net veikalų turiniai

³⁰ Petronėlė Janutienė, *Lietuvių literatūros konspektas [5–8 kl.]*, Augsburg: Augsburgio lietuvių gimnazija, 1946, p. 63.

³¹ Petras Būtėnas, *op. cit.*, p. 145.

³² Juozas Masilionis, *Lietuvių literatūros istorija: Medžiaga lietuvių literatūros pamokoms: Tinka vadovėliu gimnazijoms*, d. 1: V–VI klasių kursas; d. 2: VII klasės kursas; d. 3: VIII klasės kursas, Scheinfeld: Lietuvių gimnazijos tėvų komitetas, 1947, p. [3].

³³ *Ibid.*

perpasakojami), mažiau atsižvelgta į pačių mokinių savarankiško darbo principą.“³⁴

Pirmaisiais pokario metais, iki pasirodant pirmiesiems vadovėliams ir regint sudėtingą lietuviškos knygos situaciją, Juozas Brazaitis rašė:

„Žymiai blogiau su knygom. Tremtinių visuomenė ir ypač mokyklos kenčia didelį knygos badą. Iš tėvynės niekas bibliotekų neatsigabeno. Maža kas tik vieną kitą knygą galėjo pasiimti. Bet kai kurių veikalų nesusirenka čia nė po vieną egzempliorių, iš kurio galėtum veikalą perspausdinti.“³⁵

Būtent dėl to literatūros tekstai skelbti periodinėje spaudoje, o vadovėlių autorių ar recenzentų ne kartą pabrėžta, kad jų adresatas – visi, kuriems trūksta lietuviškos knygos. Todėl, analizuojant 1945–1949 m. medžiagą, į tyrimą buvo įtraukti kai kurie periodinėje spaudoje skelbti literatūros tekstai ir juos papildantys apžvalginiai straipsniai. Konkretaus periodinio leidinio pasirinkimą nulėmė objektyvūs kriterijai: pirma, tyrinėjant pirminius šaltinius, pavyko identifikuoti, kad tekstai atstojo/ papildė vadovėlį ir buvo tikslingai skirti mokyklai; antra, akivaizdu, kad periodinėje spaudoje skelbti literatūros tekstai ir jų interpretacijos išaugo į leidinio priedą, o paskui funkcionavo papildydami to paties autoriaus vadovėlį. Minėtosios išvalgos taikytinos bandant atkurti P. Orintaitės-Janutienės *Lietuvių literatūros konspekto* atsiradimo aplinkybes. Dar iki *Konspektui* pasirodant, Augsburgėje leistame savaitraštyje *Žiburiai* 1945 m. buvo įsteigta literatūrinė skiltis „Mūsų skaitymai“ (Nr. 2, 3, 4). Šios skilties atsiradimą, o drauge ir bendrą ano meto lietuviškos knygos situaciją, Vaclovas Kasakaitis, Augsburgio skyriaus švietimo tarybos pirmininkas, aiškino taip:

„Išsiilgome savosios knygos, savosios grožinės literatūros: trūksta mums jų. Nėra sąlygų šią spragą veikiai užtaisyti. Norėtume ką paskaityti iš savosios literatūros, bet neturime. Ypačiai jaunimas serga savosios knygos ilgesiu. Mokykloje, paskaitose, pasikalbėjimuose jis girdi vyresnius kalbant apie mūsų rašytojus, girdi cituojant jų raštus, eilėraščius. Norėtų ir jis paskaityti savąjį poetą, rašytoją. Deja, nėra kur gauti... <...> Ir vyresniesiems tie skaitymai, kai neturi savosios knygos, bus pragiedrulėlis mūsų gyvenime.“³⁶

³⁴ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 5–6.

³⁵ Brazaitis, Juozas, „Kultūrinis lietuvių aktyvumas“, in: Juozas Brazaitis, *Raštai*, t. 5, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1984, p. 63.

³⁶ Vaclovas Kasakaitis, „Žodis pradėdant“, *Žiburiai: lietuvių savaitraštis*, 1945, Nr. 2, p. 3. Prieiga internete: <https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1B0002139329> [žiūrėta 2019-10-24]).

„Mūsų skaitymų“ skiltyje spausdinti grožinės lietuvių literatūros kūriniai ir jų ištraukos, taip pat P. Orintaitės-Janutienės parašyta apžvalga „Lietuvių literatūra. XX a.“, pradėta publikuoti nuo ketvirtojo laikraščio numerio³⁷. Tačiau atrodo, kad neilgai trukus leidėjai pradėjo svarstyti apie atskirą, didesnės apimties priedą, kuris tikslingiau tenkintų skaitinių poreikius: vietoj „Mūsų skaitymų“ skilties *Žiburių* skaitytojai ėmė gauti priedą *Skaitymai*, pasirodžiusį drauge su septintuoju savaitraščio numeriu. Šį priedą ėmėsi redaguoti P. Janutienė, tačiau ji ir toliau rengė medžiagą XX a. lietuvių literatūros apžvalgai, kuri buvo skelbiama iki aštuntojo savaitraščio *Žiburiai* numerio. Tikėtina, kad šio priedo pavadinimas pasirinktas neatsitiktinai: 1920–1923 m. Kaune buvo leidžiamas literatūros ir kritikos žurnalas *Skaitymai*. Iki 1923 m. žurnalą redagavo V. Krėvė. P. Orintaitė parašė diplominį darbą „Tautosakos elementas V. Krėvės kūryboje“, V. Krėvė buvo rašytojos dėstytojas universitete. Dienoraštyje P. Orintaitė mini V. Krėvę kaip vieną iš didžiųjų Mokytojų, o draugystę apibūdina kaip intelektualiai ugđžiusią³⁸. Nuo 1945 m. lapkričio 17 d. iki 1946 m. birželio 15 d. buvo išleista trisdešimt *Skaitymų* numerių – nedidelės apimties (visi po keturis puslapius, išskyrus Nr. 6 – aštuonių puslapių) spaudinių, kuriuose publikuoti daugiausia grožiniai tekstai, kai kurie papildyti iliustracijomis, nuotraukomis ir itin trumpomis rašytojų ar kultūros veikėjų biografijomis. Susidaro įspūdis, kad *Skaitymų* paskirtis buvo papildyti glaustą ir itin kondensuotą *Lietuvių literatūros konspekto* pasakojimą. Šį spėjimą patvirtintų pastebėjimas, kad abiejuose leidiniuose laikomasi to paties chronologinio medžiagos pateikimo principo: tiek *Skaitymai* (1945 Nr. 1), literatūrinis laikraščio priedas, tiek vadovėlis pradėdami lietuvių tautosakos pristatymu (p. 1–8). Be to, konspektyvus Janutienės vadovėlio pobūdis lėmė itin mažą jame pateikiamų pavyzdžių kiekį, – *Skaitymai*, perspausdindami lietuvių literatūros kūrinius ir jų ištraukas, padėjo šią spragą užpildyti.

Iš viso tiriamuoju laikotarpiu, remiantis Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos bibliografų parengta *Išėvijos spaudos bibliografija*, buvo išleista 14 šio tyrimo imčiai priklausančių elementorių, 16 skaitinių ir chrestomatijų, 18 lietuvių literatūros istorijos vadovėlių, 1 literatūros teorijos vadovėlis. Pastebėtina, kad į šį skaičių nėra įtraukiami pakartotiniai leidimai. Remigijaus Misiūno sudarytas *Sąvadas* sąrašą papildė

³⁷ *Žiburiai*: lietuvių savaitraštis, 1945, Nr. 4, p. 5.

³⁸ Daugiau žr. Petronėlė Orintaitė, „... o koks trumpalaikis laimės vainiko žydėjimas!“, *Metai*: literatūros žurnalas, 2005, Nr. 2.

Prieiga internete: <https://www.zurnalasmetai.lt/?p=16369> [žiūrėta 2023-02-12].

dar 14 elementorių, 4 – skaitiniais ir chrestomatijomis, 4 – lietuvių literatūros istorijos vadovėliais.

Žvelgiant į lituanistinių vadovėlių rengimo ir leidybos geografiją, pasaulio žemėlapyje išryškėja kelios svarbiausios vietos – pirmaisiais pokario metais tai išskirtinai Vokietija (Meerbeck, Scheinfeld, Augustdorf, Augsburg, Tübingen, Weilheim-Teck, München, Wiesbaden, Hanau, Hamburg, Stuttgart, Fellbach / Württemberg, Greven, Dillingen, Kassel-Mattenberg ir kt.) ir Austrija (Salzburg) – tos valstybių vietos, kuriose veikė DP stovyklos, kūrėsi lietuviškos mokyklos, būrėsi aktyvios bendruomenės; po 1949-ųjų, palikus DP stovyklas, – JAV (Chicago, Boston, Stamford, Brooklyn), Australija (Melbourn), Italija (Roma), Kanada (Toronto), Didžioji Britanija (London).

Ilgainiui pasaulyje lituanistinių vadovėlių leidybos centru tapo Čikaga: ten tiriamuoju laikotarpiu vadovėlių išleista daugiausia³⁹. Vadovėlių leidyba nuosekliai rūpinosi JAV LB Kultūros fondas, JAV LB Švietimo taryba, ne vieną finansavo Lietuvių fondas. Tačiau būta ir vadovėlių, išleistų privačiomis lėšomis, arba tokių, kurių atsiradimą ir po 1949-ųjų inicijavo konkretaus miesto mokytojų bendruomenė (Bostono lietuvių mokytojai) ar konkreti ugdymo įstaiga (K. Donelaičio aukštesnioji lituanistinė mokykla, Pedagoginis lituanistikos institutas)⁴⁰.

1.2. Tiriamasis laikotarpis – 1945–1990 metai

Tyrimo imčiai priskiriami vadovėliai ir / ar juos pakeitusi periodika, rengta, publikuota ir ugdymo procese naudota nuo 1945-ųjų iki 1990-ųjų.

Laikotarpio pradžią apibrėžti įgalina tai, kad 1944-ųjų vasarą tūkstančiai lietuvių, gelbėdamiesi nuo artėjančio fronto ir antrosios sovietų okupacijos, pasitraukė į Vakarus. Vinco Bartusevičiaus teigimu, „spėjama, kad apie 100 000 lietuvių tuo metu buvo pajudėję iš savo gimtinių, bet tik dalis pasiekė Vakarus“⁴¹. Pabėgėlius pradėjus telkti į stovyklas, 1945 m. birželio mėnesį kūrėsi ir pirmosios mokyklos, susiformavo visas lietuviškų mokyklų tinklas⁴² – tada ir prasidėjo vadovėlių leidyba⁴³. Teigiama, kad pokario Vokietijoje buvo daugiau nei 12 tūkst. mokyklinio amžiaus vaikų

³⁹ Žr. *Išėivijos spaudos bibliografija*, p. 462–464, 470–472, 489–491.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ Vincas Bartusevičius, *Lietuviai DP stovyklose Vokietijoje 1945–1951*, Vilnius: Versus aureus, 2012, p. 32.

⁴² *Ibid.*, p. 156.

⁴³ Remigijus Misiūnas, *Barakų kultūros knygos: lietuvių DP leidyba 1945–1952*, Vilnius: Versus aureus, 2004, p. 189.

lietuvių: iš jų 4 150 pradžios mokyklos mokinių ir 3 260 gimnazistų⁴⁴. Vadovėlių reikėjo beveik 7 500 mokinių. 1 priede *Lituanistinių vadovėlių tipologija* prie kai kurių vadovėlių nurodytas tiražas, iliustruojantis vadovėlių pasiūlą, kuri jokių būdu negalėjo atitikti jų poreikio.

Laikotarpio pabaigą nusako Nepriklausomybės atkūrimas 1990-ųjų kovo 11-ąją. Nors atkūrus Nepriklausomybę lituanistiniai vadovėliai ir toliau buvo leidžiami⁴⁵, pasirodę po Nepriklausomybės atkūrimo eliminuojami darant prielaidą, kad prasidėjęs naujas diasporos gyvenimo etapas iš principo keitė santykio su lietuvybe pobūdį, kėlė kitus tikslus ir uždavinius. Istorikas Egidijus Aleksandravičius, aptardamas susiklosčiusią situaciją, pabrėžė, kad „Lietuvos laisvė ir didžiausia per visą mūsų tautos istoriją emigracija skausmingai sutapo“⁴⁶. Iš laisvos valstybės išvykstantys lietuviai negalėjo tapatintis su esminiu Lietuvių Chartos⁴⁷ principu, kad „lietuvis darbu, mokslu, turtu ir pasiaukojimu kovoja dėl Nepriklausomos Lietuvos“⁴⁸ – nepriklausomybė juk jau buvo atkurta. Taip pat naujesiems išeiviams ir senajai išeivių kartai vieniems kitus suprasti trukdė į Vakarus atsineštas sovietinis mentalitetas, visiškai kitokia bendruomeniškumo samprata ir negebėjimas prasmingai įsitraukti į bendruomenės gyvenimą ir jame dalyvauti⁴⁹.

1.2.1. 1944 m. išeivių – DP bangos – kontekstas

Kadangi disertacijoje daugiausia dėmesio skiriama DP laikotarpio lituanistiniams vadovėliams, šiame poskyryje siekiama glaustai nusakyti bendruosius DP bangos išeivijos bruožus.

Antrajam pasauliniam karui pasibaigus pabėgėliai, nenorėję grįžti į sovietų okupuotą Lietuvą, daugiausia telkėsi Vokietijoje ir Austrijoje įkurtose

⁴⁴ Vincas Bartusevičius, *op. cit.*, p. 154.

⁴⁵ Žr. *Išeivijos spaudos bibliografija*.

⁴⁶ Egidijus Aleksandravičius, *Karklo diegas. Lietuvių pasaulio istorija*, Vilnius: Versus aureus, 2013, p. 591.

⁴⁷ Lietuvių Charta – 1949 m. birželio 14 d. paskelbta deklaracija, įvardijusi esminius diasporoje ne savo valia gyvenančios tautinės bendruomenės ir lietuviškojo tapatumo principus. Chartos paskelbimas ženklina simbolinę Pasaulio lietuvių bendruomenės pradžią.

⁴⁸ *Pasaulio lietuvių bendruomenė: siekimai, tikslai ir uždaviniai, organizavimas, pobūdis, santvarka, LIETUVIŲ CHARTA, PLB KONSTITUCIJA*: Pasaulio Lietuvių Bendruomenės Valdybos leidinys, Chicago: Mykolo Morkūno spaustuvė, 1981, p. 5.

⁴⁹ Egidijus Aleksandravičius, *op. cit.*, p. 589.

DP stovyklose⁵⁰. 1946 m. gruodžio 15 d. Jungtinių Tautų Organizacija (toliau – JTO) įsteigė specialią administraciją (UNRRA – *United Nations Relief and Rehabilitation Administration*⁵¹), skirtą rūpintis tremtinių reikalais. Vėliau šiam tikslui įkurta Tarptautinė pabėgėlių reikalų organizacija (IRO – *International Refugee Organization*⁵²). Pasak istoriko ir diplomato Alfonso Eidinto, 1946 m. pradžioje Vakarų Vokietijoje (amerikiečių, britų ir prancūzų okupacinėse zonose) iš viso gyveno apie 60 tūkst. lietuvių⁵³, iš kurių net 24 proc. buvo vaikai, o 12 proc. perkeltųjų buvo vaikai iki 6 metų amžiaus⁵⁴ (šie faktai galėtų paaiškinti, kodėl gyvenimo DP stovyklose metais taip rūpintasi pradinei mokyklai skirtais vadovėliais ir kodėl kai kurių iš jų tiražai buvo išties dideli; žr. 1 priedą *Lituanistinių vadovėlių tipologija*). Pasak A. Eidinto, DP bangos išsivija nuo ankstesnių skyrėsi tuo, kad visų pirma jie gelbėjosi nuo okupacinio režimo, kurio žiaurumus buvo patyrę pirmosios sovietinės okupacijos metais, antra – daugumą pabėgėlių sudarė išsilavinę žmonės: teisininkai, mokytojai, mokslininkai, rašytojai, gydytojai, kunigai, inžinieriai ir kitų sričių profesionalai⁵⁵. Karo pabėgėlių dalia nebuvo lengva: jie negalėjo keisti gyvenamosios vietos; gyveno iš pašalpų; leidybai galiojo cenzūros reikalavimai; dirbti už stovyklos ribų taip pat nebuvo legalu⁵⁶. Gyvenantys amerikiečių zonoje susidūrė ir su įtempta politine atmosfera, nulėmusia nesaugumo jausmą: amerikiečiams stovyklose ieškant ten pasislėpusių nacių talkininkų ir žydšaudžių, iš jų be aiškių įrodymų buvo pašalinta apie 10 proc. lietuvių⁵⁷.

Gyvenimo stovyklose realybė buvo sunki, tačiau ten atsidūrus dideliame lietuvių bendruomenės kūrybiniam potencialui ji pasižymėjo aktyvia kultūrine veikla: lietuviai steigė mokyklas, atkūrė visuomenines organizacijas (pvz., Detmolde buvo atkurta Lietuvos skautų sąjunga⁵⁸), leido vadovėlius,

⁵⁰ Alfonsas Eidintas, *Lietuvių masinė išsivystė 1868–2020 metais*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2021, p. 274–275.

⁵¹ Prieiga internete: <https://www.vle.lt/straipsnis/jungtiniu-tautu-pagalbos-ir-atkurimo-administracija/> [žiūrėta 2024-06-13].

⁵² Prieiga internete: <https://www.vle.lt/straipsnis/tarptautine-pabegeliu-reikalu-organizacija/> [žiūrėta 2024-06-13].

⁵³ Plg., išsivijos tyrinėtojas Juozas Skirius įvardija šiek tiek didesnį lietuvių pabėgėlių skaičių. Jo teigimu, tokių būta apie 70 tūkst. – Juozas Skirius, *JAV lietuvių darbai Lietuvai 2018–2018 metais*, Vilnius: Savas takas ir Ko, 2018, p. 177.

⁵⁴ Alfonsas Eidintas, *op. cit.*, p. 273–275.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 278.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 275.

⁵⁷ Juozas Skirius, *op. cit.*, p. 176.

⁵⁸ Prieiga internete: <https://www.vle.lt/straipsnis/lietuvos-skautu-sajunga/> [žiūrėta 2024-08-12].

periodinius leidinius, literatūrinius almanachus, atsiminimus, būrėsi į choras, ruošė teatro pasirodymus, rengė sporto varžybas ir kt.⁵⁹ 1946 metais Hamburge pradėjo veikti Pabaltijo universitetas – Latvijos, Lietuvos, Estijos pabėgėlių įkurta aukštoji mokykla, kurios įvertinimus pripažino kitų valstybių aukštosios mokyklos⁶⁰.

Aptariant DP bangos kontekstą svarbu paminėti Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (toliau – VLIK) veiklą. Vokiečių gestapai Lietuvoje suėmus pagrindinius Komiteto atstovus, organizacija 1945 m. buvo atkurta į Vokietiją pasitraukusių jos narių. 1945 m. birželio 15 d. VLIK'as paskelbė „protokolą, kuriame teigiama, kad išsilaisvinusi Lietuva bus demokratinė valstybė“⁶¹. Aktyviai veikdami, iki 1950 m. VLIK'o atstovai parengė ir JTO įteikė septynis memorandumus, o 1949 m. Augsburgėje paskelbė Lietuvių Chartą, 1958 m. (jau JAV) įkūrė Pasaulio lietuvių bendruomenę ir sušaukė pirmąjį bendruomenės seimą⁶². Lietuvių Charta išreiškė tautinės bendruomenės solidarumo principą, pabrėžė siekį gyventi laisvai ir nepriklausomai, išsaugoti kalbą, nepriklausomos Lietuvos tautines ir valstybines tradicijas. Tarptautinėje politikoje šis dokumentas priminė Lietuvos laisvinimo klausimą⁶³.

Svarbu pabrėžti, kad ilgainiui DP stovyklų gyventojams iškilo grėsmė būti prievarta gražintiems į Sovietų Sąjungą, tad tapo aktualu tarptautinėje erdvėje pasiekti tokį susitarimą, kuris lietuvius karo pabėgėlius traktuotų kaip Lietuvos (ne SSSR) piliečius ir jiems nebūtų taikomas priverstinis gražinimas. Šioje situacijoje pagelbėjo aktyvios Amerikos lietuvių pastangos⁶⁴, po kurių JAV kongresas priėmė karo pabėgėliams palankų imigracijos įstatymo papildymą (*Displaced Persons Act*)⁶⁵ ir į JAV persikėlė gyventi apie 30 tūkst. lietuvių (kiti išvyko į Kanadą, Didžiąją Britaniją, Australiją, Venesuelą arba pasiliko Vokietijoje)⁶⁶.

⁵⁹ Alfonsas Eidintas, *op. cit.*, p. 277–280.

⁶⁰ Prieiga internete: <https://www.vle.lt/straipsnis/pabaltijo-universitetas/> [žiūrėta 2024-08-12].

⁶¹ Juozas Skirius, *op. cit.*, p. 187–188.

⁶² *Ibid.*, p. 188–189.

⁶³ Banionis, Juozas, Spečiūnas, Vytautas, „Lietuvių charta“, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija Leo-Mag*, t. XIII, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008. Prieiga internete: <https://www.vle.lt/straipsnis/lietuviu-charta/> [žiūrėta 2023-10-11].

⁶⁴ Juozas Banionis, „Amerikos lietuvių tarybos XX a. 5 dešimt. vizija – išlaisvinta Lietuva: tarp seiminės ir prezidentinės respublikos“, *Parlamento studijos*, 2009, Nr. 8, Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, p. 127–128.

⁶⁵ Juozas Skirius, *op. cit.*, p. 176.

⁶⁶ Alfonsas Eidintas, *op. cit.*, p. 281–282.

Į JAV atvykę DP bangos išeiviai, tarp kurių buvo daug inteligentų, pasak Juozo Skiriaus, „atgaivino visuomeninį kultūrinį JAV lietuvių gyvenimą ir suteikė jam naujos kokybės“⁶⁷. Be to, jie sėkmingai atkūrė nepriklausomoje Lietuvoje veikusias politines ir kultūrinės organizacijas, aktyviai kėlė Lietuvos laisvinimo, neteisėtos okupacijos, vėliau – ir žmogaus teisių klausimą sovietinėje Lietuvoje⁶⁸. Tačiau būtų netikslu sakyti, kad integracija vyko be trukdžių. Vadinamiesiems *dipukams* buvo sunku įsikurti, susirasti jų kvalifikaciją atitinkantį darbą⁶⁹, taip pat formavosi įtampa tarp senųjų JAV emigrantų (šios kartos jaunimas ne visada kalbėjo lietuviškai) ir naujosios bangos⁷⁰. Lietuvių Charta šias dvi emigrantų kartas ir siejo (10 straipsnis: „Lietuvis brangina savo tautos praeitį ir tautinius papročius. Lietuvis stengiasi būti vertas savo protėvių, kad paliktų pagarbų pasididžiavimą savo palikuonims.“), ir skyrė (3 straipsnis: „Kalba yra stipriausias tautinės bendruomenės ryšys. Lietuvių kalba lietuviui yra tautinė garbė.“)⁷¹

Apibendrinant svarbu pabrėžti, kad DP išeivių banga, nepaisant įvairių kliūčių, atliko svarbų darbą siekdama išlaikyti tautą, netekusią savo valstybės. Veikdama politinėje ir kultūros plotmėje ši karta užtikrino gebančios telktis ir savarankiškai veikiančios tautinės bendruomenės idėją.

1.2.2. Lituanistinio švietimo situacija 1945–1990 metais

Kadangi disertacijos objektas apima lietuvių bendruomenės gyvenimo laikotarpį emigracijoje nuo 1945 iki 1990 metų, šiame poskyryje aptariama tik pastarojo laikotarpio lietuviškojo švietimo situacija išskiriant du periodus. Pirmasis siejamas su emigracijos metais pokario DP stovyklose, antrasis prasidėjo persikėlus į JAV ir kitas pasaulio valstybes 5-ojo dešimtmečio pabaigoje⁷² ir tęsėsi iki 1990 metų.

Pirmuoju periodu 1946 m. Hanau mieste buvo įkurta Lietuvių tremtinių bendruomenės Švietimo valdyba, kuri veikė DP stovyklose per

⁶⁷ Juozas Skirius, *op. cit.*, p. 194.

⁶⁸ Alfonsas Eidintas, *op. cit.*, p. 286–288.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 301.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 282–283.

⁷¹ *Pasaulio lietuvių bendruomenė: siekimai, tikslai ir uždaviniai, organizavimas, pobūdis, santvarka, LIETUVIŲ CHARTA, PLB KONSTITUCIJA*: Pasaulio Lietuvių Bendruomenės Valdybos leidinys, Chicago: Mykolo Morkūno spaustuvė, 1981.

⁷² J. Masilionis riba laiko 1949 metus. – Juozas Masilionis, „Lituanistinių mokyklų istorijos ir įvadinis žodis“, in: *Lietuviškasis švietimas Šiaurės Amerikoje*, red. Juozas Masilionis, Stasė Petersonienė, Chicago: Pedagoginis lituanistikos institutas, 2000, p. 8.

įgaliotinius ir koordinavo švietimo sistemą. Ugdymo proceso struktūrą ir turinį reglamentavo nepriklausomos valstybės 1939 m. programos ir pamokų lentelės: jomis buvo reikalaujama vadovautis, kad išduodami pažymėjimai ir atestatai nekeltų abejonių dėl mokslo lygio. Mokytojai turėjo būti įgiję tokias pačias kvalifikacijas kaip ir nepriklausomoje Lietuvos Respublikoje⁷³. 1946 m. amerikiečių zonos lietuviškų gimnazijų ir progimnazijų direktorių bei mokytojų atstovų konferencijoje priimta rezoliucija patvirtino siekį, kad „mokyklos įpareigojamos visomis turimomis priemonėmis palaikyti mokslo lygį ir atitinkamai išėiti mokyklų programas, kuriomis yra pagrįstas pats mokyklų darbas ir kuriomis įteisinami mokyklų duodami mokslo pažymėjimai“⁷⁴. Hanau lietuvių gimnazijos direktorius P. Maldeikis rašė, kad dar 1945 m. įkurta gimnazija pirmuosius metus rėmėsi direktoriaus paruošta pamokų lentele „kiek ją papildydama, kol buvo prisiderinta prie Švietimo valdybos pamokų lentelių. Gimnazija laikėsi Lietuvos gimnazijų programų, taisyklių, tradicijų.“⁷⁵ DP laikotarpiu ugdymas apėmė visas pakopas (pradinė mokykla – progimnazija – gimnazija) ir buvo privalomas nuo 6 iki 14 metų⁷⁶. Steigėsi ir darželiai⁷⁷. Bendruomenės susitelkimą atkuriant švietimo sistema priverstinės emigracijos sąlygomis įrodo pedagogikos žurnale *Tremtinių mokykla* pateikti statistikos duomenys: 1946 m. Vakarų Vokietijoje (amerikiečių, anglų, prancūzų zonose) veikė net 20 gimnazijų, 8 progimnazijos: gimnazijose dirbo 475 mokytojai, mokėsi 2 497 gimnazistai; progimnazijose dirbo 82 + ? mokytojai, mokėsi 279 + ?⁷⁸ mokiniai⁷⁹. Vincento Liulevičiaus knygoje *Lietuvių švietimas Vokietijoje* (1969) surinktos įvairių švietimo įstaigų apžvalgos liudija vadovėlių, rašomosios medžiagos, priemonių trūkumą, prastas buitines sąlygas, darbą dviem arba trimis

⁷³ „Lietuvių švietimas anglų zonoje“, *Tremtinių mokykla*, mėnesinis pedagogikos žurnalas, red. A. Kairys, 1946, Nr. 5–6, p. 97.

⁷⁴ „Gimnazijų direktorių ir mokytojų atstovų suvažiavimas“, *Tremtinių mokykla*, mėnesinis pedagogikos žurnalas, red. A. Kairys, 1946, Nr. 3–4, p. 111.

⁷⁵ P. Maldeikis, J. Švoba, „Hanau lietuvių gimnazija“, in: *Lietuvių švietimas Vokietijoje*, red. Vincentas Liulevičius Chicago: Kultūrai remti draugija, 1969, p. 353. Taip pat – Juoz. Kralikauskas, „Lietuvių gimnazija Wiesbadene“, p. 537.

⁷⁶ „Lietuvių švietimas anglų zonoje“, *Tremtinių mokykla*, mėnesinis pedagogikos žurnalas, red. A. Kairys, 1946, Nr. 5–6, p. 97.

⁷⁷ Indrė Karčiauskaitė, „Lituanistinis švietimas emigracijoje“, *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2008, Nr. 6, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išėivijos institutas, p. 118, 124–126.

⁷⁸ Nežinoma, kiek mokytojų ir mokinių turėjo amerikiečių zonoje Gunzenhausen veikusi lietuvių progimnazija.

⁷⁹ „Tremtinių gimnazijų ir progimnazijų statistika“, *Tremtinių mokykla*, mėnesinis pedagogikos žurnalas, red. A. Kairys, 1946, Nr. 1, p. 87–88.

pamainomis, mokytojų stygių⁸⁰. Svarbu pabrėžti, kad DP laikotarpio pradžioje išeiviai tikėjo, kad susiklosčiusi situacija tik laikina ir netrukus bus galima grįžti į tėvynę⁸¹, todėl grįžimui svarbu tinkamai pasiruošti nepaisant itin varganos DP stovyklų mokyklų realybės.

5-ojo dešimtmečio pabaigoje persikėlus gyventi į JAV ir kitas pasaulio valstybes, švietimas tapo paremtas šeštadieninių mokyklų tinklo sistema (išskyrus Vasario 16 gimnaziją, 1950 metais įsteigtą Vokietijoje), kurią palaikė tautiečių savanorystė ir, pasak tyrėjos Indrės Karčiauskaitės, lydėjo aktyvios diskusijos apie lietuvių kultūrą ir lituanistinį švietimą⁸². Svarbu pabrėžti, kad JAV šeštadieninės mokyklos, kaip ir DP laikotarpiu veikusios mokyklos, kūrėsi ne tuščiam lauke. DP laikotarpiu atrama buvo nepriklausomos Lietuvos Respublikos švietimo sistema ir *vargo mokyklos* fenomenas, o atvykusieji į JAV ten rado XIX a. pab.–XX a. pr. susikūrusių lietuviškų parapiinių mokyklų tinklą⁸³. Deja, XX a. 6–7-ajame dešimtmetyje vis dar veikusios parapiinės mokyklos neatitiko atvykusių pokario emigrantų poreikių, nes kai kuriose iš jų lietuviška dvasia nebuvo stipri⁸⁴, o senieji išeiviai sunkiai kalbėjo lietuviškai ir nutautėjimo klausimo nekėlė⁸⁵.

Šeštadieninėse mokyklose, palyginti su DP laikotarpio švietimo sistema, keitėsi ne tik ugdymo pobūdis (privalomas ugdymas tapo laisvai pasirenkamu), bet ir, silpnėjant mokinių lituanistiniam pasiruošimui, buvo koreguojamos arba rašomos naujos ugdymo programos⁸⁶, pradėti rengti nauji vadovėliai (įvardijami skyriuje *Lituanistinių vadovėlių tipologija*), kurių leidyba tapo JAV Lietuvių bendruomenės Švietimo tarybos, Kanados Lietuvių bendruomenės Švietimo komisijos⁸⁷ arba pačios lituanistinės mokyklos

⁸⁰ *Lietuvių švietimas Vokietijoje*, red. Vincentas Liulevičius, Chicago: Kultūrai remti draugija, 1969, p. 76–77, 79, 99–100, 352, 354, 371, 451, 525 ir kt.

⁸¹ Vincentas Liulevičius, „Lietuvių progimnazija Ingolstade“, in: *Lietuvių švietimas Vokietijoje*, p. 369.

⁸² *Ibid.*

⁸³ Pirmoji parapiinė mokykla buvo įsteigta 1888 m. – Indrė Karčiauskaitė, *op. cit.*, p. 120.

⁸⁴ Pvz., kazimieriečių parapiinės mokyklos 6 deš. arba Marianapolio mokykla 7 deš., kurioje atsisakyta mokymo lietuvių kalba – *Ibid.*, p. 121–122.

⁸⁵ Elvyra Narutienė, „Kovoje už lietuviybės išlaikymą“, in: *Lietuviškasis švietimas Šiaurės Amerikoje*, p. 43.

⁸⁶ Juozas Masilionis, „Čikagos aukštesnioji lituanistikos mokykla“, in: *Ibid.*, p. 179.

Juozas Masilionis, „Lituanistinis švietimas XX amžiaus antrojoje pusėje“, in: *Ibid.*, p. 33.

⁸⁷ Vitalius Matulaitis, „Kanados lietuvių bendruomenės švietimo komisija“, in: *Ibid.*, p. 576.

rūpesčiu⁸⁸. Šeštadieninių mokyklų tikslu, užuot teikus bendrąjį išsilavinimą, tapo mokyti lietuvių kalbos, Lietuvos istorijos, geografijos, kultūros, literatūros⁸⁹. Deja, kaip pastebi I. Karčiauskaitė, ilgainiui lituanistinių mokyklų turinys neatitiko emigracijoje gyvenusio vaiko poreikių ir buvo per toli nuo jo kasdienės realybės – ši išvada daroma remiantis aštuntojo dešimtmečio spaudoje randamais pasisakymais apie lituanistines mokyklas, taip pat tuo, kad buvo pastebimas mokinių skaičiaus mažėjimas⁹⁰.

Taigi pirmuoju periodu už Lietuvos ribų veikusi švietimo sistema iš principo atkartojo valstybingumo netekusios Lietuvos Respublikos švietimo sistemą ir tikslingai veikė tikint jos tęstinumu nepriklausomoje valstybėje, tačiau palikus DP stovyklas ir persikėlus gyventi į JAV ir kitas pasaulio valstybes lituanistiniam švietimui reikėjo ugdyti lietuvybę kitos kalbos apsuptyje, laisvai pasirenkamo švietimo sąlygomis, neturint garantuotų finansinių išteklių. Nepaisant tekusių išbandymų, lituanistinis švietimas pasaulyje gyvuoja ir iki šių dienų.

1.2.3. Tiriamojo laikotarpio periodizacija

Tyrimo imčiai priklausantys lituanistiniai vadovėliai skirstomi atsižvelgiant į jų leidybos ypatybes ir svarbiausius emigracijoje gyvenusios bendruomenės įvykius – politinio, kultūrinio ir socialinio gyvenimo aktualijas.

1945–1949 metų laikotarpiui priklauso tie vadovėliai, kurie buvo parengti ir išleisti pirmaisiais gyvenimo karo pabėgėlių stovyklose metais⁹¹. Šiai grupei priskirtinų vadovėlių leidyba prasidėjo 1945-aisiais, pradėjus kurti pirmosioms mokykloms, o nutrūko 1948-aisiais⁹². Vėliau jų pasirodė vos vienas kitas⁹³, nes vis daugiau lietuvių kėlėsi gyventi į JAV, Kanadą ir kt. pasaulio valstybes. Po 1948-ųjų pirmieji lituanistiniai vadovėliai pasirodė Čikagoje, Toronte, Bostone, Stamforde, Watenstadte ir kt.

⁸⁸ Juozas Masilionis, „Čikagos aukštesnioji lituanistikos mokykla“, in: *Ibid.*, p. 179–180.

⁸⁹ Elvyra Narutienė, „Kovoje už lietuvybės išlaikymą“, in: *Ibid.*, p. 43–44.

⁹⁰ Indrė Karčiauskaitė, *op. cit.*, p. 128–130, 132.

⁹¹ Žr. 1 priedą *Lituanistinių vadovėlių tipologija*.

⁹² Remigijus Misiūnas, 2004, *op. cit.*, p. 35, 189.

⁹³ Tai du Lietuvos istorijos vadovėliai: Česlovas Butkys, *Kas būtina žinotina kiekvienam lietuviui iš Lietuvos istorijos*, Watenstadt: Lietuvių Maironio vardo gimnazija, 1950; Juozas Jakštas, Zenonas Ivinskis, Adolfas Šapoka, Paulius Šležas, Petras Klimas, *Lietuvos istorija*, 3-ioji laida, red. A. Šapoka, Fellbach / Württemberg: „Patria“ tremtyje, 1950.

1945–1949 metų laikotarpiu dar naudotasi tarpukario Lietuvoje parengtais ir išleistais vadovėliais: jie perspausdinti⁹⁴ arba naudoti kaip šaltinis rašant originalius vadovėlius⁹⁵. Pavyzdžiui, vieno vadovėlio pratarinėje rašoma:

„Vadovėlis perspausdintas iš paskutiniojo leidimo su mažais pakeitimais <...>. Autorius, tikimės, atleis, kad tai neatsiklausus daryta, nes nebuvo galimybės susisiekti. <...>. Šiam vadovėliui gi jau išeinant, jaučiu malonią pareigą padėkoti Lietuvių S-gos Švietimo Skyriaus Vedėjui p. M. Židonui, kurs gyvai domėjosi vadovėlių išleidimu, parūpino eilę pačių vadovėlių perspausdinimui <...>.“⁹⁶

Be to, iš Lietuvos atsivežti vadovėliai veikė ir kaip postūmis prasmingai steigčiai naujoje gyvenimo realybėje:

„Jau ruduo [turimas omeny 1944-ųjų ruduo], jau Lietuvoje reikėtų eiti į mokyklą. Tai ponas Kregždė suorganizavo lietuvišką mokyklą. Iš tos knygutės, kur Alytė [sesers dukra] atsivežė. Ji bėgdama nieko nepasiėmė, tik savo trečio skyriaus knygutę.“⁹⁷

Remigijus Misiūnas užsimena ir apie nespėtus išleisti arba vėliau išleistus, tačiau aptariamam laikotarpiu parengtus arba rašomus lituanistinius vadovėlius. Tai Bernardo Brazdžionio ir Igno Malinausko elementorius pradžios mokyklai⁹⁸, B. Brazdžionio *Šeši dešimtmečiai. Lietuvių literatūra nuo 1884 iki 1944 m.: naujosios literatūros apžvalga mokyklai ir visuomenei*⁹⁹, Antano Kimsos Lietuvos istorijos vadovėlis vyresnėms gimnazijos klasėms, Petro Būtėno *Literatūros chrestomatija vaikams*, Antano Vaičiulaičio parengta *Lietuvių poezijos antologija mokyklai* ir *Lietuvių prozos*

⁹⁴ Žr. pastabas I priede *Lituanistinių vadovėlių tipologija*.

⁹⁵ J. Masilionis nurodo, kad naudojosi Z. Kuzmickio vadovėliu (p. 371), P. Janutienė kaip atramą įvardija M. Miškinio vadovėlį (p. 63).

⁹⁶ Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, p. [3].

⁹⁷ Dalia Cidzikaitė, Laima Petrauskaitė Vander Stoep, Dalia Stakytė-Anysienė (sud.), *Manėm, kad greit grįšim. 18 pokalbių apie pasitraukimą į Vakarus 1940–1944 metais*, sud. Dalia Cidzikaitė, Laima Petrauskaitė Vander Stoep, Dalia Stakytė-Anysienė, Vilnius: Aukso žuvis, 2014, p. 237.

⁹⁸ R. Misiūnas šiuo faktu abejoja, nes poetas gyveno ne Flensburge, o Ravensburge. – Remigijus Misiūnas, *op. cit.*, 2004, p. 204. Tačiau pastebėtina, kad 1946 m. Tübingene leidykla „Patria“ išleido B. Brazdžionio elementorių – Vytė Nemunėlis, *Mažoji abėcėlė*.

⁹⁹ Maironio lietuvių literatūros muziejuje veikiančiame B. Brazdžionio archyve medžiagos apie literatūros istoriją rasti nepavyko. Muziejaus darbuotojų teigimu, poetas literatūros istorijos nėrašė.

*antologija mokyklai*¹⁰⁰ ir kt. Medžiagą chrestomatijai P. Būtėnas rinko prašydamas tėvų komitetų paskolinti popieriaus, iš Lietuvos atsivežtos spaudos, o tų, kurie rašo, duoti kūrinių. A. Vaičiulaitis chrestomatijas rengė JAV, knygas planuota išleisti Vokietijoje, tačiau, prasidėjus emigracijai, abi išleistos Čikagoje. Tuo metu Lietuvių tremtinių bendruomenės Centro komiteto Švietimo tarybos pirmininko pareigas ėjęs Povilas Gaučys prisimena:

„Taip pat tuo metu užsakiau LTB vardu savo bičiuliui Antanui Vaičiulaičiui, gyvenusiam JAV, paruošti dvi plačias antologijas tremtinių mokykloms. <...> Jos abi turėjo išeiti Vokietijoje, tačiau dėl prasidėjusios emigracijos išėjo Čikagoje. Poezijos antologiją suredagavo A. Vaičiulaitis ir J. Aistis, o beletristikos – Bernardas Brazdžionis ir Benys Babrauskas. Poezijos antologija pasirodė 1951 m., o beletristikos – tik 1965 m. Dėl šaltinių stokos tų antologijų nebuvo galima paruošti tremtyje.“¹⁰¹

Svarbu pabrėžti, kad tuo metu vadovėliai rengti ir leisti tikintis grįžti į Lietuvą. Apie tai rašė P. Orintaitė-Janutienė:

„Gyvename viltimi grįžti tėvynėn. Darome planus, telkiame jėgas – norime ne veltui šį laiką praleisti, ko daugiausia gero savo kraštui parsivežti. <...> Matėme, kaip lengvai ir greitai griūva didžiausi fabrikai, pelenais virsta puikių rūmų miestai, žūna brangūs turtai – ir tik dvasios lobis niekieno neišplėšiamas, jokių gaivalų nesunaikinamas. Kai visų anų turtų žmogus netenka, tai savo proto aukštumą, išsilavinimą, mokslą, kultūrą – tebeturi, kol gyvas, nes šių dalykų jam niekas negali atimti. Todėl mums, mažai tautai, ypač svarbu išsiugdyti šias vertybes.“¹⁰²

P. Orintaitės-Janutienės laikyseną parėmė ir filosofas Antanas Maceina:

„Tačiau mūsų dalia nėra beviltiška. <...> Tačiau mūsų likimas dar nėra užantspauduotas. Jis dar tebėra atvira knyga. <...> Mes dar nesame emigrantai. Mes dar tik tremtiniai. Mūsų tremtis yra tik laikinė. <...> Mes turime išsilaikyti toki, koki buvome anksčiau, Mes ne tik neturime savos Tėvynės pamiršti, bet, priešingai, turime gaivinti ypatingą prie jos prisirišimą ir ypatingą jos meilę. Mes turime savo tautiškumą

¹⁰⁰ Pastarosios trys minimos: Remigijus Misiūnas, *Lietuvių DP knyga 1945–1992 metais: sąvadas*, Vilnius: Bonus animus, 2012, p. 160–161.

¹⁰¹ Povilas Gaučys, *Tarp dviejų pasaulių*, Vilnius: Mintis, 1992, p. 348.

¹⁰² Petronėlė Janutienė, „Amžinasis švietimo klausimas“, *Aidai*, 1946, Nr. 5 (17), p. 67.

ne tik išlaikyti nepažeistą, bet jį dar išvystyti, išskaidrinti ir praturtinti, kad savai Tėvynei parneštume naujų vertybių ir naujos šviesos.“¹⁰³

Praėjus kone dviem dešimtmečiams, tremtiniais tapus emigrantais, filosofas Juozas Girnius apie grįžimą prabilo jau kaip apie dabarčiai vilties suteikiančią ne fizinę, o dvasinę realybę:

„Tie kūriniai, kurie grįš tauton, jon grąžins ir mus visus <...>. Todėl iš tiesų visa yra reikalinga, ką mūsų kūrėjai kuria, nes visa tai kuriama visai tautai, tuo pačiu įprasminant ir mūsų kelionę pasauly – dvasiškai grąžinant mus paliktojon tėvynėn.“¹⁰⁴

Pirmieji šio laikotarpio vadovėliai rašyti konkrečioms gimnazijoms, spausdinti rašomąja mašinėle, dauginti rotatoriumi, leisti nedideliais tiražais ant prasto, kone peršviečiamo popieriaus. Vienas iš tokių – P. Janutienės *Lietuvių literatūros konspektas 5–8 klasei*: išleistas Augsburgio lietuvių gimnazijai gana neįprastu to meto leidybai A4 formatu, susegtas dviejose viršelio vietose, atspausdintas rašomąja mašinėle, daugintas rotatoriumi ant itin plono, kone peršviečiamo popieriaus, šiek tiek storėlesnis tik vadovėlio viršelis. Deja, duomenų apie šio vadovėlio tiražą aptikti nepavyko. Vadovėlis išlikęs: saugomas Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje (3 egz.), Kauno apskrities viešojoje bibliotekoje (1 egz.), Vilniaus universiteto bibliotekoje (1 egz.). Jono Kuzmickio vadovėliai *Lietuvių literatūra: tautosaka ir Lietuvių literatūra. II: Lietuvių literatūra nuo XIX šimtmečio* 1946 m. išleisti Grevene veikusios „Žibinto“ aukštesniosios prekybos mokyklos 30 egz. tiražu. Taip pat dauginti rotatoriumi. Būta ir ranka parašytų vadovėlių – [*Elementorius I pradžios mokyklos klasei*], Meerbeck: Lietuvių pradinė mokykla, 1945. 10 egz. (ranka). Taip vadovėlis aprašomas DP leidybos tyrėjo R. Misiūno knygoje *Sąvadas* (p. 41). Vadovėlio Lietuvos bibliotekose ir archyvuose atrasti nepavyko.

Vadovėlių leidybai ieškota rašomųjų mašinėlių, stengtasi spausdinti su diakritiniais ženklais: Juozo Ambrazevičiaus vadovėlyje *Literatūros teorija: Poetika* randame pastabą:

„Šia proga norime pabrėžti, kad kalbamam vadovėliui išeiti daugiausia padėjo ponis A. Juodulaitienė (be jokio atlyginimo parašiusi matricas) ir kun. dr. J.

¹⁰³ Antanas Maceina, „Įvado žodis“, in: Juozas Girnius, *Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje*: ateitininko biblioteka, 1947, Nr. 10, Würzburg, p. 3.

¹⁰⁴ Juozas Girnius, *Tauta ir tautinė ištikimybė*, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1961, p. 242–243.

Maknys (be atlyginimo leidęs pasinaudoti mašinėle lietuviškais rašmenimis). Jiems nuoširdus lietuviškas ačiū. Liet. g-ja Scheinfeld'e 1948. 5. 7.“¹⁰⁵

Neturėta laiko ruošiamus vadovėlius taisyti, trūko lėšų, neretai ir popieriaus. Buvęs Lietuvių tremtinių bendruomenės¹⁰⁶ Centro komiteto Švietimo tarybos pirmininkas P. Gaučys prisimena:

„Švietimo tarybai daug rūpesčių sudarė visiška stoka vadovėlių mokykloms. Paskubom buvo ruošiami nauji, bet pasirodė, kad greičiau jais bus aprūpintos mokyklos, jeigu bus perspausdinti Lietuvos mokyklose vartoti vadovėliai. Bet ten didelę kliūtį sudarė popieriaus stoka. Reikėjo išprašyti amerikiečių administracijos leidimą. Nors ir sunkiai, bet tie leidimai būdavo gaunami. Norint paskubinti jų išleidimą, reikėdavo „patepti“ spaustuvininkus. Daugumos tada perspausdintų vadovėlių popierius buvo menkos kokybės.“¹⁰⁷

P. Naujokaitis savo vadovėlį vadino skubos darbu ir sakėsi jį parašęs „lygiai per penkias labai intensyvaus darbo savaites“.¹⁰⁸ Stasys Barzdukas, vieno iš lietuvių kalbos vadovėlių autorių, įvardijo ne tik laiko stoką, bet ir rūpestį mokykla, kurios labai ėmėsi vadovėlį rašyti:

„Noriu prisiminti tas aplinkybes, kaip ši gramatika yra atsiradusi. – Likimas 1944 m. vasarą nelauktai išmetė mane su šeima iš Tėvynės be kokios lietuviškos knygos. Mano vaikai pasiliko taip pat be mokyklos. O reikėjo jiems ką nors duoti, teko juos kiek mokyti pačiam namie. Tad jų lietuvių kalbos mokslo reikalui pats pradėjau rašyti savo lietuvių kalbos gramatiką ir sintaksę. Iš šitų „vadovėlių“ jie mokydavosi. Tai buvo karo metais. Bet pasibaigė ir karas, o mums į Tėvynę keliai vis uždaryti. Pradėtos organizuoti lietuviškos mokyklos jau čia, Vokietijoje. Susirūpinta duoti, kiek yra šiuo metu įmanoma, joms ir vadovėlių. Prof. Ig. Malinauskas laišku ir man įsakė parašyti lietuvių kalbos gramatiką. Mūsų mokyklų labai negalėjau nuo to atsisakyti, ypač kad šį tą jau turėjau padaręs. Maždaug per tris savaites, atitrūkdamas nuo kitų darbų ir turėdamas gana nepalankias savo darbui sąlygas, man pavestą uždavinį, kaip mokėdamas ir galėdamas, atlikau. Tai paskubos darbas. Vis dėlto šį tą mokykloje turėti geriau, nei visai nieko.“¹⁰⁹

Vos vienas kitas vadovėlis pasirodė leidykloje, ant geresnės kokybės popieriaus, tinkamai įrištas. Tokie buvo leidyklos „Patria“ išleisti vadovėliai: P. Naujokaičio *Lietuvių literatūra: trumpas literatūros istorijos kursas*

¹⁰⁵ „Leidėjų žodis“, in: Juozas Ambrazevičius, *op. cit.*, 1948, p. 79.

¹⁰⁶ Lietuvių tremtinių bendruomenė įkurta 1946 m. Hanau mieste Vokietijoje.

¹⁰⁷ Povilas Gaučys, *op. cit.*, p. 337–338.

¹⁰⁸ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 5.

¹⁰⁹ Stasys Barzdukas, *Lietuvių kalbos gramatika: Fonetica ir morfologija*, München: „Aidų“ leidinys, 1946, p. [75].

gimnazijai (1948; 4 tūkst. egz.) ir spalvotai iliustruota Vytės Nemunėlio *Mažoji abėcėlė* (1946; 5 tūkst. egz.).

Pirmaisiais gyvenimo pokario Vokietijoje metais įvairiuose šaltiniuose fiksuota lietuviškosios knygos stoka ir ilgėtasi prarastos jos gausos ir įvairovės. Pvz., mažiesiems skaitytojams skirtame, pasak autorių, kukliame leidinyje *Gimtinės žiburėliai* pastebima:

„Jūs pasiilgote savo gimtinės namelių, pasiilgot ten, Tėvynėje, pasilikusių savo draugų, pasiilgote savo laikraščių ir knygelių. O kiek tų knygelių buvo! Tik skaityk! <...> laikraščiai: Žiburėlis, Kregždutė; knygelės: Kiškio kopūstai, Čyruvyru ar Brolių ieškotoja, Mūsų pasakos ir daug daug kitų... Deja, čia jų neturime. Dabar jūs taip pat norit skaityti, o nėra ko!“¹¹⁰

Rašytojo Kazio Almeno, kuris pokario metais mokėsi vienoje iš DP stovyklų gimnazijų, prisiminimų knygoje „Anuomet“ (2019) rašoma:

„Vadovėlių nėra, sąsiuvinių trūksta, visko trūksta, bet tvarkos, bent jau mano skoniui, daug per daug.“¹¹¹

Svarbu pabrėžti, kad visų pirma mokyklai skirtų knygų auditorija pokario metais prarado tradicinį adresatą – mokytoją ir mokinį: ne vienu atveju buvo teigiama, kad vadovėlis skiriamas visiems, kuriems lietuviškos knygos trūksta nepaisant jų amžiaus ar literatūrinio išprusimo. Toks tradicinio adresato koncepto nykimas pastebimas ir pačiuose vadovėliuose, ir juos pristatančiose recenzijose (žr. *Literatūros istorijos rašymas*). Literatūros tyrinėtojas Vincas Auryla teigė, kad pokario laikotarpiu susiformavo naujo tipo skaitytojas – „vaikas be gimtųjų namų, be lietuviškos mokyklos, be tėvynės, atsidūręs svetimoje kultūrinėje aplinkoje, svajojantis greitai grįžti į gimtąją žemę“¹¹². Būtent tokiam vaikui ir buvo rašomi ir leidžiami vadovėliai, grožinė literatūra, rengiami įvairūs periodiniai leidiniai. Literatūros vadovėlis, kaip daiktas, tapo savos žemės ir buvusio gyvenimo ženklų. Vadovėlių pratarmėse ryškėjo lietuviškosios bendruomenės pastanga atkurti nepažeistos realybės vaizdą: nors leidžiami svetimoje žemėje, kai visko trūksta, tačiau džiaugtasi, kai pavyko išleisti tokį, koks buvo Lietuvoje¹¹³.

¹¹⁰ *Gimtinės žiburėliai 1946.II.16*, Hanau, p. 4.

¹¹¹ Kazys Almenas, *Anuomet*, Vilnius: VšĮ studija „Versus“, 2018, p. 112.

¹¹² Vincas Auryla, *Lietuvos egzodo vaikų ir jaunimo literatūra 1945–1990 metai*: rankraštis, Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, p. 7.

¹¹³ Stepas Zobarskas, *Aušrelė*: vadovėlis antrajam pradinės mokyklos skyriui, VII leidimas, Stuttgart: Lietuvių sąjungos leidinys, 1945, p. [2].

Vadovėlių pratarinės liudijo ne tik vadovėlių ir bendrai lietuviškos knygos stoka, bet ir tai, kad autoriams trūko šaltinių. Apie šaltinių stoką vadovėlio pratarinėje užsimena Benediktas Babrauskas: „Gaila, kad daugelio autorių vertingų dalykų negalima buvo įdėti vien dėl paprasčiausios ... jų stokos; taigi įdėta ne kas norėta, bet kas turėta.“¹¹⁴ Tačiau dera pabrėžti, kad vadovėlių autoriai buvo susipažinę su vienas kito darbais ir jais rėmėsi. P. Naujokaitis nurodo rėmėsis P. Janutienės *Lietuvių literatūros konspektu*¹¹⁵. J. Masilionis literatūros sąrašė taip pat įvardija P. Janutienės *Lietuvių literatūros konspektą*¹¹⁶.

Taip pat svarbu paminėti, kad emigracijos pradžioje, pasak Vinco Bartusevičiaus, vadovautasi Lietuvoje veikusiomis mokymo programomis¹¹⁷, tarp jų ir lietuvių kalbos, manant, kad mokslą jaunuoliai baigs Lietuvoje¹¹⁸. Apie tai, kad pirmaisiais metais remtasi tarpukario Lietuvos programomis užsimenama atsiminimuose: „Lagerinių mokyklų programos buvo, kiek tai sąlygos leido, tos pačios kaip ir tarpukario Lietuvoje. Pvz., per literatūros pamokas teko skaityti Žemaitę, Šatrijos Raganą, Putiną, Krėvę.“¹¹⁹ Taip pat oficialiuose leidiniuose: „Kad mūsų mokyklų išduodami pažymėjimai ir atestatai nekeltų abejonių dėl esamo mūsų mokyklose mokslo lygio, laikomės visose mokyklose Lietuvos Respublikos 1939 metų patvirtintų programų ir pamokų lentelių. Tos programos derinamos prie mūsų dabartinio gyvenimo sąlygų, bet mokslo lygis siekiamas išlaikyti.“¹²⁰

Literatūros vaidmens ugdant lietuvių aptarimas neatsietinas nuo šiuo laikotarpiu parašytų filosofinių tekstų. Tai Vytauto Juozo Bieliausko „Žmogus šių dienų problematikoje“ (1946), J. Girniaus „Lietuviškojo charakterio problema“ (1947), „Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje“ (1947), Vydūno „Taurės žmogiskumo užtekėjimas: kada karų nebus“ (1948), Stasio Ylos „Lietuva brangi: iškeldijantys sesei ir broliui: [mintys apie lietuvių šeimą išėivijoje]“ (1950), Antano Maceinos „Jobo drama: žmogiskosios būties apmąstymas“ (1950), Prano Gaidos-Gaidamavičiaus „Išbloktasis žmogus“ (1951) ir kt. S. Ylos, A. Maceinos ir P. Gaidos-

¹¹⁴ Benediktas Babrauskas, *Lietuvos keliu*: skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai, d. 1, Weilheim-Teck: Atžalynas, 1947, p. [3].

¹¹⁵ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 6.

¹¹⁶ Juozas Masilionis, *op. cit.*, p. 371.

¹¹⁷ *Pradinės mokyklos programos*, Kaunas: Lietuvos mokykla, 1939; „Lietuvių kalba ir visuotinė literatūra“, in: *Vidurinių mokyklų programos: (projektai)*, Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija, 1937, p. 28–55.

¹¹⁸ Daugiau žr. Vincas Bartusevičius, *op. cit.*, p. 156–160.

¹¹⁹ Kazys Almenas, *op. cit.*, p. 124.

¹²⁰ „Lietuvių švietimas anglų zonoje. 1. Mokyklų kūrimasis“, *Tremtinių mokykla*: mėnesinis pedagogikos žurnalas, red. A. Kairys, 1946, lapkritis, Nr. 5–6, p. 97.

Gaidamavičiaus darbai svarbūs kaip padedantys pažinti pereinamojo laikotarpio, paliekant DP stovyklas, savimonę.

Be to, filosofas J. Girnius 1948 m. paskelbė straipsnį „Tautinio auklėjimo problema tremties mokykloje“. Straipsnyje mokyklai keliamas sąmoningumo reikalavimas: ji turi sąmoningai suvokti savo tautinius uždavinius ir rūpintis tautinės sąmonės išsaugojimu¹²¹. Literatūra išreiškia tautos dvasią – nutraukus ryšius su ja prarandama ir tautinė sąmonė. Taip, kaip ji prarandama išblėsus tautiniam charakteriui¹²². Būtent šiame straipsnyje, parašytame dar gyvenant DP stovykloje 1948-aisiais, J. Girnius pavartojo sąvoką *tautiškai sąmoninga lietuviško charakterio asmenybė*¹²³. Ji, autoriaus teigimu, „įugdoma“ į tautos dvasią.

Galima daryti prielaidą, kad lituanistinių vadovėlių leidyba pokario Vokietijoje padėjo pagrindus lituanistiniam švietimui vėlesniais gyvenimo emigracijoje metais. Be to, būtent lituanistiniai vadovėliai reikšmingai pratęsė tarpukario Lietuvos Respublikos ugdymo programų viziją, tautinės savimonės ugdymą tikslingai siedami su Tėvynės istorijos, geografijos, papročių ir kraštui svarbių asmenybių pažinimu.

Antrajam lituanistinių vadovėlių leidybos laikotarpiui priskirtini vadovėliai, atsiradę jau palikus DP stovyklas, po kelerių metų paskelbus naujas lituanistinių mokyklų programas ir pagal jas parengus vadovėlius. Atskiru leidiniu *Lituanistinių mokyklų programos* pasirodė 1953 metais¹²⁴. Naujosios lituanistinių mokyklų programos atsiradimas buvo svarbus. Jis įvardytas ir vadovėlių antraštėse: Antanas Rinkūnas, *Kregždutė, d. 2: Skaitymai, aplinkos ir Tėvynės pažinimas pagal naująją J.A.V. ir Kanados lituanistinių mokyklų programą*¹²⁵.

Antrojo etapo pradžią ir lietuvių būseną 1949 metais J. Brazaitis nusakė taip:

„Tremtiniai sparčiai virsta emigrantais. Kurie iš Vokietijos jau išvyko, ne vienam prašneko sentimentas: o vis dėlto čia buvo širdžiai ramiau; čia buvo žemė, kurios ribos susisiečia su mano tėvynės laukais; čia buvo stovyklos bendruomenė,

¹²¹ Juozas Girnius, „Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje“, in: *Literatūros ir kultūros kritikos rinktinė*, sud. Kęstutis K. Girnius, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2014, p. 270.

¹²² *Ibid.*, p. 271.

¹²³ *Ibid.*, p. 272.

¹²⁴ *Lituanistinių mokyklų programos*, Toronto: KLB Švietimo komisija, 1953.

¹²⁵ Antanas Rinkūnas, *Kregždutė: skaitymai, aplinkos ir Tėvynės pažinimas pagal naująją J.A.V. ir Kanados lituanistinių mokyklų programą, d. 2*, Boston: Bostono lietuvių mokytojų leidinys, 1954.

kurioje žmogus buvo kaip augalėlis su lietuviškos žemės velėna... Vandenynei dabar atrėžė nuo tėvynės sausumos. Išbarstymas po visus kraštus sutraukė bendruomeninius ryšius. Tik dabar tremtinys pasijunta virtęs pilna prasme *displaced person* – išvietintasis. Tai pradžia tremtinio dramos antro akto – emigracijos.“¹²⁶

Karo pabėgėlių stovyklas lietuviai paliko Vyriausiajam Lietuvos išlaisvinimo komitetui parengus Pasaulio lietuvių bendruomenės laikinuosius nuostatus, kurie 1949 m. birželio 14 d. buvo paskelbti kartu su Lietuvių Charta – dokumentu, pabrėžiančiu bendruomenės visuotinumą, kurio esminis bruožas buvimas lietuviu:

„Lietuvių bendruomenei priklauso savaime, be jokio pareiškimo, kiekvienas lietuvis, kuriame plaka lietuviška širdis, kurio gyslomis sruvena lietuviškas kraujas, kurio lietuviškumas reiškiasi būdu, papročiais, lietuviška kilme.“¹²⁷

Gyvenimo naujame krašte laikotarpis buvo ypatingas tuo, kad lituanistinius vadovėlius rengė ir tie, kurie šį darbą dirbo DP stovyklose (pvz., J. Masilionis, J. Brazaitis), tačiau atsirado ir naujų, iki šiol lituanistinių vadovėlių leidyboje nežinomų vardų (pvz., Antanas Rinkūnas, Danutė Brazytė-Bindokienė, Sofija Jonynienė, Alfonsas Šešplaukis-Tyruolis ir kt.).

Įdomu pastebėti, kad pirmaisiais įsikūrimo svetimuose kraštuose metais buvo perleisti kai kurie tarpukario Lietuvoje naudoti lituanistiniai vadovėliai, tik vėliau pasirodė naujai parengtų vadovėlių. Iš elementorių tai 1952 m. Stamforde perleistas tarpukario Lietuvos vadovėlis S. Zobarsko *Aušrelė: Elementorius*; po metų Toronte pradėtas leisti naujai parengtas A. Rinkūno vadovėlis *Kregždutė*. Iš skaitinių, chrestomatijų grupės 1953 m. Bostone buvo perleistas tarpukario Lietuvos vadovėlis J. Ambrazevičiaus, A. Skrupskelienės, A. Vaičiulaičio *Naujieji skaitymai: Skiriamas tremties mokyklai*; 1959-aisiais Čikagoje pasirodė naujai parengtas S. Jonynienės *Lietuvos laukai: Lituanistinių mokyklų 5-ajam skyriui. [Literatūros skaitiniai, gramatika, dainavimas]*.

Palikus karo pabėgėlių stovyklas, pamažu bandyta suvokti, kuriuo keliu lietuviškajai mokyklai emigracijoje derėtų eiti, dar vėliau pradėti kelti skaitinių atrankos, vadovėlių autorių pasirengimo ir mokytojų literatūrinio išprusimo klausimai. Kanadoje pasirodžiusio leidinio „Lituanistinių mokyklų

¹²⁶ Brazaitis, Juozas, „Antras veiksma pradėjo“, in: Juozas Brazaitis, *Raštai*, t. 5, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1984, p. 81.

¹²⁷ *Pasaulio lietuvių bendruomenė: siekimai, tikslai ir uždaviniai, organizavimas, pobūdis, santvarka, LIETUVIŲ CHARTA, PLB KONSTITUCIJA*: Pasaulio Lietuvių Bendruomenės Valdybos leidinys, Chicago: Mykolo Morkūno spaustuvė, 1981, p. 7.

programos“ (1953) pratarinėje („Ižangos vietoje“) pabrėžiama, kad Lietuva iš kasdienės realybės tapusi tik tolimu svajonių ir prisiminimų kraštu ir čia pat kviečiama visų, išblaškytų pasaulyje, atsiliepti – telktis visokeriopai pagalbai, atlyginant už tai, ką „Kraštas <...> Nepriklausomais laikais yra savo vaikams davęs“.¹²⁸ Litanistinės mokyklos savo tikslu įvardijo pastangą išlaikyti jaunosios kartos lietuviškumą, ugdyti meilę tėvynei ir suteikti pagrindinių litanistinių žinių reaguojant į nūdienos lietuvių problemas¹²⁹. 6-ojo dešimtmečio pabaigoje vadovėlių autoriai fiksavo būtinybę peržiūrėti programas ir vadovėlius, reaguoti į paties gyvenimo padarytus pakeitimus¹³⁰. Po dešimtmečio poetas Kazys Bradūnas jau kalbėjo apie problemas:

„O kaipgi yra šiandieninėje mūsų praktikoje? O tiesiog tvanas neplaningo, neprasmingo skaitinių atrinkimo. Paimi į rankas tą ar kitą pradžios mokyklai skirtą vadovėlį ir nustembi baisia pelų ir grūdų mišraine. <...> O šitai akivaizdžiai rodo, kad vadovėlių autoriams neužtenka tik patiems mokėti skaityti ir rašyti, bet reikia turėti ir aštrią literatūrinę bei estetinę nuovoką, gi jeigu jos neturime, reikia ją pirma įsigyti, o tik paskui imtis vadovėlių rašymo. <...> Aukštesnių čionykščių mūsų litanistinių mokyklų literatūros kursui ir jam skirtų chrestomatinių pobūdžio vadovėlių autoriams lietuvių literatūros raida, atrodo, yra pasibaigusi su dar nepriklausomoje Lietuvoje subrendusiais rašytojais. Susidaro įspūdis, kad pokario išėivijoje gyvosios mūsų literatūros visai ir nebėra. O šitai juk žalingai įtakoja patį mokinį: visa tai jam lyg sakyte sako, kad dėmesio vertos grožinės literatūros išėivijoje nėra ir negali būti, todėl nė nesistenki pats ko nors rašyti. <...> Bet ir patiems mokytojams būtina atsišviežinti. Kai mokytojui po Maironio ir Brazdžionio nieko gero ir nieko suprantamo mūsų literatūroje nėra, <...> gaunasi gana tragiška situacija, kad mokinys literatūrinės raidos suvokimo prasme yra ne kartą praaugęs mokytoją.“¹³¹

Palyginti su 1945–1949 metų laikotarpiu, situacija iš principo pasikeitė. Litanistiniai vadovėliai liko vieninteliai mokykline akademine lietuvių kalba veikiančios vaiko patirtį. Antra, emigracijoje gimė ir augo karta, kurios su etnine tėvyne nesaistė asmeniniai patyrimai – Lietuvą šiai kartai kūrė tik šeimos arba kitų bendruomenės narių pasakojimai, kultūros tekstuose (dailėje, literatūroje, nuotraukose ir kt.) išskylantis tėvynės vaizdinys, daiktai

¹²⁸ „Ižangos vietoje“, in: *Litanistinių mokyklų programos*, Toronto: KLB Švietimo komisija, 1953, p. 1.

¹²⁹ *Ibid.*

¹³⁰ Antanas Rinkūnas, *Kregždutė: skaitymai, lietuviškosios aplinkos pažinimas ir tėvynės pažinimo pradmenys tretiesiems ir ketvirtiesiems mokslo metams*, d. 2, Toronto: Žiburiai, 1959, p. 187.

¹³¹ k. brd., „*Draugo laikraščio priedas Mokslas, menas, literatūra* 1969 09 06“, in: Kazys Bradūnas, *Kertinė paraštė: kritikos ir kultūrinės publicistikos rinktinė*, sud. Gediminas Mikėlaitis, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2017, p. 233–234.

ir visa tai sintetinančios paties žmogaus vaizduotės dariniai. Filosofas A. Maceina 1973-aisiais pastebėjo, kad „tremtinio vaikas nebėra juk tremtinys“¹³², tačiau jei jį, svetur gimusį ir brendusį, grąžinsime į jo tėvų šalį, paversime jį tremtiniu.

Asmens savivokos pokyčius įvairiais gyvenimo emigracijoje laikotarpiais tiksliai reprezentuoja ne tik cituoti, bet ir kitos A. Maceinos pastabos, skirtos gyvenimo ne tėvynėje tikslams ir tremties prasmei apmąstyti. 1947-aisiais filosofas rašė:

„Mes dar nesame emigrantai. Mes dar tik tremtiniai. Mūsų tremtis yra tik laikinė. [Išretinta autoriaus – J. Dz.] <...> Mes turime išsilaikyti toki, koki buvome anksčiau, Mes ne tik neturime savos Tėvynės pamiršti, bet, priešingai, turime gaivinti ypatingą prie jos prisirišimą ir ypatingą jos meilę. Mes turime savo tautiškumą ne tik išlaikyti nepažeistą, bet jį dar išvystyti, išskaidrinti ir praturtinti, kad savai Tėvynei parneštume naujų vertybių ir naujos šviesos.“¹³³

1973-aisiais straipsnyje „Tautos pakaitalas ar papildas? Tremties prasmės beiėškant“ A. Maceina pabrėžė:

„Lituanistinių mokyklų lankytojai jau iš pat pradžios turėtų suvokti, ką reiškia grįžti į savo tautą, negrįžtant į ją asmeniškai; ką reiškia išlaikyti tautinę gyvybę, esant išsibarsčius pasaulyje; ką reiškia kovoti, esant mažučiam skaičiui. Visi šie išeivio uždaviniai susibėga kultūros kūrime bei ugdyme.“¹³⁴

Asmens savivoka, kurią apibendrina *grįžti–parnešti–atnaujinti*, virto *grįžti negrįžtant–išlaikyti tautinę gyvybę–kovoti*. Darytina prielaida, kad keičiantis asmens savivokai turėjo keistis ir jo santykis su etninės tėvynės kultūra, o tos kultūros struktūros, šio tyrimo atveju – literatūra, turėjusios įgauti naujų reikšmių. Būtent dėl šių įvardytų priežasčių tapo itin aktualūs pasirinkimo, gebėjimo kryptingai veikti ir naujai apmąstyto lietuviškojo sąmoningumo klausimai.

Literatūros vaidmuo ugdant lietuviybę neatsietinas nuo šiuo laikotarpiu subrandintų ir paskelbtų filosofinių ir sociokultūrinių tekstų: A. Maceinos „Tautos pakaitalas ar papildas? Tremties prasmės beiėškant“ (1973), Algirdo Juliaus Greimo „Lietuviško kelio beiėškant“ (1956), J. Girmiaus „Tauta ir tautinė iėtikimybė“ (1961), „Tauta kaip žmogiėskoji

¹³² Antanas Maceina, „Tautos pakaitalas ar papildas? Tautos prasmės beiėškant“, *I Laisvę*, 1973, Nr. 57 (94), p. 6.

¹³³ Antanas Maceina, „Įvado žodis“, in: Juozas Girmius, *Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje*: ateitininko biblioteka, 1947, Nr. 10, Würzburg, p. 3.

¹³⁴ Antanas Maceina, *op. cit.*, 1973, p. 20–21.

tikrovė“ (1974), Vytauto Kavolio „Tremties tikrovė ir keliai į lietuviškumą“ (1954), „Gyvasis lietuviškumas“ (1956), „Generacijos identiteto ieškojimas“ (1962) ir kt.

Po Nepriklausomybės atkūrimo 1990-aisiais lituanistinių vadovėlių netrūko¹³⁵, tačiau atsirado galimybė naudotis Lietuvoje parengtais vadovėliais.

Glausta tyrimo laikotarpio ir periodizacijos apžvalga leidžia daryti išvadą, kad iš pradžių lituanistinių vadovėlių leidyba buvo šeimos ar karo pabėgėlių stovykloje veikusios lietuvių mokyklos rūpestis, nulemtas išskirtinės asmens ir bendruomenės sutelkties bei sąmoningumo. Vėliau įsipareigojimas lietuviškai knygai, deklaruotas Lietuvių Chartoje, tapo visą tiriamąjį laikotarpį charakterizuojančiu lituanistinio švietimo reiškiniu: „Mūsų tėvų kovos ir aukos dėl lietuviškos knygos yra testamentinis įsipareigojimas visoms Lietuvių Tautos kartoms. Lietuvis organizuoja ir remia spausdintą lietuvišką žodį.“¹³⁶ Svarbu pabrėžti, kad lituanistinių vadovėlių atsiradimas buvo paremtas rūpesčiu *kitu*: sąmonė, padedanti savo veikimu *kitiems* įsigyventi kalboje ir kultūroje, buvo kurianti, palaikanti atmintį, mezganti ryšius ir taip pratęsianti tapatybę.

¹³⁵ Pavyzdžiui, išleisti tokie vadovėliai:

Elena Akmenskaitė-Ruzgienė, *Gintarėliai*: elementorius, Chicago: JAV LB Švietimo taryba, 1993;

SKAITINIAI aštuntam skyriui, rašytojus parinko Regina Kučienė, Alicija Brazaitienė, Vida Brazaitytė, parėmė Lietuvių fondas, Chicago: JAV LB Krašto v-bos Švietimo taryba, 1998. Daugiau žr. *Išėjimo spaudos bibliografija*.

¹³⁶ *Pasaulio lietuvių bendruomenė: siekimai, tikslai ir uždaviniai, organizavimas, pobūdis, santvarka, LIETUVIŲ CHARTA, PLB KONSTITUCIJA*: Pasaulio Lietuvių Bendruomenės Valdybos leidinys, Chicago: Mykolo Morkūno spaustuvė, 1981, p. 15.

2. ANKSTESNIŲ TYRIMŲ APŽVALGA

Į vadovėlius įprastai žvelgiama iš literatūros didaktikos perspektyvos. Kaip pastebi tyrėjai, mokyklinė lituanistika vis dar yra didžiosios literatūros paraštėje nepaisant to, kad mokykla – tai viena iš institucijų, kuri atrenka ir perduoda ateinančioms kartoms kanonui priskirtinus objektus, šiuo atveju – literatūros tekstus ir jų interpretacijas¹³⁷.

Emigracijoje išleisti lituanistiniai vadovėliai iki šiol nėra tapę visaverčiu tyrėjų dėmesio objektu. Iki Nepriklausomybės atkūrimo jie buvo visiškai nutylimi, o ir atkūrus Nepriklausomybę į literatūrologų akiratį kaip savarankiškas tyrimo vertas objektas vis dar nepateko.

Tarpukario Lietuvos literatūros vadovėlius, dariusius įtaką DP stovyklose ir vėliau emigracijoje parengtiems ir išleistiems literatūros vadovėliams, studijavo Teresė Bukauskienė ir Stasė Matulaitienė. T. Bukauskienė monografijoje *Lietuvių literatūros mokymo istorija (iki 1940 m.)* (1993) skaitinius ir chrestomatijas, literatūros teorijos vadovėlius ir literatūros istorijos vadovėlius aptarė skyriuje „1918–1940 metų lietuvių literatūros vadovėliai“¹³⁸, tačiau apie tolimesnį vadovėlių likimą neužsiminė. S. Matulaitienės sudarytoje metodikos darbų chrestomatijoje *Kaip mokyta literatūros* (1997) išryškintos svarbiausios literatūros didaktikos tarpukario Lietuvoje gairės ir skelbiami reikšmingesni 3–4-ojo dešimtmečio literatūros ir tautosakos didaktikos darbai. Į rinktinę autorė įtraukė ir keletą išėivijoje pasirodžiusių straipsnių¹³⁹, tačiau, pristatydamą literatūros didaktikos straipsnių autorius, pvz., Juozą Ambrazevičių-Brazaitį ir Joną Balį, apie išėivijoje išleistus jų vadovėlius žinių nepateikė¹⁴⁰.

Juozas Girdzijauskas straipsnyje „Lietuvių literatūros istorijos periodizacija: probleminės pastabos“¹⁴¹ (1994) pateikė literatūros istorijos vadovėlių ir, kaip pats pavadina, stambesniųjų veikalų sąrašą, į kurį įtraukė 17 leidinių, tarp jų – emigracijoje tiriamuoju laikotarpiu išleistą Prano Naujokaičio *Lietuvių literatūros istoriją* (4 t., 1972–1976). Sąrašo analizė leidžia daryti išvadą, kad į lietuvių literatūros istorijos objekto sampratą

¹³⁷ Viktorija Šeina, *op. cit.*, p. 16.

¹³⁸ Teresė Bukauskienė, *Lietuvių literatūros mokymo istorija (iki 1940 m.)*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, p. 91–157.

¹³⁹ Daugiau žr. Stasė Matulaitienė, *Kaip mokyta literatūros*, Kaunas: Šviesa, 1997, p. 224–242, 249–267, 275–280.

¹⁴⁰ Daugiau žr. „Apie autorius“, in: Stasė Matulaitienė, *op. cit.*, p. 303–305.

¹⁴¹ Juozas Girdzijauskas, „Lietuvių literatūros istorijos periodizacija: probleminės pastabos“, in: *Lietuvių literatūros vagoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 26–27.

vadovėlis kaip fenomenas¹⁴² įtraukiamas tik kalbant apie laikotarpį iki Antrojo pasaulinio karo. Aptariant pokario leidinius atsiranda sąvoka „akademinė literatūros istorija“ – nuorodų į mokyklinę literatūros istoriją, išleistą tiek sovietinėje Lietuvoje, tiek emigracijoje, nėra.

Atkūrus Nepriklausomybę Vincas Auryla sudarė antologiją *Lietuvių egzodo vaikų ir jaunimo literatūra* (I tomas – proza; II tomas – poezija ir dramaturgija, 2002). Leidinys pradedamas Gražinos Anysaitės-Slavėnienės straipsniu „Lietuvių egzodo vaikų literatūros bruožai“. Apibūdama straipsnio objektą, autorė įvardijo išimtį: „Straipsnyje neapžvelgiamos kompiliacijos, skaitiniai, vadovėliai ir kitos šeštadieninėms mokykloms skirtos priemonės.“¹⁴³ Straipsnyje nerandame argumentų, kodėl taip pasirenkama. Antologiją pradedantis „Sudarytojo žodis“ svarbus tuo, kad nusako lietuvių egzodo vaikų ir jaunimo literatūros atsiradimo kontekstą, aktualų ir mokyklai skirtai literatūrai, nors jai antologijoje ir neskiriama dėmesio. Pvz., pabrėžiama, kad egzodo vaikų ir jaunimo literatūra „gimė iš XX amžiaus tragiško likimo: karų, okupacijų ir tremties kančių, laisvės kovų bei nepriklausomybės ir grįžimo į tėvynę siekių“. Taip pat primenamos sudėtingos knygų leidybos sąlygos („Tai įvairios, dažniausiai plonytės, kukliais viršeliais, blogame pokario metų popieriuje su Vokietijos okupacinių kariuomenių karo cenzūros leidimu atspausdintos knygelės.“¹⁴⁴) ir jų rašymo aplinkybės („daugelis jų parašyta ypač vargingomis sąlygomis, trumpu laisvalaikiu, po sunkaus darbo gimtojo krašto ilgesio kamuojamų kūrėjų plunksna“).

Dalia Kuizinienė studijoje ir šaltinių publikacijoje *Lietuvių literatūrinis gyvenimas Vakarų Europoje 1945–1950 metais* (2003) į vadovėlius ir literatūros chrestomatijas žvelgia kaip į rašytojų įsipareigojimo lietuviškajai bendruomenei apraiškas:

„Dauguma rašytojų greta literatūrinio darbo dalį savo laiko <...> mokytojavo, rašė vadovėlius, sudarinėjo literatūros chrestomatijas ir žodynus <...>. 1948 m. buvo išleisti Pr. Naujokaičio „Lietuvių literatūra“ bei ir J. Balio „Lietuvių tautosakos skaitymai“, ne tik skirti mokyklų reikmėms, bet ir „Aiduose“ įvertinti kaip

¹⁴² Sąrašė yra šie mokyklai skirti vadovėliai: Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė, *Lietuvių literatūros istorijos konspektas* (1918), Zigmąs Kuzmickis, *Lietuvių literatūros vadovėlis* (d. 5, 1931–1934), Motiejus Miškinis, *Lietuvių literatūra* (d. 1, 1939) ir kt.

¹⁴³ Gražina Anysaitė-Slavėnienė, „Lietuvių egzodo vaikų literatūros bruožai“, in: Vincas Auryla, *Lietuvių vaikų egzodo ir jaunimo literatūra 1945–1990*, t. 1, Kaunas: „Šviesa“, 2002, p. 13.

¹⁴⁴ „Sudarytojo žodis“, in: Vincas Auryla, *Lietuvių vaikų egzodo ir jaunimo literatūra 1945–1990: proza*, t. 1, Kaunas: „Šviesa“, 2002, p. 9.

kapitaliniai tremties lituanistiniai veikalai. B. Babrauskas sudarė skaitinių chrestomatiją „Lietuvos keliu“, išleistos papildytos St. Zobarsko parengto „Aušrelės“ elementoriaus dalys, rotaprintu išspausdinta J. Ambrazevičiaus „Literatūros teorija“ (1948) gimnazijoms, A. Tyruolis-Šešplaukis parengė „Vokiečių kalbos skaitinius“ (1947), P. Andriušis parašė ispanų ir esperanto kalbų vadovėlius.“¹⁴⁵

Alfonsas Nyka-Niliūnas mokytojas Tübingeno lietuvių gimnazijoje¹⁴⁶. Ravensburgo lietuvių gimnazijoje 1946–1949 metais lietuvių kalbos ir literatūros mokytoju dirbo Bernardas Brazdžionis¹⁴⁷. Vincas Krėvė 1946 m. laiške Mykolui Biržiškai rašė:

„<...> Jau virš metų gyvename [Glasenbacho] stovykloje. <...> Čia stovyklose įsteigėm lietuvių gimnaziją, visas aštuonias klases. Kol kas aš neva direktoriauju joje. Nežiūrint įvairių sunkumų, stokos vadovėlių, darbas sekasi. Visi mokytojai profesionalai. Abelnai inteligentinių jėgų čia pakankamai bet kuriam darbu.“¹⁴⁸

Svarbu pabrėžti, kad mokytojas ir mokyklai įsipareigojo ne tik rašytojai, bet ir filosofai. Filosofas Arūnas Sverdiolas straipsnyje apie Juozą Girnių pastebėjo: „Gyvendamas perkeltųjų <...> asmenų stovyklose, jis mokytojas lietuvių gimnazijoje. <...> Tuoj po karo išspausdino gimnazistams skirtus *Filosofijos pagrindus*. Lietuvių kultūros universumas, kuris prieš karą laikėsi pats ir kuriame ši karta taip natūraliai tarpo, dabar galėjo būti tęsiamas ir palaikomas tikrai labai sąmoningomis pastangomis. Ir atsirado žmonių, kuriems pakako tvirtumo ir sąmoningumo šiems paprastiems ir pamatiniams dalykams palaikyti.“¹⁴⁹ Apie ypatingą bendruomenės sutelktumą, nepasimetimą, spontaniškumą ir pastangas padaryti viską, „kas tuo metu buvo įmanoma“, kuriant mokyklas ir jose mokant, atsiminimuose liudijo ir rašytojas Kazys Almenas¹⁵⁰.

Kol vadovėlių ir literatūros istorijos veikalų pakankamai nebuvo, švietėjiškai misijai įsipareigojo periodinė spauda. *Aidai*: lietuvių informacinis leidinys skelbė:

¹⁴⁵ Dalia Kuizinienė, *Lietuvių literatūrinis gyvenimas Vakarų Europoje 1945–1950 metais*, Vilnius: Versus aureus, 2003, p. 15.

¹⁴⁶ Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai: 1938–1970*, Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1998, p. 148, 161.

¹⁴⁷ *Bernardas Brazdžionis. Archyvai*, sud. Jūratė Ivanauskienė, Reda Rėklytė, Kaunas: Maironio lietuvių literatūros muziejus, 2007, p. 40–41, 109.

¹⁴⁸ Vincas Maciūnas, „Vincas Krėvė savo gyvenimo saulėlydyje: Jo 1944–1954 laiškų ištraukos“, *Metmenys*, 1979, Nr. 38, p. 6.

¹⁴⁹ Arūnas Sverdiolas, „Juozas Girnius – kartos filosofas“, in: *Kultūra lietuvių filosofų akiratyje*, Vilnius: Apostrofa, 2012, p. 447.

¹⁵⁰ Kazys Almenas, *op. cit.*, p. 137–138.

„Mūsų išėivijoje šiandien jau veikia ištisa eilė mokyklų, gimnazijų ir kitų panašios rūšies institucijų. Trūkumas vadovėlių, trūkumas, kaip sakėme, spausdinto žodžio mus verčia ir į šią sritį atkreipti savo dėmesį ir čia, kiek galima, ateiti talkon. Dėl to ateityje bus dedami ir tokie dalykai, kurie ne tik visiems mūsų skaitytojams, bet ypatingai mūsų mokykloms bus vertingi. Jeigu ir toliau mokytojams teks dirbti be vadovėlių, tai *Aidai* įsives skyrių, kuriame bus dedamos bent svarbesniųjų dalykų, ypač lietuvių k. ir Lietuvos istorijos, santraukos. Šitai kiek galint sėkmingiau įvykdyti, tikimės, padės mums mokytojai.“¹⁵¹

Periodinėje spaudoje spausdinti svarbiausi programiniai lietuvių ir Vakarų Europos literatūros kūriniai, juos analizuojantys straipsniai ir kt. literatūros mokymui svarbūs tekstai. Pvz., *Aidai*: kultūrinis informacinis leidinys paskelbė M. Valančiaus „Žemaičių vestuves“ („Dvyliktas vakaras“ iš knygos „Palangos Juzė“)¹⁵², J. Girmiaus straipsnį „Literatūros kritinio vertinimo klausimu“¹⁵³, V. M. straipsnį „Kristijono Donelaičio „Metai““¹⁵⁴.

Aptardama Rašytojų draugijos veiklą, D. Kuizininė ne kartą paminėjo P. Naujokaičio 1948 m. išleistą *Lietuvių literatūrą*, tačiau nepatikslino, kad tai trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijoms. Vertindama P. Naujokaičio darbo išskirtinumą, mokslininkė pabrėžė literatūros istorijos sampratos kaitą, kai į literatūros istoriją įtraukiami gyvosios istorijos kūrėjų tekstai ir svarstoma apie „savęs įprasminimą svetimoje aplinkoje“¹⁵⁵. D. Kuizininės studijoje skelbiami šaltiniai įrodo, kad literatūros vadovėlių klausimas buvo Lietuvos rašytojų tremtinių draugijos akiratyje: „Benys Babrauskas paruošė skaitinius ištrėmimo mokyklai. Knyga atiduota spaudai ir turės apie 400 psl.“¹⁵⁶

Dalia Ramonienė straipsnyje „Iš DP stovyklų Vokietijoje palikimo: iliustruota vaikų knyga 1945–1951 metais“ (2016) į DP stovyklose išleistus vadovėlius pažvelgė iš iliustruotos vaikų knygos perspektyvos atkreipdama dėmesį į tai, kad, nepaisant prastos poligrafinės kokybės, skurdžios meninės išvaizdos, popieriaus stokos, ne visuomet tinkamo profesinio dailininkų pasirengimo, knygoms visų pirma buvo keliami lietuviškumo reikalavimai. Šios disertacijos tyrimui aktualios mintys, skirtos Vytės Nemunėlio elementoriui „Mažoji abėcėlė“ (1946): tai buvo viena iš nedaugelio knygų, kuri turėjo kietą viršelį ir tvirtesnį įrišimą, o iliustracijose dominavo Lietuvos tematika, lietuviško kaimo vaizdai, tautinė atributika. Straipsnio autorės

¹⁵¹ *Aidai*: lietuvių informacinis leidinys, 1945, Nr. 4, p. 1.

¹⁵² *Aidai*: kultūrinis informacinis leidinys, 1945, Nr. 9, p. 5–6.

¹⁵³ *Aidai*: lietuvių informacinis leidinys, 1945, Nr. 4, p. 26–31.

¹⁵⁴ *Aidai*: kultūrinis informacinis leidinys 1946, Nr. 7, p. 105–107.

¹⁵⁵ Dalia Kuizininė, *op. cit.*, p. 34.

¹⁵⁶ *Ibid.*, p. 158.

teigimu, šitokiu būdu siekta atverti galimybę per vaizdą papasakoti apie savo kraštą ir jo gyvenimą¹⁵⁷.

Vilija Janušauskienė straipsnyje „Vaižganto mokyklinė pasaka (*Pars pro toto*)“ (2019) glaustai pristato išėivijoje po 1953 m. pasirodžiusius lietuvių literatūros vadovėlius. Tai J. Ambrazevičiaus, A. Skrupskelienės ir A. Vaičiulaičio *Naujieji skaitymai*, J. Masilionio *Lietuvių literatūra*, A. Rinkūno *Kregždutė*. Straipsnio autorė atkreipė dėmesį į tai, kaip vadovėliuose buvo pristatomas Vaižgantas, ir priėjo išvadą, kad „ir esant minimalistinėms anų laikų gyvenimo svetur galimybėms lietuviškąją Vaižganto linų pasaką buvo stengiamasi atsakingai tradiciškai sekti toliau...“¹⁵⁸ Vadinasi, buvo stengiamasi perduoti tarpukario Lietuvos mokyklos literatūrinį pasakojimą.

Kiti tyrėjai literatūros vadovėlius mini monografijose, kuriomis apibendrinami išėivių leidybos arba gyvenimo diasporoje tyrimai. Svarbiausi darbai yra šie: Remigijaus Misiūno *Barakų kultūros knygos: lietuvių DP leidyba 1945–1952* (2003) – autorius įvardija, kiek vadovėlių buvo išleista, tačiau bent šiek tiek konkrečiau aptariami tik keli nurodant jų autorių, pavadinimą, adresatą, glaustai apibūdinant struktūrą, turinio ir leidybos ypatybes, pateikiant nuorodų į reakcijas to meto periodikoje¹⁵⁹; Vinco Bartusevičiaus *Lietuviai DP stovyklose Vokietijoje 1945–1951* (2012) – autorius užsimena apie vadovėlius apskritai, akcentuoja jų trūkumą, tačiau apie konkrečius vadovėlius nekalba¹⁶⁰; Egidijaus Aleksandravičiaus *Karklo diegas. Lietuvių pasaulio istorija* (2013) – autorius pastebi, kad ilgainiui DP stovyklose „atgijo periodinė spauda ir leidyba. Mokykloms reikėjo vadovėlių, o skurdus laisvalaikis išsilavinusiems pabėgėliams kėlė skaitymo poreikius.“¹⁶¹ E. Aleksandravičius knygoje plėtoja mintį, kad Nepriklausomybės metų tautokūra ir jos įtvirtintos atramos buvo naudingos karo metų sukrėstai diasporai, padėjo jai kurtis ir gyventi. Naujaisiu darbe – Irenos Mikuličienės sudarytame dokumentų rinkinyje *Lietuviai perkeltųjų asmenų stovyklose 1945–1951 m.* – apie vadovėlius taip pat užsimenama¹⁶², tačiau gilesnė šio fenomeno analizė nėra leidinio užduotis.

Lituanistiniai vadovėliai taip pat menkai tepateko į emigracijoje gyvenusių literatūrologų akiratį.

¹⁵⁷ *Ibid.*

¹⁵⁸ Vilija Janušauskienė, „Vaižganto mokyklinė pasaka (*Pars pro toto*)“, *Rubinaitis*, 2019, Nr. 3 (91), p. 14–19.

Prieiga internete: <https://www.ibbylietuva.lt/rubinaitis/2019-nr-4-92/vaizganto-mokykline-pasaka-pars-pro-toto/> [žiūrėta 2021-09-15].

¹⁵⁹ Remigijus Misiūnas, *op. cit.*, 2003, p. 196–201.

¹⁶⁰ Vincas Bartusevičius, *op. cit.*, p. 154, 159, 163.

¹⁶¹ Egidijus Aleksandravičius, *op. cit.*, p. 431.

¹⁶² Irena Mikuličienė, *Lietuviai perkeltųjų asmenų stovyklose 1945–1951 m.*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2023, p. 37, 327 ir kt.

Daugiau nei dviejų dešimtmečių lietuvių literatūros egzistavimą svetimose žemėse apibendrinanti *Lietuvių literatūra svetur 1945–1967* (1968) vadovėlių klausimo neaptaria, vadovėlių kitų juos rašiusių darbų kontekste nemini¹⁶³, į bibliografijos sąrašą mokyklinei lituanistikai skirtų leidinių neįtraukia ir tai aiškiai įvardija, nors argumentų ir nepateikia: „Į bibliografiją neįtraukti ir čia neminimi <...> chrestomatijos ir kiti panašūs skaitiniai, išleisti mokykloms, jaunimo rateliams arba kitiems specialiams reikalams.“¹⁶⁴

P. Naujokaičio *Lietuvių literatūros istorija* (1973–1976) Domo Veličkos ir Juozo Masilionio vadovėlių *Lietuvių literatūra*¹⁶⁵ mini „Įvade“: glaustai aptaria vadovėlio struktūrą, turinį ir prideda, kad „veikalas <...> neapima visų literatūros faktų, tenkinasi trumpu autorių ir jų veikalų panagrinėjimu“¹⁶⁶. Paskutinė pastaba pasitarnauja bandant pagrįsti naujos *Lietuvių literatūros istorijos* poreikį – norima „užpildyti anksčiau minėtų veikalų¹⁶⁷ spragas, pataisyti tendencingus nukrypimus, apimti visus literatūros reiškinius laisvajame pasaulyje ir okupuotoje Lietuvoje“¹⁶⁸. Įdomu tai, kad vadovėlis vertinamas tokių darbų, kaip Mykolo Biržiškos literatūros istorijos veikalai, Vinco Mykolaičio-Putino *Naujoji lietuvių literatūra* (I d., 1936), kontekste. Dar keli emigracijoje išleisti literatūros vadovėliai P. Naujokaičio *Lietuvių literatūros istorijoje* siejami su kitais aptariamo kūrėjo arba literatūros kritiko darbais.¹⁶⁹ Visi be išimties – gyvenimo DP stovyklose metais pasirodę vadovėliai: P. Naujokaičio *Lietuvių literatūra* („dar Vokietijoje „Patria“ buvo išleidusi jo „Lietuvių literatūrą“ (1948), kondensuotą lietuvių literatūros istoriją, taikytą daugiausia lietuvių gimnazijai tremtyje, iš dalies užpildžiusią tokio leidinio ir suaugusiems spragą“¹⁷⁰); B. Babrausko *Lietuvos keliu: skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai* („išėivijoje suredagavo dviejų dalių mokyklinę literatūros antologiją

¹⁶³ Išvada padaryta peržiūrėjus skyrius „Kritikos skerspjūvis“ (p. 395–510) ir „Bibliografija“ (p. 606–658).

¹⁶⁴ Česlovas Grincevičius, „Bibliografija“, in: *Lietuvių literatūra svetur 1945–1967*, red. Kazys Bradūnas, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1968, p. 606.

¹⁶⁵ Keturių dalių vadovėlis, skirtas Čikagos aukštesniajai lituanistikos mokyklai, buvo išleistas 1959–1961 metais.

¹⁶⁶ Pranas Naujokaitis, „Įvadas“, in: Pranas Naujokaitis, *Lietuvių literatūros istorija*, t. 1, Brooklyn: JAV LB kultūros fondas, 1973, p. 6.

¹⁶⁷ Omeny turimi visi „Įvade“ įvardyti literatūros istorijos veikalai pradedant J. Šliūpo „Lietuviškieji raštai ir raštininkai“ (1890), o baigiant okupuotoje Lietuvoje parašyta „Lietuvių literatūros istorija“ (1957–1968; red. K. Korsakas).

¹⁶⁸ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, t. 1, 1973, p. 6.

¹⁶⁹ P. Naujokaičio darbų apžvalgą parengė literatūros kritikas Vladas Kulbokas.

¹⁷⁰ Pranas Naujokaitis, *Lietuvių literatūros istorija*, t. 4, Brooklyn: JAV LB kultūros fondas, 1973, p. 59.

„Lietuvos keliu“ (1948)¹⁷¹); J. Masilionio *Lietuvių literatūros vadovėlis* („Vokietijoje išspausdino rotatorium „Lietuvių literatūros vadovėlį“ (trijų dalių, 1947)¹⁷²); P. Orintaitės-Janutienės *Lietuvių literatūros konspektas* (1946) („Vokietijoje dirbo Augsburgio lietuvių gimnazijoje, paruošė lietuvių literatūros istorijos konspektą“¹⁷³). Šioje literatūros istorijoje, palyginus su kitais to paties tipo leidiniais, nuorodų į konkrečius vadovėlius pateikiama daugiausia, jos išsamiausias.

Vladas Kulbokas *Lietuvių literatūrinė kritika tremtyje* (1982) vadovėlių autorius B. Babrauską¹⁷⁴, P. Orintaitę¹⁷⁵, P. Naujokaitį¹⁷⁶ mini, tačiau detaliau šių faktų neaptaria.

Panašu, jog literatūros vadovėlių klausimas nebuvo aktualus ir apie 1945–1990 lietuvių egzodo literatūrą rašiusiems autoriams (*Lietuvių egzodo literatūra*, 1992), kita vertus, jie išsamiai apžvelgė grožinę asmenų, išėivijoje rašiusių vadovėlius, kūrybą. Pvz., aptariant rašytojos P. Orintaitės-Janutienės literatūrinius darbus neužsimenama, kad pokario metais ji parengė du vadovėlius – *Lietuvių literatūros konspektą* ir *Visuotinės literatūros konspektą* (pastarasis taip pat išleistas Augsburgėje 1946 m.)¹⁷⁷. Rašytojas Antanas Vaičiulaitis pristatomas tik kaip vieno vadovėlio – *Visuotinės literatūros istorijos* – bendrautoris¹⁷⁸, nors tarpukariu jis kartu su kitais autoriais parengė ir I–III klasėms skirtus lietuvių literatūros vadovėlius *Naujieji skaitymai*. 1947 m. Vokietijos DP stovyklose buvo perleista *Visuotinės literatūros istorija* (2 d.) ir *Naujieji skaitymai: I klasei*. Apie J. Brazaitį-Ambrazevičių sužinome, kad parašė „kelis vadovėlius“¹⁷⁹, tačiau konkretūs vadovėliai neįvardijami, nors emigracijoje buvo išleisti 1946, 1947, 1948, 1953, 1981 metais. Apie B. Babrauską pasakyta, kad priklauso vyriausiajai literatūros kritikų kartai¹⁸⁰.

¹⁷¹ *Ibid.*, p. 341.

¹⁷² *Ibid.*, p. 342.

¹⁷³ Pranas Naujokaitis, *Lietuvių literatūros istorija*, t. 3, Brooklyn: JAV LB kultūros fondas, 1976, p. 151.

¹⁷⁴ Vladas Kulbokas, *Lietuvių literatūrinė kritika tremtyje*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1982, p. 26.

¹⁷⁵ *Ibid.*, p. 495.

¹⁷⁶ *Ibid.*, p. 101.

¹⁷⁷ Kazys Bradūnas, „Kiti nepriklausomybės amžininkai poetai“, in: *Lietuvių egzodo literatūra*, Vilnius: „Vaga“, 1997, p. 138–141; Vytautas A. Jonynas, „Kiti nepriklausomybės amžininkai beletristai“, in: *Lietuvių egzodo literatūra*, Vilnius: „Vaga“, 1997, p. 307–308.

¹⁷⁸ Aušra Liulevičienė, „Antanas Vaičiulaitis“, in: *Lietuvių egzodo literatūra*, Vilnius: „Vaga“, 1997, p. 225.

¹⁷⁹ Vladas Kulbokas, „Kritika ir literatūros mokslas“, in: *Lietuvių egzodo literatūra*, Vilnius: „Vaga“, 1997, p. 705.

¹⁸⁰ *Ibid.*, p. 703.

Apie P. Naujokaitį pasakyta, kad „1948 m. išleido *Lietuvių literatūros istoriją*¹⁸¹, tačiau nėra nė užuominos, kad leidinys buvo skirtas gimnazijai.

Didžiausias XX a. išleistas lietuvių enciklopedinis leidinys *Lietuvių enciklopedija* įvardija vadovėlių trūkumą DP mokyklose ir tai, kad ši kliūtis buvo įveikta iki 1948 metų valiutos reformos¹⁸², tačiau daugiau konkrečių nuorodų nepateikia ir lituanistinių vadovėlių, kaip išskirtinio gyvenimo emigracijoje reiškinių, nepristato.

Emigracijoje parengtos ir išleistos apžvalginės lietuviškojo švietimo istorijos knygos (Vincentas Liulevičius *Lietuvių švietimas Vokietijoje*, 1969; Juozas Masilionis, Stasė Petersonienė *Lietuviškasis švietimas Šiaurės Amerikoje*, 2000) aptaria vadovėlių trūkumo klausimą¹⁸³, įvardija vadovėlių autorius, nurodo pavadinimus¹⁸⁴, tačiau sistemiškai jų nepristato.

Taigi į literatūros vadovėlius daugeliu atvejų buvo žvelgiama kaip į visiškai uždarą konstruklą, t. y. juos analizuojant neieškota sąsajų su tuo, kas vyksta didžiojoje literatūroje, netgi nebandyta aprėpti literatūros vadovėlių, išleistų Lietuvoje ir emigracijoje, visumos. Geriausiu atveju apie vadovėlius kritikai užsimindavo pristatydami kitus autoriaus darbus. Mokyklinė lituanistika liko savotiškoje literatūros mokslo paraštėje, nors galima daryti prielaidą, kad ji siekė puoselėti lietuviybę, formuoti tautinę savimonę, perduoti literatūros tekstų ir kultūros reiškinių kanoną.

¹⁸¹ *Ibid.*, p. 713.

¹⁸² *Lietuvių enciklopedija*, t. 5, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1955, p. 154.

¹⁸³ V. Ambraziejus, G. Būgaitė, „Lietuvių progimnazija Ingolstade“, in: *Lietuvių švietimas Vokietijoje*, red. V. Liulevičius, Chicago, 1969, p. 377.

¹⁸⁴ Pvz., Juozas Masilionis, „Čikagos aukštesnioji lituanistikos mokykla“, in: *Lietuviškasis švietimas Šiaurės Amerikoje*, red. Juozas Masilionis, Stasė Petersonienė, Chicago: Pedagoginis lituanistikos institutas, 2000, p. 179–182.

3. TYRIMO METODOLOGIJA

Pasirinktas tyrimo objektas, jo konteksto ir ankstesnių tyrimų apžvalga suteikia galimybę suformuluoti šios disertacijos tyrimo probleminį klausimą, tyrimo tikslą ir uždavinius numatytam tikslui pasiekti.

Į lituanistinius vadovėlius disertacijoje žvelgiama iš literatūros vaidmens siekiant ugdyti sąmoningą lietuvių perspektyvos. Todėl tyrimo kryptį nulemia keliami **probleminiai klausimai**: *Kaip 1945–1990 metais emigracijoje išleisti lituanistiniai vadovėliai siekė ugdyti sąmoningą lietuvių? Kokį vaidmenį ugdant sąmoningą lietuvių atliko literatūra?*

Tyrimo tikslas – remiantis 1945–1990 m. emigracijoje išleistų lituanistinių vadovėlių analize, iširti, kaip literatūra siekė ugdyti – auginti, formuoti, plėtoti ir perduoti – sąmoningą lietuvių.

Tyrimo tikslui paremti svarbūs konteksto tekstai. Sąmoningos lietuvių idealas atspindėjo kolektyvinę emigracijoje gyvenančių lietuvių savivoką ir buvo būtinas siekiant bendruomenės tikslų. Pvz., Lietuvių Chartoje (1949) rašoma: „**LIETUVIŲ TAUTA** <...> vieninga valia siekia savo gyvybę, kalbą, tautines bei valstybines tradicijas išlaikyti, kurti ir ugdyti, kad, savo tautine kultūra visuotinei žmonių giminės pažangai bendradarbiaudama, vykdytų Visagalio valią ir laisvo žmogaus pašaukimą.“¹⁸⁵

Tyrimo tikslui pasiekti formuluojami **tyrimo uždaviniai**:

1. Sudaryti emigracijoje išleistų lituanistinių vadovėlių tipologinį sąrašą atsižvelgiant į jų adresatą, atsiradimo aplinkybes, turinį, leidybos situaciją ir kt.
2. Nustatyti, koks pirmaisiais pokario metais buvo santykis tarp mokyklinės lituanistikos ir periodinės spaudos ir kokį vaidmenį mokyklinė lituanistika įgijo bandant įveikti lietuviškos knygos stoką, kas ir kodėl buvo lituanistinių vadovėlių adresatas.
3. Atskleisti, kas ir kaip inicijavo ir dalyvavo rengiant ir leidžiant lituanistinius vadovėlius.
4. Įvardyti, kur ir kokių atramų pirmaisiais pokario metais ieškojo bendruomenė siekdama išlikti ir rūpintis ateities kartomis, kaip bendruomenė suvokė vadovėlio vaidmenį.

¹⁸⁵ *Pasaulio lietuvių bendruomenė: siekimai, tikslai ir uždaviniai, organizavimas, pobūdis, santvarka, LIETUVIŲ CHARTA, PLB KONSTITUCIJA*: Pasaulio Lietuvių Bendruomenės Valdybos leidinys, Chicago: Mykolo Morkūno spaustuvė, 1981, p. 12.

5. Nustatyti, kam lituanistiniuose vadovėliuose, formuojant jų turinį, buvo skiriamas didžiausias dėmesys siekiant perduoti, puoselėti ir saugoti lietuviybę, kas turinio atžvilgiu lituanistinius vadovėlius siejo ir skyrė.
6. Palyginti tarpukariu ir skirtingais emigracijos laikotarpiais išleistus lituanistinius vadovėlius siekiant išsiaiškinti, kas, kaip ir kodėl vadovėliuose keitėsi, kaip pokyčius nulėmė istorinės ir socialinės aplinkybės, kurie lituanistiniai vadovėliai saistė bendruomenę įvairiais jos gyvenimo tarpsniais.

Tam, kad būtų atsakyta į tyrimo probleminį klausimą ir kad būtų pasiektas tyrimo tikslas, buvo pasitelkti tokie **tyrimo metodai**: kiekybinis statistinės analizės metodas ir induktyvi kokybinė turinio analizė.

Kiekybinis statistinės analizės metodas svarbus norint sudaryti lituanistinių vadovėlių tipologiją: nustatyti vadovėlių autorius ir jų adresatą, leidybos laiką, vietą, tiražą, leidėją, reikšmingas ypatybes ir kt., suskirstyti vadovėlius į grupes pagal tam tikrus kriterijus. Taip pat šio metodo pririekia norint sudaryti vadovėliuose skelbiamų autorių ir jų kūrinių sąrašą, bandant išsiaiškinti, kurie autoriai ir tekstai kartojami, siekiant pastebėti vadovėliuose atsispindinčius ugdymo paradigmos bruožus.

Emigracijoje išleistų lituanistinių vadovėlių turiniui tirti pasirinkti kokybiniai metodai: naratyvinė analizė, vaizdinė analizė, klausimų ir užduočių analizė, lyginamoji analizė.

Naratyvinė analizė atskleidžia, koks pasakojimas buvo kuriamas siekiant ugdyti sąmoningą lietuviybę: kokį ir kaip pasakojimą kūrė vadovėliuose skelbiamos autorių biografijos, kūriniai ar jų ištraukos, vadovėlių pratarmės, pavadinimai ir kt. Vaizdinė analizė parodo, kaip sąmoningą lietuviybę siekta ugdyti vadovėliuose pateikiamais vaizdais, paveikslais, žemėlapiais, nuotraukomis ir kt. Klausimų ir užduočių analizė atskleidžia, kaip prie tekstų pateikiami klausimai ir užduotys siekė ugdyti sąmoningą lietuviybę. Lyginamoji analizė suteikia galimybę pažvelgti į to paties meto ir skirtingų laikotarpių vadovėlius norint suprasti, kas, kaip ir kodėl vadovėliuose keitėsi, kaip pokyčius nulėmė istorinės ir socialinės aplinkybės.

Darbo struktūra

Darbą sudaro keturi skyriai:

I skyriuje „Pratarmė“ pateikiamas eseistinio pobūdžio tekstas, nusakantis asmeninį disertacijos autorės santykį su tiriamuoju objektu.

II skyriuje „Įvadas“:

- pristatomas tyrimo objektas, tyrimo laikotarpis ir skaidymo į periodus principai, supažindinama su ankstesniais tyrimais;
- pristatoma tyrimo metodologija: iškeliamas probleminis klausimas, įvardijamas tyrimo tikslas, uždaviniai, tyrimo metodai, paaiškinamas pasirinktų tyrimo metodų tikslingumas;
- pristatomos teorinės tyrimo atramos, remiantis pirminiais šaltiniais, apibrėžiamos svarbiausios tyrimo sąvokos.

III skyriuje „Empirinis tyrimas“ pristatoma analizės medžiaga: lituanistinių vadovėlių tipologija, autorių vardų ir tekstų kanonas, sąmoningos lietuviybės dedamosios ir paties vadovėlio, kaip daikto, fenomenas.

IV skyriuje „Išvados“ apibendrinami tyrimo duomenys.

Disertacija baigiama literatūros sąrašu, priedų rinkiniu, santrauka anglų kalba, publikacijų sąrašu ir padėka.

Ginamieji teiginiai

1. Lituanistiniam vadovėliui 1945–1990 metais buvo patikėtas svarbus vaidmuo: telkti lietuvių bendruomenę, perduoti ugdymo turinį, sukurti ontologinio saugumo sąlygas pasitraukusiems iš Lietuvos, o vėliau – iš Europos.
2. Sudėtinga pokario ir gyvenimo emigracijoje situacija trynė ribas tarp žanrų ir auditorijų, skatino ieškoti naujų raiškos formų, tačiau turėjo vieną aiškų tikslą – ugdyti lietuviybę.
3. Didžiausias reikšminis krūvis siekiant ugdyti lietuviybę buvo skiriamas kultūros pasakojimui ir literatūros kūrinių tekstams, pasitikėjimui mokytoju ir mokiniu.
4. Gyvenimo realybė darė įtaką vadovėlių didaktinei strategijai: tarpukariu parengti vadovėliai siekė perduoti žinias ir akcentavo gimtojo krašto pažinimą per tiesiogines patirtis, o tremtyje ir emigracijoje parengti vadovėliai siekė perduoti žinias ir sukurti nematomos / nematytos Lietuvos vaizdinį.
5. DP laikotarpio lituanistiniai vadovėliai literatūros kūriniui suteikė kokybiškai naują reikšminį svorį palaikant ir kūrybingai puoselėjant lietuviybę – būtent šis pokytis buvo svarbus vėlesniais emigracijos metais.

Mokslo straipsniai disertacijos tema:

1. „Lietuviškojo pasaulio atspindžiai DP stovyklų literatūros vadovėliuose: tautosakos sampratos analizė“, *Tautosakos darbai*, t. LIX, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2020, p. 274–295.

2. „Laisvės (at)mintis DP stovyklų literatūros vadovėliuose“, *Prace baltystyczne*, t. 8, Varšuva: Varšuvos universiteto leidykla, 2023, p. 141–158.

Mokslinėse konferencijose skaityti pranešimai disertacijos tema:

1. „Laisvės (at)mintis DP stovyklų literatūros vadovėliuose“, tarptautinė konferencija „Laisvės formos – Literatūroje. Kultūroje. Kalboje“ (Varšuva, 2021 m. rugsėjo 20–21 d.).
2. „Literatūros vadovėliai pokario pabėgėlių stovyklose: tyrimų kryptys, problemos ir galimybės“, tarptautinė konferencija „Current issues and research of literature and culture“ (Liepoja, 2022 m. kovo 24–25 d.).

3.1. Teorinės tyrimo atramos

3.1.1. Literatūros vaidmens samprata

Šiame disertacijos poskyryje siekiama, siejant su tyrimo objektu – lituanistiniu vadovėliu, – įvardyti tyrimui aktualius literatūros vaidmenis.

Literatūros vaidmens klausimas nėra nauja mokslinių tyrimų tema. XIX–XX a. literatūros teorijos, tokios kaip hermeneutika ir fenomenologija, literatūros vaidmenį visų pirma siejo su ontologine būtinybe.

Hans-Georg Gadamer, vienas iš hermeneutinės filosofijos pagrindėjų, gebėjimą suprasti vadino pamatine žmogaus galia. Jis teigė, kad gebėjimas suprasti, realizuojamas per kalbą, paremia bendrą žmogaus gyvenimą su kitais¹⁸⁶. Filosofas išskyrė kelis literatūros kūrinio išskirtinumą nusakančius bruožus. Visų pirma literatūros kūrinys ne tik aiškina, bet ir pats reikalingas aiškinimo¹⁸⁷. Be to, literatūros kūrinys priartina grožio patirtį ir įtraukia į tikrą pokalbį. Grožio patirtis „atgaivina visą mūsų gyvenimo jausmą“, o pokalbis, kurio metu ne tik klausama, bet ir turi būti atsakoma, išryškina svarbiausius pasiliekančius dalykus¹⁸⁸. Filosofo įsitikinimu, meno kūrinys turi savitą kalbą: ši kalba „savo dabartiškumu prabyla į kiekvieno žmogaus savipratą“¹⁸⁹. Šios disertacijos kontekste H.-G. Gadamer įžvalgos aktualios tuo, kad lituanistiniuose vadovėliuose skelbiami literatūros tekstai atliko dvi svarbias funkcijas: saistė bendruomenės žmogų su kitais, per aiškinimą ir aiškinimąsi

¹⁸⁶ Hans-Georg Gadamer, „Tekstas ir interpretacija“, in: *Istorija Menas Kalba*, sud. ir vertė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 171.

¹⁸⁷ *Ibid.*, p. 161.

¹⁸⁸ *Ibid.*, p. 162.

¹⁸⁹ Hans-Georg Gadamer, *Istorija Menas Kalba*, sud. ir vertė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 196.

įtraukdama bendruomenės narius į dialogą, išryškinanti „pasilikti“ vertus dalykus, ir ugdė žmogaus savęs suvokimą.

Fenomenologinės filosofijos atstovas Maurice Merleau-Ponty išskyrė literatūrą, kaip ir filosofiją, iš kitų sričių prabildamas apie jiems atstovaujančių – rašytojų ir filosofų – atsakomybės klausimą. Jis teigė, kad žmonėms reikia jų patarimo ir jų nuomonės – reikia aiškios pozicijos¹⁹⁰. Vadinasi, remiantis šiuo filosofu, literatūrą kuriantys yra ir visuomenę ugdantys. Tiriant lituanistinius vadovėlius juose skelbiami literatūros tekstai interpretuoti kaip tokie, kurie individui ir bendruomenei, atsidūrusiai sudėtingoje istorinėje situacijoje, perdavė poziciją, taip individą ir bendruomenę ugdydami.

XXI a. italų semiotinės mokyklos atstovas Umberto Eco viešojoje kalboje „Apie kai kurias literatūros funkcijas“ pabrėžė, kad literatūra formuoja kalbą ir išsaugo ją kaip kolektyvinio paveldo dalį. Tokiu būdu per literatūrą kuriama savastis ir bendruomenė bei palaikomas individualios kalbos gyvastingumas. Panašu, kad U. Eco į literatūrą žvelgė iš jos vaidmens asmeniui ir bendruomenei perspektyvos dar atkreipdamas dėmesį į tai, kad svarbiausia jos funkcija, turint omenyje individą, yra „likimo ir mirties pamokos“¹⁹¹. Vadinasi, literatūra atlieka dar vieną funkciją – ji modeliuoja individo ir bendruomenės gyvenimą. Disertacijos tyrimui tai taip pat aktualu klausiant, kokį ir kaip individo ir bendruomenės gyvenimą modeliavo lituanistiniuose vadovėliuose skelbiami literatūros tekstai.

XXI a. lietuvių filosofas T. Kačerauskas iškėlė mintį, kad literatūroje minimos vietos sudaro žemėlapi – vieną iš bendrijos tapatumo veiksmų. Kadangi tautai reikalinga erdvė būti, ne tik tauta kaip subjektas kuria savo žemės lapą, bet ir žemėlapis pasako, kas toji tauta yra, ir tuo pačiu metu kuria ją. Praradus valstybę, į žemėlapių kūrimą derėtų žvelgti kaip į tam tikrą mediją, kuri užtikrina, kad tautinę bendruomenę sudarančios kartos dalintųsi informacija: per žemėlapi perduodami bendruomenės siekiai, tradicijos, santykiai su kitomis bendruomenėmis. Be to, žemėlapis dalyvauja individo sąmonėjimo procese: sukuria jam egzistencinę erdvę, net jeigu toji erdvė negali tapti realiu gyvenamuoju pasauliu¹⁹². Šios disertacijos kontekste į lituanistiniuose vadovėliuose skelbiamus literatūros tekstus svarbu pažvelgti

¹⁹⁰ Maurice Merleau-Ponty, *Akis ir dvasia*, iš prancūzų k. vertė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos, 2005, p. 43.

¹⁹¹ Umberto Eco, „Apie kai kurias literatūros funkcijas“, *Metai*, 2005, Nr. 8–9. Prieiga internete: <http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/112-2005-m-nr-8-9-rugpjitis-rugsjis/103-umberto-eco-apie-kai-kurias-literatros-funkcijas-1> [žiūrėta 2021-01-30].

¹⁹² Daugiau žr. Tomas Kačerauskas, „Žemėlapis kaip bendrijos vaizdijimo veiksnys“, *Filosofija. Sociologija*, 2010, t. 21, Nr. 3, p. 211–218.

kaip į informaciją iš kartos į kartą perduodančius, bendruomenės tapatumą patvirtinančius ir individui bei bendruomenei egzistencinę erdvę kuriančius.

Apibendrinant filosofų įžvalgas ir siejant jas su tyrimo objektu – lituanistiniu vadovėliu – išskiriamos tokios literatūros funkcijos, aprėpiančios ir individo, ir bendruomenės lygmenį: plėtoti saitus, ugdyti savęs suvokimą (H.-G. Gadamer); išryškinti ugdančias pozicijas (M. Merleau-Ponty); modeliuoti gyvenimą (U. Eco); kurti egzistencinę erdvę (T. Kačerauskas).

3.1.2. Lietuvybė kaip sąmonės turinys

Šiame disertacijos poskyryje siekiama apibrėžti sąvoką *sąmoninga lietuviybė*. Pradedama nuo sąvokos *sąmonė*. Vėliau įvedama sąvoka *sąmoningumas*. Galiausiai, atsižvelgiant į tyrimo objektą – lituanistinį vadovėlį – ir aktualius pirminius šaltinius, pateikiama teorinių įžvalgų, sukonkretinančių, kas yra *sąmoninga lietuviybė* ir *sąmoningos lietuviybės ugdymas*.

XX a. filosofijoje dėmesiu *sąmonei*, tiksliau – jos turiniui, išsiskiria fenomenologijos kryptis, atstovaujama šios krypties pradininko Edmundo Husserlo bei jo idėjas plėtojusių M. Heideggerio, M. Merleau-Ponty, P. Ricoeuro, J.-P. Sartre'o ir kt. Fenomenologijos kryptis laiko *sąmonę intencionalia* – tokia, kuri atvira ir visada nukreipta į objektą¹⁹³. Tai esminė *sąmonės* savybė, apibrėžianti, be ko *sąmonė* negali būti ji pati. *Sąmonės intencionalumas* nulemia ir jos konkretumą (*sąmonė* nebūna tuščia), ir jos ryšį su patyriminiu pasauliu. Lietuvių filosofas fenomenologas A. Mickūnas pristatydamas, kaip E. Husserl veikale *Cartesianische Meditationen* svarstė apie sąmonės sąrangą, atkreipė dėmesį į *sąmonės intencionalumą*, kurį apibendrino triada: „aš“ (*ego*) yra neįmanomas be jo sąmonės gyvenimo (*cogito*), o sąmonės gyvenimas – be sąmonės turinio (*cogitatum*)“¹⁹⁴.

Sąmonės sąrangos apibrėžimą fenomenologija papildo *gyvenamojo pasaulio* sąvoka. *Gyvenamasis pasaulis* yra svarbus tuo, kad būtent jame *ego* atranda save ir patiria esmes. Į *gyvenamojo pasaulio* patirtį įtraukiamas kontekstas – Husserl knygoje *Europos mokslų krizė* kontekstą pavadino „akiračiu“. A. Mickūnas, pristatydamas šią Husserlo sąvoką, nurodė, kad „akiratyje“ atsiranda laikas, erdvė, pasaulis ir aplinkiniai esiniai¹⁹⁵.

¹⁹³ Algis Mickūnas, David Stewart, *Fenomenologinė filosofija*, iš anglų k. vertė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos, 1994, p. 22.

¹⁹⁴ Edmund Husserl, *Cartesianische Meditationen*, Den Haag: Martinus Nijhoff, p. 67–72, in: Algis Mickūnas, David Stewart, *Fenomenologinė filosofija*, iš anglų k. vertė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos, 1994, p. 51–52.

¹⁹⁵ *Ibid.*, p. 63–65, 149–150.

Gyvenamasis pasaulis nėra tik mano, o visuomet mūsų. Jame galima nuskaityti tam tikrą reikšmių sistemą, kuri perteikiama kultūros struktūromis ir kuri apreiškia ankstesnes kartas bei yra atvira ateičiai. Minėtosios reikšmių sistemos itin svarbios tuo, kad būtent jose individas supranta save, kitus ir šalia esančius daiktus.

Taikant aptartąsias fenomenologijos nuostatas disertacijos tyrimui, patiriamas *daiktas*, arba reiškinys, t. y. fenomenas, yra ne tik lituanistinis vadovėlis, bet ir lietuviybė. Lietuviybė yra sąmonės turinys. Daroma prielaida, kad lietuviybė patiriama kontekste, per sąsajas su kultūros struktūrose, taigi, lituanistiniuose vadovėliuose skelbiamuose literatūros tekstuose, užfiksuotomis reikšmių sistemomis, per santykį su savimi, su *kitu* ir su šalia esančiais daiktais.

Sąmoningumas filosofijoje siejamas „su subjektyvios vidujybės patirtimi“¹⁹⁶, kritine refleksija, jos įkūnyta galia ir su dvasios gyvenimu. Lietuviškame asmens ir bendruomenės sąmoningumo tyrimų lauke išsiskiria Vytauto Kavolio (1930–1996) darbai, ypač *Nužemintųjų generacija: egzilio pasaulejautos eskizai* (1961–1966), *Sąmoningumo trajektorijos: lietuvių kultūros modernėjimo aspektai* (1986) ir *Civilizacijų analizė (Civilization Analysis as a Sociology of Culture)*, 1995, lietuvišku pavadinimu *Civilizacijų analizė*, 1998). V. Kavolio filosofinės įžvalgos šio tyrimo kontekste įgyja ypatingą reikšmę dar ir dėl to, kad 1944 m., būdamas vos keturiolikos, išvykęs iš Lietuvos pats gyveno karo pabėgėlių stovykloje Tübingene ir patyrė pokario pabėgėlio ir emigranto dalią. Poetas A. Nyka-Niliūnas prisimena: „Pirmą kartą aš jį pamačiau Vokietijoje, Tuebingene, – „vokiškai“ švariai ir tvarkingai aprengtą kokių keturiolikos metų berniuką su dviem klaipeidietiška atrodančiom <...> moteriškėm, kasdien ateinančiom į anapus geležinkelio esančią išvietintų asmenų (DP) valgyklą parsinešti maisto.“¹⁹⁷ Tikėtina, kad V. Kavoliui teko susidurti su pokario Vokietijoje išleistais lituanistiniais vadovėliais, galbūt net mokytis iš kai kurių.

V. Kavolis *sąmoningumą* nusakė kaip kismo galimybę turinčių *sąmoningumo* paradigmų (t. y. pavyzdžių, simbolinių formų) visumą, kurią atskleidžia kultūros, taigi, ir literatūros, tekstai. Jei kultūros (ir literatūros) tekstai liudija naujus santykio su savo patirtimi aspektus ir geba išlikti

¹⁹⁶ Naglis Kardelis, „Asmens ir visuomenės sąmoningumas: teorinių Vytauto Kavolio priegū aktualumas“, *Athena. Filosofijos studijos*, 2011, Nr. 7, p. 55.

¹⁹⁷ Alfonsas Nyka-Niliūnas, „Vytautas Kavolis: keletas atsiminimų nuotrupų“, in: Vytautas Kavolis, *Asmuo ir idėjos*, sud. Rita Kavolienė, Darius Kuolys, Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 269.

aktualūs, jie vertinami kaip esminiai *sąmoningumo* istorijai atskleisti¹⁹⁸. Filosofas A. Sverdiolas atkreipė dėmesį į tokį *sąmoningumą*, kurį V. Kavolis kildino iš jausminio santykio su pasauliu – iš to, kas lieka dingus visoms iliuzijoms, t. y. galiausiai supratus, kas išties tau nutiko¹⁹⁹. *Sąmoningumas*, pasak Kavolio, kyla iš skausmo išgyvenimo: „Jis [tas, kuris neturėjo iliuzijų, – J. Dz.] nežino, ką yra praradęs, ir neturi į ką susižeisti. Jam lieka tik laboratoriniai eksperimentai. Dėl to vaikai mokomi pasakų, kad jie turėtų ką prarasti.“²⁰⁰ Tokiam *sąmoningumui* būtent literatūra duoda praradimo turinį. Svarbu pabrėžti, kad iš skausmo kylantį *sąmoningumą* V. Kavolis susiejo su iševijios situacija²⁰¹ ir apibendrina kaip būdingą Vakarų pasaulio žmogui, patyrusiam tremtį, praradusiam savo žemę, kilmės bendrumo su kitais pojūtį ir atkakliai sąmoningomis pastangomis siekusiame tą bendrumą atkurti²⁰². Šioje vietoje derėtų pridėti, kad kaip pačią svarbiausią egzistencinę asmens patirtį V. Kavolis išskyrė prigimtinių žmogaus vienišumą: „Žmogus gimsta tepriklausydamas sau. Prigimtis žmogui tiek teduoda. Žmogiškuosius ryšius jis turi pats, iš nieko, iš savo vienišumo vidaus susikurti.“²⁰³ Priklausymą Kavolis laikė esmine prasmingos egzistencijos sąlyga, nes priklausomume skleidėsi žmogaus būtis²⁰⁴. Remiantis V. Kavoliu, į svarstymus apie *sąmoningumą* įtrauktina ir sąvoka *sąmonės kūrimas*: „Jie [nužemintųjų generacija] turi susikurti savo priklausomybės istorijai sąmonę.“²⁰⁵

Pastaroji ir kitos aptartos V. Kavolio filosofinės išvalgos taikytinos disertacijos tyrimo objektui: į lituanistiniuose vadovėliuose skelbiamus literatūros tekstus prasminga žvelgti kaip į bandymą kurti ryšius, įveikti prigimtinių individo vienišumą, ugdyti priklausymo bendruomenei ir istorijai sąmonę. Taip pat galima daryti prielaidą, kad literatūra atspindėjo ir perdavė jausmines ir minties struktūras, atspindėjusias gyvenamąjį laiką ir sudėtingoje istorinėje situacijoje atsидūrusios bendruomenės siekius.

¹⁹⁸ Vytautas Kavolis, „Sąmoningumo trajektorijos. Lietuvių kultūros modernėjimo aspektai“, in Idem, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 125–127.

¹⁹⁹ Arūnas Sverdiolas, „Vytauto Kavolio sociologijos filosofinės gijos“, *Athena. Filosofijos studijos*, 2011, Nr. 7, p. 15.

²⁰⁰ Vytautas Kavolis, „Nužemintųjų generacija: egzilio pasaulėjautos eskizai“, in Idem, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 89.

²⁰¹ Vytautas Kavolis, „Sąmoningumo trajektorijos: lietuvių kultūros modernėjimo aspektai“, in Idem, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 166.

²⁰² Arūnas Sverdiolas, *op. cit.*, 2011, p. 15.

²⁰³ Vytautas Kavolis, „Nužemintųjų generacija: egzilio pasaulėjautos eskizai“, in Idem, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, p. 78.

²⁰⁴ *Ibid.*, p. 106.

²⁰⁵ *Ibid.*, p. 107.

Be V. Kavolio, *sąmoningumo* sąvoką apibrėžti padeda ir J. Girnias (1915–1994) filosofiniai tekstai: „Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje“ (1947), „Tauta ir tautinė ištikimybė“ (1961), „Idealas ir laikas“ (1966). J. Girnius, kaip ir V. Kavolis, 1944 m. pasitraukė į Vakarų, buvo aktyvus Vokietijos ir JAV lietuvių visuomenės veikėjas, kėlęs svarbius *tautinės sąmonės*, *tautinės gyvybės* ir *lietuviškosios sąžinės* klausimus. 1947-aisiais filosofas pabrėžė, kad *lietuviškoji sąžinė* dalyvauja kovoje už *tautinę sąmonę* ir *tautinę gyvybę*²⁰⁶. J. Girniui asmens *sąmoningumas* reiškė žvilgsnį į save ir atvirumą viskam, kas reikšminga žmogiškumo esmei. Viena iš žmogiškumo esmę atveriančių erdvių jis laikė būtent literatūrą²⁰⁷.

Į klausimus *Kas yra tauta?* ir *Kodėl būti lietuviu?* J. Girnius siekė atsakyti veikale „Tauta ir tautinė ištikimybė“ (1961). Pasak filosofo, *tautinė sąmonė* – tai tautos savižina, jos saviprata, sąlyga, be kurios neįmanoma pasakyti, kad tauta yra. Tautą kaip faktinę tikrovę sukuria kultūra, o tauta, kaip sąmoningos valios sutelkta bendruomenė, pažadinama *tautinės sąmonės*²⁰⁸. Į *tautinę sąmonę* J. Girnius žvelgė kaip į atvirą konstrukta: ji gali tapti dinamine jėga, kuri kyla iš atskirų individų patriotizmo, arba likti tik grynu žinojimu, taip ir neišsiskleisdama tautos meile, kuri įsipareigojimu susaisto individą su savąja tauta.

Būtent šiame filosofo veikale randame paaiškinimą, kokia yra sąsaja tarp kalbos ir *tautinės sąmonės*. Tautą, kaip savaime susidariusią, J. Girnius suvokė atsirandančią iš kalbos: kalbos išskirtinumą žmogui tampant tautos žmogumi nulemia tai, kad kalba išbudina dvasiniam gyvenimui ir įjungia žmogų į tautą. Tačiau svarbu pastebėti, kad J. Girnius nesuabsoliutino kalbos reikšmės *tautinės sąmonės* išlikimui. Jam kur kas svarbesnis atrodė esantis atsparumas – tam tikras vidinis branduolys, kurio turėjimas tiesiogiai koreliuoja su stiprios sąmonės turėjimu ir leidžia tautai išlikti²⁰⁹. Svarstydamas apie žmogaus ir tautos santykį, filosofas perspėjo, kad nėra savaime vertinga būti vienos ar kitos tautos žmogumi, nes pats žmogus suteikia tautai vertę – ne atvirkščiai. Sąmonėjimo kelyje keldamas klausimą *Kas aš esu?* žmogus save patvirtina arba paneigia. Paneigia, jei, kaip pastebi J. Girnius, atsisako lietuviškumo, kaip esmingiausio būties principo, ir jeigu nebežino, iš ko jis kilęs²¹⁰.

²⁰⁶ Juozas Girnius, *Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje*: ateitininko biblioteka, 1947, Nr. 10, Würzburg, p. 8–9.

²⁰⁷ Juozas Girnius, *Idealas ir laikas*, Chicago: Ateitis, 1966, p. 110–111.

²⁰⁸ Juozas Girnius, *op. cit.*, 1961, p. 91–110.

²⁰⁹ *Ibid.*, p. 69–70.

²¹⁰ Juozas Girnius, *op. cit.*, 1966, p. 55–71.

Disertacijos tyrimui svarbios J. Girniaus įžvalgos, kalbančios apie tai, kad per literatūros tekstus individas pažvelgia į save ir atsiveria žmogiškumui. Galima daryti prielaidą, kad lituanistiniuose vadovėliuose skelbiami literatūros tekstai buvo svarbūs individo sąmonėjimui, jo buvimui tautoje ir tautai kaip bendruomenei, ypač dėl to, kad individas, būdamas ne savo kalbos aplinkoje, turėjo galimybę į tautą įaugti per literatūrą savo kalba.

Sąmoningai lietuvybei nusakyti filosofas S. Šalkauskis, kultūrologas V. Kavolis ir literatūrologė V. Daujotytė pasirinko tokią mąstymo kryptį, kuri susiejo asmens tapatumą su tautos tapatumu.

V. Kavolis išeitęs tašku laikė asmens santykį su savąja tiesa. Tiesos ieškojo klausdamas *Kas aš esu, kokia mano paskirtis, kokia mano Lietuva?*²¹¹ Tačiau vėliau, svarstydamas *nužemintųjų generacijos* savasties bruožus, jau pabrėžė priklausymo būtinybę: „Kad galėtum būti savimi, reikia turėti, kam priklausyti.“²¹² Vadinasi, autentiškas asmens tapatumas nėra įmanomas be atvirumo *kitam* ar *kitiems* taip, kaip ir buvimas savimi istorijoje neįmanomas be saviraiškos bendruomenės (ją V. Kavolis vadino istorinį tęstinumą turinčiu kolektyvu) kalba. V. Kavolis lietuviškąjį sąmoningumą laikė žmogiškosios stiprybės pagrindu, kartu su sąmoningu veiklumu kuriančiu asmenybės idealą. Tačiau ir tautiškumo, ir veiklos sąmoningumas turi būti atremtas į tautinę kultūrą, kuri V. Kavolio suvokiama kaip kuriama šiandien²¹³. V. Kavolis, svarstydamas apie kultūros veiklą, teigė, kad „kultūra veikia ne vien savo pačios savybėmis, savo reikšmių įtinkama galia, savo įvaizdžių išpūdingumu“²¹⁴. Kultūrai veikti – daryti įtaką, gelbėti žmones ar formuoti visuomenę – būtinos tam tikros veiklos sąlygos, kurios sociologo sukonkretinamos interpretacinės bendruomenės konceptu. Kokiais nors ryšiais tai pačiai bendruomenei priklausantys žmonės susitaria, kuriuos tekstus jie laiko tai bendruomenei svarbiais ir tada nusprendžia, „kaip reikėtų juos interpretuoti“ ir kaip jais remiantis reikėtų aiškinti savo gyvenimą²¹⁵.

Disertacijos tyrimui svarbu tai, ką V. Kavolis pasako apie bendruomenės susitarimus tekstų atžvilgiu: galima kelti hipotezę, kad bendruomenė lituanistiniuose vadovėliuose tikslingai skelbė tam tikrus

²¹¹ Vytautas Kavolis, „Tremties tikrovė ir keliai į lietuviškumą“, in Idem, *Nepriklausomųjų kelias: publicistikos straipsniai (1951–1965)*, Vilnius: Versus aureus, 2006, p. 120.

²¹² Vytautas Kavolis, „Nužemintųjų generacija. Egzilio pasaulėjautos eskizai“, in Idem, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 106.

²¹³ Vytautas Kavolis, „Tremties tikrovė ir keliai į lietuviškumą“, in Idem, *Nepriklausomųjų kelias: publicistikos straipsniai (1951–1965)*, Vilnius: Versus aureus, 2006, p. 112–118.

²¹⁴ Vytautas Kavolis, *Kultūros dirbtuvė*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 172.

²¹⁵ *Ibid.*, p. 174.

literatūros tekstus, šitaip siekdama perduoti jai priimtina gyvenimo sampratą ir elgesio modelius.

Tarpukario Lietuvos filosofas S. Šalkauskis kaip vieną iš tautos ir asmens tapatumą nulemiančių veiksnių išskyrė kalbą. S. Šalkauskio svarstymuose išryškėjo, kad kalbai suteikiamas vaidmuo išreikšti tautos individualybę, kurti žmogaus tautinį tapatumą, ženklinti tautos mąstymo būdą. Kalba suteikia galimybę dalyvauti bendrame kultūros veiksmo²¹⁶. Su kalba asmens identiteto formavimąsi siejo ne tik S. Šalkauskis, bet ir V. Kavolis sakydamas, kad „žmogus tampa žmogumi įtakoje tos kalbos, kuri suteikia vardus jojo pasauliui, jo elementams“²¹⁷. Gimtoji kalba formuoja struktūrą, deda pamatą – gelbsti nuo pojūčių ir išpūdžių chaoso, kuris nesuvaldytas neleistų asmeniui sąmonėti. Į tautinę bendruomenę V. Kavolis žvelgė kaip į skirtingų asmenybių tipų sąranką, kurią sukuria kalboje slypintis pasaulėjautos originalumas²¹⁸. Be kalbos, svarus vaidmuo buvo skirtas ir aplinkai, iš kurios ištremtas žmogus susiduria su grėsme likti menkesnis nei galėjo būti. V. Kavolis išskyrė santykį su Žeme, kaip su prigimtinė erdve. Žemės turėjimas ir žemės praradimas, kultūrologo teigimu, reiškė erdvę, kurioje išsisknijama ir kuri sąlygoja asmens kūrybiškumą, arba erdvę, kuri prarasta, kurios pasąmonėje nėra, nes ji neišgyventa ir neradusi savo vietos žmogaus atmintyje. Žemės turėjimas ar neturėjimas, pasak V. Kavolio, reiškia namų istorijoje turėjimą ar neturėjimą ir tą atramą, kurią teikia arba kurios neteikia ryšių su prigimtimi jautimas arba neįmanomybė juos jausti²¹⁹. Literatūrologė V. Daujotytė svarstė apie tai, kad perėjimas prie tėvynės veda prie kalbėjimo literatūrine kalba. Vadinas, lietuviybė turi savo kalbą: tam tikros sąmonės struktūros yra atpažįstamos iš tam tikrų kalbinių struktūrų²²⁰.

Disertacijos tyrimo kontekste, atsižvelgiant į S. Šalkauskio, V. Kavolio ir V. Daujotytės išvalgas, daroma prielaida, kad per savos kalbos tekstus, skelbiamus lituanistiniuose vadovėliuose, individas galėjo formuoti savo tapatybę, kurti su tauta prasmingus ryšius, o aplinka, net jeigu tik iliuzinė, pavadinta sava kalba, teikė individui tėvynę.

²¹⁶ Stasys Šalkauskis, *Lietuvių tauta ir jos ugdymas*, Kaunas: Sakalo bendrovė, 1933, p. 107.

²¹⁷ Vytautas Kavolis, „Tremties tikrovė ir keliai į lietuviškumą“, in Idem, *Nepriklausomųjų kelias: publicistikos straipsniai (1951–1965)*, Vilnius: Versus aureus, 2006, p. 110.

²¹⁸ *Ibid.*

²¹⁹ Vytautas Kavolis, „Nužemintųjų generacija. Egzilio pasaulėjautos eskizai“, in Idem, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 67–71.

²²⁰ Viktorija Daujotytė, *op. cit.*, p. 62.

1945–1990 metų laikotarpiu emigracijoje literatūrai, ugdant lietuvių, buvo suteiktas ypatingas vaidmuo. Rūpinimasis *sąmoningos lietuviybės ugdymu* ryškus emigracijoje atsidūrusių (J. Girmiaus, J. Brazaičio) ir emigracijoje subrendusių (V. Kavolio, A. Mickūno) filosofų ir kultūrologų darbuose.

1947-aisiais J. Girmius studijoje „Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje“ literatūrą, kaip ir papročius bei tradicijas, pavadino pačios Lietuvos simboliais, gyvos Lietuvos ženklais, lietuviškumo dvasios reiškėjais. Žvelgiant į J. Girmiaus teksto ištrauką iš fenomenologijos perspektyvos, išryškėja, kokią vietą literatūra užėmė paties autoriaus sąmonėje, ką rašydamas apie literatūros kūrinį poveikį kitų sąmonei jis sakė apie savąją, kokie konkretūs literatūros tekstai jam tapo Lietuvos simboliais. Visų pirma literatūrą filosofas laikė būdu įsibūti ir būti tautos erdvėje, jos istoriniame laike nepaisant dabarties žmogui tekusių išbandymų:

„Negalėjome išsivežti nei Nemuno ar Dubysos, nei Alaušų ar Rubikių, nei Šatrijos ar Rambyno, nei pagaliau Anykščių šilelio su Puntuku. Bet pasaka ir daina, Maironis ir Vaižgantas, Kūčios ir „Pulkim ant kelių“ atlydėjo mus ir svetur, ir lydės tol, kol galėsime grįžti į tėvų šalį. Per juos nešamės širdyje pačią Lietuvą!“

„Iškyla legendiškai didvyrinė mūsų protėvių dvasia Krėvės padavimais, skausmingieji baudžiarvos metais – Duonelaičio „Metais“, kovos su caristine biurokratija – Kudirkos satyromis, o tautinio atgimimo didingoji epocha – Maironio „Pavasario balsais.“²²¹

J. Girmius svarstymuose įvardijo bendruomenės patirtą negalimybę („negalėjome išsivežti“), kurią sušvelnino literatūros teikiama galimybė („atlydėjo mus ir svetur, ir lydės tol, kol galėsime grįžti į tėvų šalį“): žvelgiant į tekstą iš fenomenologinės perspektyvos literatūra buvo tai, kas pratęsė subjekto kūną ir sudarė jo *gyvenamąjį pasaulį*. Be to, cituotose ištraukose aiški pastanga priminti, kad literatūros tekstai sutelkia tas reikšmes, kurios apibrėžia Lietuvą ir atskleidžia jos istorinį pasakojimą. Antra, literatūra yra žmogų kurianti emocinė patirtis. Grožio išgyvenimas, J. Girmiaus įsitikinimu, kyla iš pasakos apie Eglę žalčių karalienę ar našlaitėlę Sigutę. Skaidri lietuviška nuotaika perduodama daina „Ant tėvelio dvaro sakalai krypavo“. Širdį pagauna Maironio „Ramios malonios vasaros naktys“ ar „Lietuva brangi, mano tėvyne“. Maldos nuoširdumas atsiskleidžia tik giedant „Pulkim ant kelių“ ar „Marija, Marija“²²².

²²¹ Juozas Girmius, *op. cit.*, 1947, p. 15.

²²² *Ibid.*

J. Girmius *lietuviškosios sąmonės ugdymą* sukonkretino priešdėliu *į-*: į lietuvybę, jo manymu, *įugdoma* išmokant gimtosios kalbos (kad kalba rištų su visa tauta, svarbu „įugdyti į lietuvišką knygą“²²³), įdiegiant tautinį charakterį (kaip tauriuosius jo bruožus filosofas įvardija gilų žmogiškumą, išdidžią savigarbą, sveiką taupumą, rūpestį vidiniu taurumu²²⁴), iššamoninant tautos istoriją („istorinė sąmonė teikia pagrindą tautinei sąmonei“²²⁵) ir perteikiant jos kultūrinius laimėjimus²²⁶. Savarankiško individo J. Girmius neakcentavo. Jis pabrėžė įugdantiųjų atsakomybę, netgi patikėdamas jiems ugdomųjų sąmonę – tautos istorija iššamoninama, ne *į(si)sąmoninama*. Be to, filosofas dalijosi praktiškaisiais imperatyvais, kurie stiprintų lietuvišką apsisprendimą. Svarbu pastebėti, kad dviejuose iš penkių imperatyvų, paskelbtų knygoje „Idealas ir laikas“ buvo minima literatūra:

„Ateitininkas laiko savo pareiga domėtis lietuviškąja spauda ir knygomis. Visi ateitininkai skaito „Ateitį“, o studentai – ir lietuviškuosius kultūros žurnalus. Kiekvienas moksleivis per metus perskaito bent 3 lietuviškas knygas, o studentas – bent 5.“

„Kiekvienas ateitininkas rūpinasi sudaryti savo lituanistinę bibliotekėlę ne tik iš dailiosios literatūros kūrinių, bet ir iš kitų lituanistinių veikalų.“²²⁷

Skaitymo patirtį J. Girmius siejo ne tik su lietuviškuoju apsisprendimu, bet ir su šviesaus žmogaus liudijimu. Filosofui skaitymas buvo tai, kas susintetina mąstančio, laisvo, sąmoningai pasirenkančio ir apsisprendžiančio, tiesos troškulį jaučiančio žmogaus charakteristikas²²⁸.

J. Girmiaus samprotavimus papildė J. Brazaičio mintys, išsakytos straipsnyje „Mokyklos ir mokytojo uždaviniai tremtyje“²²⁹. Straipsnio autorius jau rašė apie lūžį, įvykusį bendruomenės sąmonėje: bendruomenėje nebetikėjo greitu grįžimu, suvokė, kad kompaktinė emigracija neįmanoma ir bendruomenė bus išblaškyta. Šiame kontekste J. Brazaitis mokyklai ir mokytojui kėlė patriotinės sąmonės ugdymo uždavinį ir nusakė tam tikras metodines gaires: apšarvuoti, apginkluoti moksleivio atmintį lituanistinės medžiagos kiekiu; mokyti lituanistikos mazgais, pačiais svarbiausiais punktais; mokant orientuoti ne į kiekį, bet į labai gerą medžiagos pateikimą ir

²²³ Juozas Girmius, *op. cit.*, 1961, p. 256.

²²⁴ *Ibid.*, p. 257.

²²⁵ *Ibid.*, p. 259.

²²⁶ *Ibid.*, p. 255.

²²⁷ Juozas Girmius, *op. cit.*, 1966, p. 66.

²²⁸ *Ibid.*, p. 144–145.

²²⁹ Juozas Brazaitis, „Mokyklos ir mokytojo uždaviniai tremtyje“, in: *Raštai, t. 6*, 1983, p. 517–529.

įsisavinimą kaip priešpriešą paviršutiniškam apkrovimui²³⁰. Taip pat – rūpintis visuomenine bendruomenės sąmone, bendruomenės morale, plėtoti demokratinę sąmonę.

Emigracijoje brendęs kultūrologas V. Kavolis tautinio auklėjimo, *sąmoningos lietuviybės ugdymo*, reikšmei apibrėžti ir suvokti siūlė visiškai kitokią perspektyvą. Filosofas skatino mąstyti apie tautiškumo sąsajas su žmogaus gyvenimo sėkme:

„Jeigu kas nors lieptų mums auklėti savo vaikus lietuviškai vien dėl to, kad „ne pilių gausumu ir miestų gražumu, o savo gimtosios kalbos meile ir kultivavimu gyvuoja tautos“, tai, žinoma, būtų gražus argumentas, jautriai paliečiąs ne vieno tautiečio širdį ir paskatinąs jį nusipirkti elementorių, būtinai su paveiksliukais. Tačiau daug didesnio susirūpinimo, stačiai kasdieninio ir neišsenkančio, savo vaikų lietuvišku auklėjimu parodys tas, kuris šį dalyką žvelgs ne vien iš patriotinio intereso parsivežti į Kybartus lietuviškai čiulbantį atžalyną, bet ir supras sociologinę bei psichologinę tautiškumo reikšmę žmogaus gyvenimo sėkmingumui.“²³¹

Cituojamas V. Kavolio straipsnis „Tautinio auklėjimo socialinis vaidmuo“ buvo parašytas 1953 m. Tuo metu autoriui tebuvo 23-eji. Rūpestis lietuvių jauno žmogaus svarstymuose kilo iš rūpesčio žmogumi, kuriam nepakanka emocinio susisaistymo, o reikia jo gyvenimo autentiškumą paremiančio pagrindimo, kurį tautiškumas ir gali teikti.

Filosofas A. Mickūnas knygoje *Mokykla, mokytojai, mokiniai* (2014) mokymo vertę siejo su žmogaus savikūra ir jo teikiama galimybe megzti sąmoningus ir reikšmingus ryšius su pasauliu. Jo teigimu, žmogus esti reikšmių pilname pasaulyje, tačiau tam, kad jis taptų to pasaulio dalimi ir tas pasaulis būtų pratęstas, būtinas mokymasis ir mokymas – tai, ką A. Mickūnas vadina „tiesioginiu įsivėlimu“²³². Literatūra dalyvauja kuriant bendrumą, nes per dialogą apie tekstus mokinytis „nukreipiamas nuo savo centro, nuo reikšmių tinklo, nuo norų ir valios, ir įtraukiamas į kitų akiračius“²³³ – kultūrinama literatūra įtraukia individo sąmonę į „mes sąmonę“.

Disertacijos tyrime aptartosios J. Girniaus, J. Brazaičio, V. Kavolio ir A. Mickūno įžvalgos svarbios bandant išsiaiškinti, per kokius sava kalba parašytus literatūros tekstus individas buvo įvedamas į tautinę bendruomenę,

²³⁰ *Ibid.*, p. 524–526.

²³¹ Vytautas Kavolis, „Tautinio auklėjimo socialinis vaidmuo“, in Idem, *Nepriklausomųjų kelias: publicistikos straipsniai (1951–1965)*, Vilniaus: Versus aureus, 2006, p. 441.

²³² Algis Mickūnas, *Mokykla, mokytojai, mokiniai*, Vilnius: Versus aureus, 2014, p. 13–17.

²³³ *Ibid.*, p. 112.

kurie literatūros tekstai suvokti kaip būtini, kuriais literatūros tekstais buvo stiprinamas lietuviškasis apsisprendimas, o kurie galėjo paremti individo gyvenimo autentiškumą prisidėdami prie jo sėkmės.

Apibendrinant tai, kaip filosofai, kultūrologai ir literatūrologai sieja literatūrą ir jos vaidmenį su *sąmone*, *sąmoningumu*, *sąmoninga lietuvybe* ir *sąmoningos lietuvybės ugdymu*, suformuluojamos tokios išvados:

- patiriamas *daiktas*, arba reiškiny, t. y. fenomenas, yra ne tik lituanistinis vadovėlis, bet ir lietuvybė. Lietuvybė, patiriama per literatūrą, yra sąmonės turinys – tai, į ką individo *sąmonė* nukreipta (E. Husserl, A. Mickūnas);
- literatūros tekstai kuria ryšius: padeda įveikti prigimtinį individo vienišumą, ugdo priklausymo bendruomenei ir istorijai sąmonę, atspindi ir perduoda jausmines ir minties struktūras, nusakančias gyvenamąjį laiką ir bendruomenės siekius (V. Kavolis);
- per literatūros tekstus individas pažvelgia į save ir atsiveria žmogiškumui (J. Girnius);
- per bendruomenės atrinktus literatūros tekstus siekiama perduoti tam tikrą gyvenimo sampratą ir tam tikrus elgesio modelius (V. Kavolis);
- sava kalba parašyti literatūros tekstai formuoja individo tapatybę, kuria prasmingus individo ryšius su tauta, suteikia individui tėvynę (S. Šalkauskis, V. Kavolis, V. Daujotytė, J. Girnius);
- literatūra įveda į tautinę bendruomenę ir paremia individo gyvenimo autentiškumą (J. Girnius, J. Brazaitis, V. Kavolis, A. Mickūnas).

EMPIRINIS TYRIMAS

Empirinės darbo dalies tikslas – išanalizuoti, kokiais literatūros tekstais 1945–1990 metais išleistuose lituanistiniuose vadovėliuose buvo siekiama ugdyti – auginti, formuoti, plėtoti ir perduoti – *sąmoningą lietuviybę*.

Empirinio tyrimo tikslui pasiekti išskirti tokie uždaviniai:

1. Sudaryti ir glaustai pakomentuoti lentelę, kurioje atsispindi lituanistinių vadovėlių tipologija.
2. Aprašyti, kas pokario emigracijoje siejo lietuviškos knygos situaciją, periodinę spaudą ir mokyklinę lituanistiką.
3. Įvardyti lituanistinių vadovėlių rengimo ir leidybos proceso dalyvius, atramas, aptarti vadovėlio vaidmens bendruomenėje refleksijas.
4. Pateikti lituanistiniuose vadovėliuose skelbiamų autorių ir tekstų sąrašą, įvardijant kartojamus autorius ir tekstus.
5. Nustatyti, kas be kartojamų tekstų siejo ir skyrė tarpukariu ir įvairiais emigracijos laikotarpiais išleistus lituanistinius vadovėlius.
6. Atskleisti, kokias sąmoningos lietuviybės dedamąsias siekė perduoti lituanistiniuose vadovėliuose skelbiami literatūros tekstai ir juos papildančios metodinės atramos (klausimai, užduotys, pasakojimai apie asmenybes ir kt.).

1. LITUANISTINIŲ VADOVĖLIŲ TIPOLOGIJA

Empirinio tyrimo tikslui – išanalizuoti, kokiais literatūros tekstaais 1945–1990 metais išleistuose lituanistiniuose vadovėliuose buvo siekiama ugdyti *sąmoningą lietuviybę* – pasiekti visų pirma buvo sudaryta lentelė, kurioje atsispindi vadovėlių tipologija. 1 priedas *Lituanistinių vadovėlių tipologija* atskleidžia tiriamuoju laikotarpiu išleistų vadovėlių įvairovę ir galimus grupavimo pagal pasirinktus kriterijus būdus: laikotarpį, leidybos ypatybes, vadovėlio, kaip mokomosios knygos, tipą.

1.1. DP laikotarpio vadovėliai

Apibendrinta kiekybinė įvairių šaltinių analizė (žr. 1 priedą *Lituanistinių vadovėlių tipologija*) rodo, kad DP laikotarpiu iš viso buvo išleista 19 elementorių²³⁴. Elementoriaus kategorijai šiame tyrime priskiriami pradinio mokymo vadovėliai, apimantys literatūrinį lavinimą nuo I iki IV pradinės mokyklos skyriaus. Elementorių svarbos klausimą atskleidžia tai, kaip pirmaisiais tremties metais buvo suprantamas ir aiškinamas gimtosios kalbos vaidmuo, augančio žmogaus ir tautos sąryšingumas: „Gimtoji kalba, kaip tautos sąmonės reiškėja ir formuotoja, turi vaikams vis aiškiau atskleisti joje pasireiškiančią tautos dvasią ir kultūrą, tuo išugdydama vaikuose vis gilesnę meilę tautai ir jos kūrybai.“²³⁵ Taip pat kai kurie tyrėjai pastebi, kad elementorius moko mažą žmogų po truputį įsigyventi rašto kalboje – pradėti patirti skaitymą, o per skaitymą atmintyje sukurti Tėvynės erdvę²³⁶.

Remiantis *Išėivijos spaudos bibliografija*²³⁷, buvo išleisti 9 elementoriai: 6 iš jų – perleisti tarpukario Lietuvos vadovėliai, 3 parengti ir išleisti nauji.

Perleistųjų vadovėlių grupei priklauso Stepo Zobarsko *Aušrelė: Elementorius* ir *Aušrelė: Vadovėlis antrajam pradinės mokyklos skyriui*, Jurgio Ambraškos ir Stepo Zobarsko *Aušrelė: III dalis: Lietuvių kalbos skaitymai III-čiam pradinės mokyklos skyriui*. Pastarojo vadovėlio pratarmėje

²³⁴ Daugiau apie elementorių žr. *Visuotinė lietuvių enciklopedija Dis-Fatva: I-IV tomų papildymai*, t. V, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004, p. 460–462.

²³⁵ *Lietuvių tremtinių bendruomenės pradžios mokyklos mokslo planai* / [LTB Švietimo valdyba], Wiesbaden: LTB Švietimo valdyba, 1946, p. 22–23.

²³⁶ Daugiau apie skaitymo fenomenologiją žr. Jurga Jonutytė, „Skaitymo fenomenologija, arba kaip Džefersonas tapo Telšiais, o Telšiai – Džefersonu“, in: *Sambalsiai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2005, p. 134–144.

²³⁷ *Išėivijos spaudos bibliografija*, p. 462–464.

sakoma, kad „vadovėlis perspausdintas iš paskutiniojo leidimo su mažais pakeitimais: kai kas trumpinimo sumetimais išleista, kai kas, tiesa, ir nauja įdėta“²³⁸. Kartu su šiuo vadovėliu buvo išleistas ir Pelikso Šinkūno vadovėlis *Tėvynės pažinimas: Vadovėlis III-čiam prad. mokyklos skyriui*²³⁹. Minėtąjį vadovėlį sudaro trys skyriai: *Kaimas; Miestas; Kraštas, valstybė*.

Perleistieji vadovėliai išsiskyrė tuo, kad neretai jų turinys buvo adaptuojamas atsižvelgiant į bendruomenės poreikius. Vienas iš pavyzdžių – *Aušrelė: III dalis: lietuvių kalbos skaitymai III-čiam pradinės mokyklos skyriui*. Palyginti su 1940 m. leidimu, vadovėlyje pateikiama mažiau tekstų (103 vietoj 125), tačiau papildoma tais, kurie pokario realybėje buvo aktualūs sąmoningai lietuvybei ugdyti: Maironis „Vilnius“ (be šio eilėraščio 1945 m. leidime, kaip ir tame, iš kurio perspausdinta, dar yra Maironio „Į kovą“ ir „Lietuva brangi“ pavadinimu „Gražu Lietuvoje“), Šatrijos Ragana „Videvūtas ir Birutėnas“, P. Vaičiūnas „Mes be Vilniaus nenurimsim“, negrožiniai tekstai „Mūsų Vilnius“ ir „Vasario 16 diena“²⁴⁰.

Naujai parengtų vadovėlių grupei priskirtini Hanau lietuvių pradinės mokyklos leidiniai *TĖVIŠKĖLĖS aidas: 1-am sk.: [Elementorius], TĖVIŠKĖLĖS aidas: 2-am sk., TĖVIŠKĖLĖS aidas: 3-iam sk.*²⁴¹

Remigijaus Misiūno sudarytas *Sqvadas* knygoje *Išėivijos spaudos bibliografija* pateiktą elementorių sąrašą papildė dar 10 elementorių. Tarp jų ne tik 4 J. Ambraška ir S. Zobarsko parengti tarpukario Lietuvos vadovėliai²⁴², bet ir itin mažais tiražais leisti ar net ranka parašyti elementoriai. Pvz., Ingolstadte veikusi Lietuvių pradžios mokykla 1945 metais išleido elementorių 20 egz. tiražu, o Meerbecko lietuvių pradinė mokykla 10 egz. tiražu išleido elementorių, parengtą ranka. Iš elementorių aprašų matyti, kad jų atsiradimu rūpinosi pačios pradžios mokyklos, o kai kurių bibliografiniai duomenys neišsamūs – nepavyko tiksliai nustatyti

²³⁸ Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, „Įžangos vietos“, in: *Aušrelė, III dalis: lietuvių kalbos skaitymai III-čiam pradinės mokyklos skyriui*, Tübingen: Lietuvių sąjungos leidinys, 1945, p. [3].

²³⁹ Paskutinis vadovėlio kaip atskiros knygos leidimas – Jurgis Ambraška, Vincas Ruzgas, Pelikso Šinkūnas, *Aušrelė: III dalis: vadovėlis III-čiam pradinės mokyklos skyriui*, red. J. Ambraška, 3-iasis leidimas, Kaunas: Sakalas, 1940.

²⁴⁰ Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 21, 55, 103, 56, 23, 22–23, 53–55.

²⁴¹ Lietuvos archyvuose ir bibliotekose šio vadovėlio atrasti nepavyko.

²⁴² Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *Aušrelė: skaitymėliai 2 prad. m-klos skyriui*, d. 2., München, 1946. Orig. leid.: Kaunas: Sakalas, 1937 – paminėtas Remigijus Misiūnas, *op.cit.*, 2012, p. 25.

Stepas Zobarskas, *Aušrelė*, d. 1, d. 2, d. 3, 1946, München-Pasing: UNRRA – paminėtas Remigijus Misiūnas, *op. cit.*, 2012, p. 104.

vadovėlio autoriaus ar leidimo metų²⁴³. R. Misiūno parengtas *Sąvadas* patvirtina, kad leidinyje *Išėivijos spaudos bibliografija* minimas elementorius *TĖVIŠKĖLĖS aidas* tikrai egzistavo ir jo būta keturių dalių – su chrestomatija *TĖVIŠKĖLĖS aidas: 4-am skyriui*²⁴⁴.

Įdomu tai, kad DP laikotarpiu išleistų vadovėlių sąrašas nėra baigtinis. Tyrimo metu paaiškėjo, kad esti pradinei mokyklai skirtų vadovėlių, kuriuos su DP laikotarpiu galima susieti tik remiantis papildoma vadovėlyje pateikta informacija. Pvz., Vilniaus universiteto bibliotekoje saugomas Stepo Zobarsko vadovėlis *Aušrelė: Vadovėlis ketvirtajam pradinės mokyklos skyriui* (LI-ViUB/inv. Nr. 5017422) aptariamo laikotarpio vadovėliams priskiriamas pirmajame vadovėlio puslapyje radus įrašą, kuriuo anglų kalba pažymima, kad knyga yra išleista UNRRA ir skirta naudoti Vokietijoje veikiančiose DP stovyklose²⁴⁵. Vadovėlio priklausymą Kempteno lietuvių dr. V. Kudirkos vardo pradžios mokyklai patvirtina ir antspaudas su Vyčiu.

Į disertacijos tyrimui priskiriamų elementorių sąrašą įtraukiama ir poeto Bernardo Brazdžionio knygelė *Mažoji abėcėlė*, savo turiniu galėjusi pakeisti elementorių (daugiau žr. *Lituanistiniai vadovėliai-jungtys*). *Išėivijos spaudos bibliografijoje* šis leidinys priskiriamas ne elementorių, o vaikų literatūros²⁴⁶, R. Misiūno *Sąvade* – knygų ir brošiūrų lietuvių kalba kategorijai²⁴⁷.

R. Misiūnas knygoje *Sąvadas* nurodo 6 parengtus, tačiau taip ir nespėtus išleisti pradinei mokyklai skirtus vadovėlius. Iš pateikto sąrašo darytina išvada, kad planuota perleisti daugiau tarpukario Lietuvos vadovėlių (pvz., Stepas Zobarskas, *Aušrelė: II ir III dalys*; Stepas Zobarskas, *Aušrelė: V ir VI dalys*; Antanas Giedrius *Vyturėlis: elementorius. 2 000 egz.*²⁴⁸) ir išleisti naujų, jau parengtų pokario tremtyje (pvz., Bernardas Brazdžionis, Ignas Malinauskas, [*Elementorius pradžios mokyklai*]²⁴⁹).

²⁴³ *Elementorius pirmajam skyriui*, Hanau: Pradžios mokykla, 1945. – paminėtas Remigijus Misiūnas, *op. cit.*, 2012, p. 41.

E. Strikienė, [*Elementorius I skyriaus mokiniams*, Memmingen: Pradžios mokykla, 194?]. – paminėtas Remigijus Misiūnas, *op. cit.*, 2012, p. 91.

Trečiokas, *Elementorius*, Hanau, 194?. – paminėtas Remigijus Misiūnas, *op. cit.*, 2012, p. 97.

²⁴⁴ Remigijus Misiūnas, *op. cit.*, 2012, p. 96. I ir IV šio vadovėlio dalys saugomos Pasaulio lietuvių archyve.

²⁴⁵ Stepas Zobarskas, *Aušrelė: vadovėlis ketvirtajam pradinės mokyklos skyriui, 4-asis leidimas*, Kaunas: Lietuvos valstybinė leidykla, 1941.

²⁴⁶ *Išėivijos spaudos bibliografija*, p. 613.

²⁴⁷ Remigijus Misiūnas, *op. cit.*, 2012, p. 35.

²⁴⁸ *Ibid.*, p. 168, 228.

²⁴⁹ *Ibid.*, p. 164.

Be elementorių, kitą svarbią lituanistinių vadovėlių grupę sudarė skaitiniai ir chrestomatijos. DP laikotarpiu iš viso buvo išleista 10 tekstų rinkinių – skaitinių ir chrestomatijų (žr. 1 priedą *Lituanistinių vadovėlių tipologija*).

Remiantis *Išėivijos spaudos bibliografija*, buvo išleisti 6 tekstų rinkiniai: 4 iš jų parengti ir išleisti jau gyvenant karo pabėgėlių stovyklose, 2 – perleistos tarpukario Lietuvos skaitinių knygos. Naujai parengtų ir išleistų mokyklai skirtų skaitinių grupei priklauso B. Babrausko knyga *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai*, nežinomų autorių parengta skaitinių knygelė *LIETUVOS balsai: Vaikams [skaitiniai]* ir Hanau lietuvių pradinės mokyklos rūpesčiu atsiradusi chrestomatija *TĖVIŠKĖLĖS aidas: IV sk.: [Chrestomatija]*. Perleistųjų skaitinių knygų grupei priskirtinos šios knygos: Juozo Ambrazevičiaus, Alinos Skrupskelienės ir Antano Vaičiulaičio *Naujieji skaitymai: 1 klasei* bei Mečislovo Vasiliausko *Rūtelė: Skaitymai, gamta ir Tėvynės mokslas trečiam prad. m-klos skyriui*.

Remigijaus Misiūno sudarytas *Sąvadas* knygoje *Išėivijos spaudos bibliografija 1945–2000* pateiktą skaitinių knygų sąrašą papildo dar 4 leidiniais, kuriuos autoriai vadino „skaitymų vadovėliu“ arba tiesiog „skaitymais“, arba „skaitymo knygelėmis“. Visų leidinių pasirodymo metai – 1945-ieji – pirmieji gyvenimo stovyklose metai. *Sąvade* pateikti bibliografiniai duomenys pagrindžia, kad tai buvo pradinei mokyklai skirtos skaitymo knygelės, kurių adresatas konkrečios karo pabėgėlių stovyklos vaikai iš Lehrte, Hanau ar Tübingeno. Tai pagrįstų ir duomenys apie itin mažą kai kurių vadovėlių tiražą. Pvz., Lehrte karo pabėgėlių stovykloje veikusi mokykla pasirūpino leidiniu *Skaitymo knygelės*. Tiražas – 20 egz.²⁵⁰

Pastebėtina, kad iki pasirodant skaitinių knygoms, jų trūkumą bandyta kompensuoti tektais, skelbiamais kultūrinėje ir ne tik kultūrinėje periodikoje, specialiais periodinių leidinių priedais arba nedideliais, tačiau tęstiniais leidiniais. Periodinėje spaudoje spausdinti svarbiausi programiniai lietuvių ir Vakarų Europos literatūros kūriniai, juos analizuojantys straipsniai ir kt. literatūros mokymui svarbūs tekstai. Pvz., Augsburgėje leistas lietuvių savaitraštis *Žiburiai* pirmajame laikraščio numeryje įvardijo įsipareigojimą skelbti grožinę literatūrą. Vadino grožinės literatūros skiltį būtina laikraščio dalimi, kvietė lietuvių rašytojus ir poetus dalytis savo kūriniais. Žadėjo vertimų iš amerikiečių ir anglų grožinės literatūros²⁵¹. Rašytoja ir mokytoja P.

²⁵⁰ *Pradžios mokyklai skaitymų vadovėlis*, Lehrte: Lietuvių stovykla, 1945; *Skaitymai pradinei mokyklai*, Tübingen, 1945; *Skaitymo knygelės*, Hanau, 1945; *Skaitymo knygelės*, Lehrte: Pradžios mokykla, 1945.

²⁵¹ Leidėjai, „Pradedant“, *Žiburiai*, 1945, spalio 5, Nr. 1, p. 1.

Orintaitė-Janutienė savitiraštyje rengė medžiagą apžvalgai „Lietuvių literatūra. XX a.“ (1945 Nr. 4–8), vėliau pradėjo redaguoti priedą *Skaitymai* (1945 Nr. 1–1946 Nr. 24 (30)), kuris ilgainiui išaugo į lituanistinį vadovėlį *Lietuvių literatūros konspektas*. Katalikiškas kultūros žurnalas *Aidai* Nr. 1 vienu iš tikslų nurodė „duoti skaitytojams straipsnių, straipsnelių, rašinių, eilėraščių“²⁵², o atsiradus galimybei „dėti daugiau ir grožinės literatūros dalykų“²⁵³. Kol vadovėlių ir literatūros istorijos veikalų pakankamai nebuvo, *Aidai*: lietuvių informacinis leidinys paskelbė apie savo įsipareigojimą rūpintis lietuvišku spausdintu žodžiu:

„Mūsų išeivijoje šiandien jau veikia ištisa eilė mokyklų, gimnazijų ir kitų panašios rūšies institucijų. Trūkumas vadovėlių, trūkumas, kaip sakėme, spausdinto žodžio mus verčia ir į šią sritį atkreipti savo dėmesį ir čia, kiek galima, ateiti talkon. Dėl to ateityje bus dedami ir tokie dalykai, kurie ne tik visiems mūsų skaitytojams, bet ypatingai mūsų mokykloms bus vertingi. Jeigu ir toliau mokytojams teks dirbti be vadovėlių, tai „Aidai“ įsives skyrių, kuriame bus dedamos bent svarbesniųjų dalykų, ypač lietuvių k. ir Lietuvos istorijos, santraukos. Šitai kiek galint sėkmingiau įvykdyti, tikimės, padės mums mokytojai.“²⁵⁴

Aidai: kultūrinis informacinis leidinys paskelbė M. Valančiaus „Žemaičių vestuves“ („Dvyliktas vakaras“ iš knygos „Palangos Juzė“)²⁵⁵, J. Girniaus straipsnį „Literatūros kritinio vertinimo klausimu“²⁵⁶, V. M. straipsnį „Kristijono Donelaičio „Metai““²⁵⁷.

Lietuviškų tekstų trūkumą taip pat kompensavo pradinės mokyklos mokiniams skirtas leidinys *Gimtinės žiburėliai*, kurio rengimu ir leidyba rūpinosi Hanau Lietuvių tremtinių bendruomenės komiteto Švietimo skyrius²⁵⁸.

R. Misiūnas knygoje *Sąvadas* taip pat nurodo dar 6 parengtus, tačiau nespėtus išleisti tekstų rinkinius. R. Misiūno įvardyti tekstų rinkinių sąrašai ir minimos rengimo aplinkybės leidžia teigti ne tik tai, kad į skaitinių knygų rengimo darbus buvo įsitraukę visuomenei žinomi kultūros žmonės, bet ir tai, kad pati lietuvių bendruomenė buvo kviečiama prisidėti prie jų rengimo. Pvz.,

²⁵² *Aidai*: lietuvių informacinis leidinys, 1945, Nr. 1, p. 2.

²⁵³ *Aidai*: lietuvių informacinis leidinys, 1945, Nr. 4 (6), p. 1.

²⁵⁴ *Aidai*: lietuvių informacinis leidinys, 1945, Nr. 4, p. 1.

²⁵⁵ *Aidai*: kultūrinis informacinis leidinys, 1945, Nr. 9, p. 5–6.

²⁵⁶ *Ibid.*, Nr. 4, p. 26–31.

²⁵⁷ *Ibid.*, 1946, Nr. 7, p. 105–107.

²⁵⁸ R. Misiūnas įvardija keturias šio leidinėlio dalis, išleistas 1946–1947 m. – Remigijus Misiūnas, *op. cit.*, 2012, p. 45–46. *Lietuvių išeivijos spaudos bibliografija* į skaitinių / chrestomatijų sąrašą neįtraukia. LNMMB saugomos d. 2, d. 3, d. 4. Vilniaus universiteto bibliotekoje – d. 1.

Bernardas Brazdžionis redagavo *Lietuvių poezijos antologiją*, o Antano Vaičiulaičio prašyta paruošti poezijos ir prozos antologijas mokykloms. Vaičiulaičio parengtas knygas planuota išleisti Vokietijoje, tačiau prasidėjus emigracijai jos pasirodė Čikagoje²⁵⁹. Petras Būtėnas, rengdamas taip ir neišleistą *Lietuvių chrestomatiją vaikams*, prašė dalintis iš Lietuvos atsivežta spauda, kūriniais²⁶⁰.

Kai kurie iš *Sąvade* minimų tekstų rinkinių buvo parengti jau 1945-ųjų rudenį, tik pradėjus steigti pirmosios mokykloms, ir, suvokiant sudėtingas to meto sąlygas, išsiskyrė didele apimtimi. *Lietuvių rašytojų kūrinių rinktinė pirmosioms gimnazijos klasėms* buvo net 300 psl. 1945-aisiais Jonas Kavaliūnas kreipėsi dėl leidimo ją spausdinti, deja, tekstų rinkinys taip ir nepasiekė adresato²⁶¹.

Parengtų, tačiau taip ir neišleistų vadovėlių grupei taip pat priklauso tokie leidiniai, kuriais bendruomenė rūpinosi jau prasidėjus emigracijai iš Vokietijos karo pabėgėlių stovyklų į kitas pasaulio valstybes. Lietuvių tremtinių savitraštis Vakarų Europoje „Tremtis“ rašė apie pradėtas rengti „LIETUVIO SKAITYMUŲ“ knygas vargo mokykloms²⁶². Knygomis siekta išlaikyti lietuviškąją dvasią jaunuomenėje. Jų turinį turėjo sudaryto trumpi, patraukliai ir vaizdžiai parašyti geriausių rašytojų ir pedagogų vaizdeliai iš Lietuvos praeities ir dabarties, geriausi beletristikos ir poezijos perlai. Pasak straipsnio „Žvilgsnis į vienerių metų varsnas kultūros darbe“ autoriaus Pr. Karaliaus, lėšų knygoms paskyrė Lietuvybės išlaikymo tarnyba. R. Misiūnas šį leidinį, tik pavadinimu „Lietuvių skaitymai“ taip pat įvardija²⁶³.

DP laikotarpiu iš viso buvo išleisti 6 lietuvių literatūros istorijos ir 1 literatūros teorijos vadovėlis (žr. 1 priedą *Lituanistinių vadovėlių tipologija*). Palyginus su elementoriais ir skaitiniais, mažiau perleista tarpukario Lietuvos vadovėlių, daugiau parengta naujų.

Išėivijos spaudos bibliografija įvardija 3 originalius jau pokario Vokietijoje parengtus lietuvių literatūros vadovėlius. Tai Augsburgėje išleistas P. Janutienės parengtas *Lietuvių literatūros konspektas* (1946), J. Masilionio *Lietuvių literatūros istorija: Medžiaga lietuvių literatūros pamokoms: Tinka vadovėliu gimnazijoms*²⁶⁴ (1947), pasirodžiusi Scheinfelde Lietuvių

²⁵⁹ Remigijus Misiūnas, *op. cit.*, 2012, p. 186–187.

²⁶⁰ *Ibid.*, p. 160–161.

²⁶¹ *Ibid.*, p. 187.

²⁶² *Tremtis*, 1951, rugpjūčio 16, Nr. 56, p. 4.

²⁶³ Remigijus Misiūnas, *op. cit.*, 2012, p. 187.

²⁶⁴ Yra duomenų, kad 1947 m. pasirodė dvi šio vadovėlio laidos. – Remigijus Misiūnas, *op. cit.*, 2012, p. 71–72. J. Masilionio vadovėlis kai kurių tyrėjų

gimnazijos tėvų komiteto rūpesčiu, ir P. Naujokaičio *Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai* (1947, 1947, 1948). Pastarasis to meto kontekste išsiskyrė ne tik tuo, kad sulaukė trijų leidimų, bet ir išskirtiniu III leidimo tiražu – 4 tūkst. egz.

Iš literatūros teorijai skirtų pokario laikotarpiu buvo perleistas tik vienas vadovėlis – J. Ambrazevičiaus *Literatūros teorija* (Meerbeck, 1946; Scheinfeld, 1948).

Aptartų vadovėlių autoriai nurodydami literatūrą, kuria naudojosi, mini vieni kitų arba tarpukario Lietuvos vadovėlius, kitus mokyklai skirtus leidinius: P. Janutienė – M. Miškinio vadovėlį *Lietuvių literatūra. D. 1*²⁶⁵; J. Masilionis – J. Ambrazevičiaus *Literatūros teorija*, P. Janutienės *Lietuvių literatūros konspektas* ir savaitraščio *Žiburiai* priedą *Skaitymai*, Z. Kuzmickio *Lietuvių literatūra, d. 4* ir *Lietuvių literatūra, d. 5*²⁶⁶; P. Naujokaitis – Z. Kuzmickio *Lietuvių literatūra, d. 5*, P. Janutienės *Lietuvių literatūros konspektas*. Naudotos literatūros sąrašai patvirtina, kad tarpukario Lietuvos vadovėliai pateko į karo pabėgėlių lagaminus, o vėliau buvo tikslingai panaudoti juos perleidžiant arba rengiant naujus; vadovėlių autoriai, naudodamiesi jau esamais literatūros vadovėliais, tęsė tarpukario Lietuvoje susiformavusią literatūros mokymo mokykloje tradiciją ir reagavo, kaip parodys konkrečių vadovėlių analizė, į naujos realybės reikalavimus.

R. Misiūnas knygoje *Sąvadas* nurodo dar kelis 1945–1946 metais išleistus lietuvių literatūros vadovėlius²⁶⁷. Visi jie perleisti arba tarpukario Lietuvos vadovėlių pagrindu parengti Z. Kuzmickio vadovėliai: *Lietuvių literatūra: tautosaka; Lietuvių literatūra. II: Lietuvių literatūra nuo XIX šimtmečio; Lietuvių tautosakos vadovėlis 5 klasei*²⁶⁸. Į tyrimą šie vadovėliai neįtraukti, nes nepavyko rasti jų saugomų Lietuvos bibliotekose.

R. Misiūno *Sąvadas* į disertacijos tyrimą įtrauktų vadovėlių sąrašą papildė dar 5 lietuvių literatūros istorijos vadovėliais, kuriuos planuota išleisti, tačiau dėl įvairių aplinkybių jie taip ir nepasirodė. Šiai grupei priklauso 3 tūkst. egz. tiražu planuotos perleisti pirmosios dvi M. Miškinio vadovėlio

priskiriamas retų išėivijos spaudinių grupei. – Arthur Hermann, „Reti išėivijos spaudiniai Lietuvių kultūros instituto bibliotekoje“, *Knygotyra*, 2011, Nr. 56, p. 289. LNMMB NPDAF saugoma po vieną I ir III vadovėlio dalies (inv. Nr. 279796; (LKA) 109 / 947) egzempliorių.

²⁶⁵ Petronėlė Janutienė, *Lietuvių literatūros konspektas*, p. 63.

²⁶⁶ Juozas Masilionis, *op. cit.*, p. 371.

²⁶⁷ Remigijus Misiūnas, *op. cit.*, 2012, p. 59.

²⁶⁸ Tarpukario Lietuvoje pasirodė Z. Kuzmickio parengta vadovėlių serija *Lietuvių literatūra*: vadovėlis aukštesniosioms mokykloms, d. 1–4, Kaunas: Sakalas, 1931–1934. Pirmoji vadovėlio dalis, skirta tautosakai, sulaukė ir antrojo leidimo 1936 m.

dalys²⁶⁹, serijos *Sakalėlis* vadovėlis²⁷⁰, Jurgio Talmanto *Mūsų gintaras*²⁷¹ (2 tūkst. egz.). Iš naujai parengtų svarbu paminėti Bernardo Brazdžionio *Šeši dešimtmečiai: lietuvių literatūra nuo 1844 iki 1944 m.: naujosios lietuvių literatūros apžvalga mokyklai ir visuomenei* ir A. Samušio *Tautosakos vadovėlis*²⁷². Duomenų, kad B. Brazdžionis ruošė tokį vadovėlį, pateikia informacinis pranešimas „Knygos, kurios pasirodys...“²⁷³, tačiau, Maironio lietuvių literatūros muziejaus muziejininkės Jūratės Ivanauskienės teigimu, B. Brazdžionis literatūros vadovėlio nerašė. Muziejuje saugomame poeto rinkinyje duomenų apie tokį vadovėlį nėra.

5-ojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjus emigracijai, pradėjus irti bendruomenėms ir Vokietiją paliekant stipriausioms kultūrinėms jėgoms, Vokietijoje likusieji vėl susidūrė su kultūrinei ir visuomeninei veiklai tekusiais išbandymais, sugražinusiais juos į pirmųjų pokario metų situaciją. Išardytos karo pabėgėlių stovyklos stabdė kultūrinį darbą, nauja tikrovė kėlė savo reikalavimus, susidurta su tautiečių vangumu įsitraukiant į jaunosios kartos auklėjimo darbą. Tačiau, nepaisant visko, buvo siekiama įsisąmoninti naująją realybę ir imtis joje veikti, nes, pasak liudijimų, „tie laimingi laikai, kada galėjome stovyklose puoselėti savo tautinį mokymo ir auklėjimo darbą, jau praslinko“²⁷⁴. Iširus Vokietijos pabėgėlių stovyklose veikusiam lietuviškų mokyklų tinklui ir vaikams pradėjus lankyti vietos mokyklas, vėl gręžtasi į mokymą namuose nusprendus, remiantis vyskupo M. Valančiaus pavyzdžiu, steigti *vargo mokyklas*. R. Misiūnas užsimena, kad PLB Vokietijos krašto valdybai buvo iškeltas uždavinys atrasti kelis pedagogus, galinčius paruošti tėvų mokyklai populiarių skaitymo ir rašymo vadovėlių²⁷⁵. Toks vadovėlis turėjęs tikti mokymui namuose.

DP stovyklose po Antrojo pasaulinio karo atsidūrę lietuviai turėjo dvasinių atramų – pavyzdžių, įrodančių bendruomenės atsparumą ir gebėjimą susitelkti nepalankiausiomis istorinėmis aplinkybėmis. Viena iš tokių atramų buvo anksčiau minėtas *vargo mokyklos* fenomenas, pačios pokario bendruomenės atpažintas, įvardytas ir prasmingai puoselėtas. Kita atrama – mokyklai skirti leidiniai, karo pabėgėlių parengti ir išleisti Pirmojo pasaulinio

²⁶⁹ Remigijus Misiūnas, 2012, *op. cit.*, p. 195.

²⁷⁰ *Ibid.*, p. 207.

²⁷¹ *Ibid.*, p. 216.

²⁷² Remigijus Misiūnas, *op. cit.*, 2012, p. 207.

²⁷³ „Knygos, kurios pasirodys...“, *Žiburiai*, 1947 III 29, Nr. 13 (72), p. 9.

²⁷⁴ Pranas Karalius, „Žvilgsnis į vienerių metų varsnas kultūros bare“, *Tremtis: lietuvių tremtinių savaitraštis Vakarų Europai*, red. Simas Miglinas, 1951.VIII.16, nr. 56, p. 2.

²⁷⁵ Remigijus Misiūnas, *op. cit.*, 2012, p. 209.

karo metais. Pvz., 1918 metais Voroneže Kultūros ir švietimo sekcija išleido *Lietuvių literatūros konspekto chrestomatiją*, kurią parengė Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė. Chrestomatija tekstais papildė *Lietuvių literatūros istorijos konspektą*. DP leidybos ypatybėms atliepia pastaba, kad „chrestomatija sutaisyta skubotai, daug turi savyje netobulumų ir nepilnai tepasiekia tikslą“²⁷⁶. Palyginti su P. Naujokaičio vadovėlio *Lietuvių* skyrelyje „Autoriaus žodis“ išsakytomis mintimis: „Tai skubos darbas, padarytas lygiai per penkias intensyvaus darbo savaites. <...> mažiau atsižvelgta į pačių mokinių savarankiško darbo principą. <...> stengiantis duoti kiek galima daugiau žinių, reikėjo atsisakyti ir grynai mokyklinio vadovėlio metodo.“²⁷⁷ Be to, 1941 m. J. Ambrazevičius straipsnyje „Literatūra ir mokykla“ taip pat kėlė vadovėlių stokos klausimą: „Tačiau bėdžiausia dabar, kad mokykla pasiliko visai be lietuvių literatūros vadovėlio. Dabar juo vargiau, kad ir literatūros mokytojas yra atsidūręs be padedamųjų veikalų.“²⁷⁸ Taigi, vadovėlių stokos klausimas atspindėjo atpažįstamą situaciją, su kuria bendruomenė susidūrė įvairiais istoriniais laikotarpiais: Pirmojo pasaulinio karo metais, prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, gyvenimo DP stovyklose metais, prasidėjus emigracijai 5-ojo dešimtmečio pabaigoje ir pirmaisiais metais persikėlus į JAV (žr. *Palikus DP stovyklas laikotarpis*).

Apibendrinant DP laikotarpio lituanistinių vadovėlių rengimą ir leidybą, dera išskirti tokias tipologines grupes:

- pagal kilmę – a) perleisti tarpukario Lietuvos vadovėliai; b) naujai parengti ir išleisti vadovėliai;
- pagal leidybos ypatybes – a) perleisti tarpukario Lietuvos vadovėliai; b) planuoti, bet nespėti perleisti tarpukario Lietuvos vadovėliai; c) naujai parengti ir išleisti vadovėliai; d) naujai parengti, tačiau taip ir neišleisti vadovėliai;
- pagal pobūdį – a) elementoriai; b) skaitiniai ir chrestomatijos; c) lietuvių literatūros istorijos vadovėliai; d) literatūros teorijos vadovėliai;
- pagal leidinio paruošimo ypatybes – a) spaustuveje išleisti vadovėliai; b) rotaprintu dauginti vadovėliai; c) rankraštiniai vadovėliai;
- pagal tiražą – a) itin mažo tiražo vadovėliai, skirti vienai mokyklai; b) didelio tiražo vadovėliai, skirti adresatui visoje lietuvių karo pabėgėlių bendruomenėje.

²⁷⁶ *Lietuvių literatūros istorijos konspekto chrestomatija*, sud. Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė, Voronežas: Lietuvių spaustuve, 1918, p. 5.

²⁷⁷ Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 5–6.

²⁷⁸ Juozas Brazaitis, „Literatūra ir mokykla“, in: Juozas Brazaitis, *Raštai*, t. 4, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1983, p. 513.

Kiekybinė DP laikotarpiu išleistų vadovėlių analizė rodo, kad daugiausia buvo išleista elementorių. Iš viso 19 šio tipo vadovėlių: 10 – perleista tarpukario Lietuvos vadovėlių, 9 – parengti ir išleisti nauji. Be to, dar buvo planuota perleisti 4 tarpukario Lietuvos vadovėlius, taip pat planuota, tačiau nespėta išleisti 2 naujus šio tipo vadovėlius. Palyginus su elementoriais, mažiau išleista skaitinių ir chrestomatijų. Iš viso 10 šio tipo vadovėlių: 2 – perleisti tarpukario Lietuvos vadovėliai, 8 – parengti ir išleisti nauji. Be to, šaltiniuose užsimenama apie dar 6 naujai parengtus, tačiau neišleistus vadovėlius. Panašiai kaip skaitinių ir chrestomatijų, buvo išleista lietuvių literatūros istorijos vadovėlių. Iš viso – 9: 3 iš jų – perleisti tarpukario Lietuvos vadovėliai, 6 – parengti ir išleisti nauji. Skaitinių ir chrestomatijų grupę galėjo papildyti dar 5 lietuvių literatūros istorijos vadovėliai: 3 tarpukario ir 2 naujai parengti vadovėliai. Mažiausią grupę sudarė literatūros teorijos vadovėliai: tai 2 kartus perleistas to paties autoriaus tarpukario Lietuvos vadovėlis. Naujų literatūros teorijos vadovėlių DP laikotarpiu parengta nebuvo.

DP laikotarpiu vadovėlių rengimas ir leidyba buvo ne pavienių asmenų, o visos bendruomenės rūpestis, siejęs vadovėlių autorius, mokytojus, tėvus, kultūros veikėjus. Į šį darbą tikslingai įsitraukė mokyklų bendruomenės, periodinių leidinių redakcijos, visuomeninės lietuvių organizacijos.

1.2. Palikus DP stovyklas laikotarpio vadovėliai

Nėra žinoma, kiek pokario Vokietijoje išleistų lituanistinių vadovėlių pateko į emigrantų lagaminus. 1953 m. Kazys Mockus, pristatydamas perleidžiamą J. Ambrazevičiaus, A. Skrupskelienės, A. Vaičiulaičio parengtą tarpukario Lietuvos vadovėlį *Naujieji skaitymai: I klasei*, pabrėžė, kad stovyklinio gyvenimo metais išspausdinti vadovėliai jau pasibaigė, ypač trūksta skaitymų knygų, nėra galinčių naujas parengti²⁷⁹. Vadovėlių stoka atsidūrusius emigracijoje sugrąžino į pirmuosius pokario metus Vokietijoje, todėl atsiremta į tai, kas turėta (plačiau žr. *Aušrelė: Elementorius* ir *Naujieji skaitymai: I klasei*). Įvadinėje šio darbo dalyje minėta, kad nuo 6-ojo dešimtmečio didžiausi lituanistinių vadovėlių leidybos centrai susiformavo JAV (Čikaga, Bostonas) ir Kanadoje (Torontas). Svarbu pabrėžti, kad daugeliu atveju, su keliomis išimtimis, tai buvo jau naujai parengti vadovėliai.

Iš tarpukario Lietuvos vadovėlių buvo perleisti tik trys: tai S. Zobarsko *Aušrelė: Elementorius* (Stamford: Patria, 1952), J. Ambrazevičiaus,

²⁷⁹ Kazys Mockus, „Leidėjų žodis“, in: *Naujieji skaitymai: Skiriamas tremties mokyklai*, Boston: Bostono lietuviai mokytojai, 1953, p. 221.

A. Skrupskelienės, A. Vaičiulaičio *Naujieji skaitymai: Skiriamas tremties mokyklai* (Boston: Bostono lietuvių mokytojai, 1953) ir J. Brazaičio *Lietuvių literatūros teorija: Poetika* (Chicago: Pedagoginis liuanistikos institutas, 1981). Perleistieji vadovėliai atspindėjo du šio fenomeno gyvavimo ypatumus. Pirma – jie, kaip ir DP laikotarpiu, padėjo įveikti pereinamąjį laikotarpį, kol pavyko parengti vadovėlius atsižvelgiant į naujos realybės reikalavimus. Pvz., vadovėlį *Naujieji skaitymai: Skiriamas tremties mokyklai* buvo siekiama pritaikyti emigracijos sąlygoms: į vadovėlį leidėjai įtraukė trumpą žodynėlį, pakoregavo autorių biografijas, kūrinių atranką ir t. t.²⁸⁰ Antra – tarp perleistų vadovėlių būta tokių, kurie saistė tarpukario Lietuvos, pokario Vokietijos tremtinių ir į JAV išvykusių emigrantų realybę net kelis dešimtmečius į priekį. Toks buvo J. Brazaičio parengtas literatūros teorijos vadovėlis.

Iki 1990 m. buvo parengti nauji ir išleisti penkių skirtingų pavadinimų elementoriai (žr. 1 priedą *Lituanistinių vadovėlių tipologija*). Jie aprėpė ir pirmąsias mokymo(si) skaityti patirtis (pvz., Irena Bukaveckienė *Mano pirmoji knygelė: [Elementorius]*, Ignas Malėnas A – Žu: *[Leidiny skirtas skaitymui skiemenimis]*), ir tikslingai ugdomą gebėjimą per skaitymą pažinti lietuviškąją aplinką, Tėvynę – jos geografiją, etnografiją, istoriją ir gamtą. Pastarajai grupei priklauso Antano Rinkūno vadovėlių ciklas *Kregždutė* (pvz., Antanas Rinkūnas *Kregždutė, D. 2: Skaitymai, aplinkos ir Tėvynės pažinimas pagal naująją J. A. V. ir Kanados lituanistinių mokyklų programą*²⁸¹).

Iki 1990 m. buvo parengti ir išleisti devynių skirtingų pavadinimų skaitinių vadovėliai (žr. 1 priedą *Lituanistinių vadovėlių tipologija*). Skaitinių ir chrestomatijų grupei priklausančios vadovėliai įtvirtino tokią ugdymo kryptį, kuri skaitymo patirtis ir literatūros pažinimą saistė su lietuviškosios aplinkos, istorijos, geografijos, kultūros (pvz., Sofija Jonynienė *Tėvų šalis: Lituanistinių mokyklų 7-ajam skyriui: [Literatūros skaitiniai, Lietuvos istorija, geografija]*) ir kalbos pažinimu (pvz., Alfonsas Šešplaukis-Tyruolis *Ten, kur Nemunas banguoja: Skaitymai, gramatika, tėvynės pažinimas, dainos: Lituanistinių mokyklų 6-ajam skyriui*).

Iki 1990 m. buvo parengti ir išleisti šešių skirtingų pavadinimų lietuvių literatūros ir vienas literatūros teorijos vadovėlis (žr. 1 priedą *Lituanistinių vadovėlių tipologija*).

Lietuvių literatūros istoriją emigracijoje išleisti vadovėliai pristatė keliais būdais: konspekto forma (pvz., Danutė Brazytė-Bindokienė *Lietuvių*

²⁸⁰ Daugiau apie tai žr. *Lituanistiniai vadovėliai-jungtys*.

²⁸¹ *Lituanistinių mokyklų programos*, paruošė Kanados LB Švietimo komisija 1953 metais, Toronto: KLB Švietimo komisija, 1953.

literatūros konspektai: Aukštesniosios liuanistinės mokyklos mokiniams), kartu su chrestomatija (pvz., Vida Bučmienė, Juozas Masilionis *Lietuvių literatūra = Lithuanian Literature: Trumpas tautosakos ir lietuvių literatūros istorijos kursas su chrestomatija ir literatūros teorijos pagrindais aukštesniosios liuanistikos mokyklos 5-ajai klasei*), perduodami nuoseklų chronologinį lietuvių literatūros istorijos pasakojimą nuo tautosakos iki naujosios literatūros laikotarpio (pvz., Domas Velička, Juozas Masilionis *Lietuvių literatūra = Lithuanian Literature: D. 3: Poaušrio laikotarpis: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas su chrestomatija aukštesniosios liuanistikos mokyklos 7 kl.*). Išskirtiniu sprendimu pristatyti lietuvių literatūrą laikytinas Rimo Černiaus vadovėlis *Lietuvių literatūros pratimai: 6 kl.*

Taigi, palikus DP stovyklas laikotarpiu rengiami vadovėliai savo pobūdžiu nesiskyrė nuo DP laikotarpio vadovėlių: tai buvo elementoriai, skaitiniai ir chrestomatijos, lietuvių literatūros istorijos vadovėliai ir literatūros teorijos vadovėliai. Surinkta ir 1 priede *Lituanistinių vadovėlių tipologija* susisteminta medžiaga taip pat rodo, kad ilgainiui susiformavo naujas liuanistinių vadovėlių rinkinys. Pradinės mokyklos amžiaus vaikams buvo skiriama Antano Rinkūno *Kregždutė* (pasirodė net keturios šio vadovėlio komplektų laidos) – šis leidinys pakeitė tarpukario Lietuvos vadovėlį *Aušrelė*, kuris užaugino ne vieną kultūrinės bendruomenės kartą. Vadovėlį *Aušrelė*, kaip gyvenimo laisvoje šalyje ženklą, eil. „Tėvynės varpai“ viename iš DP laikotarpio leidinių įvardijo poetas Vytė Nemunėlis: „Ar trispalvę prie krūtinės / Prisisegt laisvai gali, / Ar lietuviškai dar kalbat / Mylimoj tėvų šaly? // Ar neišplėšė iš rankų / Tau Aušrelės mylimos, / Ar tebeskamba skambutis / Mūsų mokyklos namuos?“²⁸² Skaitinių / chrestomatijų lentynoje įsitvirtino Sofijos Jonynienės parengti tekstų rinkiniai *Lietuvos laukai, Tėvų nameliai brangūs, Tėvų šalis*, Juozo Plačo *Gintaras, Tėviškės sodyba*, Alfonso Šešplaukio-Tyruolio *Ten, kur Nemunas banguoja. Lietuvių literatūros vadovėlius*, skirtus 5–8 klasėms, rengė Juozas Masilionis su bendradarbiais. Minėtieji Juozo Masilionio vadovėliai buvo išleisti 1959–1961, leidimai pakartoti 1977–1978, 1970–1977 metais.

Surinktų duomenų analizė rodo, kad palikus DP stovyklas laikotarpiu pasirodė panašus kiekis įvairaus pobūdžio vadovėlių: iš viso po 16–17 elementorių, skaitinių ir chrestomatijų, lietuvių literatūros istorijos vadovėlių. Palyginti su DP laikotarpiu, nauja ne tik pusiausvyros principas tarp įvairaus pobūdžio vadovėlių (DP laikotarpiu pastebimai daugiau buvo išleista elementorių), bet ir tai, kad vos kelis kartus perleisti tarpukario Lietuvos vadovėliai. Mažiausią leidinių grupę, kaip ir DP laikotarpiu, sudarė literatūros

²⁸² *Gimtinės žiburėliai 1946.II.16*, Hanau, p. 6.

teorijos vadovėliai: tai 1981 m. perleistas Juozo Brazaičio *Lietuvių literatūros teorija: Poetika*. Naujų literatūros teorijos vadovėlių šiuo, kaip ir DP laikotarpiu, parengta nebuvo. Vadovėlių leidyba rūpinosi JAV LB Kultūros fondas, JAV LB Švietimo taryba, Čikagos K. Donelaičio aukštesnioji lituanistinė mokykla ir kt. 1 priede *Lituanistinių vadovėlių tipologija* apibendrinta informacija taip pat rodo pagerėjusias vadovėlių leidybos sąlygas: bibliografijos šaltiniuose nėra duomenų apie parengtus, bet neišleistus, rotaprintu daugintus vadovėlius, rankraštinės tiriamojo laikotarpio knygas.

1.3. Vadovėlių pavadinimai ir iliustracijos

Lituanistinis vadovėlis – kaip išeivijoje gyvenusios bendruomenės prioritetas – siekė ugdyti adresatą ne tik skelbiamais literatūros tektais (jie bus aptariami vėliau), bet ir vadovėlių pavadinimais bei iliustracijomis.

Išanalizavus DP stovyklose parengtų ir išleistų vadovėlių pavadinimus (*Lietuvių literatūros konspektas, Lietuvių literatūros istorija: Medžiaga lietuvių literatūros pamokoms, Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai, Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai, Tėviškėlės aidas, Lietuvos balsai: Vaikams, Gimtinės žiburėliai*) išryškėjo kelios apibendrintos reikšmės.

Visų pirma visuose pavadinimuose vartojamos sąvokos *lietuvių / Lietuvos / lietuviškai*. Dviejuose iš aptariamų vadovėlių sąvoka *Lietuva* pakeičiama sąvokomis *tėviškėlė / gimtinė* – pastarosios išsaugo kituose pavadinimuose įvardytą sąsają su Lietuva ir būtent to krašto tautinės bendruomenės, t. y. lietuvių, kultūra.

DP stovyklose parengtų ir išleistų vadovėlių pavadinimuose atsispindėjo ne tik pristatomos literatūros kilmė, bet ir istorinio laiko realijos. Sąvokos *konspektas, medžiaga, trumpas kursas* nurodė į sudėtingas rašymo ir nepalankias leidybos aplinkybes, kurias vadovėlių autoriai įvardijo ir leidinių pratarmėse ar pastabose. Sąvoka *ištrėmimo mokyklai* atspindėjo išskirtines bendruomenės egzistavimo sąlygas ne savo žemėje.

Tyrinėjamo laikotarpio periodikoje ir viešojoje retorikoje taip pat buvo išsisknijusios sąvokos *tremties mokykla, vargo mokykla*. Maironio lietuvių literatūros muziejuje, rašytojos ir mokytojos P. Orintaitės-Janutienės archyve, saugoma Augsburgio gimnazijos Tėvų komiteto padėka. Padėkoje sakoma: „Tamsta dirbdamas pedagogo darbą lietuvių emigracinėje vargo

mokykloje atlieki neįkainojamą patarnavimą Lietuvai.“²⁸³ Rašytojas K. Almenas atsiminimuose įtaigiai aprašė būtent *vargo mokyklą*:

„Dabartinėmis akimis žvelgiant tai buvo vargana mokykla, varganų varganiausia. Patalpinta keliuose barakų kambariuose, juose išrikiuoti paprasti, be atlošo stalai, prieš suolus – iš faneros sukalti siauri stalai, ant priešingos kambario sienos pritvirtinta, matyt, kadetų apmokymui naudota lenta. Lenta neblogo, bet padorios kreidos trūko, rašant kreida trupėjo, o kai bandydavai paspausti, pasigirsdavo keisti, cypiantys garsai.“²⁸⁴

P. Naujokaičio vadovėlio pratarmėje sąvokos *vargo* ir *tremties mokykla* vartojamos greta: „Kadangi lietuviškoje tremties vargo mokykloje lietuviška knyga yra tik retas brangus svečias <...>.“²⁸⁵ Pristatant lietuvių švietimo situaciją anglų zonoje, žurnale *Tremtinių mokykla* pabrėžiama: „Iš viso mūsų mokyklos yra vargo mokyklos, kurios laikosi tik dėka mokytojų pasišventimui. Nėra mokyklinių kabinetų, jokių mokslo priemonių, vadovėlių, trūksta patalpų, ankštos gyvenimo sąlygos, nepakankamas maistas.“²⁸⁶ Savaitraštyje *Tremtis* primenama, kad vargo mokyklos turi pavyzdį – vysk. M. Valančiaus organizuotas daraktorių mokyklėlės caro pavergtoje Lietuvoje.²⁸⁷ S. Barzdukas *Lietuvių kalbos gramatiką* dedikuoja „lietuviškai „vargo mokyklai““²⁸⁸. Sąvoka *vargas* DP laikotarpio retorikoje nusakė ne tik lietuviškos mokyklos, bet ir lietuviškos knygos situaciją. *Vargas* tapo bendruomenės atramas reprezentuojančia ir jas siejančia būseną: „**Vargo mokyklos** kelią eina čia svetur mūsų lietuviškoji mokykla, tokį pat **vargo kelią** dabar tenka praeiti ir lietuviškajai knygai bei vadovėliui, ligi pasiekia mūsų mokyklą.“²⁸⁹

Pradinei mokyklai skirtų skaitinių knygelių pavadinimai sąvokomis *aidas*, *balsai*, *žiburėliai* fiksavo nuotolį tarp adresato ir *tėviškėlės / Lietuvos / gimtinės* ir būdą su ta vieta susižinoti, susikalbėti, t. y. išgirsti (*aidas*, *balsai*) arba pamatyti (*žiburėliai*). Vyresnėms klasėms skirtos skaitinių knygos *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai* pavadinime reikšminis žodis *keliu* adresatui nurodė kryptį, kuria lydi literatūra. Pavadinimas *Lietuvos keliu* pasikartojė ir kito to paties laikotarpio kūrinio

²⁸³ Prieiga internete: <https://maironiuozietus.lt/post-t-exhibitions/petroncele-orientaite-1905-1999/#&gid=1&pid=25> [žiūrėta 2021-05-07].

²⁸⁴ Kazys Almenas, *op. cit.*, p. 112.

²⁸⁵ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 5.

²⁸⁶ „Metų darbo vaisiai“, *Tremtinių mokykla*: mėnesinis pedagogikos žurnalas, red. A. Kairys, 1946, lapkritis, Nr. 5–6, p. 99.

²⁸⁷ Pranas Karalius, *op. cit.*

²⁸⁸ Stasys Barzdukas, *op. cit.*

²⁸⁹ Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. [3].

pavadinime. 1948 m. Nördlingene (Vokietija) leidykla „Sudavija“ („Sūduva“) išleido rašytojos ir mokytojos P. Orintaitės-Janutienės istorinę poemą jaunimui *Lietuvos keliu*. Poemoje itin ryškūs patriotiniai motyvai: pabrėžiamas Lietuvos grožis, pasakojama Lietuvos laisvės istorija, išryškinamas lietuvių kantrumas, ištikimybė tėvynei ir pagarba jai, meilė lietuviškam žodžiui. 2-as poemos leidimas pasirodė jau pavadinimu *Tėviškėlės takais* (1956). Autorės raštuose nepavyko rasti paaiškinimo, kodėl poemai pasirinktas pavadinimas *Lietuvos keliu*: lieka neaišku, kiek sutapimas su B. Babrausko skaitinių pavadinimu yra atsitiktinis, kiek – sąmoningai pasirinktas. Taip pat neaišku, kas nulėmė, kad 2-ajam leidimui pasirinktas kitas pavadinimas.

Tarpukario Lietuvoje parengti ir DP stovyklose perleisti vadovėliai išsaugojo originalius pavadinimus: vadovėlių serija *Aušrelė, Naujieji skaitymai, Literatūros teorija: Poetika*. Minėtų vadovėlių pavadinimai buvo pakoreguoti vėlesniu laikotarpiu, lietuviams palikus DP stovyklas ir pradėjus kurtis JAV (daugiau žr. *Vadovėliai-jungtys*).

Lituanistiniai vadovėliai, parengti ir išleisti bendruomenei jau palikus DP stovyklas ir apsigyvenus Kanadoje arba JAV, turi pavadinimus, kurie pabrėžė lietuvių svarbius daiktus (pvz., Elena Akmenskaitė-Ruzgienė *Gintarėliai...*, 1970), augalus (Gerda Česienė *Rūtelė...*, 1968), vietas (Alfonsas Šešplaukis-Tyruolis *Ten, kur Nemunas banguoja*, 1962) ar konceptus (Sofija Jonynienė *Lietuvos laukai...*, 1959; *Tėvų šalis...*, 1964; *Tėvų nameliai brangūs...*, 1973).

Sąmoningą bendruomenės rūpinimąsi lietuvių liudijo ne tik pats vadovėlių leidybos faktas, ne tik vadovėlių pavadinimai, bet ir vadovėlių iliustracijos.

Pradinei mokyklai skirta vadovėlių serija *Aušrelė* buvo iliustruota. *Aušrelė: Elementorius* – iliustruotas leidinys, tačiau pagrindiniame tekste iliustracijų, kuriomis būtų atveriami konkretūs ir atpažįstami lietuviškumo turiniai, nėra pateikiama. Pokario Vokietijoje pasirodė bent du šio vadovėlio leidimai: 1946 m. Hamburge leidykla „Broschek u. Co“ perspausdino 1943 m. elementorių (dail. D. Tarabildienė); 1948 m. Tübingene leidykla „Patria“ perleido pataisytą leidimą (dail. D. Tarabildienė ir P. Osmolskis). Leidyklos „Patria“ vadovėlyje yra viena spalvota įklija, atskirianti šį perspausdintą vadovėlį nuo 1943 m. ir 1946 m. leidimo. Įklijoje – Lietuvos valstybės ženklas – Vytis ir Lietuvos tautinė vėliava. 1952-ųjų leidime (Stamford, JAV) šios įklijos nebėra, nors perleidžiamas tas pats leidyklos „Patria“ parengtas vadovėlis. *Aušrelė: Vadovėlis antrajam pradinės mokyklos skyriui* iliustracijų (1945, Lietuvių sąjungos leidinys) vos viena kita. Konkretūs lietuviškumo ženklai gali būti atpažįstami keliose iliustracijose: jose atspindima tradicinė

nešiosena²⁹⁰, svarbiausi kraštovaizdžio ženklai (pvz., Trys Kryžiai, Gedimino pilies bokštas, Arkikatedra bazilika iliustruoja negrožinį pasakojimą „Mūsų Vilnius“²⁹¹). *Aušrelė: III dalis: Lietuvių kalbos skaitymai III-čiam pradinės mokyklos skyriui* (1945, Lietuvių sąjungos leidinys) be iliustracijų. *Aušrelė: Vadovėlis ketvirtajam pradinės mokyklos skyriui* adresatui jau pateikia portretinius atvaizdus prie kiekvieno atskirai, nors ir labai glaustai, pristatomo rašytojo ar kultūros veikėjo (V. Krėvė-Mickevičius, M. Valančius, K. Donelaitis, V. Kudirka ir kt.)²⁹². Pasakojimas apie K. Donelaitį dar papildomas nedidelio formato nuotrauka „Tolminkiemis. Čia K. Donelaitis rašė savo kūrinus“. Kitos iliustracijos konkrečių atpažįstamų lietuviškumo turinių neatskleidžia, išskyrus Šatrijos Raganos pasakojimui „Birutė – gražioji vaidilutė“ skirtą iliustraciją, kuri atspindi tradicinę nešioseną²⁹³. Vadovėlių serijoje *Aušrelė* negausiomis iliustracijomis kuriamas pasakojimas adresatui perduoda tradicinės nešiosenos ir Tėvynės kraštovaizdžio ženklus. Perleistoje serijoje išsiskiria 1948-ųjų *Aušrelė: Elementorius* leidimas su papildoma įklija, kuria pristatomi Lietuvos valstybingumo ženklai.

Pradinei mokyklai skirtos DP laikotarpiu parengtos skaitinių knygelės iliustruojamos, tačiau ne visos. Skaitinių knygelėje *Tėviškėlės aidas: I skyriui* iliustracijos nespalvotos, pieštos ranka. Iliustracijos konkrečių atpažįstamų lietuviškumo turinių neatskleidžia. Skaitinių knygelėje *Tėviškėlės aidas: IV skyriui* iliustracijų nėra. Skaitinių knygelėje *Lietuvos balsai: Vaikams* iliustracijų yra: visos pieštos ranka, pateikiamos prie lyrikos tekstų – taip, kad užimtų kuo mažiau tekstui galimos skirti vietos. Kai kurių iliustracijų turinys papildo teksto reikšmę atpažįstamais lietuviškumo ženklais: Maironio „Mano gimtinė“ iliustruojama Juozo Zikaro skulptūra „Laisvė“, V. Kudirkos „Tautos himnas“ – tautine juosta ir Gediminaičių stulpais, B. Brazdžionio „Gyvajai Lietuvai“ – kryžiaus laukuose vaizdu, Maironio „Į kovą“ – piešiniu, kuriame matyti pilis, kalavijas, kirvis²⁹⁴. Įvardytos iliustracijos adresato sąmonei arba perduoda Lietuvos kraštovaizdžio ženklus (kryžius laukuose, pilies griuvėsiai), arba vaizdiniais pasakoja valstybės istoriją (J. Zikaro „Laisvė“, Gediminaičių stulpai, kalavijas, kirvis), arba užsimena apie tautos papročius (tautinė juosta). Skaitinių knygelė *Gimtinės žiburėliai* taip pat iliustruota. Visos iliustracijos pieštos ranka, nespalvotos. Dalis iliustracijų papildo teksto reikšmę atpažįstamais lietuviškumo ženklais: tai koplytstulpio arba kryžiaus

²⁹⁰ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 6, 150, 179.

²⁹¹ *Ibid.*, p. 35.

²⁹² Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 19, 43, 113, 139.

²⁹³ *Ibid.*, p. 65.

²⁹⁴ *Lietuvos balsai: Vaikams* [skaitiniai], red. G., B-nė ir Kr., 2-as leid., Wiesbaden: Giedra, 1945, p. 1, 2, 4, 6, 7, 10, 12.

prie sodybos, koplytstulpių laukuose, tautinius drabužius dėvinčios merginos prie jūros, Vyčio, raitelio ant žirgo, J. Zikaro skulptūros „Laisvė“ su įrašu greta 1918.II.16, Vyčio kryžiaus vaizdai. Iliustracijos, atveriančios Lietuvos kraštovaizdžio (kryžius, koplytstulpis, sodyba, laukai, pajūris), Lietuvos valstybingumo (Vytis, Vyčio kryžius, J. Zikaro skulptūra „Laisvė“, valstybės atkūrimo data) arba Lietuvos žmogaus bruožus (tautinius drabužius dėvinti mergina), pateikiamos prie tekstų, kuriais kalbama apie žmogaus ryšį su tėvyne. Tai B. Brazdžionio dveilis „Žibėk, žėrėk, tėvų sodybos žiburėli“ (ilustracijoje koplytstulpis prie sodybos), S. Džiugo eilėraštis „Tėviškei“ (ilustracijoje tautinius drabužius dėvinti mergina, pajūris, tolumoje Vytis saulės kontūre), Vytės Nemunėlio „Tėvynės varpai“ (ilustracijoje koplytstulpiai laukuose), negrožinis pasakojimas „Vasario 16“ (ilustracijose J. Zikaro „Laisvė“, valstybės atkūrimo data ir Vyčio kryžius), Vytės Nemunėlio „Į tėviškėlę“ (ilustracijoje kryžius prie lietuviškos sodybos)²⁹⁵.

Vytės Nemunėlio knygelėje *Mažoji abėcėlė* iliustracijos (dailininkas A. Vaičiaitis) spalvotos. Jos iliustruoja kiekvieną abėcėlės ketureilį ir taip pat perduoda atpažįstamus lietuviškumo turinius (daugiau žr. *Lituanistiniai vadovėliai-jungtys*).

DP laikotarpiu išleistuose lietuvių literatūros istorijos vadovėliuose iliustracijų nėra. Vienintele išimtimi būtų galima laikyti leidyklos „Patria“ logotipą P. Naujokaičio vadovėlio *Lietuvių literatūra* tituliniam puslapyje. Logotipą sudaro žirgeliai, medinio stogo puošmena, apglėbiantys žodį „PATRIA“.

DP laikotarpiu išleistos skaitinių knygų / chrestomatijos be iliustracijų, išskyrus tas, kurios parengtos tarpukario Lietuvoje, o pokario Vokietijoje tik perleistos. B. Babrausko chrestomatijoje *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai*, kaip ir P. Naujokaičio vadovėlyje, vienintele iliustracija būtų galima laikyti leidyklos „Atžalynas“ logotipą²⁹⁶, kuriame vaizduojama tautinius drabužius dėvinti mergina, priklaupusi prie augalo. Logotipo apačioje užrašas „ATŽALYNAS“, po užrašu, centre, – atversta knyga.

Pokario Vokietijoje perleistoje J. Ambrazevičiaus, A. Skrupskelienės, A. Vaičiulaičio parengtoje chrestomatijoje *Naujieji skaitymai: I klasei* pateikiamos dviejų tipų iliustracijos: abstraktūs piešiniai skyrių pradžioje ir kiekvieno, išskyrus S. Stanevičių²⁹⁷, į literatūrinę adresato sąmonę įvedamo

²⁹⁵ *Gimtinės žiburėliai 1946.II.16*, p. 3, 5, 6, 7, 8, 19.

²⁹⁶ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. [1].

²⁹⁷ Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *Naujieji skaitymai: I klasei*, München, 1947, p. 58.

autoriaus atvaizdas prie to autoriaus biografijos (pvz., M. Valančius, V. Pietaris, A. Baranauskas ir kt.)²⁹⁸. Abstraktūs piešiniai vaizduoja pilį ant aukšto kalno, merginą su kanklėmis, koplytstulpį prie eglės²⁹⁹.

Savaitraščio *Žiburiai* priede *Skaitymai* iliustracijų yra. Iliustracijos papildo biografinius pasakojimus (pvz., A. Baranausko nuotrauka, A. Vienažindžio atvaizdas³⁰⁰; L. Ivinskio atvaizdas ir jo sumanyto laikraščio „Aitvaras“ nuotrauka³⁰¹; ir kt.), įvaizdina kūrinių situacijas (pvz., pasakos „Eglė žalčių karalienė“ iliustracijos, perspausdintos iš A. Giedriaus rinktinės; iliustracijų autorius – K. Šimonis³⁰²), dailės darbų formatu supažindina su Lietuvos kraštovaizdžio ženklais (pvz., Punios piliakalnis³⁰³), atkuria Lietuvos žemėlapių vaizdą (pvz., kartografinio Lietuvos žemėlapiu su Nemuno kilpa fragmentas³⁰⁴).

Dauguma DP laikotarpio vadovėlių ir skaitinių knygų buvo išleistos be iliustracijų. Tai leidžia daryti išvadą, kad esminį vaidmenį, ugdant jauną žmogų, turėjo atlikti patys grožiniai ir negrožiniai literatūros tekstai. Vis tik negausios iliustracijos adresato sąmonę siekė praturtinti Lietuvos kraštovaizdžio, valstybingumo istorijos ženklais, bendruomenei svarbių asmenybių atvaizdais, bendruomenės tradicinės nešiosenos pavyzdžiais.

Palikus DP stovyklas laikotarpio vadovėliai iliustruojami kur kas gausiau. Iliustracijų įvairovę sudarė Lietuvos gamtovaizdžio, architektūrinių paminklų, miestų, švenčių ir jų atributų fotografijos, profesionalių dailininkų darbai, asmenybių atvaizdai ir kt. Pvz., A. Šešplaukio-Tyruolio vadovėlyje *Ten, kur Nemunas banguoja* randame Vilniaus, Kauno ir jo apylinkių vaizdų, Vydūno, V. Krėvės-Mickevičiaus, M. K. Čiurlionio fotografijas, Kernavės piliakalnio ir Puntuko nuotraukas ir kt.³⁰⁵.

1.4. Lietuvių literatūros kūrėjai – vadovėlių autoriai, mokytojai ir mokiniai

Įsipareigojimas mokytojo darbui, kaip liudija rašytojų dienoraščiai, atsiminimai, biografijos ir kiti šaltiniai, atspindi tai, ką filosofas A. Sverdiolas

²⁹⁸ *Ibid.*, p. 5, 45, 57.

²⁹⁹ *Ibid.*, p. 5, 45, 57, 61, 90, 135.

³⁰⁰ *Skaitymai*: savaitraščio *Žiburiai* priedas, 1945, Nr. 5, p. 1, 4.

³⁰¹ *Skaitymai*: savaitraščio *Žiburiai* priedas, 1945, Nr. 6, p. 1.

³⁰² *Skaitymai*: savaitraščio *Žiburiai* priedas, 1945, Nr. 1, p. 1–2.

³⁰³ *Skaitymai*: savaitraščio *Žiburiai* priedas, 1945, Nr. 6, p. 7.

³⁰⁴ *Ibid.*

³⁰⁵ Alfonsas Tyruolis, *Ten, kur Nemunas banguoja: Lituaništinų mokyklų ŠEŠTAJAM skyriui*, Chicago: JAV LB Kultūros fondas, 1962, p. 6–14, 58–80, 101, 189, 190, 155, 164.

pavadino ypatingu tarpukario kartos tvirtumu ir sąmoningumu, galėjusiu pokario sąlygomis pratęsti ir palaikyti lietuvių kultūros universumą³⁰⁶.

DP stovyklų progimnazijose ir gimnazijose dirbo J. Jankus (Diepholze), B. Auginas (Ravensburge)³⁰⁷, B. Babrauskas (Ravensburge), G. Tulauskaitė-Babrauskienė (Ravensburge), B. Brazdžionis (Ravensburge), A. Šešplaukis-Tyruolis (Kemptene), J. Augustaitytė-Vaičiūnienė (Würzburg), V. Krėvė-Mickevičius (Salzburge), V. Kazokas, H. Nagys, A. Nyka-Niliūnas (Tübingene), V. Kulbokas (Tübingene), A. Kairys (Kemptene), Č. Grincevičius, P. Babickas, S. Būdavas (Wiesbadene), S. Vanagaitė-Petersonienė (Wehnene, Oldenburge), V. Kazokas, P. Naujokaitis (Augustdorfe), K. Bradūnas, A. Bagdonas, A. Giedrius-Giedraitis (Wehnene), P. Orinaitė-Janutienė (Augsburge) ir kiti rašytojai, mokytojais tapę iškart pradėjęs steigti pirmosioms mokykloms 1945-aisiais³⁰⁸. Mokytojo darbą rašytojai vertino įvairiai.

A. Nyka-Niliūną vargino mokytojavimo rutina:

„Pradėjau pamokas Tübingeno Lietuvių gimnazijoje <...>. Dėstau lietuvių ir prancūzų kalbas. Be reikalo sutikau. <...> Apskritai imant, dėstau be vidinio įsitikinimo savo darbo svarbumu, be entuziazmo, abejingai, beveik automatiškai kartodamas vadovėlines „tiesas“, datas, vardus, pavadinimus, linksniuotes ir asmenuotes.“

„Mokytojavimas gimnazijoje tapo rutina ir nebeguodžiamai kasdieniška dienos našta. Per tą laiką spėjau įsitikinti, kad esu blogas mokytojas, kad tik automatiškai kartoju tam tikrus judesius, kad neatiduodu pakankamai savęs. <...> Jaučiuosi, lyg loščiau netikrais pinigais. Bet blogiausia, kad mokiniai mane mėgsta. Tuoj pat mesčiau, jei ne tiesiog herojiškas kitų mokytojų, ypač direktoriaus Bakaičio, pasiaukojimas šiam nedėkingam darbui. Trukdo tatai padaryti dar ir pamažu įsisukęs esprit du corps: nenoras išsikinkyti pačioje stačiausioje atkalmės vietoje, na, ir atsakomybės jausmas <...> prieš mokinius (yra viena neabejotinai gabi mokinė – Birutė C., iš kurios, aš esu tikras, kas nors išeis.“³⁰⁹

P. Naujokaitis laiške A. Vaičiulaičiui užsiminė apie didelį darbo krūvį:

³⁰⁶ Arūnas Sverdiolas, *op. cit.*, 2012, p. 447.

³⁰⁷ *Lietuvių enciklopedija, t. 1*, red.: Vaclovas Biržiška – vyr. red. ... [et al.]; red. komisija: Jonas Balkūnas ... [et al.], Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1953, p. 402.

³⁰⁸ *Išėję sugrįžti: lietuvių išeivių kultūrinis gyvenimas Austrijoje ir Vokietijos DP stovyklose 1944–1950 m.*: archyvinių dokumentų leidinys, sud. Virginija Paplauskienė, Kaunas: Maironio lietuvių literatūros muziejus, 2002, p. 15.

³⁰⁹ Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai: 1938–1975*, Vilnius: Baltos lankos, 2002, p. 137, 148–149.

„<...> Aš pats esu pasinėręs į tremtinių kultūrinį darbą, net per daug apsikrovęs. Dirbu liet. gimnazijoje <...>. Tikiusi, kad liepos pradžioje išeis iš spaudos mano prieš dvejus metus parašyta „Lietuvių literatūros istorija“, dabar gerokai papildyta ir pataisyta.“³¹⁰

V. Krėvė 1946 m. laiške M. Biržiškai rašė apie inteligentų jėgų sutelktį, tinkamą bet kuriam darbui:

<...> Jau virš metų gyvename [Glasenbacho] stovykloje. <...> Čia stovyklose įsteigėm lietuvių gimnaziją, visas aštuonias klases. Kol kas aš neva direktoriauju joje. Nežiūrint įvairių sunkumų, stokos vadovėlių, darbas sekasi. Visi mokytojai profesionalai. Abelnai inteligentinių jėgų čia pakankamai bet kuriam darbui.“³¹¹

Svarbu pabrėžti, kad mokytojavo ir mokyklai įsipareigojo ne tik rašytojai, bet ir filosofai. Filosofas Arūnas Sverdiolas straipsnyje apie J. Girnių pastebėjo:

„Gyvendamas perkeltųjų <...> asmenų stovyklose, jis mokytojavo lietuvių gimnazijoje. <...> Tuoj po karo išspausdino gimnazistams skirtus *Filosofijos pagrindus*. Lietuvių kultūros universumas, kuris prieš karą laikėsi pats ir kuriame ši karta taip natūraliai tarpo, dabar galėjo būti tęsiamas ir palaikomas tikrai labai sąmoningomis pastangomis. Ir atsirado žmonių, kuriems pakako tvirtumo ir sąmoningumo šiems paprastiems ir pamatiniams dalykams palaikyti.“³¹²

Apie ypatingą bendruomenės sutelktumą, nepasimetimą, spontaniškumą ir pastangas padaryti viską, „kas tuo metu buvo įmanoma“, kuriant mokyklas ir jose mokant, atsiminimuose liudijo ir būsimas rašytojas, DP stovyklos mokyklos mokinys Kazys Almenas.³¹³

Kai kurie iš rašytojų DP stovyklose ne tik mokytojavo, bet ir rašė vadovėlius (P. Naujokaitis, P. Orintaitė-Janutienė), rengė skaitinių knygas (B. Babrauskas), knygeles, kurios pakeitė vadovėlius (B. Brazdžionis), bendradarbiavo periodikoje (pvz., P. Orintaitė-Janutienė kėlė švietimo darbo ir mokytojo vertinimo klausimą³¹⁴, taip pat redagavo savaitraščio *Žiburiai* priedą *Skaitymai*; K. Bradūnas redagavo žurnalą *Aidai*, kuriame trūkstant vadovėlių skelbti mokyklai aktualūs tekstai).

Vadovėliai, parašytieji DP stovyklose, autoriams tapo atspirties tašku ruošiant didesnės apimties lietuvių literatūros istorijos leidinius (P.

³¹⁰ *Išėję sugrįžti: lietuvių išeivių kultūrinis gyvenimas Austrijoje ir Vokietijos DP stovyklose 1944–1950 m.*, p. 16.

³¹¹ Vincas Maciūnas, *op. cit.*, p. 6.

³¹² Arūnas Sverdiolas, *op. cit.*, 2012, p. 447.

³¹³ Kazys Almenas, *op. cit.*, p. 137–138.

³¹⁴ P. Jan., *op. cit.*, p. 67.

Naujokaitis) arba rengiant naujus vadovėlius jau gyvenant JAV (J. Masilionis, A. Šešplaukis-Tyruolis). Vadovėlių rengimo darbas kartais peržengdavo vieno dalyko ar dalyko srities ribas. Pvz., literatūros mokslininkas, poetas, vertėjas ir pedagogas A. Šešplaukis-Tyruolis Kempteno DP stovykloje dalyvavo steigiant lietuvių gimnaziją, vėliau parengė vadovėlius vokiečių kalbai mokytis. Jau gyvendamas JAV – lietuvių kalbos gramatiką ir knygą lituanistinėms mokykloms *Ten, kur Nemunas banguoja*³¹⁵. Būta ir tokių atvejų, kai DP laikotarpiu parašytas vadovėlis liko vienintelis tokio pobūdžio sąmoningo autoriaus įsipareigojimo mokyklai veiksmas, atsispindintis autoriaus bibliografijoje, – į vadovėlių rengimo darbą autorius daugiau neįsitraukė, nors lietuvių kultūros reikalais, gyvendamas išėivijoje, rūpinosi. P. Janutienė pokario Vokietijoje parengė *Lietuvių literatūros konspektą* ir *Visuotinės literatūros konspektą* (1946), būtent ten pradėjo rašyti ir vaikams („Lietuvos keliu: istorinė poema jaunimui“, 1948; „Mano švilpa“, 1949; „Žirgonė ir Gailė“: 3-jų dalių scenos pasaka, 1948). Persikrausčiusi į JAV vadovėlių neparašė, nors literatūrą vaikams kūrė („Viltrakių vaikai“, 1952; „Lietuva graži tėvynė“, 1972; ir kt.). Autobiografijoje autorė, aptardama pokario periodą, apie vadovėlius neužsiminė, tačiau paaiškino, kodėl pradėjusi vaikams rašyti: „Šeimos aplinkybės palenkė kai ką ir vaikams rašyti. <...> Pokario Vokietijoje eilių knygelė „Mano švilpa“ pataikė laiką, kai stovyklose vaikus visi lietuviškai mokėm.“³¹⁶ Taip pat išsakė nuostatą, kad rašytojui „būtina greta asmeninio pašaukimo ir tautos skaudžiom bėdom sielotis“³¹⁷. P. Naujokaitis, kitas literatūros istorijos vadovėlio DP laikotarpiu autorius, jau gyvendamas JAV parengė daugiatomę *Lietuvių literatūros istoriją* ir redagavo vaikų žurnalą „Eglutė“, kūrė prozą vaikams ir jaunimui³¹⁸.

DP stovyklų lietuviškos progimnazijos ir gimnazijos, jose dirbę rašytojai-mokytojai ugdė mokinius-būsimus rašytojus, filosofus, literatūros kritikus. Pvz., poetas A. Mackus mokėsi Würzburgo lietuvių gimnazijoje, rašytojas K. Almenas – lietuvių gimnazijoje Klein Wittensee, literatūrologė ir vertėja Birutė Čiplijauskaitė – Tübingene, filosofas A. Mickūnas – Kemptene, literatūros kritikas R. Šilbajoris – Augsburgėje.

³¹⁵ Daugiau žr. Danutė Steponavičiūtė, „Alfonso Šešplaukio-Tyruolio dokumentinis paveldas lituanistinėje dr. K. Pemkaus kolekcijoje (Klaipėdos universiteto biblioteka)“, in: *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, 2011/2012*, Vilnius: Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, 2015, p. 121–133.

³¹⁶ „Petronėlė Orintaitė“, in: *Egzodo rašytojai: autobiografijos*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994, p. 575.

³¹⁷ *Ibid.*, p. 572.

³¹⁸ „Pranas Naujokaitis“, in: Vincas Auryla, *Lietuvių egzodo vaikų ir jaunimo literatūra 1945–1990: proza*, t. 1, Kaunas: Šviesa, 2002, p. 297.

DP stovyklų aplinkoje mezgėsi ypatinga rašytojų-literatūros mokytojų ir jų mokinių, vėliau tapusių literatūros žmonėmis, bendrystė. Lemtingas P. Orintaitės, kaip literatūros mokytojos, vaidmuo mokinio gyvenime išryškėja skaitant literatūros kritiko R. Šilbajorio prisiminimus. R. Šilbajoris išskyrė mokytojos pastabumą („visus [mokinius] stebėjo, ragino prabilti, puoselėjo...“), dėmesį pačiam literatūros tekstui (ne kontekstui) ir asmeninio santykio su literatūros kūriniu atradimui („pasakodama apie kurį rašytoją, pastabų dėl jo biografijos išsakydavo nedaug. Ji gilinosi į pačius tekstus. Klausimais nagrinėdama stengėsi įtraukti ir mus į kūrinio vertinimą. <...> Ji praplėtė žodžio kritika sampratą.“³¹⁹). Įdomu tai, kad jau DP laikotarpio periodikoje, vadinasi, dar besimokydamas gimnazijoje arba tik ją baigęs, R. Šilbajoris spausdino savo poetinę kūrybą. Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje saugomo J. Ambrazevičiaus vadovėlio *Literatūros teorija: Poetika*³²⁰ p. 44 šios disertacijos autorė rado iškarpa iš laikraščio su R. Šilbajorio eil. „Sugrįžimas“. Koks tai laikraštis, nustatyti nepavyko, tačiau parašėje įvardyta data – 1946.IV.19. Nr. 16 (75). Kitas mokytojo ir mokinio bendrystės pavyzdys – poeto A. Nykos-Niliūno archyve saugomas literatūrologės ir vertėjos B. Ciplijauskaitės laiškas poetui. Laiškas pradedamas kreipiniu „Mielas Mokytojau“, o vėliau dėkojama už nepamiršamas pamokas Tübingeno gimnazijoje, nes pamokos atverdavo duris „į visai kitus pasaulius ir parodydavo ne ką reikia skaityti, o kaip“³²¹.

Grįžtant prie P. Orintaitės, kaip literatūros mokytojos ir poetų ugdytojos, derėtų atkreipti dėmesį į jos mokinius poetus K. Bradūną ir B. Auginą. Abu buvę P. Orintaitės mokiniais tarpukario Lietuvos mokykloje aktyviai įsitraukė į lietuvių bendruomenės veiklą įvairiais gyvenimo išėivijoje etapais. B. Auginas mokytojavo Ravensburgo lietuvių gimnazijoje. K. Bradūno archyve saugomi laišakai, kuriuose poetas prašo mokytojos eilėraščių išėivijų poezijos antologijai, kitame – pasidalyti prisiminimais apie kraštietį Joną Jablonskį ar iliustracijų R. Šilbajorio rengiamai egzodo literatūros istorijai.³²² Vadinasi, galima daryti išvadą, kad P. Orintaitė, pati literatūros

³¹⁹ *Petronėlė Orintaitė – rašytoja ir rašytojų mokytoja*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 33–34.

³²⁰ Inv. Nr. 4-98-32877, vadovėlis iš Edmundo Jasiūno archyvo, priešlapio viršutiniame dešiniajame kampe juodu rašalu nurodytas savininkas – B. Milašauskaitė.

³²¹ *B. Ciplijauskaitės laiškas A. Nykai-Niliūnui*. Prieiga internete: <http://mairioniomuziejus.lt/lt/parodos/alfonsui-nykai-niliunui-95-475/> [žiūrėta 2020-12-14].

³²² *Kazys Bradūnas. Archyvai*, sud. Virginija Paplauskienė, Kaunas: Maironio literatūros muziejus, 2016, p. 137, 150, 157.

mokytoja ir rašytoja, vadovėlių autorė, buvo būsimų mokytojų, rašytojų ir literatūros kritikų ugdytoja.

Lietuvių literatūros kūrėjai, įsipareigoję mokyklai DP laikotarpiu, atskleidė sąmoningą veikimą siekiant perduoti ir puoselėti sąmoningą lietuviybę. Taip veikdami jie ugdė naujas lietuvių literatūros kūrėjų, literatūros kritikų, filosofų kartas, kurios savo veikimu taip pat patvirtino įsipareigojimą lietuviybei. Sovietų okupuotoje Lietuvoje tokio atviro susitelkimo ir veikimo ugdant sąmoningą lietuviybę būti negalėjo.

2. AUTORIŲ VARDAI IR TEKSTAI, UGDĘ SAĖMONINGĄ LIETUVYBĘ

V. Kavolis knygoje *Kultūros dirbtuvė* teigė, kad bendruomenė dalijasi tekstais ir jų interpretacijomis: tekstai bendruomenei priklausantiems siunčia žinią, kaip aiškintinas pats gyvenimas ir kokie veikimo modeliai tinkami itin sudėtingose situacijose. Taip tekstai tampa lauku, kuriame kultūra veikia, t. y. daro įtaką, gelbsti žmones ir formuoja visuomenę³²³. Pokario tremtyje ir emigracijoje išleistuose lituanistiniuose vadovėliuose skelbiami literatūros tekstai taip pat siekė perduoti tam tikrą bendruomenei svarbų gyvenimo modelį.

Pirmaisiais pokario metais literatūros vardai ir tekstai veikė ir kaip atrama, ir kaip įkvėpimas, ir kaip patvirtinimas, kad asmuo ir bendruomenė pasirinko tinkamą kryptį. 1947 m. leidykla „Patria“ išleido Kazio Griniaus knygą „Atsiminimai ir mintys“. Knyga pradedama „Palydėjimu“³²⁴ (pasirašyta Hanau, 1946.X.1), kuriame primenamos lietuvių literatūros ir kultūros asmenybės: V. Kudirka, J. Basanavičius, M. Valančius, ir svarbiausias valstybės tekstas – Lietuvos Respublikos himnas. Minimos asmenybės išskiriamos kaip autoritetai, pasak K. Griniaus, tautos apaštalai, kurių pėdomis svarbu sekti; himnas įvardijamas kaip tautos Malda, kurios idėjos vykdytinos gyvenime. Tai reiškia, kad himnui priskiriama švento teksto reikšmė. „Palydėjimo“ pradžioje cituojama („Iš praeities tavo sūnūs / Te stiprybę semia!“), vėliau metonimiškai sakoma „giedoti „Lietuva, Tėvyne“, tačiau sąvoka „himnas“ nėra vartojama.

Svarbu ir tai, kad DP stovyklose veikusioms mokykloms, leidykloms, teatrams buvo parenkami rašytojų vardai arba literatūros kūrinių pavadinimai. 1945 m. DP stovyklose Kemptene ir Watenstedte buvo įkurtos Maironio vardo gimnazijos³²⁵. Seligenstadto pabėgėlių stovykloje gimnazijos moksleiviai būrėsi į ateitininkų Maironio vardo kuopą³²⁶. Kemptene veikė dr. V. Kudirkos pradžios mokykla. Bamberg-Garmische buvo įsteigta dr. J. Basanavičiaus, Klein Wittensee – S. Daukanto, Spakenberge – J. Tumo-Vaižganto, Salzburge

³²³ Vytautas Kavolis, *Civilizacijų analizė*, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 175.

³²⁴ „Palydėjimas“, in: Kazys Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, Tübingen: Patria, 1947, p. [7].

³²⁵ „Lietuvių Maironio gimnazija Kemptene“, „Maironio vardo lietuvių gimnazija Watenstedte“, *Tremtinių mokykla*: mėnesinis pedagogikos žurnalas, red. A. Kairys, 1946, Nr. 5–6, p. 103–107.

³²⁶ *Lietuvių enciklopedija*, t. 27, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1962, p. 225.

– V. Krėvės gimnazija (šis vardas gimnazijai buvo suteiktas V. Krėvei 1947 m. išvykus gyventi į JAV)³²⁷.

Pavadinimas „Atžalynas“ (pagal to paties pavadinimo K. Binkio pjesę) siejo 1945–48 m. Vokietijoje Weilheime prie Tecko veikusių lietuvių leidyklą³²⁸, Hanau DP stovykloje 1946–1950 m. veikusį teatrą (teatras debiutavo K. Binkio pjesės „Atžalynas“ pastatymu 1946 m.³²⁹).

Apžvelgiant tyrimo imčiai priklausančius lituanistinius vadovėlius siekta ne tik sukurti tipologinę klasifikaciją, bet ir nustatyti, kurie grožinės literatūros autorių vardai ir tekstai sudarė mokyklinį grožinės literatūros autorių vardų ir tekstų kanoną. Šiam uždaviniui pasiekti pasitelkta kiekybinė vadovėliuose skelbiamų tekstų analizė: ji atskleidė, kurie grožinės literatūros autoriai ir kurie tekstai buvo įtraukti, kurie kartojosi įvairiuose vadovėliuose, o kurių rengėjai nusprendė atsisakyti. Surinktus kiekybinės analizės duomenis apibendrina 2 priedas *Autorių ir tekstų sąvadas*. Priede įvardyti vadovėliuose paskelbtų literatūros tekstų autoriai, pavadinimai, kiekis, pažymėti įvairiuose vadovėliuose kartojami autoriai ir tekstai.

2.1. Vardai ir tekstai elementoriuose ir pradinei mokyklai skirtose skaitinių knygose

DP laikotarpiu į pradinio mokymo vadovėlius bei pradinei mokyklai skirtas knygas įtrauktų autorių ir tekstų visumą (žr. 2 priedą *Autorių ir tekstų sąvadas*) suformavo šie vadovėliai: S. Zobarsko *Aušrelė* (I–IV skyriams), Hanau lietuvių pradžios mokyklos vadovėlis *Tėviškėlės aidas* (I, IV skyriams), tęstinis leidinys *Gimtinės žiburėliai*, skaitinių knygėle *Lietuvos balsai: Vaikams*. Remiantis *Visuotinė lietuvių enciklopedija*³³⁰, pagal 1922 metais Steigiamojo Seimo priimtą Pradžios mokyklų įstatymą, pradinis mokslas buvo privalomas visiems 7–11 metų vaikams. Vadinas, būtent tokio amžiaus vaikai mokėsi iš elementorių ir pradinei mokyklai skirtų skaitinių knygų.

Perleistoje tarpukario vadovėlių serijoje *Aušrelė* skaitytojams buvo pateikiami lietuvių literatūros tekstai. Iš ne lietuvių literatūros autorių į vadovėlius įtraukta tik Levo Tolstojaus pasakojimas „Grigo Ratai“³³¹, Ezopo

³²⁷ *Išėję sugrįžti: lietuvių išeivių kultūrinis gyvenimas Austrijoje ir Vokietijos DP stovyklose 1944–1950 m.*: archyvinių dokumentų leidinys, sud. Virginija Paplauskienė, Kaunas: Maironio lietuvių literatūros muziejus, 2002, p. 16–17.

³²⁸ *Lietuvių enciklopedija*, t. 5, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1955, p. 155.

³²⁹ *Lietuvių enciklopedija*, t. 8, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1956, p. 119.

³³⁰ *Visuotinė lietuvių enciklopedija Perk–Pra*, t. XVIII, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010, p. 685.

³³¹ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 88–89.

pasakėčia „Liūtas, lapė ir elnias“³³², Ivano Krylovo pasakėčia „Gaidys ir žemčiūgas“³³³ ir Vsevolodo Garšino pasakojimas „Ženklas“³³⁴. Nuo 1 iki 4 skyriaus vadovėliuose siekta nuosekliai įtvirtinti Vinco Kudirkos vardą su įvairių žanrų ir temų tekstais. 1 skyriuje „Tautiška giesmė“ skaitytojui pateikiama net du kartus: pirmą kartą, mokantis dviraidį *ch*, cituojamas paskutinis himno posmas³³⁵; antrą kartą pateikiamas jau visas tekstas pavadinimu „Lietuvos himnas“³³⁶. Svarbu pabrėžti, kad autorius skaitytojams neįvardijamas. Galbūt tikėtasi, kad bus žinomas, arba pasitikėta šalia vaiko esančiais suaugusiais. Palyginus 1948-ųjų leidimą su 1943-ųjų leidimu³³⁷, matyti, kad karo metų leidime himno nebuvo, o mokantis dviraidį *ch* cituota vaikiška dainelė³³⁸. 1935-ųjų metų leidime buvo skelbiamas visas Lietuvos himno tekstas, palydimas spalvotos įklijos su Lietuvos tautine vėliava ir Lietuvos valstybės ženklu – Vyčiu³³⁹. Tübingene išleistame elementoriuje taip pat randame Lietuvos vėliavos ir Vyčio iliustracijas (storo popieriaus įklijos vadovėlio pabaigoje). Vaiko išgyvenamą savojo krašto ilgesio jauseną nusakė eilėraštinis „Algučio miestai“³⁴⁰ (1935-ųjų leidime šio eilėraščio nėra). 1948-ųjų leidimas pakartotas 1952-aisiais: leidykla „Patria“ šį elementorių išleido jau JAV. Leidinyje atsirado Gedimino stulpų iliustracija³⁴¹. Įklijoje Gedimino stulpai įkomponuoti su Lietuvos valstybės ženklu Vyčiu ir tautine vėliava.

2 skyriaus vadovėlyje himnas vėl buvo įtrauktas į vadovėlio turinį, tik jau skelbtas pavadinimu „Lietuvos giesmė“³⁴². Turinyje nurodytas ir teksto autorius. 3 ir 4 klaseje V. Kudirka pristatytas kaip pasakėčių („Vilkas ir lapė“, „Lapė ir asilas“³⁴³), prozinio pasakojimo („Rožiukė ir Martynukas“) ir eilėraščių kūrėjas („Ne tas yra didis“), supažindinta su jo biografija³⁴⁴.

³³² Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 72–73.

³³³ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 32.

³³⁴ *Ibid.*, p. 36–37.

³³⁵ Stepas Zobarskas, *Aušrelė*: elementorius, Tübingen: Patria, 1948, p. 58.

³³⁶ *Ibid.*, p. 135.

³³⁷ Stepas Zobarskas, *Aušrelė*: elementorius, Kaunas: Valstybinė leidykla, 1943.

³³⁸ *Ibid.*, p. 61.

³³⁹ Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *Aušrelė*: elementorius ir pirmieji skaitymėliai, Kaunas: Sakalas, 1935, p. 58–59.

³⁴⁰ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1948, p. 131.

³⁴¹ Stepas Zobarskas, *Aušrelė*: elementorius, Stamford, Connecticut: Patria, 1952, įklija tarp p. 64–65.

³⁴² Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 97.

³⁴³ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 49–50.

³⁴⁴ *Ibid.*, p. 139–151.

2, 3 ir 4 pradinės mokyklos skyriuose, be V. Kudirkos, buvo nuosekliai įvedami ir kiti lietuvių literatūros autoriai³⁴⁵: tai Vytė Nemunėlis (22), Maironis (12) S. Zobarskas (12), K. Binkis (8), P. Vaičiūnas (6), A. Jakštas (3).

2 ir 3 pradinės mokyklos skyriuose – P. Mašiotas (4), K. Vanagėlis (4), Jovaras (3), A. Andrulionis (2), S. Stanevičius (2), Tyrų Duktė (B. Buivydaite) (2).

3 ir 4 pradinės mokyklos skyriuose – V. Krėvė-Mickevičius (9), V. Mykolaitis-Putinas (7), M. Valančius (6), Žemaitė (6), J. Biliūnas (4), Lazdynų Pelėda (4), Šatrijos Ragana (4), A. Miškinis (3), I. Šeinius (3), V. Tamulaitis (3), P. Vaičaitis (3), Vaižgantas (3).

2 ir 4 skyriuose – A. Giedrius-Krislelis (3), V. Pietaris (2).

Iš viso 2–4 skyriuose kartojami 27 lietuvių literatūros autoriai, nekartojamų autorių – 32, tačiau kartojamų autorių tekstai užėmė didžiąją dalį visų nuo 2 iki 4 klasės pateikiamų grožinės literatūros tekstų: iš 190 kūriniių paskelbiami tik 38 nekartojamų autorių kūriniai. 2 klasėje – 8 autorių 12 tekstų iš 54, 3 klasėje – 6 autorių 6 tekstai iš 52, 4 klasėje – 18 autorių 20 tekstų iš 84. Likusieji 152 tekstai yra kartojamų, t. y. mokykliniam pradinės mokyklos lietuvių literatūros autorių kanonui priklausančių, autorių kūriniai.

Pateiktieji duomenys leidžia daryti išvadą, kad egzistavo pradinei mokyklai priskiriamų grožinės literatūros autorių kanonas. Kanoną sudarė to meto lietuvių literatūros pasauliui žinomi vardai ir vardai jau įgiję literatūros klasiko statusą. Išimtimi kartojamų autorių sąrašė laikytinas tik poetas ir mokytojas A. Andrulionis.

Tyrimo metu sudarytas *Autorių ir tekstų sąvadas* leidžia įvardyti ir nekartojamus autorius. Pvz., 2 skyriuje – P. Babickas (2), P. Imsrys (2) ir kt.; 3 skyriuje – J. Šnapštys-Margalis (1), A. Totoraitis-Tatarė (1) ir kt.; 4 skyriuje – J. Aistis (2), A. Baranauskas (1), K. Boruta (1), S. Daukantas (1), K. Donelaitis (1), F. Kirša (1), G. Petkevičaitė-Bitė (1), A. Vaičiulaitis (1), A. Vienuolis (2), G. Sauerweinas-Girėnas (1), J. Žlabys-Žengė (2) ir kt. Nekartojamų autorių sąrašė klasikos sutelktimi išsiskiria 4 skyrius, aprėpiantis vardus nuo XVIII a. Apšvietos iki modernios XX a. I p. literatūros. 4 skyriaus sąrašė randame ištrauką iš pirmosios lietuvių kultūros istorijos – S. Daukanto „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“.

Tiriamuoju laikotarpiu Vokietijoje buvo ne tik perleistas tarpukario Lietuvos elementorius „Aušrelė“, bet ir išleistas Hanau karo pabėgėlių stovykloje parengtas pradinei mokyklai skirtas vadovėlis „TĖVIŠKĖLĖS

³⁴⁵ Skliaustuose nurodoma, kiek autoriaus tekstų paskelbiama įvairiuose pradinei mokyklai skirtuose vadovėliuose.

aidas“³⁴⁶. I šio vadovėlio dalyje tekstų, kuriuos būtų galima susieti su lietuvių literatūros vardais, nebuvo skelbiama, kadangi vadovėlis skirtas sklandaus skaitymo gebėjimui ugdyti. Tyrimui prieinamoje IV vadovėlio dalyje iš viso paskelbta 16 grožinės literatūros tekstų: A. Baranauskas (3), B. Brazdžionis (1), B. Čėsnyš (1), K. Donelaitis (3), V. Krėvė-Mickevičius (2), V. Kudirka (2), M. Valančius (3), St. Zobarskas (1). Autorių sąrašas įrodo, kad pasirenkant autorius pirmenybė buvo teikiama grožinei lietuvių literatūrai.

Hanau lietuvių tremtinių bendruomenės komiteto švietimo skyriaus rūpesčiu 1946–1947 m. leista skaitinių knygutė *Gimtinės žiburėliai*. Tyrimui prieinamuose keturiuose numeriuose paskelbta 15 (pirmoji knygutė, 1946.II.16), 17 (antroji knygutė, 1946 m. Velykos), 18 (trečioji knygutė, 1946 m. Kalėdos) ir 25 (ketvirtoji knygutė, 1947 m. gegužė) grožiniai tekstai – rašytojų Aloyzo Barono (13)³⁴⁷, Stasio Džiugo (20), poetų Vytės Nemunėlio / B. Brazdžionio (7), J. Žilionio (4) ir Leonardo Žitkevičiaus (9) kūriniai. Minėtųjų autorių kūryba vyrauja, kitų autorių – A. Baužinskaitės, S. Dziko, Jurgio Janušaičio, Jono Meko, Pauliaus Stelingio, Julijos Švabaitės – grožinių tekstų paskelbta po vieną, B. Alio, J. Bickos – po du. Antrojoje, trečiojoje ir ketvirtojoje knygutėje, skiltyje „Mūsų mažieji rašo“, spausdinama ir mokinių kūryba³⁴⁸. Pvz., antrojoje knygutėje skelbiamas aštuonerių metų moksleivės Irutės Krivickaitės eilėraštis „Į gimtuosius namelius“: eilėraštis datuojamas 1945.8.20, nurodyta vieta – Freiburgas, vyraujantis motyvas – noras sugrįžti į tėvynę, pas savuosius. Tęstiniame leidinyje *Gimtinės žiburėliai*, kaip ir vadovėlių serijoje *Aušrelė*, vyrauja lietuvių autorių kūriniai, išskyrus ištrauką

³⁴⁶ Pastarasis vadovėlis įtrauktas į Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos sudarytą bibliografijos sąrašą, tačiau Lietuvos bibliotekose šio leidinio atrasti nepavyko. I ir IV vadovėlio dalis archyve saugo Lituaniistikos tyrimų ir studijų centras (JAV). Šiam centrui padedant pavyko į tyrimą įtraukti turimas vadovėlio dalis, kurios reikšmingai papildė originalių DP stovyklose parengtų ir išleistų vadovėlių pažinimą. II ir III vadovėlio dalies archyvuose ir bibliotekose aptikti nepavyko.

³⁴⁷ Skliaustuose nurodoma, kiek grožinių konkrečiau autoriaus tekstų paskelbta tyrimui prieinamuose leidinio numeriuose.

³⁴⁸ *Gimtinės žiburėliai*, 1946 m. Velykos: antroji knygutė, Hanau, p. 25–26; *Gimtinės žiburėliai*, 1946 m. Kalėdos: trečioji knygutė, Hanau, p. 33; *Gimtinės žiburėliai*, 1947 m. gegužė: ketvirtoji knygutė, Hanau, p. 40–41.

iš Adolfo Holsto knygelės „Mokykla miške“³⁴⁹, Brolių Grimų pasaką „Bremeno miesto muzikantai“³⁵⁰ ir pasakojimą „Karaliaus Artūro diena“³⁵¹.

Skaitinių knygelėje *LIETUVOS balsai: Vaikams* paskelbta po vieną B. Brazdžionio, P. Mašiot, A. Miškinio, L. Žitkevičiaus grožinį tekstą, taip pat – V. Kudirkos „Tautos himnas“, trys Maironio ir keturi Vytės Nemunėlio eilėraščiai.

Mečislovo Vasiliausko parengtoje ir DP laikotarpiu išleistoje knygoje *Rūtelė: Skaitymai, gamta ir Tėvynės mokslas trečiam prad. m-klos skyriui* (1949) skelbiamų autorių vardų ir tekstų į tyrimą įtraukti nepavyko, nes paties leidinio Lietuvos bibliotekose nėra.

Žemiau esančioje lentelėje matyti, kurie grožinės lietuvių literatūros autoriai kartojosi elementoriuose ir pradinei mokyklai skirtose skaitinių knygosė³⁵².

1 lentelė. Grožinės lietuvių literatūros autoriai elementoriuose ir pradinei mokyklai skirtose skaitinių knygosė

Vadovėlių tipas	Perleistas tarpukario vadovėlis <i>Aušrelė</i>				Naujai parengti ir išleisti vadovėliai					
	A: I	A: II	A: III	A: IV	Ta: IV	Gž: 1	Gž: 2	Gž: 3	G ž:4	L b
V. Kudirka	+	+	+	+	+					+
Vytė Nemunėlis / B. Brazdžionis		+	+	+	+	+	+	+	+	+
Maironis		+	+	+						+
St. Zobarskas		+	+	+	+					
K. Binkis		+	+	+						
P. Vaičiūnas		+	+	+						

³⁴⁹ Adolfas Holstas, „Mokslui pasibaigus“, *Gimtinės žiburėliai, 1946.II.16*, Hanau, p. 23–24.

³⁵⁰ Broliai Grimm, „Bremeno miesto muzikantai“, *Gimtinės žiburėliai, 1946 m. Velykos: antroji knygutė*, p. 19–22.

³⁵¹ „Karaliaus Artūro diena“, vertė V. Dav., *Gimtinės žiburėliai, 1946 m. Kalėdos: trečioji knygutė*, p. 23–26.

³⁵² Lentelėje naudojamos santrumpos: A – *Aušrelė*, Ta – *Tėviškėlės aidas*, Gž – *Gimtinės žiburėliai*, Lb – *Lietuvos balsai: Vaikams*.

Vadovėlių tipas	Perleistas tarpukario vadovėlis <i>Aušrelė</i>				Naujai parengti ir išleisti vadovėliai					
	A: I	A: II	A: III	A: IV	Ta: IV	Gž: 1	Gž: 2	Gž: 3	G ž:4	L b
A. Jakštas		+	+	+						
P. Mašiotas		+	+							+
K. Vanagėlis		+	+							
Jovaras		+	+							
A. Andriulionis		+	+							
S. Stanevičius		+	+							
B. Buivydaitė		+	+							
V. Krėvė-Mickevičius			+	+	+					
V. Mykolaitis-Putinas			+	+						
M. Valančius			+	+	+					
Žemaitė			+	+						
J. Biliūnas			+	+						
Lazdynų Pelėda			+	+						
Šatrijos Ragana			+	+						
A. Miškinis			+	+						+
I. Šeinius			+	+						
V. Tamulaitis			+	+						
P. Vaičaitis			+	+						
Vaižgantas			+	+	+					
A. Baranauskas				+	+					
B. Čėsnyš				+	+					

Vadovėlių tipas	Perleistas tarpukario vadovėlis <i>Aušrelė</i>				Naujai parengti ir išleisti vadovėliai					
	A: I	A: II	A: III	A: IV	Ta: IV	Gž: 1	Gž: 2	Gž: 3	G ž:4	L b
K. Donelaitis				+	+					
L. Žitkevičius						+		+		+
A. Baronas						+	+	+	+	
S. Džiugas						+	+	+	+	
J. Žilionis						+	+	+	+	

Apibendrinant elementorių ir pradinei mokyklai skirtų skaitinių knygų analizę, darytina išvada, kad vadovėlių adresatas buvo išimtinai supažindinamas su lietuvių literatūros vardais. Didžiąją dalį pateikiamų tekstų sudarė kartojamų autorių kūriniai, klasikinės lietuvių literatūros arba jau pripažintų autorių tekstai. Ir perleistus tarpukario, ir naujai parengtus vadovėlius stipriausiai siejo Vytės Nemunėlio / Bernardo Brazdžionio kūriniai – šio autoriaus tekstų yra visuose, išskyrus vieną, tiriamuose vadovėliuose, taip pat jų paskelbiama daugiausia. V. Kudirkos kūryba buvo įtraukta ne tik į visus perleistus tarpukario, bet ir du naujai parengtus vadovėlius. Su tarpukario vadovėliais naujai parengtus vadovėlius dar siejo A. Baranauskas, K. Donelaitis, B. Čėsnyš, M. Valančius, St. Zobarskas, Maironis, V. Krėvė-Mickevičius, A. Miškinis, Vaižgantas, P. Mašiotas. Pastarųjų autorių kūrinių pateikiama kuriame nors viename naujai parengtame vadovėlyje. Naujai parengti vadovėliai žvelgiant į juos iš tekstų perspektyvos išsiskiria tuo, kad juose skelbiama ir mokinių kūrybos, pateikiama tekstų nenurodant autoriaus (žr. *Gimtinės žiburėliai*).

Lentelėje matyti, kurie kartojamų autorių kūriniai siejo DP laikotarpiu perleistus tarpukario Lietuvos vadovėlius su naujai parengtais ir išleistais pradinei mokyklai skirtais vadovėliais.

2 lentelė. Kartojamų autorių kartojami kūriniai elementoriuose ir pradinei mokyklai skirtose skaitinių knygose

Vadovėlių tipas	Perleistas tarpukario vadovėlis <i>Aušrelė, I–IV skyriams</i>	Naujai parengti ir išleisti vadovėliai: <i>Tėviškėlės aidas, Gimtinės žiburėliai, Lietuvos balsai: Vaikams</i>
V. Kudirka	„Lietuvos himnas“ (I), „Lietuvos giesmė“ (II) „Ne tas yra didis“ (IV)	„Ne tas yra didis“ (Ta: IV) „Tautos himnas“ (Lb)
B. Brazdžionis / Vytė Nemunėlis	„Algučio miestai“ (I)	„Į tėviškėlę“, „Algučio miestai“ (Lb)
Maironis	„Į kovą“, „Gražu Lietuvoje“ („Lietuva brangi“ (III), „Mano gimtinė“ (IV)	„Mano gimtinė“, „Gražu Lietuvoje“ („Lietuva brangi“), „Į kovą“ (Lb)
S. Zobarskas	„Žuvę sakalai“ (IV)	„Žuvę sakalai“ (Ta: IV)
V. Krėvė- Mickevičius	„Bobulė“, „Bajoro sūnus Šviedrys“ (IV)	„Bobulės vargai“, „Bajoro sūnus Šviedrys“ (Ta: IV)
M. Valančius	„Vienintelis sūnus Augustinas“ (IV)	„Vienintelis sūnus Augustinas“ (Ta: IV)
A. Baranauskas	„Anykščių šilelis“ (ištr.) (IV)	„Anykščių šilelis“ (Ta: IV)
B. Čėsnyš	„Motinos netekus“ (IV)	„Motinos netekus“ (Ta: IV)
K. Donelaitis	„Pavasario linksmybės“ (ištr.) (IV)	„Pavasario linksmybės“ (Ta: IV)

Kaip minėta skyriuje *Lituanistinių vadovėlių tipologija*, pradinei mokyklai skirti vadovėliai, parengti jau palikus DP stovyklas, tikslingai ugdė gebėjimą per skaitymą pažinti lietuviškąją aplinką, Tėvynę – jos geografiją, etnografiją, istoriją ir gamtą. Tokį vadovėlių tikslą puikiai reprezentuoja Antano Rinkūno vadovėlių ciklas *Kregždutė*, emigracijoje iki 1990-ųjų perleistas net keturis kartus. A. Rinkūno vadovėlio *Kregždutė: II dalis: Skaitymai, lietuviškosios aplinkos pažinimas ir tėvynės pažinimo pradmenys tretiesiems ir ketvirtiesiems mokslo metams* ir tarpukariu parengtų, bet DP stovyklose perleistų ir ugdymo procese naudotų J. Ambraškos ir S. Zobarsko vadovėlių *Aušrelė*, skirtų trečiajam ir ketvirtajam pradinės mokyklos skyriui, lyginamoji analizė rodo (2 priedas *Autorių ir tekstų sąvadas*), kad A. Rinkūno

vadovėlyje pastebimai mažiau pateikiama literatūros klasikos tekstų, daug remiamasi naujais vardais (pvz., V. Benjaminas, J. Narutavičienė, J. Rimašauskas ir kt.), į vadovėlį įtraukiama emigracijoje veikiančių lituanistinių mokyklų mokinių kūrinėlių (pvz., D. Kobytė „Debesėliui“).

Tarpukariu parengtą ir DP laikotarpiu perleistą vadovėlį *Aušrelė* ir vadovėlį *Kregždutė* siejo tokie literatūros vardai: B. Brazdžionis / Vytė Nemunėlis, V. Kudirka, Maironis, Margalis, V. Pietaris, P. Vaičaitis, J. Zauerveinas-Girėnas.

Pastebėtina, kad aptariamuose skirtingų laikotarpių vadovėliuose kartojosi ir kai kurie literatūros klasikų tekstai: tai V. Kudirkos pasakėčia „Vilkas ir lapė“, P. Vaičiūčio eil. „Yra šalis“, Maironio eil. „Mylėk, lietuvi, tą brangią žemę“, „Žiemos naktis Lietuvoje“, „Baigęs rugsėjį“, „Lietuva brangi“, „Vilnius prieš aušrą“, „Trakų pilis“. J. Zauerveino-Girėno „Lietuviais esamę mes gimę“ vadovėlyje buvo paskelbtas nenurodant, kas yra šio teksto autorius.

Palikus DP stovyklas laikotarpio vadovėliai, skirti pradinei mokyklai, iš esmės atnaujina pateikiamų literatūros autorių ir tekstų sąrašą. Maironio eilėraščiai išskirtini kaip stipriausia sąsaja: šio klasiko tekstų į lyginamąją analizę įtrauktame vadovėlyje *Kregždutė* pateikiama daugiausia (8 eilėraščiai), taip pat daugiausia jų perimama iš tarpukario Lietuvos ugdymo tradicijos.

2.2. Vardai ir tekstai skaitiniuose / chrestomatijose, skirtose vyresnėms klasėms

DP laikotarpiu išleistuose skaitiniuose / chrestomatijose, skirtose vyresnėms klasėms, taip pat ryškėja autorių ir tekstų kanonas (žr. 2 priedą *Autorių ir tekstų sąvadas*).

Perleistas tarpukario Lietuvos vadovėlis *Naujieji skaitymai: 1 klasei* pratęsė laisvos valstybės ugdymo tradiciją svetimame krašte. Lietuvių literatūros kritiko B. Babrausko naujai parengta knyga *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai* atskleidžia, kurie autoriai ir kūriniai sudarytojo buvo suvokiami kaip svarbiausi siekiant mokyti gimtosios kalbos ir ugdyti tautiškumą lietuviškoje tremties mokykloje. Šioje vietoje derėtų pridėti, kad, kaip sako pats sudarytojas, „daugelio autorių vertingų dalykų negalima buvo įdėti vien dėl paprasčiausios ... jų stokos; taigi, įdėta ne kas norėta, bet kas turėta“³⁵³.

³⁵³ Benediktas Babrauskas, „Pratarmė“, in: *op. cit.*, d. 1, p. [3].

Naujieji skaitymai: I klasei – autorių ir tekstų rinkinys, kuris apima tautosakos tekstus ir autorinius grožinės literatūros tekstus iš XIX a.–XX a. I p. literatūros. Skirtumas tarp 1938-ųjų ir 1947-ųjų leidimo minimalus: DP laikotarpio skaitymuose nebėra įvadinio B. Brazdžionio eilėraščio „Pasaka“ – vietoj jo didžiosiomis raidėmis NAUJIEJI SKAITYMAI.³⁵⁴

Iš viso pateikiama 60 grožinės literatūros tekstų ar jų ištraukų (žr. 2 priedą *Autorių ir tekstų sąvadas*). Tekstų gausa išsiskiria Maironio kūrybos pristatymas (14 eilėraščių). Gana išsamiai supažindinama su istoriniu V. Pietario romanu „Algimantas“ (9 ištraukos), įvairiais M. Valančiaus darbais: „Vaikų knygelė“ (2), „Paaugusių žmonių knygelė“ (1), „Palangos Juzė“ (4), A. Baranausko poezija: eilėraštis (1), „Kelionė Petaburkan“ (3), „Anykščių šilelis“ (2). Apsakymo žanrui atskleisti pasirenkami J. Biliūno (3), L. Dovydeno (1), V. Krėvės-Mickevičiaus (1), A. Vaičiulaičio (1), Vaižganto (1) darbai. Apysakai – Šatrijos Ragana (1). Pasakėčiai – S. Stanevičius (3) ir J. Šnapštys-Margalis (1). Poemai – B. Sruoga (1). Be Maironio ir A. Baranausko, dar pristatoma A. Vienažindžio (4), S. Nėries (2), V. Mykolaičio-Putino (2), Pr. Vaičiailio (2), J. Kossu-Aleksandravičiaus (1) lyrika.

Be to, į šį skaitinių vadovėlį įtraukiama ir 60 tautosakos tekstų – 13 pasakų, 2 pasakos be galo, 13 dainų, 8 vaikų dainos, 24 patarlės ir priežodžiai.

Skaitymus papildoma ištrauka iš M. Valančiaus dienoraščio³⁵⁵ ir Antano Smetonos prisiminimų fragmentas³⁵⁶. Kai kurių rašytojų kūrybos pristatymas pradedamas biografiniu pasakojimu (pvz., Maironio, V. Pietario, M. Valančiaus, A. Baranausko, A. Vienažindžio, V. Krėvės-Mickevičiaus, Šatrijos Raganos ir kt.).

Jau DP stovyklose parengtas ir išleistas skaitinių vadovėlis *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai* pradedamas Lietuvos himnu³⁵⁷ – teksto autorius nenurodytas. Tai, kad tekstui suteikiamas išskirtinis statusas, rodo pasirinktas šriftas – jis vienintelis vadovėlyje išspausdintas didžiosiomis raidėmis. Be Lietuvos himno, I-oje skaitinių dalyje dar pateikiama ištraukų iš V. Kudirkos atsiminimų ir iš satyros „Lietuvos tilto atsiminimai“, pasakėčiai ir keli eilėraščiai (4).

Vadovėlį sudaro I-oji (190 p.) ir II-oji (172 p.) dalys. Medžiagos pateikimo principas nėra chronologinis. I-ojoje dalyje pradedama nuo tautosakos – liaudies dainų (16), pasakų (5), patarlių (137), priežodžių (84),

³⁵⁴ Žr. abiejų leidimų p. [3]. Dar vienas vadovėlio leidimas – *Naujieji skaitymai: skiriamas tremties mokyklai*, Boston: Bostono lietuviai mokytojai, 1953.

³⁵⁵ Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 62–65.

³⁵⁶ *Ibid.*, p. 193–195.

³⁵⁷ Benediktas Babrauskas, „Pratarmė“, in: *op. cit.*, d. 1, p. [5].

mįslių (60). Padavimui, kaip žanrui, reprezentuoti pasirenkama Maironio baladė „Čičinskas“ ir V. Krėvės „Gilšė“. Tešama pristatant K. Donelaitį, A. Strazdą, S. Daukantą, tačiau po M. Valančiaus įterpiama J. Baltrušaičio poezijos ir A. Vaičiulaičio novelė, o vėliau grįžtama prie A. Baranausko. Iš viso pateikiama – 213 grožinės literatūros tekstų ar jų ištraukų, taip pat – keli fragmentai iš S. Daukanto kultūros istorijos „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“ (9), pirmojo lietuviško laikraščio „Aušra“ prakalba, Žemaitės autobiografija.

Kaip ir tarpukario skaitinių vadovėlyje *Naujieji skaitymai*, kai kurių autorių kūryba palydima trumpesniais ar ilgesniais biografiniais pasakojimais (pvz., Maironio, J. Kuosa Aleksandriškio, B. Brazdžionio, J. Baltrušaičio, A. Mickevičiaus, K. Binkio, J. Savickio, A. Vaičiulaičio ir kt.), kitų tik pateikiama kūrybos pavyzdžių (pvz., K. Bradūno, J. L. Augustaitytės-Vaičiūnienės, H. Radausko, J. A. Vištelio-Višteliausko, J. Žlabio-Žengės, V. Mačernio, P. Orintaitės, N. Mazalaitės ir kt.).

DP stovykloje parengta knyga *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai* neskelbia J. Šnarpščio-Margalio, S. Nėries, A. Smetonos, L. Dovydėno kūrybos pavyzdžių, tačiau įtraukia visus kitus *Naujųjų skaitymų* autorius (2 priede *Autorių ir tekstų sąvadas* jie paryškinti) ir prideda naujų, išimtinai daugiausia įvairių autorių lyrikos pavyzdžių (pvz., B. Brazdžionio, K. Bradūno, J. Baltrušaičio ir kt.). Be to, adresatui pateikiama daugiau abiejose skaitinių knygose pristatomų autorių poezijos tekstų: pvz., J. Kossu-Aleksandravičiaus (1; 19)³⁵⁸, Maironio (14; 31), V. Mykolaičio-Putino (2; 19). Taip pat reikšmingai keičiama kai kurių prozos tekstų apimtis: pvz., V. Krėvės-Mickevičiaus (1; 4), V. Pietario (9; 1), Šatrijos Raganos (1; 7), M. Valančiaus (7; 3), Vaižganto (1; 6).

DP laikotarpiu išleistų skaitinių / chrestomatijų ir lietuvių literatūros vadovėlių kontekste *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai* išsiskiria tuo, kad šiame leidinyje skelbiami poeto Adomo Mickevičiaus tekstai – „Giesmė jaunystei“, „Akermano tyrai“, ištraukos iš poemos „Ponas Tadas“³⁵⁹ – ir glausta kūrėjo biografija, išryškinanti A. Mickevičiaus lietuviškumą. Biografijoje pabrėžiama, kad poetas gimė Lietuvos bajorų šeimoje, dėl patriotinės veiklos patyrė tremtį ir nebegalėjo grįžti į Lietuvą, mokėjo lietuviškai, užrašė lietuvių liaudies dainų. Poema „Ponas Tadas“ pristatoma kaip veikalas apie Lietuvos bajorų gyvenimą, netgi cituojamos

³⁵⁸ Pirmasis skaitmuo nurodo, kiek autoriaus tekstų buvo skelbiama knygoje *Naujieji skaitymai: I klasei*, antrasis – knygoje *Lietuvos keliu: skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai*.

³⁵⁹ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 64–68.

pirmosios poemos eilutės: „Lietuva, mano žeme, šalele gimtoji! Tas tik supras, kad tu jam sveikatą atstoji, kas jau tavęs neteko.“³⁶⁰ Palyginti, DP laikotarpiu parengtame ir išleistame P. Naujokaičio vadovėlyje *Lietuvių literatūra* A. Mickevičius paminėtas tik skliaustuose, kartu su T. Narbutu, kaip ta šviesuomenės dalis, kuri laikė save lietuviais ir gražiai apie Lietuvą rašė, tačiau kalbos taip ir neišmoko³⁶¹. P. Janutienė *Lietuvių literatūros konspekte* A. Mickevičių pateikia kaip pavyzdį tokio bajorų patriotizmo, kuris neturi galių tautą prikelti ateičiai, nes nepasirūpina tautos gyvybe, lietuvių kalbos taip ir neišmoksta. P. Janutienė įvardija kūrinių pavadinimus: „Gražina“, „Konradas Valenrodas“, „Ponas Tadas“³⁶², ir nusako jų lietuviškąją tematiką, tačiau išsamių kūrinių neaptaria ir lietuviškumo problematikos per literatūros kūrinių analizę nepristato.

A. Mickevičiaus vietos literatūros programoje klausimas buvo keliamas tarpukario Lietuvoje. J. Brazaitis straipsnyje „Literatūra ir mokykla“ (1941) rašė apie siūlymus Mickevičių iš programos išmesti, paliekant programoje tik lietuviškai rašiusius autorius³⁶³. 1937 m. Vidurinio ugdymo programų projektuose A. Mickevičiaus kūriniai „Konradas Valenrodas“, „Ponas Tadas“, „Krymo sonetai“ įtraukti į VI klasės kursą. A. Mickevičius priskiriamas visuotinės literatūros autoriams³⁶⁴.

Iš literatūros autorių vardų kanono, be abejo, išskirtinas Maironis: abiejose DP stovyklų laikotarpiu pasirodžiusiose skaitinių knygose Maironio lyrikos pavyzdžių pateikiama daugiausia: *Naujieji skaitymai* – 14 eilėraščių; *Lietuvos keliu* – 17 eilėraščių, 8 ištraukos ir poemos „Jaunoji Lietuva“, 5 ištraukos iš poemos „Raseinių Magdė“. Svarbu pastebėti, Maironis, kaip simbolinė figūra, veikė siekiant pratęsti bendruomenės gyvenimą naujoje realybėje. Pvz., minint pirmąsias Maironio vardo lietuvių gimnazijos metines Watenstedte (Vokietija), gimnazijos vardo kilmė buvo aiškinama taip:

„Kad būtų lengviau visus dabar tremtyje pasitaikančius sunkumus nugalėti ir dvasiškai bei fiziškai nepalūžti, jaunimas tuose sunkiuose bandymuose simboliu

³⁶⁰ *Ibid.*, p. 64.

³⁶¹ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 32.

³⁶² Petronėlė Janutienė, *Lietuvių literatūros konspektas*, p. 18.

³⁶³ Juozas Brazaitis, „Literatūra ir mokykla“, in: Juozas Brazaitis, *Raštai*, t. 4, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1983, p. 511.

³⁶⁴ *Vidurinių mokyklų programos (projektai)*: Švietimo ministerijos komisijos knygų leidimo k-jos leidinys Nr. 493, Kaunas: „Spindulio“ bendrovės spaustuvė, 1937, p. 33.

paėmė mūsų tautos prisikėlimo dainių – Maironį. Jo vardu gimnazijos vadovybė mokyklą ir pavadino.“³⁶⁵

Palikus DP stovyklas, skaitinių / chrestomatijų grupei priklausantys vadovėliai, kaip ir pradinei mokyklai skirti vadovėliai, įtvirtino tokią ugdymo kryptį, kuri skaitymo patirtis ir literatūros pažinimą saistė su lietuviškosios aplinkos, istorijos, geografijos, kultūros pažinimu, kalbos mokymusi. Siekį integruoti kelių sričių ugdymo turinį atsispindi vadovėlių pavadinimai: pvz., Sofija Jonynienė *Tėvų šalis: Litanistinių mokyklų 7-ajam skyriui: [Literatūros skaitiniai, Lietuvos istorija, geografija]*) arba Alfonsas Šešplaukis-Tyruolis *Ten, kur Nemunas banguoja: Skaitymai, gramatika, tėvynės pažinimas, dainos: Litanistinių mokyklų 6-ajam skyriui.*

Palyginus šio laikotarpio skaitinių knygą *Ten, kur Nemunas banguoja* su DP laikotarpiu išleistomis skaitinių knygomis matyti, kurie lietuvių literatūros autoriai siejo skirtingų istorinių laikotarpių skaitinių knygas.

3 lentelė. Grožinės lietuvių literatūros autoriai vyresnėms klasėms skirtose skaitinių knygoose

Istorinis laikotarpis	DP		Po DP
Vadovėlio pobūdis	<i>Perleistas tarpukario vadovėlis</i>	<i>DP laikotarpiu parengtas vadovėlis</i>	<i>Palikus DP stovyklas parengtas vadovėlis</i>
Autorius	<i>Naujieji skaitymai: I klasei</i>	<i>Lietuvos keliu: skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai</i>	<i>Ten, kur Nemunas banguoja</i>
J. Baltrušaitis		+	+
B. Brazdžionis		+	+
J. Biliūnas	+	+	+
L. Dovydėnas	+		+
A. Jakštas		+	+

³⁶⁵ „Maironio vardo lietuvių gimnazija Watenstede“, *Tremtinių mokykla: mėnesinis pedagogikos žurnalas*, red. A. Kairys, 1946, lapkritis, Nr. 5–6, p. 107.

Istorinis laikotarpis	DP		Po DP
Vadovėlio pobūdis	<i>Perleistas tarpukario vadovėlis</i>	<i>DP laikotarpiu parengtas vadovėlis</i>	<i>Palikus DP stovyklas parengtas vadovėlis</i>
Autorius	<i>Naujieji skaitymai: I klasei</i>	<i>Lietuvos keliu: skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai</i>	<i>Ten, kur Nemunas banguoja</i>
V. Krėvė	+	+	+
V. Kudirka		+	+
Lazdynų Pelėda		+	+
Maironis	+	+	+
A. Mickevičius		+	+
B. Voveraitė		+	+
V. Mykolaitis-Putinas	+	+	+
J. Sauerveinas-Girėnas		+	+
B. Sruoga		+	+
S. Stanevičius	+	+	+
Šatrijos Ragana	+	+	+
P. Vaičaitis	+	+	+
A. Vaičiulaitis	+	+	+
J. Tumas-Vaižgantas	+	+	+
M. Valančius	+	+	+
L. Žitkevičius		+	+

Lentelėje susisteminta medžiaga pagrindžia, kad visų trijų bendruomenės gyvavimo laikotarpių (tarpukaris, DP stovyklos, emigracija į JAV) jungtimi skaitinių knygose tapo J. Biliūnas, V. Krėvė, Maironis, V. Mykolaitis-Putinas, B. Sruoga, S. Stanevičius, Šatrijos Ragana, P. Vaičaitis, A. Vaičiulaitis, J. Tumas-Vaižgantas, M. Valančius – išimtinai lietuvių literatūros klasikų kūryba. Palikus DP stovyklas siekta supažindinti su kuo daugiau lietuvių literatūros autorių pateikiant po 1–3 jų kūrybos pavyzdžius (žr. 2 priedą *Autorių ir tekstų sąvadas*). Iš to galima daryti išvadą apie didaktinę vadovėlio autoriaus nuostatą aprėpti visumą, pateikti kuo išsamesnį lietuvių literatūros vaizdą užuot gilinusi į pasirinktų autorių kūrybą.

Pastebėtina, kad skirtingų laikotarpių vadovėlius siejo ir kai kurių minėtų autorių kūriniai.

4 lentelė. Kartojamų autorių kartojami kūriniai vyresnėms klasėms skirtose skaitinių knygose

Istorinis laikotarpis	DP		Po DP
Vadovėlio pobūdis	<i>Perleistas tarpukario vadovėlis</i>	<i>DP laikotarpiu parengtas vadovėlis</i>	<i>Palikus DP stovyklas parengtas vadovėlis</i>
Autorius	<i>Naujieji skaitymai: I klasei</i>	<i>Lietuvos keliu: skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai</i>	<i>Ten, kur Nemunas banguoja</i>
J. Baltrušaitis		„Nemunas“	„Nemunas“
J. Biliūnas		„Kliudžiau“, „Piestupys“	Kliudžiau“, „Piestupys“
J. Sauerveinas-Girėnas		„Lietuviais esame mes gimę“	„Lietuviais esame mes gimę“
B. Sruoga	„Senovės giria“	„Senovės giria“	„Senovės giria“
S. Stanevičius	„Aitvarai“	„Aitvarai“	„Aitvarai“
		„Žmogus ir liūtas“	„Žmogus ir liūtas“
P. Vaičaitis	„Yra šalis“	„Lietuva“ („Yra šalis“)	„Lietuvoj“ („Yra šalis“)

Skirtingų istorinių laikotarpių skaitinių vadovėlius siejo ištrauka iš B. Sruogos poemos „Giesmė apie Gediminą“ („Senovės giria“), S. Stanevičiaus pasakėčia „Aitvarai“ ir P. Vaičičiaus eil. „Yra šalis“.

Akivaizdu, kad palikus DP stovyklą laikotarpiu parengtas skaitinių vadovėlis *Ten, kur Nemunas banguoja* perėmė kai kuriuos į tarpukario Lietuvos vadovėlius įtrauktus autorius ir jų tekstus, tačiau kur kas labiau orientavosi į tuos autorius, kurių tekstai buvo skelbiami DP laikotarpiu parengtoje skaitinių knygoje. Pakankamai nedidelis pasikartojančių tekstų kiekis leidžia daryti išvadą, kad didesnė reikšmė pradėta teikti ne patiems tekstams, o literatūros vardams jų pristatymui pasirenkant kitus tų pačių autorių tekstus. Galbūt tai nulėmė ir geresnės knygų rengimo bei leidybos sąlygos, kai nereikėjo remtis tik tuo, kas gyvenant ne tėvynėje turėta po ranka.

2.3. Vardai ir tekstai lietuvių literatūros istorijos ir literatūros teorijos vadovėliuose

Vienas iš trijų DP laikotarpiu parengtų lietuvių literatūros vadovėlių – Petronėlės Janutienės *Lietuvių literatūros konspektas* (1946) – buvo paremtas svarbiausių lietuvių literatūros, kultūros reiškinių ir autorių pristatymu. Svarbi vadovėlio dalis itin glaustas kai kurių kūrinių turinio atpasakojimas. Tokį medžiagos pateikimo būdą nulėmė nedidelė vadovėlio apimtis: iš viso 63 A4 formato puslapiuose siekta papasakoti lietuvių literatūros istoriją nuo literatūros ir raštijos pradžios (p. 1–13) iki naujosios literatūros, atskirai aptariant lyriką (p. 60–62) ir literatūros kritiką (p. 62–63). Ne apžvalginiuose skyriuose, o atskirai buvo pristatytos tokios literatūros ir kultūros asmenybės: K. Donelaitis, D. Poška, S. Valiūnas, S. Stanevičius, A. Strazdas, S. Daukantas, M. Valančius, L. Ivinskis, A. Baranauskas, A. Vienažindys, V. Pietaris, Maironis, V. Kudirka, P. Vaičaitis, Žemaitė, Lazdynų Pelėda, Šatrijos Ragana, J. Biliūnas, J. Tumas-Vaižgantas, Vydūnas, V. Krėvė-Mickevičius, A. Vienuolis, V. Mykolaitis-Putinas, B. Sruoga, I. Šeinius. Pačiame vadovėlyje paaiškinimo, kodėl pasirinkti būtent šie autoriai, nėra, tik nurodyta, kad rengiant konspektą „šiek tiek naudotasi M. Miškinio „Lietuvių literatūra“ /V ir VI kl./, o šiaip visa rašyta iš atminties“³⁶⁶. Palyginus su Miškinio vadovėliu, matyti, kad Janutienė atkartojo tarpukario vadovėlio struktūrą: pradeda nuo tautosakos pristatymo, po to aptaria lietuvių raštiją ne lietuvių kalba, religinius raštus lietuvių kalba ir t. t. Be to, į atskirai aptariamų

³⁶⁶ Petronėlė Janutienė, *Lietuvių literatūros konspektas*, p. 63. P. Janutienė nurodo tarpukario Lietuvoje parengtą ir išleistą vadovėlį – Motiejus Miškinis, *Lietuvių literatūra*, d. I, Kaunas: Spaudos fondas, 1939.

autorių sąrašą P. Janutienė įtraukė beveik visus Miškinio vadovėlyje atskirai aptariamus autorius nuo K. Donelaičio iki V. Pietario, išskyrus Juozapą Silvestrą Dovydaitį (šis autorius greičiausiai praleistas todėl, kad popieriaus stoka ir sudėtingos leidybos sąlygos skatino taupyti vietą, o kaip Valančiaus ir Daukanto amžininkas vadovėlyje jau pristatytas L. Ivinskis).

Į lietuvių literatūros pasakojimą, kaip ir Miškinio vadovėlyje, buvo įterptas Lietuvos istorijos ir kultūros pasakojimas išryškinant svarbiausius reiškinius ir su jais susijusias asmenybes:

- raštiją svetimomis kalbomis – Lietuvos metraščius, Lietuvos Metriką ir Lietuvos Statutą (p. 9–10);
- pirmuosius lietuviškus raštus – lietuviškas knygas Mažojoje Lietuvoje ir jas kūrusius M. Mažvydą, B. Vilentą, J. Bretkūno parengtą Šv. Rašto vertimą į lietuvių kalbą, M. Daukšos parengtas lietuviškas knygas Didžiojoje Lietuvoje, žodynus (primenami K. Sirvydas, P. Ruigys, K. G. Milkus), gramatikas (įvardijami D. Kleinas, K. G. Milkus), giesmynus (minimas D. Kleinas) (p. 10–12);
- Edukacinę komisiją, žemaičių bajorų literatūrinę veiklą (poetą Antaną Klementą) ir K. P. Bogušo referatą „Apie lietuvių tautos ir kalbos pradžią“ (p. 16–17);
- Vilniaus universiteto veiklą ir įtaką (minimi: kaip bibliografas – K. R. Nezabitauskis; kaip komplikotos tautinės tapatybės atvejais – A. Mickevičius; kaip lenkų istorinio romantizmo atstovai, rėmęsi Lietuvos praeities medžiaga, – Juzefas Ignacas Kraševskis, Julijus Slovackis ir kt.; kaip Lietuvos istorijos lenkų kalba autorius – Teodoras Narbutas) (p. 17–18);
- spaudos draudimą (minimi: kaip pirmasis ėmęs raštus Tilžėje spausdinti – M. Valančius; knygnešiai Jurgis Bielinis-Bieliakas ir kun. M. Siderevičius; kaip kelių spaudai atgauti ieškotojai – Petras Vileišis, Povilas Višinskis, Antanas Macijauskas; kaip pasisakę apie „graždankos“ daromą žalą – Maironis, A. Baranauskas, Kazimieras Jaunius, Kazimieras Prapuolenis ir kiti; kaip tautosakininkas – Antanas Juška; kaip kalbos sistemintojas – Jonas Juška) (p. 30–32);
- tautinį atgimimą su laikraščių „Aušra“, „Varpas“ ir kt. leidyba (minimi: kaip „Aušros“ bendradarbiai – J. Basanavičius, J. Šliūpas, J. A. Vištelis ir kt.; kaip „Varpo“ bendradarbiai – V. Kudirka, Žemaitė, Lazdynų Pelėda ir kt.) (p. 32–39);
- tautosakos rinkimo darbą (minimi: kaip pirmasis priminęs lietuvių tautosaką – P. Ruigys; kaip rinkę ir leidę lietuvių liaudies

dainas – L. Rėza, Eduardas Karolis Samuelis Gizevijus, Frydrichas Kuršaitis, Georgas Heinrichas Ferdinandas Neselmanas, S. Stanevičius; kaip domėjėsi lietuvių tautosaka lenkai – J. I. Kraševskis, A. Mickevičius, L. Jucevičius; kaip rinkę tautosaką – D. Poška, S. Daukantas, M. Valančius, L. Ivinskis; kaip išskirtinis dainų rinkėjas – A. Juška; kaip tautosakos rinkėjai ir aiškintojai – A. Baranauskas, J. Basanavičius, E. Volteris, kun. Adolfas Sabaliauskas, Augustas Robertas Niemis, V. Krėvė-Mickevičius; kaip žavėjėsi lietuvių liaudies dainomis – Gotholdas Efraimas Lesingas, Johanas Gotfrydas Herderis, J. W. Gėtė) (p. 8).

Minėtų reiškinių išskyrimas siejamas su jų svarba bendruomenės tautinei savivokai. Pvz., iš Lietuvos metraščių pasirenkama keliais sakiniais pakomentuoti legendą apie Palemoną. Vadovėlio autorė interpretuoja legendą kaip lietuvių patriotų pasirinktą būdą atsispirti polonizacijai – lietuvių kilmė iš romėnų leidžia manyti lietuviams esant už lenkus garbingesniems³⁶⁷. Statuto paminėjimas suteikia galimybę išreikšti mintį apie Lietuvą, kuri kitų valstybių kontekste išsiskiria pažangia teisine kultūra³⁶⁸. M. Daukšos „Postilės“ ir K. Bogušo referato pristatymas aktualizuoja gimtosios kalbos vertę ir reikšmę³⁶⁹. Vilniaus universitetas vadovėlio pasakojime pristatomas kaip vieta, kurioje vyravo Lietuvos praeities garbinimo dvasia³⁷⁰. Spaudos draudimo laikotarpiui priskiriamas tautos išjudintojo vaidmuo – teigiama, kad būtent jis sukūrė naują lietuvių, ėmusio kelti tautą iš miego, tipą³⁷¹. Pasakojant apie tautinį atgimimą, aktualizuojama periodikos reikšmė: būtent ji, pasak vadovėlio pasakojimo, aktyvino bendruomenę, stiprino patriotizmą, telkė ir kreipė bendram tikslui³⁷².

Palyginus, kaip tą patį kultūros ar istorijos reiškinį pristatė Miškinis ir Janutienė, matyti autorės pastanga išsakyti individualų vertinimą žvelgiant iš dabarties perspektyvos. Pokario situacijoje mintis apie prarastą Lietuvos savarankiškumą skambėjo aktualiai. Palyginti:

„Palemono legendos, skelbusios lietuvių kilimą iš Romos, tikslas buvo įrodyti lenkams, kad lietuviai už juos kilmingesni. Šitaip reiškęsi Lietuvos patriotų

³⁶⁷ *Ibid.*, p. 9–10.

³⁶⁸ *Ibid.*, p. 10.

³⁶⁹ *Ibid.*, p. 11, 17.

³⁷⁰ *Ibid.*, p. 17.

³⁷¹ *Ibid.*, p. 32.

³⁷² *Ibid.*, p. 34.

reakcija lenkų tendencijoms mažinti lietuvių reikšmę dvilypės valstybės gyvenimui ir neigti jų teisę savarankiškai tvarkytis savo žemėje.“ (M. Miškinis, p. 120)

„Palemono legenda turėjo įrodyti, kad lietuvių valdovai yra buvę Romos kilimo ir todėl net garbingesni už lenkus – tai buvo lietuvių patriotų mėginimas atsispirti vis didėjančiai lenkų įtakai Lietuvoje. Gaila, kad šios pastangos išlaikyti Lietuvos savarankumą vis tiek nuėjo niekais.“ (P. Janutienė, p. 9–10)

Miškinio vadovėlyje spaudos draudimo istorija apibendrinama išvada, kuri išryškino *lietuvių tautinės sąmonės* konceptą: autorius plėtojo mintį, kad būtent šis laikotarpis ženklino lietuvių sąmonėjimą, tautinės sąmonės augimą, nes sąmoningesnė darėsi vis didesnė tautos dalis, o vienas iš sąmonėjimo ženklų buvo augantis lietuviškų knygų skaičius³⁷³. Janutienės pasakojime kartojamo *lietuvių tautinės sąmonės* koncepto nėra: autorė pasirinko vartoti sąvokas *tautos išjudinimas* ir *tautos kėlimas iš miego*. Sąvoka *sąmoningas* atsirado vieną kartą, nusakant individo santykį su tauta: „Valstiečiai, išsivadavę iš baudžiavos ir pasiekę mokslo, sukūrė naują šviesuolių kadra, kuris sąmoningai ėmė kelti tautą iš miego.“³⁷⁴

Apibendrinant P. Janutienės vadovėlio analizę, galima daryti išvadą, kad autorė atkartojė mokyklinį tarpukario Lietuvos literatūros kanoną: tęsė tradiciją literatūros istorijos pasakojimą pradėti nuo tautosakos pristatymo, literatūros istoriją pristatė ir per konkrečių autorių kūrybos pristatymą, ir per sąsajas su Lietuvos istorijos ir kultūros reiškiniais.

Juozo Masilionio *Lietuvių literatūros istorija: Medžiaga lietuvių literatūros pamokoms: Tinka vadovėliu gimnazijoms* (1947)³⁷⁵ pradedama įvadu „Vietoj prakalbos“. Įvade autorius nusakė esminį medžiagos atrankos principą – ne siekti originalumo, o pateikti „kiek galima ir kiek reikalinga daugiau“, kad mokytojas galėtų savo nuožiūra interpretuoti³⁷⁶. Įvade šio vadovėlio autorius nurodė, kad remtasi lietuvių savaitraščio *Žiburiai* priedu *Skaitymai*, tačiau jame skelbtos medžiagos nepakakę, kaip ir knygų iš gimnazijos bibliotekos. Vadovėliu siekta palengvinti darbą ir mokytojui, ir mokiniui: mokytojui – kad nereikėtų pasikliauti tik atmintimi ir tik pasakoti, mokiniams – kad nepakaktų tik užsirašyti ir išmolti.

³⁷³ Motiejus Miškinis, *Lietuvių literatūra*, d. 1, Kaunas: Spaudos fondas, 1939, p. 301–302.

³⁷⁴ Petronėlė Janutienė, *Lietuvių literatūros konspektas*, p. 32.

³⁷⁵ Į tyrimą įtrauktos I ir III vadovėlio dalys, saugomos LNMMB NPDAF Inv. Nr. 279796 A (LKA) 109 / 947. II vadovėlio dalies rasti Lietuvos bibliotekose nepavyko. Arthur Hermann šį vadovėlį, kaip ir P. Janutienės *Lietuvių literatūros konspektas*, priskiria retiems išsivijijos spaudiniams. – daugiau žr. Arthur Hermann, *op. cit.*, p. 287–294.

³⁷⁶ Juozas Masilionis, *op. cit.*

Už(si)rašinėjimą ir nu(si)rašinėjimą Kempteno karo pabėgėlių stovyklos mokykloje prisimena ir būsimas filosofas Algis Mickūnas:

„Bet nuobodumas nesitęsė ilgai, mat dauguma pabėgėlių buvo miesčionys, tarp jų ir mokytojai, ir aukštųjų mokyklų profesoriai; jie labai greitai tokiuose apleistuose barakuose šalia mūsų vienuolyno sukūrė mokyklas, ir pradėjom mokytis. Knygų neturėjom, bet tėvai ir mamos surasdavo popieriaus ir paišelių, tai mokykloje mokytojai pasakodavo, o mes užsirašinėdavom. Nebuvo laiko snūduriuoti, nes mokytojai sakė, kad reikės laikyti egzaminus, o visos žinios buvo iš to, ką spėsme užsirašyti. Tai visi labai storojomės, o vakare, po mokyklos, visi to paties skyriaus mokinukai susirinkę dalindavomės tuo, ką užsirašėme. Mokytojai buvo geri; supratome, apie ką jie šneka, tai ir tas šnekėjimas nebuvo nuobodus.“³⁷⁷

Vadovėlio įvade minimas ir siektinas euristinis literatūros mokymo metodas, kurį dėl susiklosčiusių aplinkybių teko pamiršti. Ieškant sąsajų su literatūros mokymo tradicija, reikėtų atkreipti dėmesį, kad euristinį mokymo metodą vadovėlyje *Literatūros teorija: Poetika* mini ir J. Ambrazevičius, sakydamas, kad „aiškinant labiau pasinešta heuristine [euristine – J. Dz.] ir fenomenologine linkme (išeiti iš konkretaus fakto ir prie jo prisieti teorines išvadas!); dėl to daugiau remtasi pavyzdžiais“³⁷⁸.

Palyginus su P. Janutienės vadovėliu, J. Masionio parengtas leidinys daug didesnės apimties: I–III dalys – iš viso 371 puslapis be įvadinės dalies „Vietoj prakalbos“ ir turinio kiekvienos dalies pabaigoje. Taip įgyvendinamas autoriaus tikslas pateikti adresatui kuo daugiau medžiagos. Vadovėlio struktūra artima P. Janutienės konspekto struktūrai: pradedama nuo tautosakos ir rašytinės lietuvių literatūros pradžios, baigiama nepriklausomos Lietuvos literatūra. Atskirai aptariamų autorių sąrašą sudaro šie: I dalyje – Kr. Donelaitis, D. Poška, S. Valiūnas, S. Stanevičius, A. Strazdas, S. Daukantas, M. Valančius, L. Ivinskis, A. Baranauskas, A. Vienažindys, J. Basanavičius, J. A. Vištelis, V. Pietaris; III dalyje – J. Biliūnas, J. Tumas-Vaižgantas, Vydūnas, V. Krėvė, A. Vienuolis, I. Šeinius, V. Mykolaitis-Putinas.

Iš Lietuvos istorijos ir kultūros reiškinių aptariami tokie: tautinis žemaičių bajorų sąjūdis (p. 51–52), Vilniaus universitetas (p. 52–54), spaudos draudimas (p. 113) ir kova dėl spaudos (p. 114–115), pirmieji lietuviški

³⁷⁷ Algis Mickūnas, *Atsiminimų punktyrai*, Vilnius: Apostrofa, 2022, p. 49–50.

³⁷⁸ Euristinis mokymo metodas paremtas naujų žinių perteikimu formuluojant pagalbinus ir primenamuosius klausimus. Metodas ugdo kūrybiškumą, gebėjimą logiškai mąstyti. Šį metodą taikė Sokratas, teorinį pagrindimą išplėtojo Jan Amos Komenský. Daugiau žr. *Visuotinė lietuvių enciklopedija: Dis – Fatva*, Vilnius, 2004, p. 661. Juozas Ambrazevičius, *Literatūros teorija: Poetika: Vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms*, Kaunas: Sakalas, 1933, p. [4].

laikraščiai (p. 116–121; p. 128–131). Aptariant rašytinės lietuvių literatūros pradžią įvardijami tokie tekstai: „Lietuviškos giminės pradžia“ (p. 28), „Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės kronika“ (vadovėlyje vadinama „Didžiosios Lietuvos žemaičių kunigaikštystės metraštis“) (p. 28), Lietuvos Metrika (p. 28), Lietuvos Statutas (p. 28). Sąvoka „pirmieji lietuviškieji raštai“ sukonkretinama įvedant šias asmenybes vardus ir jų darbus: Martyną Mažvydą ir pirmąją lietuvišką knygą (p. 29), M. Daukšos „Katekizmą“ ir „Postilę“ (p. 30), D. Kleino pirmąją lietuvių kalbos gramatiką (p. 30), K. Sirvydo „Punktai sakymų“ ir „Dictionarium trium linguarum“ (p. 30), Pilypo Ruigio žodyną ir gramatiką, Kristijono Gotlybo Milkaus žodyną ir gramatiką (p. 30). Pirmoji lietuviška knyga pristatoma cituojant beveik visą knygos viršelio užrašą: „1547 m. Maž. Lietuvoje pasirodė pirmoji lietuviška knyga „Catechismusa prasty szadei, mokslas skaitima rascta yr giesmes del krikssziasnistes bei del berneliu jaunų namiey sugulditas Karaliauczoi...“³⁷⁹ Iš kitų lietuviškų senosios raštijos tekstų taip pat išsiskiria dėmesys M. Daukšos „Postilei“. Vadovėlio adresatui pateikiamos dvi „Prakalbos į malonųjį skaitytoją“ pastraipos, išryškinančios gimtosios kalbos reikšmę: „Kurgi yra, sakau, pasaulyje tauta tokia prasta ir niekinga, kuri neturėtų šių trijų ir lyg įgimtų dalykų: tėvų žemės, papročių ir kalbos. <...>“ ir „Sunaikink kalbą, nugriausi saulę nuo dangaus, sumaišysi pasaulio tvarką, atimsi gyvybę ir garbę. <...>“³⁸⁰

Prano Naujokaičio vadovėlyje *Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai* (1948) pateikiamas sąrašas veikalų, kurie buvo prieinami ir kuriais naudotasi³⁸¹ rengiant vadovėlį. Sąrašo apžvalga ir leidinį pradedantis „Autoriaus žodis“ leidžia teigti, kad itin mažai turėta konkrečių pavyzdžių – todėl, pasikliaujant atmintimi, daugeliu atvejų tekę remtis veikalų turinio perpasakojimo principu³⁸². Palyginus su Janutienės ir Masilionio vadovėliais, Naujokaičio vadovėlis skiriasi tuo, kad nepateikia tautosakos pristatymo (tepasakoma, kad „lietuviai nuo senovės turėję turtingą

³⁷⁹ Juozas Masilionis, *op. cit.*, p. 29.

³⁸⁰ *Ibid.*, p. 30.

³⁸¹ Autorius įvardija šiuos autorius ir leidinius: V. Mykolaitis-Putinas *Naujoji lietuvių literatūra*, d. 1 (1936), V. Maciūnas *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje: susidomėjimas lietuvių kalba istorija ir tautyra* (1939), V. Biržiška *Lietuviškų knygų istorijos bruožai*, d. 1 (1930), *Kaip buvo uždrausta ir atkovota lietuviška spauda* (1929), Z. Kuzmickas *Lietuvių literatūra*, d. 5 (1934), J. Tumas-Vaižgantas *Lietuvių literatūros draudžiamojo laiko paskaitos – A. Vienožindys* (1925), *Lietuvos albumas* (1921), „Pirmieji vainikai“, almanachas „Gubos“ (1927), B. Brazdžionio ir J. A. Aleksandravičiaus poezija, Maironio veikalai, ištrėmime leidžiami lietuviški laikraščiai, *Lietuviškoji enciklopedija* (nuo 1931).

³⁸² Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. [5]–6.

tautosaką, 14 ir 15 amž. sukūrę galingą valstybę, savo rašytinės literatūros gana ilgai neturėjo.³⁸³), aptaria literatūros gyvenimą Nepriklausomoje Lietuvoje, išplečia atskirai aptariamų autorių sąrašą. Be tų, kuriuos įtraukia P. Janutienė (žr. aukščiau), dar atskirai pristatomi kiti įvairių laikotarpių autoriai. Pvz., Jurgis Ambrazejus Pabrėža (p. 42), J. Sauerveinas (p. 92–93), Gabrielė Petkevičaitė-Bitė (141–142 p.), Julijonas Lindė-Dobilas (229–233 p.), Jurgis Baltrušaitis (p. 269–276), Jurgis Savickis (p. 276–278), Bernardas Brazdžionis (p. 293–297).

Svarbu ir tai, kad lietuvių literatūros istorijos vardai ir tekstai suvokiami ne kaip priklausantys uždarei struktūrai, o sąryšyje su Lietuvos kultūros ir istorijos reiškiniais. Knygos pabaigoje Naujokaitis pabrėžia, kad rašytojai ir jų veikalai reprezentuoja tam tikrą laikotarpį, reiškia savo laikų dvasią³⁸⁴. Pirmas tai paremiantis argumentas yra vadovėlio struktūra: pradedama nuo laikotarpio apžvalgos įvardijant svarbiausias to laikotarpio ypatybes ar reiškinis, o vėliau pereinama prie konkrečių autorių gyvenimo ir kūrybos aptarimo. Pvz., vadovėlio skyrius „Vilniaus universiteto laikotarpis. Lietuviškasis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje“ turi tokią struktūrą: pasakojimas apie Vilniaus universitetą, K. P. Bogušo raštų apžvalga, lietuviškojo žemaičių sąjūdžio apžvalga, D. Poškos, S. Valiūno ir kt. to laikotarpio autorių kūrybos pristatymai. Skyrių ir poskyrių pavadinimai kaip svarbiausius išryškina šiuos istorinius laikotarpius ir kultūros reiškinis: lietuvių literatūros pradžią, pirmuosius lietuviškus raštus Mažojoje Lietuvoje ir Didžiojoje Lietuvoje, Vilniaus universitetą, lietuviškąjį sąjūdį XIX amžiaus pradžioje, spaudos draudimo laikotarpį, draudžiamojo laikotarpio lietuviškus laikraščius, lietuvių tautinį atgimimą, laikotarpį po spaudos grąžinimo, 1905 m. revoliuciją ir Didįjį Vilniaus Seimą, pirmuosius lietuviškus laikraščius Didžiojoje Lietuvoje, Nepriklausomos Lietuvos laikotarpį³⁸⁵. Vadovėlio skyrių ir poskyrių pavadinimai kuria atskirą Lietuvos kultūros ir istorijos pasakojimą, kuris suvokiamas kaip apgaubiantis ir paaiškinantis literatūrinio lietuvių raštijos gyvenimo tėkmę nuo seniausių iki naujausių laikų aktualijų. Holistinį požiūrį į literatūrinį ugdymą įrodo ir tai, kad adresatas supažindinamas su tuo, kas ženklina gyvą literatūros procesą, – su periodiniais literatūriniais leidiniais Nepriklausomoje Lietuvoje (p. 282–288), su literatūros premijomis (p. 288–289), literatūros kritika ir literatūros mokslu (p. 310–314). Aptarimos medžiagos gausai, įvairovei ir kontekstualumui pateisinti Naujokaitis formuluoja argumentus – kaip esminį lietuviškosios

³⁸³ *Ibid.*, p. 7.

³⁸⁴ *Ibid.*, p. 314.

³⁸⁵ *Ibid.*, p. 315–316.

tapatybės elementą, išugdytą lietuviškosios literatūros, įvardija gyvą lietuvišką dvasią, kuri neįveikiama net sunkiausiose aplinkybėse, atsiskleidžia kūryboje, todėl gali būti atrama tautai išgyvenant tragediją³⁸⁶.

J. Ambrazevičiaus vadovėlyje *Literatūros teorija: Poetika: Vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms (Atspausa iš antro leidimo)* (1948) pavyzdžiais iš lietuvių ir visuotinės literatūros (žr. 2 priedą *Autorių ir tekstų sąvadas*) buvo iliustruojama literatūros teorija. Lentelėje atsispindi vadovėlyje paminėti ir / ar cituojami autoriai, kūriniai.

Bandant įvertinti šio vadovėlio reikšmę DP stovyklose veikusių mokyklų kontekste, būtina atkreipti dėmesį į prierašą, kad „atspausta iš antro leidimo“. Antrajame 1933-ųjų metų leidime³⁸⁷ yra svarbus pastebėjimas, kad pavyzdžiai turėjo daugiau nei tik iliustruoti teorijos dalykus: „Norėta, kad tie pavyzdžiai <...> visumoj duotų pažinti bent iš vardo (o dėstytojui žodį tarstelėjus – ir plačiau!) svarbiuosius lietuvių literatūros atstovus, pradedant nuo Mažvydo ir atsekant iki jaunųjų.“³⁸⁸ Kaip matyti, pavyzdžių atranka buvo pagrįsta siekiu netiesiogiai papasakoti lietuvių literatūros istoriją. Svarbu atkreipti dėmesį į autoriaus išsakytą lūkestį dėstytojui arba mokytojui, kuris galėtų pasakojimą papildyti. Autoriaus pastebėjimas taip pat išryškino tautinio ugdymo kriterijų: „norėta pagaliau parinkti jų [lietuvių literatūros atstovų – J. Dz.] veikalų pavyzdžius, priimtinus l i e t u v i š k a m [išretinta autoriaus – J. Dz.] ugdymui“³⁸⁹. Antrajame vadovėlio leidime dar buvo literatūros teorijos schema ir priedas „Chrestomatija: literatūros teorijos pratimams“³⁹⁰. 1948-ųjų leidime šių priedų greičiausiai atsisakyta dėl itin sudėtingų leidybos aplinkybių: vadovėlio negalėta atspausti spaustuvėje – buvo paruoštas rotatorinis leidinys ir nuspręsta, kad mokykla reikalingus tekstus ras chrestomatijose³⁹¹.

2 priedas *Autorių ir tekstų sąvadas* atskleidžia, kurie autoriai sudarė, kaip sako pats J. Ambrazevičius, lietuviškam ugdymui priimtinių autorių sąrašą (iš viso – 55 autoriai). Sąrašė išsiskiria Maironis: jo kūrinių pavadinimų paminėta daugiausia (iš viso 13), kaip ir cituojama gausiausiai. Gausu šiame literatūros teorijos vadovėlyje ir pavyzdžių, paimtų iš tautosakos kūrinių: įvardijamos pasakos „Eglė žalčių karalienė“, „Lapė ir vilkas“, „Varna ir

³⁸⁶ *Ibid.*, p. 314.

³⁸⁷ Juozas Ambrazevičius, *Literatūros teorija: Poetika: Vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms*, Kaunas: Sakalas, 1933. 1-asis leid. – 1930 m., 3-iasis leid. – 1936 m., 4-asis leid. – 1938 m.

³⁸⁸ Juozas Ambrazevičius, *op. cit.*, 1933, p. [4].

³⁸⁹ *Ibid.*

³⁹⁰ *Ibid.*, p. 123–125, 129–167.

³⁹¹ „Leidėjų žodis“, in: Juozas Ambrazevičius, *op. cit.*, 1948, p. 79.

strazdas“, „Dvylika brolių, juodvarniais lakstančių“³⁹²; perpasakojama sakmė „Kaip atsirado gegutė“³⁹³; pateikiamas visos dainos „Užgyd gaidiai pusėj nakties“ tekstas pavadinimu „Kasciuškos daina“³⁹⁴ ir cituojama daug kitų lietuvių liaudies dainų eilučių³⁹⁵; pateikiama po vieną patarlę, mįslę, būrimą, užkalbėjimą³⁹⁶.

Vadovėlyje asmenybės literatūrinis ugdymas siejamas su kalbiniu – cituojant ištrauką iš A. Smetonos straipsnio „Grožinės literatūros skaitymas“ plėtojama mintis, kad iš grožinės literatūros geriausiai ir greičiausiai mokomasi kalbos³⁹⁷. Lietuviuvi inteligentui keliami švarios kalbos reikalavimai³⁹⁸. J. Jablonskis pristatomas kaip naujų žodžių kūrėjas, o pasirinkta ištrauka nukreipia dėmesį į samprotavimus apie didžiuosius žmones ir jų lemtingas savybes, padedančias kitiems geriau pažinti visatą ir pačius save³⁹⁹.

Be lietuvių literatūros kūrinių, svarbių lietuviškam ugdymui, ir dėmesio kalbai, visuminiam asmenybės ugdymui paraleliai kuriamas lietuvių kultūros, Lietuvos istorijos pasakojimas. Lietuvių kultūros pasakojimui priskiriami šie vardai ir jų kūriniai: M. K. Čiurlionio paveikslas „Rex“, J. Zikaro skulptūra „Laisvė“, Č. Sasnausko „Requiem“⁴⁰⁰. Taip pat – tautosakos rinkimo darbas: „Pirmu kartu mūsų tautosaka pradėta domėtis 18 amž. svetimųjų. Paskum jau 19 amž. ir patys lietuviai ėmė tautosaką rinkti ir surašinėti (Rėza, Stanevičius, Daukantas, Valančius, bet daugiausia tautosakos epo yra surašęs Dr. J. Basanavičius ir kun. A. Juška).“⁴⁰¹ Mintijimo apie Lietuvą žemėlapyje išskiriamas Vilnius (padavimas apie Vilniaus įkūrimą⁴⁰²; cituojama ištrauka apie sugrįžimą į Vilnių iš Jogailos monologo B. Sruogos dramoje „Milžino paunksmė“⁴⁰³) ir Birutės kalnas (pateikiamas visos Maironio eilėraščio „Nuo Birutės kalno“ tekstas⁴⁰⁴). Lietuvos istorijos pasakojimą plėtoja įvardijamos istorinės asmenybės (Vytautas, Jogaila,

³⁹² Juozas Ambrazevičius, *op. cit.*, 1948, p. 1, 2, 57.

³⁹³ *Ibid.*, p. 7.

³⁹⁴ *Ibid.*, p. 19–20. Plg. *Lietuvių liaudies dainynas*: karinės-istorinės dainos 2, d. 9, parengė Pranė Jokimaitienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1995, p. 456–457.

³⁹⁵ Juozas Ambrazevičius, *op. cit.*, 1948, p. 20, 21a, 22, 23, 24, 27, 30, 31.

³⁹⁶ *Ibid.*, p. 58–59.

³⁹⁷ *Ibid.*, p. 8.

³⁹⁸ *Ibid.*, p. 35.

³⁹⁹ *Ibid.*, p. 18.

⁴⁰⁰ *Ibid.*, p. 1.

⁴⁰¹ *Ibid.*, p. 56.

⁴⁰² *Ibid.*, p. 58.

⁴⁰³ *Ibid.*, p. 34.

⁴⁰⁴ *Ibid.*, p. 65.

Skirgaila, Kęstutis ir Birutė⁴⁰⁵ ir kt.), istoriniai įvykiai (lietuvių kovos dėl Vilniaus, Vytauto pabėgimas iš kalėjimo⁴⁰⁶; Kosciuškos sukilimas⁴⁰⁷ ir kt.), istoriniai laikotarpiai (lenkmetis, prancūzmetis⁴⁰⁸ ir kt.) ir XIV–XVI a. Lietuvos metraščiai⁴⁰⁹.

Lietuvių literatūros vardai ir tekstai, sisteminant literatūros teorijos žinias per pavyzdžius, vyrauja, tačiau vadovėlyje esti ir aiškių nuorodų į pamatinius Vakarų Europos tradicijos tekstus: oratorystės menas siejamas su Demostenu, Ciceronu, Šv. Jonu Auksaburniu ir kt.⁴¹⁰; epo tradicija – su Homero „Iliada“, „Odiseja“, Vergilijaus „Eneida“ ir kt.⁴¹¹ Tragedijos charakteriui atskleisti pasitelkiama Sofoklio „Antigonė“ ir Aischilo „Prikaltasis Prometėjas“⁴¹², komedijos – Moljero „Tartufas“⁴¹³. Kūrinių veikėjų psichologiniams tipams iliustruoti pavyzdžiai parenkami iš V. Šekspyro tragedijų „Hamletas“, „Otelas“⁴¹⁴. Vadinasi, literatūros teorijos sąvokos pristatomos atspirties tašku pasirenkant savą literatūrą ir kultūrą, tačiau tai, kas sava, nėra suvokiama izoliuotai nuo Vakarų Europos literatūros ir kultūros tradicijos.

Pačios sąvokos *literatūra* esmė apibrėžiama per Maironio poemą „Jaunoji Lietuva“ ir liaudies pasaką „Dvylika brolių, juodvarniais lakstančių“:

„Kūrėjas iš nieko nekuria. Jis reikalingas m e d ž i a g o s [išretinta autoriaus – J. Dz.]. Tokia medžiaga Čiurlionio „Rexui“ buvo dažai ir drobė, Zikaro „Laisvei“ – akmuo, Sasnausko „Requiem“ – muzika, Maironio „Jaunajai Lietuvai“ – raštas, o „Dvylikos brolių, juodvarniais lakstančių“ pasakos sekėjui – gyvas žodis.“⁴¹⁵

Tarpukariu parengta *Literatūros teorija: Poetika*, perleista ir naudojama DP stovyklų mokyklose, įgijo ir dar vieną funkciją – net jeigu vadovėlyje minimų autorių kūrinių neturėta, pavyzdžių analizė galėjo autorių vardus, kūrinių pavadinimus, cituojamas eilutes ar ilgesnes ištraukas įrašyti į mokinio sąmonę.

Praktinės vadovėlio užduotys taip pat atskleidžia siekį ugdyti lietuviybę: pvz., klausiamo, kuriuo būdu mokinys pasiruošų rašyti temas

⁴⁰⁵ *Ibid.*, p. 54, 58.

⁴⁰⁶ *Ibid.*, p. 4.

⁴⁰⁷ *Ibid.*, p. 19–20.

⁴⁰⁸ *Ibid.*, p. 58.

⁴⁰⁹ *Ibid.*, p. 14.

⁴¹⁰ *Ibid.*, p. 15.

⁴¹¹ *Ibid.*, p. 59–60.

⁴¹² *Ibid.*, p. 74.

⁴¹³ *Ibid.*, p. 75–76.

⁴¹⁴ *Ibid.*, p. 52.

⁴¹⁵ *Ibid.*, p. 3.

„Pirmojo Lietuvos kareivio žuvimas dėl nepriklausomybės“, „Šatrijos kalno gražumas“, siūloma parašyti rašinį su planu tema „Mano tėviškė“, pagrindžiant pagrindinę rašinio mintį, kad „mano gimtasis kampelis yra man meilesnis už visus kitus“⁴¹⁶; prašoma parašyti rašinį „Kodėl žmonės myli savo kraštą“⁴¹⁷; kalbos aiškumo, taisyklingumo ir sklandumo analizei pateikiamos dvi rašinio „Poeto tėvynės meilė“ versijos (tema analizuojama remiantis A. Mickevičiaus poema „Konradas Valenrodas“ ir dramine poema „Vėlinės“⁴¹⁸); kviečiama svarstyti santykį tarp lietuvių gyvenimo įvykių ir naujų žodžių atsiradimo⁴¹⁹. Mokiniai skiriamos užduotys kontekstinės, įtraukiančios į Lietuvos istorijos, artimiausios aplinkos, Lietuvos krašto pažinimą, skatinančios svarstyti asmeninį santykį su gimtuoju kraštu, suvokti kalbą kaip bendruomenės gyvenimo atspindį.

Visos trys DP laikotarpiu išleistos lietuvių literatūros istorijos – P. Janutienės, J. Masilionio ir P. Naujokaičio vadovėliai – įtvirtina tokių autorių kanoną: K. Donelaitis, D. Poška, S. Valiūnas, S. Stanevičius, A. Strazdas, S. Daukantas, M. Valančius, L. Ivinskis, A. Baranauskas, A. Vienažindys, V. Pietaris, J. Biliūnas, J. Tumas-Vaižgantas, Vydūnas, V. Krėvė-Mickevičius, A. Vienuolis, V. Mykolaitis-Putinas, I. Šeinius. Minėtieji autoriai šiose lietuvių literatūros istorijose aptariami atskirai, ne apžvalginėse vadovėlio dalyse.

P. Janutienės ir P. Naujokaičio vadovėlius dar sieja šie autoriai atskirai aptariami autoriai: Maironis, V. Kudirka, P. Vaičaitis, Žemaitė, Lazdynų Pelėda, Šatrijos Ragana, B. Sruoga. Tikėtina, kad išvardytieji autoriai buvo aptariami ir J. Masilionio vadovėlio II dalyje (J. Masilionis nurodo naudojęsis P. Janutienės vadovėliu ir jos redaguotu savaitraščio *Žiburiai* priedu *Skaitymai*), tačiau neturint konkrečios tyrimo medžiagos kol kas to pagrįsti neįmanoma.

P. Janutienės ir J. Masilionio vadovėlius (P. J. – p. 1–8; J. M. – p. 1–27) sieja tautosakos pristatymas, kurio P. Naujokaičio vadovėlyje nėra.

Visas tris literatūros istorijas sieja ir J. Basanavičiaus bei A. J. Vištelio-Višteliausko, kaip žymių „Aušros“ bendradarbių, pristatymas apžvalginiuose vadovėlio skyriuose. P. Janutienės ir P. Naujokaičio vadovėliuose glaudsti pristatymai pabrėžia romantiškus abiejų autorių veiklos pobūdį, kurį liudija Lietuvos senovės idealizavimas, dėmesys tautosakai ir mitologijai, aktyvi tarnystė laisvės idėjai (P. J. – p. 35; P. N. – p. 88–90). J.

⁴¹⁶ *Ibid.*, p. 5.

⁴¹⁷ *Ibid.*, p. 9.

⁴¹⁸ *Ibid.*, p. 9–10.

⁴¹⁹ *Ibid.*, p. 19.

Masilionis šiems „Aušros“ bendradarbiams skiria daugiau dėmesio – po kelis vadovėlio puslapius (J. Basanavičius – p. 121–124, A. J. Vištelis-Višteliauskas – p. 124–127). Kaip ir anksčiau minėti vadovėlių autoriai, J. Masilionis akcentuoja darbą Lietuvai ir lietuvybei, įsipareigojimą ginti laisvę.

J. Ambrazevičiaus literatūros teorijos vadovėlyje lietuvių literatūros autorių, kurių tekstais iliustruojamos literatūros teorijos sąvokos, sąrašas, palyginus su literatūros istorijos vadovėliais, plačiausias, apimantis laikotarpį nuo K. Donelaičio iki modernios tarpukario Lietuvos literatūros, besiremiantis tautosakos tekstais, taip pat įtraukiantis visuotinės literatūros pavyzdžių. Dalis autorių priklauso mokykliniam tarpukario Lietuvos kanonui: tai A. Baranauskas, J. Biliūnas, K. Donelaitis, V. Krėvė-Mickevičius, V. Kudirka, Lazdynų Pelėda, Maironis, V. Mykolaitis-Putinas, V. Pietaris, B. Sruoga, S. Stanevičius, A. Strazdas, I. Šeinius, Šatrijos Ragana, P. Vaičaitis, J. Tumas-Vaižgantas, M. Valančius, S. Valiūnas, A. Vienuolis, A. Vienažindys, Vydūnas.

Literatūros istorijos vadovėlius sieja ne tik atskirai aptariamų autorių, bet ir pristatomų kultūros reiškinių kanonas: visuose literatūros istorijos vadovėliuose pristatomi Lietuvos metraščiai (Lietuvos metraščius, kaip vieną iš mokslo veikalų pavyzdžių, įvardijo ir J. Ambrazevičius), Lietuvos Metrika, Lietuvos Statutas, pirmosios lietuviškos knygos Mažojoje Lietuvoje ir Didžiojoje Lietuvoje, Vilniaus universitetas, žemaičių bajorų sąjūdis, spaudos draudimo laikotarpis, pirmieji lietuviški laikraščiai „Aušra“, „Varpas“ ir kt.

DP laikotarpio lietuvių literatūros istorijos ir literatūros teorijos vadovėliai perduoda ir įtvirtina tarpukario Lietuvos mokyklos suformuotą autorių kanoną. Literatūros istorijos pasakojimas aptartuose literatūros istorijos ir literatūros teorijos vadovėliuose neatsiejamas nuo Lietuvos istorijos ir kultūros pasakojimo – tai leidžia daryti išvadą, kad sąmoningą lietuvių formavimą ne tik tekstai, bet ir į literatūros istorijos pasakojimą įtraukti Lietuvos kultūros ir istorijos reiškiniai bei įvykiai. Literatūros istorijos ir literatūros teorijos vadovėliai išryškino Lietuvos istorijos ir kultūros reiškinų kanoną.

Palikus DP stovyklą parengti ir išleisti lietuvių literatūros istorijos vadovėliai⁴²⁰ taip pat perdavė bendruomenei svarbių autorių vardų kanoną. Pavyzdžiui, viename iš jų – Vidos Augulytės, Rimo Černiaus, Juozo

⁴²⁰ Pavyzdžiui, Vida Bučmienė, Juozas Masilionis, *Lietuvių literatūra = Lithuanian Literature...*, 1978; Domas Velička, Juozas Masilionis, *Lietuvių literatūra = Lithuanian Literature...*, 1959–1961, d. 1–4; Vida Augulytė, Rimas Černius, Juozas Masilionis, *Lietuvių literatūra = Lithuanian Literature...* 1970–1978, d. 1–5, 2-asis leid.; Danutė Brazytė-Bindokienė, *Lietuvių literatūros konspektai...* 1976 ir kt.

Masilionio *Lietuvių literatūra = Lithuanian Literature...* 1970–1978 – pristatomi tokie autoriai:

- Penktajai klasei skirtame vadovėlyje (1978) pateikiama tautosakos apžvalga, pristatomi senieji lietuviški raštai, atskirai aptariama M. Mažvydo, B. Vilento, J. Bretkūno, M. Daukšos, K. Sirvydo, D. Poškos, S. Valiūno, S. Stanevičiaus, S. Daukanto, M. Valančiaus, A. Strazdo, A. Vienažindžio kūryba, J. Basanavičiaus raštai, J. Sauerveino kūryba. Taip pat adresatas supažindinamas su literatūros teorijos pagrindais, literatūros mokslu ir mokslininkais.
- Septintajai klasei skirtame vadovėlyje (1970) aptariama poaušrio laikotarpio kūrėjų kūryba: V. Pietaris, V. Kudirka, Maironis, P. Vaičaitis, Žemaitė, Lazdynų Pelėda, Šatrijos Ragana, Vaižgantas, J. Biliūnas, Vydūnas.
- Septintajai klasei skirtame vadovėlyje (1977) aptariamas naujosios literatūros laikotarpis: pristatomi V. Krėvė, A. Vienuolis, J. Lindė-Dobilas, I. Šeinius, P. Vaičiūnas, F. Kirša, V. Mykolaitis-Putinas, B. Sruoga, J. Baltrušaitis, K. Binkis, J. Aistis, B. Brazdžionis, J. Grušas, A. Vaičiulaitis.
- Aštuntajai klasei skirtame vadovėlyje (1977) aptariama „pradėjusių kurti nepriklausomoje Lietuvoje, bet subrendusių jau išseivijoje“ (p. 7), kūrėjų kūryba: poetai H. Radauskas, K. Bradūnas, H. Nagys, A. Nyka-Niliūnas, V. Mačernis, V. Šlaitas, J. Švabaitė, J. Mekas, A. Mackus, Liūnė Sutema; beletristai V. Ramonas, J. Jankus, J. Gliuda, S. Zobarskas, A. Škėma, M. Katiliskis, A. Baronas, B. Pūkelevičiūtė, J. Jankutė-Užubalienė; moderniosios dramos kūrėjai A. Škėma, A. Landsbergis; senosios literatūros klasikai K. Donelaitis ir A. Baranauskas.

Palyginti su DP laikotarpiu P. Janutienės, J. Masilionio, P. Naujokaičio parengtais literatūros istorijos vadovėliais, išryškėja, kad į lietuvių literatūros istorijos pasakojimą jau JAV išleistame vadovėlyje įtraukiami šie autoriai: K. Donelaitis, D. Poška, S. Valiūnas, S. Stanevičius, A. Strazdas, S. Daukantas, M. Valančius, A. Baranauskas, A. Vienažindys, V. Pietaris, J. Biliūnas, J. Tumas-Vaižgantas, Vydūnas, V. Krėvė-Mickevičius, A. Vienuolis, V. Mykolaitis-Putinas, I. Šeinius.

Vidos Augulytės, Rimo Černiaus, Juozo Masilionio vadovėlyje, kaip ir DP laikotarpiu parengtuose P. Janutienės ir P. Naujokaičio vadovėliuose, pristatomi V. Kudirka, Maironis, P. Vaičaitis, Žemaitė, Lazdynų Pelėda,

Šatrijos Ragana, B. Sruoga. Kitaip nei DP laikotarpio vadovėliuose, tik paminimas, bet atskirai nepristatomas L. Ivinskis.

Su DP laikotarpio literatūros istorijomis aptariamą vadovėlį sieja ir tai, kad pristatomas dr. J. Basanavičius ir skelbiamas ištraukos iš „Priekalbos“ (1978, p. 338–340). Be to, J. Basanavičiaus priekalba palydima J. Sauerveino eil. „Lietuviais esame mes gimę“ (p. 342).

Kaip ir DP laikotarpiu parengtuose P. Janutienės ir J. Masilionio vadovėliuose, taip ir aptariamame yra tautosakos apžvalga.

Apibendrinant darytina išvada, kad palikus DP stovyklas laikotarpio literatūros istorijos vadovėliai perėmė ir perdavė tą bendruomenės literatūros vardų kanoną, kuris literatūros istorijose buvo užfiksuotas ir DP laikotarpiu.

2.4. Ugdymo paradigmos bruožai lituanistiniuose vadovėliuose

Tyrimo metu sudarytas *Autorių ir tekstų sąvadas* informatyvus dėl kelių priežasčių: pirma, sąvadas atspindi, kurie autoriai ir kūriniai buvo įtraukti į vadovėlius; antra, remiantis sąvadu, galima išsiaiškinti, kaip adresato sąmonę buvo siekiama nukreipti į lietuviybę.

Pirmojo skyriaus vadovėlyje *Aušrelė: Elementorius* į lietuviybę nukreipiančių tekstų pateikiama keturi⁴²¹: ketureilis „Man kaselės ant kaktytės“ (eilėraštyje mergaitė išsako, kad ji dukrelė ir mamutytės, ir Lietuvos), eil. „Algučio miestai“ (eilėraštyje išsakomas vaiko ilgesys, jo noras grįžti į tėviškę), Lietuvos himnas, eil. „Aš tėvynei“ (eilėraštyje išsakomas vaiko įsipareigojimas dirbti tėvynei).

Stepo Zobarsko vadovėlyje *Aušrelė: vadovėlis antrajam pradinės mokyklos skyriui* tokių tekstų jau aštuoni⁴²²: pasakojimai „Mūsų Vilnius“, „Mūsų tėvynė“, Vytė Nemunėlis „Vilnietis“, V. Kudirka „Lietuvos giesmė“⁴²³, eil. „Gimtinė“, Dagilėlis „Lietuvaitė“, Maironis „Ten mūsų tėvynė“⁴²⁴, St. Zobarskas „Mano tėviškėje“. Kaip matyti, šio vadovėlio tekstai aiškino *tėvynės / gimtinės / tėviškės* sąvokas, išryškino buvimą lietuvaite / vilniečiu.

Vadovėlyje *Aušrelė: III dalis: lietuvių kalbos skaitymai III-čiam pradinės mokyklos skyriui*⁴²⁵ plėtojama sostinės Vilniaus tema (pvz., Maironis „Vilnius“, P. Vaičiūnas „Mes be Vilniaus nenurimsim“), atkreipiamas

⁴²¹ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1948, p. 47, 131, 135–136.

⁴²² Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 35–36, 97, 116, 122, 154, 170.

⁴²³ Šiuo pavadinimu skelbiamas Lietuvos himnas – V. Kudirkos „Tautiška giesmė“.

⁴²⁴ Šiuo pavadinimu skelbiamas Maironio eilėraštis „Kur bėga Šešupė“.

⁴²⁵ Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 21–23, 53, 55–57, 89–90, 102–103.

dėmesys į mitologinį ir istorinį Lietuvos pasakojimą (pvz., „Vasario 16 diena“, Maironis „Į kovą“⁴²⁶, Šatrijos Ragana „Vidėvūtas ir Birutėnas“), sukuriamas poetinis Lietuvos kraštovaizdis (pvz., P. Vaičaitis „Yra šalis“, Maironis „Gražu Lietuvoje“⁴²⁷).

Aušrelė: vadovėlis ketvirtajam pradinės mokyklos skyriui supažindina adresatą su pastebimai daugiau lietuvių literatūros klasikos tekstų (iš viso 23). Šiais tekštais⁴²⁸, kaip ir prieš tai aptartose vadovėlio dalyse, siekiama perduoti mitologinį ir istorinį Lietuvos pasakojimą (pvz., Šatrijos Ragana „Birutė – gražioji vaidilutė“, P. Būtėnas „J. Bielinis ir jo pakelės“, Lazdynų Pelėda „Baudžiavos nebėra“), nubraižyti Lietuvos žemėlapių kontūrus (pvz., J. Aistis „Lietuvoje“, Maironis „Šatrijos kalnas“), teikti nuorodų į bendruomenei reikšmingus įvykius (pvz., K. Binkis „Lituanika“, S. Zobarskas „Žuvę sakalai“), įvardyti daiktus, kurie reprezentuoja Lietuvą ir buvimą lietuviu (pvz., Vytė Nemunėlis „Gintarėliai“, A. Jakštas „Palangos jūra“), priminti asmens pilietinį įsipareigojimą savo žemei (pvz., Maironis „Mylėk, lietuvi, tą brangią žemę“, J. Zauerveinas-Girėnas „Lietuviais esame mes gimę“).

Taigi, pradinei mokyklai skirtų vadovėlių apžvalga parodo ne tik tai, kokių autorių ir kokie kūriniai buvo pateikiami adresatui susipažinti, bet ir kaip adresatui buvo perduodami sąmoningos lietuviybės turiniai: tekstų, kuriais tiesiogiai nukreipiama į sąmoningą lietuviybę, intensyvumas buvo didinamas atsižvelgiant į vadovėlio adresato amžių: 7–8 metų moksleivis pirmame skyriuje tokių tekstų perskaitydavo kelis, 10–11 metų – jau turėjo įveikti daugiau nei dvi dešimtis.

Vadovėliuose pateiktų klausimų ir užduočių analizė, kaip vienas iš kokybinių metodų vadovėlių turiniui tirti, suteikia galimybę išsiaiškinti, kam klausimai ir užduotys buvo skiriama: žinioms tikrinti ar kritiniam mąstymui ugdyti. Disertacijos kontekste klausimų ir užduočių analizė sietina su siekiu formuoti sąmoningą lietuviybę.

Pradinei mokyklai skirtoje vadovėlių serijoje *Aušrelė* į gilesnį teksto suvokimą orientuoti klausimai ir užduotys pateikiamos tik nuo IV skyriaus. Iki IV pradinės mokyklos skyriaus vadovėlių turinį sudaro grožinės ir negrožinės literatūros tekstai bei iliustracijos. *Aušrelė: Elementorius* pateikiami tik elementarų teksto suvokimą tikrinantys uždarieji klausimai (1952, p. 88, 89) arba klausimai, kuriais prašoma tekstą susieti su gerai pažįstama realybe (1952, p. 98, 122, 125). Šios serijos vadovėliuose, skirtuose

⁴²⁶ Šiuo pavadinimu skelbiamas Maironio eilėraštis „Milžinų kapai“.

⁴²⁷ Šiuo pavadinimu skelbiamas Maironio eilėraštis „Lietuva brangi“.

⁴²⁸ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 3, 13, 16, 22, 44, 64–65, 66, 151–153, 136–138, 163, 164.

antrajam ir trečiajam pradinės mokyklos skyriui, klausimų ir užduočių nėra. IV skyriaus vadovėlyje *Aušrelė* klausimai ir užduotys skatina savo žinomais pasakojimais dalintis (teiraujamosi „Ką jūs žinote apie kunigaikštienę Birutę?“ arba „Kokių jūs žinote pasakų apie paparčio žiedą? Ar papartis kada nors žydi?“⁴²⁹) ir rinkti pasakojimus, atspindinčius tautos patirtį („Papasąykite senų žmonių papasakoti ką nors apie baudžiavą. Prieš kiek laiko baudžiava panaikinta?“⁴³⁰). Pateikiama klausimų, kurie kviečia samprotauti egzistencinėmis temomis („Ar turtingas žmogus visuomet yra laimingas?“⁴³¹). Vadovėlyje esti ir užduočių, kurios prašo aktyviai reaguoti į artimiausią aplinką („Aprašykite žiemą.“ – perskaičius I. Šeiniaus apsakymą „Žiema“; „Ar ir dabar tebėra tokios girios? Aprašykite artimiausią girią ar mišką.“ – perskaičius ištrauką apie senovės Lietuvos girias iš S. Daukanto „Būdo“; „Pasodinkite ir jūs nors po vieną medelį.“⁴³²). Kai kurie tekstai palydimi ne tik elementariais teksto suvokimo klausimais, bet ir išpėjimais („Saugokitės, kad jūs kartais nepavirstumėt tokiu Jonuku.“ – perskaičius ištrauką iš Žemaitės apsakymo „Marti“⁴³³), į skaitantįjį orientuotais klausimais („O jūs ar labai norite mokytis?“ – perskaičius Žemaitės apsakymą „Jonelio mokslas“⁴³⁴). Tokie klausimai ir užduotys išryškina metodinę tarpukario Lietuvos mokyklos literatūros mokymo kryptį – formuoti aktyvaus lietuvių tipą.

DP laikotarpiu vadovėlis *Aušrelė: III dalis: Lietuvių kalbos skaitymai III-čiam pradinės mokyklos skyriui* papildytas P. Šinkūno vadovėliu *Tėvynės pažinimas: Vadovėlis III-čiam prad. mokyklos skyriui*. Ši knygos dalis, kitaip nei skaitymai, jau turi klausimus ir užduotis. DP stovyklų kontekste kai kurie klausimai ir užduotys praranda aktualumą, tačiau perduoda tarpukario Lietuvos mokyklos tradiciją ugdyti jauną žmogų per santykio su patiriamu objektu suasmeninimą (pvz., perskaičius tekstą „Tauta ir valstybė“ klausinama „Kurios esi tautos, kurios valstybės ir kurios tikybos?“⁴³⁵), jauno žmogaus savame krašte suaktyvinimą: užduočių formuluotėse kartojasi *nupiešk, nueik pasižiūrėti, atlankykite ją* [balą – J. Dz.], *apžiūrėkite, aplankykite ją* [girią – J. Dz.] *ir patirkite, papasakok, apeik savo miesto kapines, apžiūrėk, jei yra senų žmonių, tai paklausk, išmok žemėlapyje parodyti Lietuvos sienas, raskite*

⁴²⁹ *Ibid.*, p. 14, 184.

⁴³⁰ *Ibid.*, p. 121.

⁴³¹ *Ibid.*, p. 73.

⁴³² *Ibid.*, p. 56, 177, 166.

⁴³³ *Ibid.*, p. 27.

⁴³⁴ *Ibid.*, p. 60.

⁴³⁵ Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 134–135.

žemėlapyje⁴³⁶. Tekstai šioje vadovėlio dalyje veikia kaip atspirties taškas skatinant pažinti platesnius ir įvairius kontekstus. Pvz., perskaičius tekstą „Kelionė į Marijampolę“ klausama: „Kokie žymesni miesteliai stovi prie to plento? Kiek tas plentas turi ilgumo? Kokia ten žemė apie Marijampolę? Kokios sūduviečių trobos? Kokie žymūs Lietuvos rašytojai palaidoti Marijampolės kapinėse? Koks didelis fabrikas yra Marijampolėje?“⁴³⁷ V. Daujotytė tokį krašto pažinimą nusakė kaip svarbiausią šviečiamąjį, patriotinį vaidmenį, kurį tarpukario Lietuvoje atliko pradžios mokyklos mažam sąmonėjančiam žmogui pirmiausia leisdamas susivokti savame krašte, savo senelių žemėje ir istorijoje⁴³⁸. Taigi, pradinei mokyklai skirtuose vadovėliuose *Aušrelė* į sąmoningą santykį su lietuvybe buvo siekiama įtraukti per klausimus ir užduotis. Ir nors dalis iš jų prarado aktualumą dėl realios gyvenamosios situacijos ir pasikeitusių aplinkybių, tačiau aiškiai perdavė tarpukario Lietuvos ugdymo tradiciją skaitymo patirtis susieti su krašto pažinimu suformuojant asmeninį santykį su sava žeme.

DP laikotarpiu išleistose skaitinių knygose / chrestomatijose klausimų ir užduočių nepateikiama, išskyrus pokario metais perleistą tarpukario Lietuvos vadovėlį *Naujieji skaitymai: I klasei*. Užduotys ir klausimai, kurių minėtame vadovėlyje esti po kiekvieno teksto ar tekstų grupės⁴³⁹, nukreipia į sąmoningą santykį su lietuvybe, ugdomą per grožiniuose tekstuose atspindinčią Lietuvos istorijos, kraštovaizdžio, individo santykio su gimtuoju kraštu refleksiją.

Per klausimus ir užduotis skaitinių vadovėlyje išskiriami tokie Lietuvos istorijos įvykiai ir kultūros reiškiniai: Žalgirio mūšis (P. Vaičiailio eil. „Žalgirio kova“), baudžiava (J. Biliūno novelė „Vagis“), carinė okupacija (A. Baranausko eil. „Nu, Lietuva, nu, Dauguva“), XIII a. pab.–XIV a. pr. Lietuvos gyvenimas (V. Pietario romanai „Algimantas“), laikraštis „Aušra“ (Maironio eil. „Miškas ūžia“)⁴⁴⁰. Lietuvos likimo dinamikai pažinti prašoma įdėmiai skaityti A. Baranausko eil. „Dainu dainelę“⁴⁴¹. Į lietuvių papročių ir senojo tikėjimo pažinimą įtraukiama per klausimus ir užduotis, skirtus M.

⁴³⁶ *Ibid.*, p. 112, 119, 125, 127, 131, 139, 141, 149.

⁴³⁷ *Ibid.*, p. 156–158.

⁴³⁸ Viktorija Daujotytė, „Prigimtinės kultūros ratilai“, in: *Prigimtinės kultūros ratilai*, sud. D. Vaitkevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2017, p. 48.

⁴³⁹ Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *Naujieji skaitymai: I klasei*, München, 1947, p. 10, 139–140, 148–149 ir kt.

⁴⁴⁰ *Ibid.*, p. 210, 170, 143, 134, 153.

⁴⁴¹ *Ibid.*, p. 139–140.

Valančiaus „Palangos Juzei“⁴⁴² ir liaudies dainai „O vakar vakarėli“⁴⁴³. Liaudies pasaka „Eglė žalčių karalienė“ per užduotį nusakyti Eglės būdą pristatoma kaip atspindinti lietuviškos moters idealą⁴⁴⁴. Klausimai ir užduotys šiame tarpukariu parengtame skaitinių vadovėlyje išryškina gimtojo krašto ilgesį (P. Vaičiaičio eil. „Yra šalis“), gimtojo krašto grožio patyrimą (Maironio eil. „Kur bėga Šešupė“), meilę tėvynei (Maironio eil. „Lietuva brangi“), skausmingą išsiskyrimą (A. Baranausko eil. „Sudiev, Lietuva“)⁴⁴⁵.

Sąmoningai lietuvių ugdymui, kaip rodo klausimų ir užduočių analizė, vadovėlyje pasitelkiamas ir kalbinis ugdymas: prašoma tyrinėti žodžius, ieškoti jiems sinonimų, atkreipti dėmesį į sakinio struktūrą. Į sąmoningą santykį su kalba įtraukiama prašant atrasti įdomių ar ypatingų žodžių, skatinant būti kalbai jautriems, apmąstant ir plečiant turimą kalbinę patirtį⁴⁴⁶.

Lietuvių literatūra ir kultūra vadovėlio adresatui parodoma kaip sąryšingas darinys: jį pažinti skatinama atliekant lyginamąsias užduotis (prašoma palyginti A. Vienažindžio eil. „Ar negaili, seserėle“ su liaudies dainomis; Maironio eil. „Miškas ūžia“ su A. Baranausko eil. „Dainu dainelė“⁴⁴⁷) ir dalijantis turimu žinojimu. Klausimai ir užduotys išryškina lūkestį, kad vadovėlio adresatas turi, kuo galėtų pasidalinti su kitais: padavimais, tradiciniais žaidimais, švenčių papročiais, liaudies dainomis⁴⁴⁸) – vadovėlio adresatu pasitikima, jis į kultūrą įvedamas per turimas asmenines patirtis.

Kituose DP laikotarpiu parengtuose ir išleistuose skaitinių vadovėliuose: *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai*, *Lietuvos balsai: Vaikams, Tėviškėlės aidas* klausimų ir užduočių nepateikiama.

DP laikotarpiu išleistose P. Janutienės, J. Masilionio, P. Naujokaičio parengtuose lietuvių literatūros istorijose klausimų ir užduočių, kaip vienos iš struktūrinės teksto dalies, nėra. Tiesiogiai autoriai apie tai pasisako įvadinėse vadovėlių dalyse. P. Naujokaitis įvadinėje dalyje „Autoriaus žodis“ pastebi, kad mokinių savarankiško darbo principo nepaisyta ir grynai mokyklinio vadovėlio metodo atsisakyta stengiantis duoti kuo daugiau žinių apie

⁴⁴² *Ibid.*, p. 83.

⁴⁴³ *Ibid.*, p. 48.

⁴⁴⁴ *Ibid.*, p. 23. Plg. eil. „Lietuvaitė“ lietuviškos moters idealas susiejamas su darbštumu: „Mūs lietuviškos – / Darbšti mergaitės“ – Stepsas Zobarskas, 1945, *op. cit.*, p. 122.

⁴⁴⁵ *Ibid.*, p. 209, 154, 152, 142.

⁴⁴⁶ *Ibid.*, p. 23, 31, 83, 39, 48, 89, 143, 72, 75.

⁴⁴⁷ *Ibid.*, p. 148, 153.

⁴⁴⁸ *Ibid.*, p. 36, 81, 83, 89.

literatūros veikalus.⁴⁴⁹ J. Masilionis „Viejoj prakalbos“ pabrėžia esminį siekį duoti mokiniams ir mokytojams kuo daugiau medžiagos, kad mokytojams reiktų mažiau pasakoti ir būtų galima interpretuoti, mokiniams – mažiau užsirašinėti. P. Janutienės vadovėlyje paaiškinimų dėl klausimų ir užduočių nėra.

Greičiausiai dėl sudėtingų leidybos sąlygų, popieriaus stokos klausimų ir užduočių, kaip svarbios struktūrinės vadovėlių dalies, DP laikotarpiu atsisakyta pirmenybę teikiant patiems tekstams. Jų stengtasi surinkti kuo daugiau ir kuo įvairesnių, o tekstų analizė ir interpretacija palikta mokytojo atsakomybei. Klausimai ir užduotys liko tik tarpukariu parengtuose ir DP laikotarpiu perleistuose vadovėliuose ir skaitinių knygose – jų nesiimta pertvarkyti, išskyrus vieną kitą atvejį, kai atsižvelgiant į susiklosčiusias istorines aplinkybes šiek tiek koreguota tekstų ir iliustracijų atranka. Didžiausią prasminį krūvį sutelkus į pačius tekstus būtent jais siekta užpildyti lietuviškos knygos tuštumą ir ugdyti lietuviybę. Palikus DP stovyklas laikotarpiu klausimai ir užduotys sugrįžta į vadovėlius.

⁴⁴⁹ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 5–6.

3. LITUANISTINIUOSE VADOVĖLIUOSE IŠRYŠKĖJANČIOS SĄMONINGOS LIETUVYBĖS DEDAMOSIOS

3.1. Vadovėliuose kartojami literatūros tekstai

Tyrinėjant DP stovyklose išleistuose vadovėliuose paskelbtus tekstus, pastebėta, kad kai kurie iš jų kartojasi (žr. 2 priedą *Autorių ir tekstų sąvadas*). Todėl buvo daroma prielaida, kad sąmoningą lietuviybę ugdė ne tik tam tikri literatūros ir kultūros vardai, bet ir tam tikri kartojami literatūros tekstai, kurie pasiekdavo bendruomenės narius per įvairius jiems prieinamus šaltinius. Kartojamų tekstų imtį sudarė tekstai iš šių vadovėlių:

- Pradinei mokyklai skirti: DP laikotarpiu perleisti tarpukario Lietuvos vadovėliai *Aušrelė I–IV* skyriams; skaitinių knygos / chrestomatijos (*Lietuvos balsai: Vaikams, Tėviškėlės aidas: I, IV skyriams*); tekstų rinkiniai laisvalaikio skaitiniams (*Gimtinės žiburėliai*).
- Vyresnėms klasėms skirtos skaitinių knygos / chrestomatijos: *Naujieji skaitymai: I klasei, Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai*.
- Lietuvių literatūros istorijos ir literatūros teorijos vadovėliai: *Lietuvių literatūros konspektas, Lietuvių literatūros istorija: Medžiaga literatūros pamokoms: V–VI klasėms: Tinka vadovėliu gimnazijoms, Literatūros teorija: Poetika: Vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms*.
- Vadovėlius pakeitusi periodika: pvz., savaitraščio *Žiburiai* priedas *Skaitymai* (red. P. Janutienė).

Kartojami literatūros tekstai buvo suskirstyti į keturias temines grupes: pilietinę valstybinę savimonę siekiantys ugdyti tekstai; Lietuvos, kaip žemės, vaizdinį perduodantys tekstai; moralines asmens laikysėnas atskleidžiantys tekstai; Lietuvos istorijos ir kultūros pasakojimą atkuriantys tekstai. Kartojami tekstai, nukreipiantys sąmonę į lietuviybei svarbius aspektus, buvo palydimi kitų tuos pačius konceptus paremiančių tekstų: todėl į analizę įtraukiami ir kai kurie nekartojami tekstai.

3.1.1. Pilietinę valstybinę savimonę siekiantys ugdyti tekstai

Tekstų kanonui iš kultūros tekstų priklauso J. Basanavičiaus parengta „Aušros“ prakalba. Šis tekstas vyresnėms klasėms skirtuose skaitiniuose

skelbiamas, literatūros istorijos vadovėliuose perpasakojamas ir komentuojamas. Jo ištraukų buvo ir Augsburgio lietuvių savaitraščio *Žiburiai* priede *Skaitymai*⁴⁵⁰.

P. Janutienės vadovėlyje *Lietuvių literatūros konspektas* pateikiamas trumpas J. Basanavičiaus „Priekalbos“ turinio atpasakojimas: cituojamas J. Basanavičiaus pasirinktas lotyniškasis *motto* „homines historiarum ignori semper sunt pueri“; persakomos tos pirminio šaltinio vietos, kuriose Lietuvos nykimas priežastiniu ryšiu susaistomas su kalbos nykimu ir mokslo bei švietimo savąja kalba neturėjimu, pabrėžiama rūpinimosi dvasios šviesa svarba, būtinybė pažinti garbingą Lietuvos senovę⁴⁵¹. Santrauka baigiama tikslia citata: „Kaip aušrai auštant nyksta žemėje nakties tamsybė, o kad taip jau prašvistų ir Lietuvos dvasia.“⁴⁵²

J. Masilionio vadovėlis *Lietuvių literatūros istorija* „Aušros“ „Priekalbą“ taip pat atpasakoja. Cituoja lotynišką sentenciją, ją išverčia ir paaiškina. Kaip ir Janutienė, į lietuviškojo sąmoningumo lauką įtraukia „Priekalbos“ idėją apie kalbą, kuri nulemia tautos egzistavimą, lietuvių, kaip ir visos žmonijos, teisę į švietimą ir mokslą savąja kalba, būtinybę rūpintis dvasios šviesa, pagarbą praeičiai ir įsipareigojimą ją pažinti⁴⁵³. Masilionio vadovėlyje pastebimai daugiau cituojama. Kitaip nei Janutienė, Masilionis nepraleidžia tos „Priekalbos“ vietos, kurioje aiškiai pasakoma, kad praeities žmogų pažinti galima tik pažinus jo gyvenimą, o tai veda į savęs pažinimą. „Priekalbos“ pristatymas baigiamas ta pačia citata: „Kaip aušrai nykstant nyksta ant žemės nakties tamsybė, o kad taip jau prašvistų ir Lietuvos dvasia.“⁴⁵⁴

P. Naujokaičio vadovėlis *Lietuvių literatūra* „Aušros“ „Priekalbą“ pristato kaip programinį laikraščio tekstą. Pristatymo struktūra ir pagrindiniai motyvai atkartoja tai, kaip pristatyti rinkosi Janutienė ir Masilionis: pradedama nuo lotyniškojo *motto*, o baigiama išsakytu troškimu, „kad <...> prašvistų ir Lietuvos dvasia!“⁴⁵⁵; išryškinamas J. Basanavičiaus rūpestis nykstančia lietuvių tauta, apleista lietuvių kalba, pamiršta praeitimi⁴⁵⁶, nerimas dėl nelietuviškų mokyklų, kurios neduoda to, „ką turėtų duoti

⁴⁵⁰ J. Basanavičiaus „Priekalba“ (ištraukos), *Skaitymai: savaitraščio Žiburiai* priedas, 1946, sausio 5, Nr. 1 (7), p. 1–2.

⁴⁵¹ Petronėlė Janutienė, *Lietuvių literatūros konspektas*, p. 33–34.

⁴⁵² *Ibid.*, p. 34.

⁴⁵³ Juozas Masilionis, *op. cit.*, p. 118–119.

⁴⁵⁴ *Ibid.*, p. 119.

⁴⁵⁵ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 87.

⁴⁵⁶ *Ibid.*, p. 86.

mokykla gimtąja kalba⁴⁵⁷, suvokimas, kad tokiu atveju patys turime pasirūpinti tuo, ko mokykla neduoda.

J. Ambrazevičiaus vadovėlyje *Literatūros teorija: Poetika* nuorodų į „Priekalbą“ nėra pateikiama, nors į kitus negrožinius tekstus (pvz., G. Petkevičaitė-Bitė „Karo metų dienoraštis“ arba V. Pietaris „Iš mano atsiminimų“) skaitytojas nukreipiamas.

DP stovyklose parengtų ir išleistų vadovėlių adresatui J. Basanavičiaus parengtos „Aušros“ „Priekalbos“ pristatymas primena tokias svarbias lietuviškos tapatybės dedamąsias – ištikimybę kalbai, praeities pažinimą, švietimą ir mokslą savąja kalba, rūpinimąsi dvasios šviesa. Subjektas regimas tautoje, o visavertė jo egzistencija, savivoka, augimas įmanomas tik per veikimą – savo tautos pažinimą ir stokos / trūkumo / tuštumos kompensavimą. Nėra tautos be žmogaus ir žmogaus, kaip savarankiško subjekto, be tautos.

B. Babrausko *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai* skelbia visą „Aušros“ „Priekalbos“ tekstą be lotyniškojo *motto*⁴⁵⁸. Tekstas palydimas „Aušros“ poezija – J. A. Vištelio-Višteliausko eilėraščiais „Regėjimas“⁴⁵⁹ ir „Lietuviškoji kalba“⁴⁶⁰, G. Sauerweino „Lietuvninkai mes esam gimę“⁴⁶¹ ir S. Gimžausko „Pro Lydos mūrus pravažiuojant“⁴⁶². Minėtuose eilėraščiuose, kaip ir „Priekalboje“, plėtojama giliai su Lietuva jausminių ryšių susaistyto subjekto istorija. Eilėraščių lyriniam subjektui dėl Lietuvos nykimo skauda: „Ir jauti, kaip skaudžiai širdį / Krūtinėj man skauda – / Iš didžiausio nuliūdimo / Ir kančių daugybės / Dėl tėviškės sunykimo / Garbės ir didybės?“ (J. A. Vištelis-Višteliauskas „Regėjimas“) Garbingoje tėvynės praeityje jis regi pasipriešinimo mirčiai galimybę: „Kur jūs dingot, seni dievai, / Visų galingiausi, / Ir jūs, karžygiški tėvai, / Mūsų garbingiausi? // <...> // Mes, jūs vaikai, alpstam, vystam / Kaip nustelbtas diegas; / Viens po kito nuolat nykstam, / Kaip sapnas, kaip sniegas ... // Attolinkit nuo mūs vartų / Pragaro baisybę! / Traukit iš mirties sielvartu. / Įkvėpkit tvirtybę!“ (J. A. Vištelis-Višteliauskas „Regėjimas“) J. Basanavičiaus išsakyta mintis apie ypatingą kalbos reikšmę („Lietuva pamažėliu nyksta, nes nyksta jos kalba.“⁴⁶³) pratęsiama J. A. Vištelio-Višteliausko eilėraštyje „Lietuviškoji kalba“ (gimtąjai kalbai šiame tekste priskiriami šventumo, amžinumo,

⁴⁵⁷ *Ibid.*, p. 87.

⁴⁵⁸ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 120–122.

⁴⁵⁹ *Ibid.*, p. 122.

⁴⁶⁰ *Ibid.*, p. 123.

⁴⁶¹ *Ibid.*, p. 123.

⁴⁶² *Ibid.*, p. 124.

⁴⁶³ *Ibid.*, p. 120.

dieviškumo atributai) ir S. Gimžausko eilėraštyje „Pro Lydos mūrus pravažiuojant“. Savos kalbos garsas pasako, kur tavas kraštas, – iš kalbos ir per kalbą lyriniam subjektui tėvynė tampa atpažįstama: „Va, į Kauną nuvažiavęs, / Kai išgirsti kalbą savo, / Kaip palaimą džiaugies gavęs – / Jauti, kad čia šalis tavo!“ Iš kitos pusės – kalba yra tėvynė, Lietuvą, kurianti („Nėr tėvynės be liežuvio: / Kiekviens šitą gal suprasti. / Atimk kalbą nuo lietuvio, / Tai Lietuvos ir neesti.“), o tėvynė, Lietuva, yra žmogų įgalinanti kurti („O, Lietuva motinėle! / Tave naktį aš sapnuoju, / Su tavim mano širdelė, / Aš tau rašau ir dainuoju!“) G. Sauerweino eilėraščiu „Lietuvninkai mes esam gimę“ jaunam žmogui siekiama perduoti sąmoningo lietuviškumo idėją: *gimti lietuviu-turėti būti lietuviu-priimti gimimą lietuviu kaip garbę ir išipareigojimą ją saugoti nuo pražūties* išauginama į *gimti lietuviu-norėti būti lietuviu-norėti apsaugoti prigimtinę garbę būti lietuviu nuo pražūties*. Slinktis iš *turėti* į *norėti* įvyksta, nes lyrinis subjektas randa atramų savoje žemėje („Lietuvninkų vaisinga žemė / Tik vis gimdys lietuvninkus“) ir savoje kalboje („Drūtai laikyk, drūtai stovėki, / Lietuviškoji giminė, / Drąsiai lietuviškai kalbėki, / Tegul supyksta nežinė!“), jėgų jis semiasi iš Lietuvos gamtos („Kaip ažuols drūts prie Nemunėlio, / Lietuvninks nieko tikt natbos, / Kaip eglė ten prie Šešupėlio, / Ir vėtroj, ir žiemoj žaliuos.“)

Trūksta duomenų norint pagrįsti, kad Babrauskas, rengdamas *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai*, turėjo galimybę remtis P. Janutienės redaguotu savaitraščio *Žiburiai* priedu *Skaitymai*, tačiau abiejuose leidiniuose J. Basanavičiaus „Priekalba“ palydima J. A. Vištelio-Višteliausko eilėraščiais „Regėjimas“ ir „Lietuviškoji kalba“⁴⁶⁴. Tuos pačius palydimuosius tekstus pasirenka ir J. Masilionis: juos cituoja, analizuoja ir interpretuoja⁴⁶⁵. J. Masilionio vadovėlyje priede „Panaudota literatūra“ įvardyta P. Janutienės redaguotas savaitraščio *Žiburiai* priedas *Skaitymai*.

Skaitinių knyga *Naujieji skaitymai: I klasei* – vienas iš tų DP laikotarpiu išleistų vyresniosioms klasėms skirtų vadovėlių, kuriuose J. Basanavičiaus „Priekalba“ neskelbiama. Tai būtų galima paaiškinti remiantis faktu, kad tarpukariu galiojusioje Vidurinių mokyklų Lietuvių kalbos ir visuotinės literatūros programoje „Pirmieji laikraščiai ir jų visuomeninė ir literatūrinė reikšmė („Aušra“, „Varpas“, „Apžvalga“, „Tėvynės sargas“). Basanavičius ir jo darbai“ kaip vieni iš privalomų aspektų įvardyti besimokantiems V klasėje⁴⁶⁶. M. Miškinio vadovėlyje *Lietuvių literatūra, I d.*

⁴⁶⁴ Jonas Andrius Vištelis, „Regėjimas“, „Lietuviškoji kalba“, *Skaitymai*, 1946, sausio 5, Nr. 1 (7), p. 2.

⁴⁶⁵ Juozas Masilionis, *op. cit.*, p. 124–125 – eil. „Lietuviškoji kalba“; p. 125–127 – eil. „Regėjimas“.

⁴⁶⁶ *Vidurinių mokyklų programos (projektai)*, p. 32.

(1939), skirtame gimnazijų IV ir V klasėms ir mokytojų seminarijoms, skelbiamas visas „Priekalbos“ tekstas⁴⁶⁷, interpretuojamas kaip „naujosios lietuvių šviesuomenės *deklaracija*“, skirtas visiems lietuviams ir atkartojantis Simono Daukanto mintis. B. Babrauskas, rengdamas skaitinių vadovėlių *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai*, užsibrėžė, kad kuo platesnė įvairių klasių auditorija gautų medžiagos skaitymui, todėl leidinys nėra skirtas kuriai nors vienai klasei. Janutienės ir Masilionio vadovėliai skirti V–VI klasėms, todėl juose, remiantis tarpukario programa, ir atsiranda J. Basanavičiaus „Priekalba“. Tai, kad ugdymo turinys karo pabėgėlių stovyklose buvo formuojamas remiantis tarpukario Lietuvos programomis, liudija ir tuo metu buvę mokiniai: „Lagerinių mokyklų programos buvo, kiek tai sąlygos leido, tos pačios kaip ir tarpukario Lietuvoje. Pvz., per literatūros pamokas teko skaityti Žemaitę, Šatrijos Raganą, Putiną, Krėvę.“⁴⁶⁸

Pradinei mokyklai skirtuose leidiniuose – serijoje *Aušrelė*, rinkinėlyje *Lietuvos balsai: Vaikams, Tėviškėlės aidas: I, IV skyriams, Gimtinės žiburėliai* – J. Basanavičiaus „Priekalba“ neskelbiama. Tačiau *Aušrelė: IV pradinės mokyklos skyriui* ir *Tėviškėlės aidas: IV skyriui* glaustai pristato J. Basanavičiaus asmenybę, akcentuoja patriarcho išpareigojimą ir darbą tautai⁴⁶⁹. Su J. Basanavičiaus asmenybe supažindina ir lietuvių savaitraščio *Žiburiai* priedas *Skaitymai*: leidinyje randame ištrauką „Jaunosios didžiojo aušrininko dienos (Iš J. Basanavičiaus autobiografijos)“⁴⁷⁰. P. Janutienės, priedo redaktorė, savo vadovėlyje *Lietuvių literatūros konspektas* apie J. Basanavičių rašė pabrėždama santykį su Lietuvos senove, domėjimąsi Lietuvos kilme, tautosakos rinkimo darbą, lietuvių teisių gynimą ir išpareigojimą Lietuvos laisvei⁴⁷¹.

J. Masilionio vadovėlio pasakojime apie J. Basanavičių nuosekliai plėtojamas ir kartojamas *sąmoningo lietuviškumo* motyvas. Palyginus su kitais DP laikotarpio vadovėliais, šis pasakojimas išsamiausias ir stipriausiai susietas su sąmoningu veikimu lietuvybės, lietuviškumo stiprinimo, Lietuvos, kaip valstybės, atkūrimo kryptimi:

⁴⁶⁷ Motiejus Miškinis, *Lietuvių literatūra*, d. 1, Kaunas: Spaudos fondas, 1939, p. 311–315.

⁴⁶⁸ Kazys Almenas, *op. cit.*, p. 124.

⁴⁶⁹ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 158; *Tėviškėlės aidas IV skyriui*: chrestomatija, Hanau: Hanau lietuvių pradinė mokykla, 1945, p. 31. Skelbiami tekstai identiški. Tai leidžia daryti prielaidą, kad *Tėviškėlės aidas* rengtas po ranka turint vadovėlių *Aušrelė*: ketvirtajam pradinės mokyklos skyriui.

⁴⁷⁰ *Skaitymai*: savaitraščio *Žiburiai* priedas, 1945, Nr. 6, p. 5–6.

⁴⁷¹ Petronėlė Janutienė, *Lietuvių literatūros konspektas*, p. 35.

„[J. Basanavičius – J. Dz.] užaugo lietuviškoje šeimoje, ir tos jo lietuviškos dvasios nenuslopino nei mokykla, nei gimnazija, nei universitetas, nei ilgas gyvenimas užsienyje. Priešingai, jo lietuviškumas tik stiprėjo. Gimnazijoje būdamas, jis perskaitė Donelaičio „Metus“ ir lenkų romantikų, rašiusių apie Lietuvą, raštus, lankė neprivalomas lietuvių k. pamokas. Kartą, grįždamas iš gimnazijos atostogų, drįsta draugams pasiūlyti lietuviškai padainuoti.“

„Universitete Basanavičius norėjo pagilinti savo žinias apie Lietuvą, jos praeitį, kalbą, todėl stojo į humanitarinį fakultetą. <...>“

„Maskvoje Basanavičius suspietė apie save lietuvius studentus, sudarė užuomazgą lietuvių stud. draugijai. <...>“

„Begyvendamas svetimam krašte, Bulgarijoje, Basanavičius ieškojo lietuviybės pėdsakų <...>. Čia būdamas, jis pradėjo rinkti medžiagos savo trakų-frygų teorijai, kurios tikslas buvo įrodyti, kad lietuviai yra gimininga šaka senos kultūros tautoms <...>.“

„<...> savo straipsniuose ir raštuose <...> stengiasi įrodyti, kad, prieš įvedant krikščionybę, lietuviai turėjo aukštą kultūrą, kad ji nebuvo barbarų tauta.“

„Tuos pačius tikslus turėjo ir Basanavičius folkloristas. <...>“

„Dar 1882 m. Basanavičius su Zauerveinu tarėsi įsteigti mokslo draugiją, kuri tirtų Lietuvos praeitį, leistų laikraštį. Tokią draugiją jis įkūrė 1907 m. Vilniuje. <...> Basanavičius buvo tos draugijos pirmininkas ir siela.“

„Žymiausias Basanavičiaus nuopelnas yra „Aušros“ išleidimas ir jos ideologijos nustatymas. <...> „Aušroj“ Basanavičius lietuviams tereikalavo žmogaus teisių <...>.“

„1905 m. Didysis Vilniaus Seimas, pirmininkaujant J. Basanavičiui, jau reikalauja Lietuvai autonomijos su seimu, lietuviškų mokyklų ir valsčių. 1907 m. rugsėjo 18–20 Konferencija, pirmininkaujant tam pačiam Basanavičiui, pareiškė norą atgaivinti nepriklausomą demokratinę valstybę. 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Taryba paskelbė nepriklausomą Lietuvą. Po šiuo aktu pirmasis pasirašė J. Basanavičius. Visa tai rodo, kad J. Basanavičius sistemingai siekė Lietuvai geresnių dienų, reikalavimai augo, kol galutinai buvo įvykdyti.“⁴⁷²

Kaip matyti, biografiniame pasakojime, remiantis J. Basanavičiaus gyvenimo pavyzdžiu, kuriamas aktyvaus, į tikslą orientuoto lietuvių tipas: „suspietė apie save lietuvius studentus“, „ieškojo lietuviybės pėdsakų“, „tarėsi įsteigti mokslo draugiją“. Lietuviškumas siejamas su žmogaus kilme („užaugo

⁴⁷² Juozas Masilionis, *op. cit.*, p. 121–123.

lietuviškoje šeimoje“) ir pristatomas kaip atsparus („lietuviškos dvasios nenuslopino nei mokykla, nei gimnazija, nei universitetas, nei ilgas gyvenimas užsienyje“), auginamas („lietuviškumas tik stiprėjo“). Rūpinimasis savimi kaip lietuviu („norėjo pagilinti savo žinias apie Lietuvą, jos praeitį, kalbą, todėl stoji į humanitarinį fakultetą“), kaip rodo vadovėlio pasakojimas apie J. Basanavičių, virsta rūpinimusi *kitais* – lietuviais („stengiasi įrodyti, kad, prieš įvedant krikščionybę, lietuviai turėjo aukštą kultūrą, kad ji nebuvo barbarų tauta“) ir Lietuva („sistemiškai siekė Lietuvai geresnių dienų“).

P. Naujokaičio vadovėlyje *Lietuvių literatūra* išryškintas J. Basanavičiaus visuomeniškumas, kurio tikslas „jungti visus susipratusius lietuvius į vieną bendrą darbą tautos gerovei“, taip pat – lietuvių kilmės paieškos, mokslinis lietuvių tautosakos tyrimo darbas, publicistika įvairiais lietuvių tautos klausimais⁴⁷³.

Kitas pamatinių tekstų branduoliui priskirtinas kūrinys, kurį siekta įtvirtinti vaiko sąmonėje nuo pirmųjų pradinės mokyklos klasių, – V. Kudirkos „Tautiška giesmė“. Himnas buvo kartojamas pradinės mokyklos vadovėliuose (*Aušrelė*, 1 sk., p. 131 ir p. 58; 2 sk., p. 97 – šiame vadovėlyje himnas pateikiamas kartu su pasakojimu „Mūsų tėvynė“, kuriame išaiškinamos sąvokos *gimtinė, gimtasis kraštas, tėvynė*) ir tekstų rinkiniuose (*Lietuvos balsai*, p. 2), kaip pirmas tekstas didžiosiomis raidėmis buvo įrašytas vyresnėms klasėms skirtoje skaitinių knygoje *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai*⁴⁷⁴, nors autorius ir nenurodytas.

Palyginus vadovėlio *Aušrelė*, 1 kl. 1948 m. leidimą su 1943 m. leidimu, pastebėta, kad 1943 m. leidime himno teksto išvis nėra, o 1948 m. leidime jis įvedamas du kartus: supažindinant su raide *h* ir dviraide *ch* (p. 58), taip pat – vadovėlio pabaigoje (p. 131). Kitaip nei 1943 m. leidime, supažindinant su *h* ir *ch* cituojama ne vaikų dainelė, o paskutinis himno posmas: himną gieda pasakojimo veikėjai vaikai, himną jiems giedoti patinka. Tai, kad DP laikotarpiu perleistame vadovėlyje atsiranda V. Kudirkos „Tautiška giesmė“, leidžia daryti prielaidą, kad lietuvių karo pabėgėlių bendruomenei himnas, netekus savos valstybės, buvo labai svarbus tekstas, su kuriuo, kaip palydinčiu, siekta įtraukti į skaitymo patirtis, pradėti pažinti su lietuvių literatūra ir su valstybės istorija.

Tyrimui prieinamose DP laikotarpiu parengtose lietuvių literatūros istorijose visas himno tekstas nebuvo pateikiamas. P. Janutienė jį tik įvardijo

⁴⁷³ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 88–89.

⁴⁷⁴ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. [5].

greta kitų V. Kudirkos eilėraščių⁴⁷⁵. P. Naujokaitis itin glaustai interpretavo apžvelgdamas V. Kudirkos lyriką⁴⁷⁶: literatūrologas vartojo sąvoką „tautinis himnas“, pavadinimui citavo pirmąjį teksto eilutę, pabrėžė laikotarpio ideologiją sintetinantį teksto pobūdį, išskirdamas du esminius teksto konceptus – romantinį idealizmą (stiprybė iš praeities) ir pozityvistinį realizmą (aktyvus veikimas tėvynės naudai ir žmonių gerovei). Vadovėlyje *Aušrelė: IV pradinės mokyklos skyriui* himnas taip pat nebuvo skelbiamas, tačiau skaitytojas supažindintas su glausta V. Kudirkos biografija, kurioje paminėta, kad himnas priklauso žinomiausiems autoriaus raštams. Be to, su mokiniais pasidalinta pasakojimu apie himno eilučių likimą antkapiniame paminkle⁴⁷⁷. Pasakojimas papildytas V. Kudirkos atvaizdu. Svarbi pasakojimo dalis – dvi pastraipos, skirtos Kudirkos atsivertimui.

Autobiografinį pasakojimą apie atsivertimą randame ir skaitinių knygoje *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai*⁴⁷⁸. P. Janutienės ir P. Naujokaičio lietuvių literatūros istorijose V. Kudirkos atsivertimo motyvas taip pat kartojamas: Janutienės *Lietuvių literatūros konspekte* šis asmens savivokos lūžis siejamas su laikraščiu „Aušra“⁴⁷⁹, Naujokaičio vadovėlyje – su pirmuoju „Aušros“ numeriu ir dr. J. Basanavičiaus asmenybės poveikiu⁴⁸⁰.

Lietuvių savaitraščio *Žiburiai* priede *Skaitymai* V. Kudirkos „Tautiška giesmė“ nėra skelbiama, nors V. Kudirka pristatomas kaip asmenybė – pateikiama nuotrauka ir glausta biografija⁴⁸¹.

„Tautiškos giesmės“ vietos J. Masilionio vadovėlyje aptarti negalima dėl tyrimui neprieinamos antrosios vadovėlio dalies. J. Ambrazevičiaus vadovėlyje „Literatūros teorija: Poetika“ V. Kudirkos „Tautiška giesmė“, kaip ir kitais šio autoriaus poetiniais tekstais, nesiremiam.

Taigi, J. Basanavičiaus „Priekalba“ ir / arba pasakojimas apie asmenybę lietuviškos mokyklos DP stovyklose adresatui pateikiama visuose vadovėliuose ir skaitinių knygose / chrestomatijose, skirtuose mokytis nuo IV pradinės mokyklos skyriaus. V. Kudirkos „Tautiška giesmė“ į pilietinę valstybinę adresato sąmonę įtraukiama anksčiau – nuo I pradinės mokyklos skyriaus. II pradinės mokyklos skyriuje tekstas kartojamas, t. y. įtvirtinamas.

⁴⁷⁵ Petronėlė Janutienė, *op. cit.*, p. 43.

⁴⁷⁶ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, p. 110–111.

⁴⁷⁷ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 139–140. Identiškas biografinis pasakojimas ir *Tėviškėlės aidas IV skyriui*, p. 20.

⁴⁷⁸ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 125–126.

⁴⁷⁹ Petronėlė Janutienė, *op. cit.*, p. 42.

⁴⁸⁰ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, p. 105.

⁴⁸¹ *Skaitymai: savaitraščio Žiburiai priedas*, 1945, Nr. 3 (9), p. 1.

Vėliau prie jo sugrįžtama aprašomuoju būdu pristatant visą V. Kudirkos kūrybą. Ir J. Basanavičiaus, ir V. Kudirkos tekstų suvokimas papildomas pasakojimais apie asmenybes abi asmenybes per V. Kudirkos atsivertimo motyvą vieną su kita susiejant, pabrėžiant aktyvų, į darbą Lietuvai orientuotą abiejų asmenybių gyvenimą. Šitaip vadovėlių adresato sąmonėje buvo siekiama plėtoti tautos kultūrą užauginusių ryšių tinklą ir pabrėžti tokį pilietiškumą, kuris buvo aktualus valstybingumo netekusios Lietuvos akivaizdoje.

3.1.2. Lietuvos, kaip žemės, vaizdinį perduodantys tekstai

Pasak lietuvių filosofo T. Kačerausko, tautą formuoja ne tik spaudos paplitimas ir politinių kūnų konfigūracijos, bet ir tokios medijos kaip žemėlapiai⁴⁸². Žemėlapis *logos* apima ir turėtos žemės prisiminimą, ir siekį susigražinti tas žemes, kurios, būdamos egzistenciškai svarbios tautos tapatumui, sutelkia individus į kultūrinę bendriją. „Ne tik tauta ir jos herojai braižo žemėlapi, bet ir žemėlapis formuoja tautą.“⁴⁸³ Be to, žemėlapis ugdo bendruomenei priklausantį individą kaip jos atstovą ir tampa svarbiu paties individo egzistencinio tapsmo veiksmu⁴⁸⁴.

Tiriant lituanistinius vadovėlius, buvo iškelta hipotezė, kad išvietintame pokario pasaulyje perleisti tarpukario Lietuvos vadovėliai *Aušrelė* ir vyresnėms klasėms skirti tekstų rinkiniai sąmonei atvėrė galimybę įsivietinti – sukurti *būtį kur*.

Pradinei mokyklai skirtuose vadovėliuose *Aušrelė* paaiškinamos sąvokos *tėvynė* ir *gimtinė*⁴⁸⁵, *tėviškė*⁴⁸⁶, *gimtasis kraštas*⁴⁸⁷. *Tėvynės* identifikantai yra Šešupė, Nemunas, lietuvių kalba, Birutės daina, žemčiūgai, žalios rūtos, raiba gegutė (Maironis „Ten mūsų tėvynė“). *Gimtinės* ženklai – tai Nemunėlis, Šešupė, pinavijos, gimtas kiemas, savieji žmonės („Gimtinė“). *Tėviškės* – kryžius prie kelio, uosis, rugiagėlės rugiuose, bitės, peteliškės, beržynėlis, kiškis („Mano tėviškėje“).

DP laikotarpiu parengtose pradinei mokyklai skirtose skaitinių knygos *Lietuvos balsai: Vaikams, Gimtinės žiburėliai* tekstų, nusakančių sąvokų *tėvynė*, *gimtinė*, *tėviškė*, *gimtasis kraštas* turinį ir plėtojančių

⁴⁸² Tomas Kačerauskas, *op. cit.*, p. 213.

⁴⁸³ *Ibid.*, p. 215.

⁴⁸⁴ *Ibid.*, p. 211.

⁴⁸⁵ „Mūsų tėvynė“, in: Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 97; „Gimtinė“, in: Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 116; Maironis, „Ten mūsų tėvynė“, in: Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 154.

⁴⁸⁶ „Mano tėviškėje“, in: Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 170.

⁴⁸⁷ „Kodėl paukščiai rudenį išskrenda“, in: Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 19.

patriotinius motyvus, yra pastebimai daugiau nei kitų skelbiamų. Pvz., leidinyje *Lietuvos balsai: Vaikams* tokių tekstų net trylika (lentelėje jie paryškinti), kiti trys – tai pasakojimas apie pelėdą, apie gandrą ir P. Mašio „Trys vienmečiai“⁴⁸⁸. Lietuvos žemės ženklai, perduodami per poetinius tekstus, yra laukai, pievos, Nemunas, kryžiai, koplytėlės (B. Brazdžionis „Gyvajai Lietuvai“, Vytė Nemunėlis „Po tėvynės dangumi“, „Algučio miestai“, „Į tėviškėlę“⁴⁸⁹), taip pat miestai Šiauliai ir Kaunas (Vytė Nemunėlis „Algučio miestai“).

5 lentelė. *Lietuvos balsai: Vaikams* turinys

Tekstų pavadinimai	Autorius
Mano gimtinė, Gražu Lietuvoje, Į kovą	Maironis
Mielieji mūsų mažyčiai! [pratarmė – <i>J. Dz.</i>]	Kr.
Tautos Himnas	V. Kudirka
Kova su kryžiuočiais, Pilėnai	Autorius nenurodytas
Gyvajai Lietuvai	B. Brazdžionis
Po tėvynės dangumi, Algučio miestai, Į tėviškėlę, Tėvų nameliai	V. Nemunėlis
Pelėda, Gandras, Trys vienmečiai	Autorius nenurodytas
Karan išėjo vyrai	A. Miškinis
Akmenėliai	L. Žitkevičius
Priežodžiai ir patarlės, mįslės	

Viename iš skaitinių knygelės *Gimtinės žiburėliai* numerių iš devyniolikos pateikiamų tekstų aštuoniuose plėtojami patriotiniai motyvai. Lietuvos žemės ženklais šioje skaitinių knygelėje įvardijama tėvų sodyba (B. Brazdžionis „Žibėk, žėrėk, tėvynės žiburėli“, p. 3), pievos, miškai, sodelis, darželis (Vytė Nemunėlis „Tėvynės varpai“, p. 6), Nemunas, Baltijos jūra,

⁴⁸⁸ *Lietuvos balsai: Vaikams* [skaitiniai], red. G., B-nė ir Kr., 2-as leid., Wiesbaden: Giedra, 1945, p. 6, 7, 8.

⁴⁸⁹ *Ibid.*, p. 4, 5, 6.

sodybos, žalieji klevai, bijūnai darželiuose, smūtkeliai pakelėse, Vytauto Didžiojo muziejus, Nežinomojo Kareivio Kapas (J. Žilionis „Vasario 16“).

6 lentelė. *Gimtinės žiburėliai 1946.II.16* turinys

Tekstų pavadinimai	Autorius
„Žibėk, žėrėk, tėvų sodybos žiburėli“	Bernardas Brazdžionis
Mažiesiems Skaitytojams [pratarmė – <i>J. Dz.</i>]	redakcija
Tėviškei, Keturi valdovai, Debesėliams , „Per miškelį, per laukus“, Vasaros saulutė, Neklaužados: pasaka paveiksluose,	Stasys Džiugas
Tėvynės varpai, Į tėviškėlę, Algis, Dalius ir Saulutė	Vytė Nemunėlis
Vasario 16	Mokyt. J. Žilionis
Stasytė ir Algiukas	Aloyzas Baronas
Dykūnėlis	Leonas Žitkevičius
Mokslui pasibaigus (iš „Mokykla miške“)	Adolfas Holstas
Išmintingasis daržininkas, Aš moku iki 100 suskaičiuoti..., Šarada, Geometrijos pamoka	Autorius nenurodytas

DP laikotarpio skaitinių knygose / chrestomatijose, skirtose įvairioms amžiaus grupėms, paliktos žemės vaizdinį nubraižo kartojami ir nekartojami tekstai.

Kartojamų tekstų grupei priklauso grožinės ir negrožinės literatūros kūriniai: poetiniai tekstai – J. Aisčio „Peizažas“⁴⁹⁰, A. Barausko „Anykščių

⁴⁹⁰ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. [3] – pavadinimu „Lietuvoje“; Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 2, p. 62 – pavadinimu „Peizažas“.

šilelis⁴⁹¹, A. Jakšto „Palangos jūra“⁴⁹², B. Sruogos „Senovės giria“ (iš poemos „Gedimino giesmė“) ⁴⁹³, P. Vaičiaičio „Yra šalis“⁴⁹⁴, P. Vaičiūno „Šienapjūtė“⁴⁹⁵ ir keli Maironio eilėraščiai; istorinis-kultūrinis pasakojimas – skyrius „Senovės Lietuvos girios“ iš S. Daukanto „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“⁴⁹⁶.

Kartojamų tekstų gausa išsiskiria Maironio lyrika: tai eilėraščiai „Mano gimtinė“⁴⁹⁷, „Kur bėga Šešupė“⁴⁹⁸, „Trakų pilis“⁴⁹⁹, „Lietuva brangi“⁵⁰⁰, „Vakaras ant ežero Keturių kantonų“⁵⁰¹, „Oi, neverk, matušėle“⁵⁰²

⁴⁹¹ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 28–29 – skelbiama pirmosios 39 poemos eilutės; Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 85–92 – skelbiamas visas poemos tekstas; Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 144–145 – skelbiama pirmosios 26 eilutės ir šilelio garsų aprašymas.

⁴⁹² Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 13; Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 2, p. 3; *Skaitymai*, 1946, sausio 12, Nr. 2 (8), p. 3.

⁴⁹³ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 2, p. 13–14; Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1946, sausio 12, Nr. 2 (8), p. 3.

⁴⁹⁴ Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 89–90 – skelbiama pirmosios 12 eilučių; Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 209 – be paskutinių keturių eilučių „O tėviške! koks mielas kraštas, / Kurio taip netekau ūmai, – / To neišreikš nė vienas kraštas, / Tai pasakys vieni jausmai...“; Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 2, p. 4 – skelbiama pavadinimu „Lietuva“; *Skaitymai*, 1946, sausio 12, Nr. 2 (8), p. 3. p. 4 – skelbiama be paskutinių aštuonių eilučių.

⁴⁹⁵ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 2, p. 54 – eil. sudaro 10 dvieilių posmų; Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 184–185 – skelbiama 16 eilučių.

⁴⁹⁶ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 55–56; Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 177–179.

⁴⁹⁷ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 39 – skelbiama pirmieji penki posmai; *Lietuvos balsai: Vaikams*, p. 1 – skelbiama pirmieji keturi posmai; Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 138.

⁴⁹⁸ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 154 – skelbiama pavadinimu „Ten mūsų tėvynė“ pirmieji trys posmai, 18 eilučių; Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 141–142; Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 153–154.

⁴⁹⁹ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 81; Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 140; Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 156.

⁵⁰⁰ Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 102–103 – skelbiama pavadinimu „Gražu Lietuvoje“ 1, 2, 3, 5 ir 8 posmai; *Lietuvos balsai: Vaikams*, p. 3 – skelbiama pavadinimu „Gražu Lietuvoje“ 1, 2, 3, 5 ir 8 posmai; Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 151–152; *Skaitymai*, 1946, vasario 16, Nr. 7 (13), p. 2.

⁵⁰¹ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 143; Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1946, vasario 16, Nr. 7 (13), p. 2.

⁵⁰² Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 140–141; Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 158; *Skaitymai*, 1946, Nr. 3 (9), p. 2–3.

(kai kur skelbiama pavadinimu „Senovės daina“). Pastebėtina, kad Maironis yra vienintelis vardas, kurio tekstai skelbiami visuose DP laikotarpiu parengtuose ir išleistuose arba perleistuose tekstų rinkiniuose, skirtuose literatūros mokymui mokykloje, išskyrus vadovėlį *Aušrelė: Elementorius*. Maironio poezijos tekstų gausu ir vadovėlius pakeitusioje periodikoje: pvz., savaitraščio *Žiburiai* priede *Skaitymai* buvo paskelbta poema „Jaunoji Lietuva“, eil. „Senovės daina“ („Oi, neverk, matušėle“), „Vilnius“, „Eina garsas“, „Lietuva brangi“, „Pavasaris“, „Mergaitė“, „Miškas užia“, „Kur bėga Šešupė“, „Malda“, baladės „Čičinskas“, „Jūratė ir Kastytis“⁵⁰³. Maironio tekstų buvo galima rasti daugiau nei pusėje visų *Skaitymų* numerių.

Kartojamų Lietuvos žemės vaizdinį perduodančių tekstų bibliografijos analizė leidžia daryti išvadą, kad tekstai buvo skelbiami pradinei mokyklai skirtame vadovėlyje *Aušrelė* (II, III, IV skyriams), chrestomatijose *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai* (I, II dalys), *Naujieji skaitymai, Lietuvos balsai: Vaikams*. Be to, visi kartojami tekstai, išskyrus ištrauką iš B. Sruogos poemos „Giesmė apie Gediminą“, kūrė skaitančiųjų bendriją, kuriai priklausė ir tie, kurie tik pradėjo skaityti, ir tie, kurie jau turėjo įgiję pakankamai literatūrinės patirties: visi su viena išimtimi skelbiami vadovėlyje *Aušrelė* ir įtraukiami į chrestomatijas *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai* (I, II dalys), *Naujieji skaitymai*, skirtas vyresnėms klasėms (žr. 2 priedą *Autorių ir tekstų sąvadas*).

Lietuvos žemės vaizdinį perduodantys pasikartojantys poetiniai tekstai braižo kontūrus erdvėje, suteikia žemei tūrio, garsų, pripildo daiktų – atkuria Lietuvą pirmiausia iš reginio.

Lietuvos žemės vaizdinį perduodantys pasikartojantys grožinės literatūros kūriniai skaitytojui įvardija gimtosios žemės vietovardžius (*Lietuva* – J. Aistis „Peizažas“, P. Vaičaitis „Yra šalis“, Maironis „Lietuva brangi“, „Kur bėga Šešupė“; B. Sruoga „Senovės giria“; *Anykščiai* – A. Baranauskas „Anykščių šilelis“; *Palanga* – A. Jakštas „Palangos jūra“; *Vilnius* – B. Sruoga „Senovės giria“, Maironis „Kur bėga Šešupė“, „Oi, neverk, matušėle“; *Trakai* – Maironis „Trakų pilis“), vandenvardžius (*Neris* – B. Sruoga „Senovės giria“; *Nemunas* – Maironis „Mano gimtinė“, „Kur bėga Šešupė“ (IV skyriaus vadovėlyje *Aušrelė* Nemuno, kaip išskirtinės Lietuvos upės, motyvas įtvirtinamas ir nekartojamu poetiniu tekstu – F. Kiršos eil. „Vingusis Nemunėlis“ (p. 130). Visi eilėraščio posmai baigiami eilute „Nėr tokio kaip tu.“), „Oi, neverk, matušėle“; *Šešupė* – Maironis „Kur bėga Šešupė“; *Dubysa* – Maironis „Lietuva brangi“, „Vakaras ant ežero Keturių Kantonų“; *Nevėžis* – Maironis „Lietuva brangi“; jūra – A. Jakštas „Palangos jūra“), svarbius

⁵⁰³ *Skaitymai*, 1945–1946, Nr. 3 (9)–Nr. 15 (21), Nr. 17 (23), Nr. 19 (25), Nr. 22 (28).

praeities vardus (*Birutė* – A. Jakštas „Palangos jūra“, Maironis „Kur bėga Šešupė“; *Gediminas* – B. Sruoga „Senovės giria“; *Vytautas* – Maironis „Trakų pilis“, „Kur bėga Šešupė“, „Oi, neverk, matušėle“) ir svarbių istorinių įvykių vietas (Žalgiris – Maironis „Kur bėga Šešupė“). Pavadinimai – vietovardžiai ir vandenvardžiai – tampa ženklais, iš kurių skaitytojo sąmonėje suformuojamas vaizdinys, pasakantis, kur žemė yra, kas ją sudaro, – iš ko ji atpažįstama.

Regėjimo lauke atsiranda ne tik konkrečios, pavadintos, vietos, bet ir gamtos kūriniai, žmogaus gyvenimo ženklai, charakteringi daiktai.

Pasikartojančiuose tekstuose gamtos kūriniai-ženklai yra: *miškas, šilas, giria* (J. Aistis „Peizažas“, A. Baranauskas „Anykščių šilelis“, S. Daukantas „Senovės Lietuvos girios“, B. Sruoga „Senovės giria“, P. Vaičaitis „Yra šalis“, Maironis „Mano gimtinė“, „Lietuva brangi“, P. Vaičiūnas „Šienapjūtė“) arba net sukonkretinami *atskiri medžiai – berželiai, klevai, liepos* (J. Aistis „Peizažas“); *laukas, pieva, lanka* (J. Aistis „Peizažas“, Maironis „Mano gimtinė“, „Lietuva brangi“, P. Vaičiūnas „Šienapjūtė“); *slėniai* (Maironis „Lietuva brangi“); *kalnai* (Maironis „Mano gimtinė“, „Lietuva brangi“); taip pat upės – be tikriniais daiktavardžiais įvardytų, tai ir tiesiog *upės* (P. Vaičaitis „Yra šalis“); *Lietuvos dangus* (J. Aistis „Peizažas“, Maironis „Lietuva brangi“); *kelias, keliai* (J. Aistis „Peizažas“, Maironis „Trakų pilis“).

Išvardytieji gamtos kūriniai-ženklai erdvei suteikia du matmenis – horizontalę ir vertikale. Erdvė tampa ne tik atpažįstama, bet ir pamatuojama, ji pripildoma turinių, t. y. įgyja apčiuopiamą tūrį.

Žmogaus gyvenimo, jo kuriančio veikimo ženklai aptariamuose eilėraščiuose yra tokie: vieni dabartį saisto su praeitimi – *pilyis* (Maironis „Mano gimtinė“, „Trakų pilis“), *kapai* (Maironis „Mano gimtinė“, „Lietuva brangi“, „Kur bėga Šešupė“); kiti atspindi dabarties gyvenseną – *kaimas, sodžius* (J. Aistis „Peizažas“, Maironis „Lietuva brangi“, „Kur bėga Šešupė“), *sodyba* (Maironis „Kur bėga Šešupė“), *dvaras* (Maironis „Lietuva brangi“), *sodas* (Maironis „Lietuva brangi“, „Kur bėga Šešupė“), *bažnyčios* (Maironis „Lietuva brangi“), *rūmai, bokštai, gėlynai* (B. Sruoga „Senovės giria“), *žemčiūgai, jurginai, rūtos* (Maironis „Vakaras ant ežero Keturių kantonų“).

Vertikalę ir horizontalę papildo praeities ir dabarties, gyvųjų ir mirusiųjų, kasdienos ir šventumo / grožio patyrimo sąryšingumas.

Pasikartojančiuose poetiniuose tekstuose, be Lietuvos žemės vaizdinį perduodančių erdvės ženklų, minimi ir daiktai. Kasdienos daiktų grupei priskirtini tie, kuriuos sukūrė žmogaus rankos. J. Aisčio eilėraštyje „Peizažas“ tai *žirgeliai, svirtis, kryžius*. Lietuvos erdvė per šiuos minimus daiktus įgyja vertikale, kadangi daiktai susieja žmogaus gyvenimą su Dangaus ir Požemio

sferomis: *žirgeliai* ir kryžius įkūnija simbolines Gyvybės Medžio reikšmes, *svirtimi* pasiekiamas gyvybės šaltinis vanduo. Be kasdienos daiktų, minimi ir gamtos kūriniai-daiktai, turintys lietuviškumo reikšmę. A. Jakšto eilėraštyje „Palangos jūra“ lietuviškumo reikšmę per sąsają su vieta (Palanga) ir Lietuvos istorijos asmenybe (Birutė) įgyja *gintaras*: „Visados kaip deivės, / šaunios ir linksmutės, / tik pravirkst' išvydę / tėviškę Birutės. // Laš' jau ašarėlės / gelsvu gintarėliu; mat, ir joms pagailo / brolių žemaitėlių.“ Gintaras reprezentuoja lietuvę moterį („Gelsvi marių gintarėliai / Jo sesutės kaklą puoš.“), tampa žmogaus laimės metafora („Mirga marių gintarėliai / Baltijos giliam dugne / Ir sapnuose jauno žvejo / Šviečia saule auksine.“)⁵⁰⁴

Per pasikartojančius tekstus sąmonės žemėlapiui žodžiu perduodamas keliasluoksnis Lietuvos žemės vaizdas: vieną sluoksnį sudaro ženklai, įvardijantys, kur toji žemė yra; kitam sluoksniui priskirtinos vietos, nusakančios, kur toje žemėje yra jos žmonės; trečiam sluoksniui priklauso žmogaus kasdienos daiktai. Pastarųjų randama tik dviejuose pasikartojančiuose tekstuose – J. Aisčio eilėraštyje „Peizažas“ ir A. Jakšto eilėraštyje „Palangos jūra“. Iš to galima daryti dalinę išvadą, kad sąmoninga lietuviybė visų pirma buvo siejama su žmogaus susisaistymu su žeme: per ryšį su žeme nusakomi santykiai tarp savos žemės ir pasaulio, tarp savos žemės ir žmogaus.

Penkis šiai grupei priskirtus kartojamus tekstus sieja estetinis patyrimas, apibendrinamas sąvokomis *graži / gražiausia, gražu*:

„Buvo *Lietuva*⁵⁰⁵ tada, / <...> / Neaprėpiamai plati, / *Neapsakomai graži!*“ (B. Sruoga „Senovės giria“);

„*Kur tik žiūri, vis gražu*: žalia, liekna, gryna!“ (A. Baranauskas „Anykščių šilelis“);

„*Gražu, gražu mūs Lietuvoj...*“ (P. Vaičaitis „Yra šalis“);

„Tai mūsų tėvynė, *graži Lietuva*“ (Lk; Ns), „ten mūsų tėvynė, *graži Lietuva*“ (II sk.); „mums mūsų tėvynė *graži visados*“ (II sk.), „Mums savo tėvynė *graži visados*“ (Lk; Ns); „Tu *graziausia*, maloniausia, *Lietuva-motute!*“ „tu *graziausia*, maloniausia, *Lietuva motute*“ (II sk.) „Tu *graziausia*, maloniausia, *Lietuva motute!*“ (Lk) (Maironis „Kur bėga Šešupė“);

⁵⁰⁴ Vytė Nemunėlis, „Gintarėliai“, p. 16; K. Boruta „Baltija“, p. 15, „Pajūryje“ (Aliukas, p. 17).

⁵⁰⁵ Čia ir kitur pasviruoju šriftu išskirta šio darbo autorės – J. Dz.

„*Graži tu, mano brangi tėvyne, / Šalis, kur miega kapuos didvyriai: / Graži tu savo dangaus mėlyne! / Brangi: tiek vargo, kančių prityrei*“ (Maironis „Lietuva brangi“).

Iš Lietuvos vaizdo išgyvenimo patiriamas ne tik apibendrinantis *gražu*, bet ir *gera* (J. Aistis „Peizažas“). Sąmonės *būtis kur* išreiškiama vietininku *Lietuvoj* ir susiejama su jausmine patirtimi. Asmens buvimo *Lietuvoj* jausena apibendrinama sąvoka *gera* – jai priskiriamas gyvenimas, mirtis ir prasmingas veikimas: „Gera čia gyvent ir mirti... / Gera dirbt čia, Lietuvoj...“⁵⁰⁶ *Būtis kur* atveria jausenų amplitudę: *gera* papildo *laimė* ir *liūdesys* („Šlama liepos tokia laime, / tokiu liūdesiu savu.“) Vadinasi, buvimas savoje erdvėje individui suteikia erdvę visam įmanomam žmogaus gyvenimo universumui – pradžiai, gyvenimui ir pabaigai.

Tarp kartojamų tai vienintelis tekstas, kuriame *gražu* papildoma *gera*. Kur kas platesnė kita reikšminių žodžių grupė, estetinį patyrimą *gražu* išplečianti emociiniu patyrimu, kuris nusakomas sąvokomis *miela, mylima, maloniausia, brangi / brangiausia*:

„Ar laiminga, ar varguose, visados *tu miela* / Atminimais taip turtinga ir *brangi kaip siela!*“ (Maironis „Kur bėga Šešupė“) (Ns, Lk);

„Apsaugok, Aukščiausias, tą *mylimą šalį*“ (Maironis „Kur bėga Šešupė“) (Ns, Lk);

„Tu *gražiausia, maloniausia, Lietuva-matute!*“ (Maironis „Kur bėga Šešupė“) (Ns, Lk);

„*Graži tu, mano brangi tėvyne*“, „*Brangi: tiek vargo kančių prityrei*“ (Maironis „Lietuva brangi“), „*Neapleisk, Aukščiausias, mūsų ir brangios tėvynės*“ (Maironis „Kur bėga Šešupė“) (Ns, Lk);

„Tu mūsų *brangiausia* prabočių šalis!“ (Maironis „Kur bėga Šešupė“) (Ns, Lk).

Estetinis ir emociinis Lietuvos vaizdo išgyvenimas eilėraščio žmogų susaisto su žeme – kuria jo asmeninę tapatybę – ir įrašo į tos žemės *mes* bendruomenę – kuria kolektyvinę jo tapatybę. Kartojamuose tekstuose Lietuva / tėvynė / šalis / gimtinė yra ir *mano*, ir *mūs* / *mūsų*. P. Vaičiaičio eilėraštyje „Yra šalis“ asmeninio įvardžio *aš* daugiskaitos forma *mūs*[ų] vartojama 1 kartą: „*Gražu, gražu mūs Lietuvoj...*“. Maironio eilėraštyje „Kur

⁵⁰⁶ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. [3] – pavadinimu „Lietuvoje“; Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 2, p. 62 – pavadinimu „Peizažas“, šiame leidinyje „dirbt“ keičiama į „vargt“.

bėga Šešupė“ įvairios asmeninio įvardžio *aš* daugiskaitos formos iš viso kartojamos 14 kartų:

mes – 1 kartą – „*Mes* tavo [Aukščiausiojo – *J. Dz.*] <...> vaikai“;

mūsų – 10 kartų – „Tai *mūsų* tėvynė, graži Lietuva“, „Bėkit, bėkit, *mūsų* upės, <...> / Ir skambėkit, *mūsų* dainos <...>“, „*mūsų* sesučių dabina kasas“, „*mūsų* sodybas keleivis atras“, „Tu *mūsų* brangiausia prabočių šalis / Čia prakaitu *mūsų* aplaistyta žemė“, „Čia *mūsų* tėvynė ir buvo, ir bus“, „Kur *mūsų* sodybos, kur bočių kapai“, „Neapleisk, Aukščiausias, *mūsų* ir brangios tėvynės“;

mums – 2 kartus – „*mums* savo tėvynė graži visados“, „ar šviečia *mums* saulė, ar orai aptemę“;

mus – 1 kartą – „Čia, kur Vytautas Didysis *mus* ir Vilnių gynė“.

Maironio eilėraštyje „Lietuva brangi“ *mūsų* pavartota 1 kartą („Jie [dvarai] *mūsų* širdis mažai ką riša“), *mano* – 2 kartus („Graži tu, *mano* brangi tėvyne“).

Maironio eilėraštyje „Mano gimtinė“ *mano* įrašyta tik pavadinime, tačiau asmeninė *aš* istorija kuriama tautos laisvės istorijos ir susitapatinimo su *mes* fone. *Mes* reprezentuoja broliai vargdieniai: jų dejonės ir dūmos, kaip ir močiutės rauda, girių užimas, apleistos pilys, milžinų kapai, augina eilėraščio žmogų ir tampa jo savastimi: „Ten užaugau, iškentėjau / Aš kančias visas / Ir pamėgau, pamylėjau / Vargdienių dūmas.“

Maironio eilėraštyje „Trakų pilis“ *aš* ir *mes* santykis įgyja pusiausvyrą: „Pilis! <...> / Ir tiek *mums* davei milžinų!“, „Kiek primenat jūs [pilies sienos] *man* brangiausių laikų“, „Laikai brangiausi! Ar *mums* dar sugrįšite!“, „*Man* verkė iš skausmo širdis“. Eilėraščio žmogus turi asmeninį santykį su praeitimi ir dabartimi, tačiau tuo pat metu tas santykis nusakomas kolektyvinės tapatybės kontekste: nuo *man* pereinama prie *mums*.

Kartojamuose tekstuose eilėraščio žmogus santykį su Lietuva / tėvyne / šalimi / Lietuva-matute mezga per tapatinimąsi su kolektyviniu *mes*. Kartojamuose Maironio eilėraščio *mes* visas savo intencijas nukreipia į *tu*: „Tu gražiausia, maloniausia, Lietuva-matute!“, „Tu mūsų brangiausia prabočių šalis“, „Ar laiminga, ar varguose, visados *tu* miela“ (Maironis „Kur bėga Šešupė“), „Graži *tu*, mano brangi tėvyne, / <...> /, Graži *tu* savo dangaus mėlyne“, „Kaip puikūs *tavo* dvarai, tėvyne“, „Bažnyčios *tavo* ne tiek gražybe, / Ne dailės turtais, ne auksu žiba“, „Graži *tu*, mano brangi tėvyne, <...> / Ne veltui bočiai *tave* taip gynė“ (Maironis „Lietuva brangi“).

Savos žemės regėjimas veda į grožio išgyvenimą ir emocijų susisaistymą, o tai laikytina sąmoningos lietuviybės dedamosiomis, kurios įvedamos per kartojamus poetinius grožinės literatūros tekstus. Didžiąją

kartojamų tekstų dalį, kuriais sąmonės žemėlapyje sukuriamas ar atkuriamas Lietuvos žemėlapis, sudaro Maironio eilėraščiai.

Lietuvos žemės vaizdinį perduodantis kartojamas istorinis pasakojimas – tai skyrius „Senovės Lietuvos girios“ iš S. Daukanto „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“⁵⁰⁷. Pasakojimas, kaip svarbų Lietuvos žemės vaizdo elementą, įveda neįžengiamas girias.

Adresato sąmonės žemėlapyje pažymimos svarbiausios tėvynės vietos – Lietuvos miestai ir miesteliai, kalnai ir pilys, vandenys ir kt. – atsiskleidžia ir nekartojamuose grožiniuose tekstuose.

Ketvirtojo skyriaus vadovėlyje *Aušrelė* Lietuvos žemės vaizdinį, be kartojamų tekstų (pvz., J. Kuosu-Aleksandriškis „Lietuvoje“⁵⁰⁸), perduoda ir Maironio eilėraštis „Šatrijos kalnas“⁵⁰⁹. Maironio tekstas vadovėlio adresatui brėžia judėjimo trajektoriją („į Žarėnus miškais nuo Šiaulių“, pro Luokę), jį sustabdo žvilgsniui atverdamas vaizdo nuo Šatrijos kalno perspektyvą ir leisdamas tam žvilgsniui plačiai paklajoti. Adresatui siunčiama žinia, kad savas kraštas patiriamas – juo judama kaip kūnu, po jį žvalgomasi. Savą kraštą patirti svarbu, todėl kartojama: „Nepamiršk sustabdyti arklių / Ir į kalną užlipti aukščiausį.“ Nesitikima pasyvaus adresato: stabelėjimas ant kalno aukščiausio yra tam, kad būtų galima pasiekti absoliutų intensyvumą patiriant savą kraštą akimis. Iš patiriamo intensyvumo gimsta kūryba – savas kraštas yra pakankamas, kad įkvėptų kurti: „Atsikvėpęs giliai krūtine / kai nuo kalno pažvelgsi aplinkui, / tai tik plunksna rašyt auksine / tepitiks Lietuvos giesmininkui!“ Regimas vaizdas subjekto sąmonėje diferencijuojamas: vienus regimus objektus sąmonė atpažįsta ir pavadina, kitus nusako apibendrintai: pavadintiesiems priklauso *Žarėnai, Šiauliai, Luokė, Šatrijos kalnas, Plungės miškai, Žemaičių šalis, Varniai, Telšiai*; nusakytiesiems apibendrintai – *kryžkeliai, sodžiai, laukai, miškai*. Panašia klajojančio ir aprėpiančio žvilgsnio perspektyvą atveria ir DP vadovėliuose kartojamas tekstas – J. Aisčio „Lietuvoje“. Nuo Maironio eilėraščio jis visų skiriasi tuo, kad Lietuvos kraštovaizdžio ženklais tampa abstraktūs objektai, nusakyti bendriniais daiktavardžiais. Lietuva atpažįstama iš kelių pasirinktų objektų, garsų ir jausenų dermės. Kaip ir Maironio tekste, tai *laukas / laukai, kelias / kryžkeliai, kaimas / sodžiai, šilo juosta / miškai*. Be to, dar *pieva* ir *kryžius*. Iš garsų išskirtina „graži, graudi daina“, „šunies balsas prietemyj“, liepų ir klevų šlamėjimas, svirties krykštimas. Iš jausenų – gerumas, graudulys, laimė,

⁵⁰⁷ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 55–56; Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 177–179; *Skaitymai*, 1945, gruodžio 1, Nr. 3, p.

⁵⁰⁸ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 3.

⁵⁰⁹ *Ibid.*, p. 22.

liūdesys. Eilėraščiai „Šatrijos kalnas“ ir „Lietuvoje“ apibrėžia savą erdvę kaip tūrį, kuris įgyja reikšmę ir tampa prasmingas, kai per patyrimą pripildomas atpažįstamų objektų: erdvės yra tiek, kiek aprėpia akis, gali priimti klausą ir išjausti širdis. Ketvirtojo skyriaus vadovėlyje *Aušrelė* skelbiamas A. Miškinio eil. „Vieškeliais“ (p. 138) į Lietuvos žemės vaizdinį dar įtraukia tokius erdvės ženklus: *vieškeliai, padangės, arimai, gojai, kiemai, takai, smūtkeliai, kryžiai, gėlių darželiai*.

Per nekartojamus tekstus Lietuvos kalnų žemėlapiui prisikiriamas ne tik Šatrijos, bet ir Birutės kalnas. G. Petkevičaitės-Bitės pasakojime „Birutės kalnas“⁵¹⁰ plėtojamas tautos mylimos vietos konceptas: paaiškinama, kad vieta tampa tautos mylima, kai vietos istorija atkartoja tautos istoriją (vieta visada buvusi tautos žmonių ir su tautos žmonėmis), kai ji tautą telkia, o tautos žmogui atveria metafizines erdves („Į dangų bekylą nuo aukuro dūmai traukė mintis peržengti paprastas matomasias ribas...“) ir įgalina jį kurti. Kalnas palaiko kartas jungiantį meilės ryšį, tai unikali vieta, kurią iš kitų išskiria meilė išgyvenimas. Įdomu tai, kad ketvirtojo skyriaus mokinio sąmonę šis tekstas provokuoja atpažinti netiesiogiai įvardytus Lietuvos kultūros istorijos tarpsnius. Pvz., senojo tikėjimo laikas susiejamas su panteistine pasaulėjauta:

„Jau senų senovėje žaliuojančių pušų paunksnėj susirinkdavo čia gamtos garbintojai. Čia jie guosdavosi dievams, rūsčioms dienoms užėjus; čia meldavosi, kad užderėtų javai; čia, į kovą eidami, meldavo palaiminimo savo ginklams. <...> Vaidilučių giesmės plaukė, susiliedamos išvien su pušyno gaudesiu.“

Krikščioniškasis laikotarpis pristatomas pabrėžiant praeities žmonių kūrybiškumą:

„Ilgainiui, senovės aukurams užgesus, vaidilučių giesmėms nutilus, vėl atranda žmonės tėvų mylėtąjį kalnelį. Gyslotomis, nuo darbo suskeldėjusiomis rankomis rita jie ant pat viršaus plytas, rąstus ir akmenis ir stato namus Tam, Kurs pagailėjo šio pasaulio mažųjų, Savo įsakymais sulygino visus ir visus lygiai pamilo...“

Nekartojami, kaip ir kartojami tekstai, prie Lietuvos atpažinimo ženklų priskiria *pilis*. Tekstuose, kuriuose kaip savo žemės ženklas įvardyta pilis, yra pateikiamas argumentas, kuo pilis žemei svarbi: Vilniaus pilis gina

⁵¹⁰ *Ibid.*, p. 14.

krašto laisvę ir garbę⁵¹¹, Merkinės – gina ir saugo⁵¹². Taip per žemės ženklus adresatui perduodamos bendruomenei svarbios idėjos – laisvė, garbė.

Nekartojami, kaip ir kartojami poetiniai tekstai, skelbiami vadovėlyje *Aušrelė: IV pradinės mokyklos skyriui*, suformuoja Lietuvos vandenų žemėlapi, kuriam priklauso: *Baltijos jūra* (K. Boruta „Baltija“), *Nemunas* (S. Zobarskas „Pasakyki“, F. Kirša „Vingusis Nemunėlis“)⁵¹³.

Kaip ir pilys, taip ir Lietuvos vandenys tautos žmogui įkūnija svarbias idėjas. Vandenys ne tik globoja, bet ir atveria subjekto sąmonę laisvės ir kovos už laisvę patirčiai. V. Mykolaičio-Putino eilėraštyje „Lietuvio giesmė“⁵¹⁴ įvardijama, kad iš jūros meilės kyla laisvės noras.

Literatūriniais tekstais perduodamas Lietuvos vaizdas turi kintantį mastelį. Subjektui įvardijamos ir upės, ir upelės (pvz., Stangės upelė). Tokia daugiamatė perspektyva suartina didelį ir mažą, parodo savos žemės objektų sąryšingumą ir įvairovę:

„Tik Stangės upelė, bėgdama aplinkui į kalną giliais grioviais perkasais, be pertraukos kalbėjo senai piliai [Merkinės piliai – J. Dz.], ką ji mačiusi, ką girdėjusi tamsiose giriose, žaliuose pievose ir giliuose ežeruose... Daugel slėpinių pasakojo piliai, kurių nematė ir nematys žmogaus akis, kurių negirdėjo ir negirdės žmogaus ausis. Klausė sena pilis sraunios upelės kalbų, kaip klauso rimtas vyras mažo vaiko ar jaunos mergelės kalbos. Klausė ir lyg dairėsi, ar nematyti kur toli kryžiuočių, ar gal kiti priešininkai, mūsų tėvų šalies nedraugai, kur skina plačius skynimus, darydamies, taisydamies kelią per girių tankumynus į Dainavos šalį.“⁵¹⁵

Vyresnėms klasėms skirtoje skaitinių knygoje *Naujieji skaitymai: I klasei* Lietuvos žemės vaizdinį perduoda ir ištraukos iš M. Valančiaus kūrinių „Vaikų knygelė“, „Paaugusių žmonių knygelė“, „Palangos Juzė“⁵¹⁶. Lietuvos vietovardžiai – *Salantų parapija*, *Darbėnų parapija*, *Lazdininkų soda*, *Subačiaus miestelis*, *Daujėnai*, *Viešintų parapija*, *Palangos miestelis* ir kt. – šių kūrinių ištraukose ne tik nusakė personažų judėjimo kryptis ar juos įvietino, bet ir galėjo veikti kaip atpažįstami savos erdvės ženklai. Tas pats pasakytina ir apie šiame rinkinyje skelbiamus Maironio eilėraščius, kuriais įtvirtinami tokie Lietuvos, kaip žemės, ženklai: *Nemunas* („Aš norėčiau

⁵¹¹ Vaižgantas, „Vilniaus pilies pasaka“, in: Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 40.

⁵¹² Vincas Krėvė, „Merkinės pilis“, in: Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 89.

⁵¹³ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 15, 23, 130.

⁵¹⁴ *Ibid.*, p. 17.

⁵¹⁵ Vincas Krėvė, „Merkinės pilis“, in: *Ibid.*, p. 89.

⁵¹⁶ Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 65–89.

prikelti“, „Milžinų kapai“), *miškas, giria, laukai* („Miškas ūžia“, „Milžinų kapai“), *Kaunas* („Milžinų kapai“)⁵¹⁷.

Jau DP stovyklų laikotarpiu parengta chrestomatija *Lietuvoje keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai* unikali Lietuvos, kaip žemės, vaizdinį ir Lietuvos žmogaus santykį su savo žeme atkuriančių poetinių tekstų sutelktimi. Paliktos tėvynės tematika šiame tekstų rinkinyje plėtojama dalijantis J. Baltrušaičio, A. Baranausko, Maironio, A. Mickevičiaus, V. Mykolaičio-Putino, S. Stanevičiaus⁵¹⁸; J. Augustaitytės-Vaičiūnienės, K. Bradūno, B. Brazdžionio, K. Inčiūros, F. Kiršos, J. Kuosos Aleksandriškio, P. Orintaitės, B. Rutkūno, P. Vaičiūno⁵¹⁹ lyrikos pavyzdžiais.

Lietuvos, kaip žemės, vaizdinį, perduodamą minėtų poetų lyrika, sudaro:

vandenys – *Nemunas* (J. Augustaitytė-Vaičiūnienė „Naktis ant Nemuno“, J. Baltrušaitis „Nemunas“, B. Brazdžionis „Kauno katedra“, „Šiaurės pašvaistė“, „Mano protėvių žemė“, „Atminimų miestas“, Maironis „Jau niekas tavęs“, „Jaunoji Lietuva“, S. Stanevičius „Arklys ir lokys“), *Baltija* (J. Augustaitytė-Vaičiūnienė „Naktis ant Nemuno“, „Nuotaika“, B. Brazdžionis „Mano protėvių žemė“, Maironis „Nuo Birutės kalno“), *Dubysa* (B. Brazdžionis „Aš čia – gyva“, „Po sunkių valandų“, Maironis „Už Raseinių“, „Jaunoji Lietuva“), *Neris* (B. Brazdžionis „Atminimų miestas“), *upės* (B. Rutkūnas „Meilė“, *Šventoji* (A. Baranauskas „Dainu dainelė“), Nevėžis (S. Stanevičius „Arklys ir lokys“);

miestai ir miesteliai – *Alytus, Seredžius* (J. Baltrušaitis „Nemunas“), *Anykščiai, Utena* (A. Baranauskas „Sudiev, Lietuva“, A. Baranauskas „Dainu dainelė“), *Vilnius* (K. Bradūnas „Vilniaus varpai“, V. Mykolaitis-Putinas „Vilniuje“, Maironis „Kęstučio mirtis“, prologas), *Pravieniškiai, Zarasai, Panevėžys, Rainiai* (B. Brazdžionis „De profundis“), *Kaunas* (B. Brazdžionis „Atminimų miestas“), *Raseiniai* (Maironis „Už Raseinių“, „Raseinių Magdė“), *Kražiai, Šiauliai, Kretinga* (Maironis „Raseinių Magdė“), *Raudondvaris* (S. Stanevičius „Arklys ir lokys“);

namai – *sodyba* ((J. Augustaitytė-Vaičiūnienė „Naktis ant Nemuno“, K. Bradūnas „Svetimoji duona“, B. Brazdžionis „Mažoji motina“, K. Inčiūra „Tėviškė“), *pirkia* (B. Brazdžionis „Aš čia – gyva“, „Kur tą vėlų rudenį eini...“), *sodas* ((J. Augustaitytė-Vaičiūnienė „Naktis ant Nemuno“, B.

⁵¹⁷ *Ibid.*, p. 153, 155, 157.

⁵¹⁸ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 66–69, 80–82, 85–95, 113–115, 137–144, 150–159.

⁵¹⁹ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 2, p. 24–36, 52, 53, 55, 61–69, 89–97, 124–126, 144, 146–147.

Brazdžionis „Mažoji motina“), *tėvų namai* (F. Kirša „Aš palikau“), *sodžius* (P. Orintaitė „Pilkas vyturėlis“);

žemė (B. Brazdžionis „Aš čia – gyva“) ir *žemės – Aukštaičiai, Žemaičiai, Dzūkai* (B. Brazdžionis „De profundis“), *laukai* (B. Brazdžionis „Mano protėvių žemė“, K. Inčiūra „Tėviškė“), *pievos* (K. Inčiūra „Tėviškė“), *kalnai ir kalneliai* (A. Baranauskas „Dainu dainelė“), *Birutės kalnas* (Maironis „Nuo Birutės kalno“);

daiktai-žmogaus rankų kūriniai – *kryžius* (B. Brazdžionis „Kur tą vėlų rudenį eini...“, K. Inčiūra „Tėviškė“, A. Miškinis „Lietuva!“, F. Kirša „Aš palikau“), *koplytėlė* (K. Inčiūra „Tėviškė“), *Kauno katedra* (B. Brazdžionis „Kauno katedra“), *Laisvės alėja, Maironio namai, Prisikėlimo bažnyčia, Karo muziejus* (B. Brazdžionis „Atminimų miestas“);

daiktai-žmogaus dvasios kūriniai – *dainos ir pasakos* (B. Rutkūnas „Meilė“, A. Miškinis „Lietuva!“);

daiktai-žmogaus gyvenimo ir tautos praeities liudytojai – *sentėvių kapai* (B. Brazdžionis „Kur tą vėlų rudenį eini...“), *pilyis* (B. Brazdžionis „Mano protėvių žemė“, „Atminimų miestas“), *piliakalniai ir alkai* (B. Brazdžionis „Mano protėvių žemė“), *smėliakalniai ir piliakalniai* (A. Baranauskas „Dainu dainelė“);

daiktai-gamtos kūriniai – *gintaras* (B. Rutkūnas „Meilė“);

augmenija – *beržai* ((J. Augustaitytė-Vaičiūnienė „Naktis ant Nemuno“, B. Brazdžionis „Kur tą vėlų rudenį eini...“, A. Miškinis „Lietuva!“), *qžuolai* (B. Brazdžionis „Atminimų miestas“, A. Baranauskas „Dainu dainelė“), *miškai* (A. Baranauskas „Dainu dainelė“), *kaštonai, alyvos, levendros, ajerai* (B. Brazdžionis „Tolimas kaimas“), *ievos* (F. Kirša „Aš palikau“), *girios* (A. Mickevičius „Ponas Tadas“);

gyvūnija – paukščiai *tilvikai* ir *gandras* (B. Brazdžionis „Tolimas kaimas“), *vyturys* (P. Orintaitė „Pilkas vyturėlis“).

Būsenos, kuriomis dalijasi poetinių tekstų subjektas ir kurios kyla iš Lietuvos patyrimo, šiuose poetiniuose paliktos tėvynės tematiką plėtojančiuose tekstuose yra tokios:

ramybė, laisvė, gerumas, graudumas (J. Augustaitytė-Vaičiūnienė „Naktis ant Nemuno“), linksmumas (A. Baranauskas „Sudiev, Lietuva“);

tikėjimas, kad pasaulyje nesi vienas, esi su Lietuva, su Lietuva-motina (K. Bradūnas „Vilniaus varpai“, A. Baranauskas „Nu, Lietuva, nu Dauguva“), ir baimė likti vienam, be Lietuvos (B. Brazdžionis „Aš čia – gyva“), skausmas su Lietuva išsiskiriant (A. Baranauskas „Sudiev, Lietuva“);

ištikimybė tėvynei (B. Brazdžionis „Kur tą vėlų rudenį eini...“, V. Mykolaitis-Putinas „Tėvų šalis“);

tikėjimas tėvynės amžinumu (B. Brazdžionis „Mažoji motina“, „Mano protėvių žemė“, J. Kuosa Aleksandriškis „Lietuva“) ir tėvynės laisvė (B. Brazdžionis „De profundis“, J. Kuosa Aleksandriškis „Pakentėki“, „Tėviškės žemelė“, „Lietuva“, Maironis „Jaunimo giesmė“, „Nebeužtvenksi“);

tėvynės kančios ir skausmo išgyvenimas (B. Brazdžionis „De profundis“, V. Mykolaitis-Putinas „Amžiną atilsį“);

tėvynės ilgesys (B. Brazdžionis „Atminimų miestas“, „Po sunkių valandų“, „Mano protėvių žemė“, „Man atšalo rankos“, „Šiaurės pašvaistė“; J. Kuosa Aleksandriškis „Tėviškės žemelė“, P. Orintaitė „Pilkas vyturėlis“, B. Rutkūnas „Meilė“).

Poetiniuose tekstuose, kurie atkuria Lietuvos, kaip žemės vaizdą, ir atskleidžia Lietuvos žmogaus santykį su žeme, veikia ir svarbių Lietuvos žmonių vardai: *Antanas Baranauskas*, *Maironis*, *Adomas Jakštas*, *Motiejus Valančius* (B. Brazdžionis „Kauno katedra“), *kunigaikštienė Birutė* (Maironis „Nuo Birutės kalno“), *Gediminas*, *Vytautas Didysis*, *Palemonas*, *vyskupas Giedraitis* (Maironis „Jaunoji Lietuva“).

Atskirą Lietuvos, kaip žemės, vaizdinį perduodančių tekstų grupę sudaro pasakojimą apie Vilnių perduodantys literatūros tekstai. Vilniaus išskirtinumas nusakomas per eilėraščio žmogaus santykį su šia vieta – Vilnius yra *mūsų*, Vilnius yra subjektą aktyvinanti erdvė („Mūsų Vilnius“⁵²⁰, „Mes be Vilniaus nenurimsim“⁵²¹).

Apžvelgiant DP laikotarpiu išleistus vadovėlius ir skaitinių knygas, išryškėjo, kad, pradedant nuo II pradinės mokyklos skyriaus, nuosekliai plėtojamas pasakojimas apie Vilnių. Pirmiausia Vilnius – individus į viena telkianti vieta, sostinė – tvirtybės ir saugumo erdvė, kuriai suteikiamas amžinumo matmuo. Vadovėlyje II pradinės mokyklos skyriui perpasakojama legenda apie Vilniaus įkūrimą. Krivių krivaitis pasako kunigaikščiui: Vilnius „bus tvirtas, kaip geležis. Nors mūsų priešai puls jį, norėdami sugriauti ir suardyti, bet nieko nepadarys: jis visada stovės ir gins mūsų tėvynę nuo priešų.“⁵²² Vilniaus miesto žmonės savo galia ir protu kuria ryšį su pasauliu: pasak pasakojimo, iš šio miesto „daug garsių vyrų <...> išėjo.“⁵²³ Taigi, Vilnius pasauliui atsiverianti erdvė. Be to, Vilnius ir traukos centras, nes jam suteikiamas estetinis matmuo. Kurdamas savo lietuviškosios tapatybės

⁵²⁰ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 35–36. Taip pat – Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 22–23.

⁵²¹ Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 23.

⁵²² Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 36.

⁵²³ *Ibid.*

žemėlapių subjektas juda Vilniaus link: „Vilnius ir dabar tebestovi gražus ir didelis ir iš visų Lietuvos kampų važiuoja jo pasižiūrėti.“⁵²⁴

III pradinės mokyklos skyriui skirtame vadovėlyje *Aušrelė* Vilniaus tema išskleidžiama per Maironio eilėraščių „Vilnius“, P. Vaičiūno eilėraščių „Mes be Vilniaus nenurimsim“ ir nenurodyto autoriaus pasakojimą apie tėvelio kelionę į Vilnių „Mūsų Vilnius“⁵²⁵. Į vadovėlį įtrauktais tekstais adresatui perduodama žinia apie miestą, kuris įkūnija didingos praeities ilgesį ir prisikėlimo aušrą (Maironis „Vilnius“). Taip pat miestą, sudarantį kolektyvinės tapatybės branduolį: miesto atgavimas kolektyviniam subjektui simbolizuoja ramybės atgavimą (P. Vaičiūnas „Mes be Vilniaus nenurimsim“). Vadovėlio adresatui vaikui artimesne kalba kuriamas pasakojimas „Mūsų Vilnius“ apie tėvelio kelionę į Vilnių. Esminga tai, kad Vilnius apžiūrimas dėmesį sutelkiant į kelis Lietuvos istorijai ypatingos reikšmės taškus: pirmiausia – Gedimino kalnas–Šventaragio slėnis–Vilniaus katedra su šv. Kazimiero koplyčia ir požemiais; vėliau – Aušros vartai; galiausiai – Vilniaus priemiesčiai su Panerių kalnais, Verkių rūmais ir Vilniaus Kalvarijomis. Su išskirtine erdve subjektas supažindinamas atkuriant judėjimo po Vilnių trajektoriją: pradedama nuo Gedimino kalno, o baigiama Vilniaus priemiesčiais – taip sukuriama struktūra, sujungiamoje erdvės vertikale su erdvės horizontale, subjektas įgyja galimybę judėdamas patirti stabilų ir harmoningą pasaulį. Tačiau tuo pat metu sąmonei primenami svarbiausi lietuviškąją tapatybę kuriantys ir Lietuvos valstybingumą pagrindžiantys pasakojimai (Gedimino sapnas), liudijama Lietuvos kultūros dinamika (senojo lietuvių tikėjimo aukuras Šventaragio slėnyje – krikščionių šventovė Vilniaus katedra, pastatyta toje pačioje vietoje), įvardijamos istorinės asmenybės (Gediminas, Vytautas Didysis). Vadovėlio adresatui ne tik perduodamas istorinis-kultūrinis pasakojimas, bet ir atskleidžiamos dievoieškos, šventumo išgyvenimo patirtys prie Aušros Vartų koplyčios, Vilniaus Kalvarijose. Pasakojimo pabaigoje atkartojamas Vilniaus, kaip traukos centro motyvas, pabrėžiamas jo grožis ir būtinybė jį gyvai patirti: „Daug daug nepaprastai gražių, įstabių dalykų yra Vilniuj ir jo apylinkėse. Tų visų grožybių nei žodžiais apsakysi, nei raštais aprašysi. Tik savo akimis pamatęs, gali suprasti, koks nepaprastai gražus mūsų miestas – Vilnius.“⁵²⁶

IV pradinės mokyklos skyriui skirtame vadovėlyje *Aušrelė* Vilniaus pasakojimas plėtojamas įtraukiant Vaižganto „Vilniaus pilies pasaką“⁵²⁷,

⁵²⁴ „Mūsų Vilnius“, in: Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 36.

⁵²⁵ Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 21–23.

⁵²⁶ Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 22–23.

⁵²⁷ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 40–43.

kurioje iškyla ypatingos Lietuvos praeities vizija: daug pasakoma apie Lietuvos valdovus, Lietuvos kraštą ir to krašto žmones. Idealizuojamas valdovo darbštumas ir noras išgirsti dievų valią, sumanymas pastatyti pilį viso krašto laisvės ir garbės gynybai, Panerių krašto grožis, iš senolių papročių atminties kylanti kunigų ištarmė, tėvynę mylinti ir vienintelį sūnų paaukoti pasirošusi Lietuvos motina, gražus ir išmintingas jaunikaitis, gražios ir skaisčios Lietuvos mergaitės, stipriausia Vilniaus pilis.

Vyresnėms klasėms skirtose skaitinių knygoose Vilniaus tema išskleidžiama išskirtinai per poetinius tekstus ir jų pastebimai mažiau nei pradžios mokyklos vadovėliuose. Perspausdintoje tarpukario Lietuvos skaitinių knygoje *Naujieji skaitymai: I klasei* Vilniaus temą plėtojančių tekstų nėra pateikiama. B. Babrausko parengtoje skaitinių knygoje *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai* tai V. Mykolaičio-Putino eilėrašitis „Vilniuje“⁵²⁸, J. Tumo-Vaižganto „Vilniaus pilies pasaka“⁵²⁹, K. Bradūno „Vilniaus varpai“⁵³⁰. Minėtaisiais tekstais perduodama miesto įkūrimo legenda (J. Tumas-Vaižgantas), suponuojama, kad Vilnius yra miestas-jungtis („Ir mes tikimi – mus, Dieve, vedi – / Ir trijų milijonų širdy / Skamba Vilniaus varpai“, K. Bradūnas), Vilnius matomas ir kaip žmogaus asmeninių ieškojimų erdvė (V. Mykolaitis-Putinas).

Pirmaisiais pokario metais skaitinių knygą pavadavusiame priede *Skaitymai* Vilniaus temą įveda tik vienas grožinis tekstas – Maironio eil. „Vilnius“ (1946, Nr. 3 (9), p. 4).

Pokario DP stovyklose parengtuose lietuvių literatūros istorijos vadovėliuose, pasakojant lietuvių literatūros istoriją, Vilnius regimas kaip svarbus kultūros veiksmo laukas. Nepaisant to, jis nėra pristatomas kaip vienintelis lemtingai Lietuvos kultūros raidai svarbus.

P. Janutienės vadovėlyje *Lietuvių literatūros konspektas* Vilnius, kaip pradžios vieta, siejamas su lietuviškosios raštijos raida – kaip atsako į Reformaciją pasekmė pristatomas jėzuitų atvykimas į Vilnių, aukštosios mokyklos ir kunigų seminarijos įsteigimas, M. Daukšos „Katekizmas“ ir „Postilė“, taip pat – K. Sirvydo „Dictionarium trium linguarum“; nurodoma, kad Vilnius buvo vienas iš reformatų raštijos leidybos centrų⁵³¹. Dar *Konspekte* pabrėžiamas sąmoningas XIX a. šviesuolių dėmesys Lietuvos praeičiai – atskirai aptariamas Vilniaus universitetas, jo veikla ir įtaka istorinei ir politinei bendruomenės savivokai⁵³². Pasakodama apie S. Daukantą, S.

⁵²⁸ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 157.

⁵²⁹ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 2, p. 44–46.

⁵³⁰ *Ibid.*, p. 147.

⁵³¹ Petronėlė Janutienė, *Lietuvių literatūros konspektas*, p. 11–12.

⁵³² *Ibid.*, p. 17–18.

Valiūną, S. Stanevičių ir M. Valančių⁵³³. P. Janutienė Vilnių susiejo su tikslingu asmenybės pasiruošimu ir įsitraukimu į tarnystę Lietuvos kultūrai. Pvz., vadovėlyje atsiranda vietos pasidalinti istorija apie S. Daukanto kelionę pėsčiomis į Vilnių, apie mokslus Vilniuje, susidomėjimą Lietuvos istorija.

P. Naujokaičio vadovėlyje *Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai* atpažįstamas tas pats P. Janutienės plėtotas Vilniaus, kaip pradžios vietos, motyvas. P. Naujokaitis atkreipė dėmesį į tai, kad būtent Vilnius formavo katalikų ir reformatų raštiją lietuvių kalba⁵³⁴, o atskirai aptardamas Vilniaus universiteto laikotarpį⁵³⁵ akcentavo universiteto savarankiškumą, įsitraukimą į šviesuomenės rengimą, Lietuvos praeities tyrinėjimus, teigiamą, nors ir netiesioginę, įtaką lietuvių tautinei sąmonei ir tautinei garbei. Remdamasis universiteto veiklos pristatymu, vadovėlio autorius pagrindė mintį, kad „Lietuvos k u l t ū r o s c e n t r a s iš seno buvo V i l n i u s [išretinta vadovėlio tekste – J. Dz.]“⁵³⁶, bei užsiminė, kad būtent tyrinėjamu laikotarpiu Vilnius tapo ir politiniu centru⁵³⁷. Įdomu tai, kad Vilniaus universiteto laikotarpio pristatymas išsiskiria kritine mintimi: autorius atskleidė komplikuoatą universiteto bendruomenės ryšį su lietuvybe, nepakankamą dėmesį lietuvių kalbai ir kultūrai⁵³⁸. Vadovėlio skyriuje „V. Lietuvių literatūra po spaudos grąžinimo ir nepriklausomybės pradžioje“ Vilnius, kaip lietuvių kultūrinį gyvenimą formavusi, tautinę sąmonę žadinusi ir nepriklausomam gyvenimui ruošusi erdvė, susiejamas su XX a. pr. politiniais ir kultūros įvykiais: Didžiuoju Vilniaus Seimu, pirmuoju lietuvių dienraščiu „Vilniaus žinios“, laikraščiu „Viltis“⁵³⁹ – besiformuojančia politine ir kultūrine nepriklausomos Lietuvos tapatybe. Aptariant konkrečius grožinius tekstus, šiame vadovėlyje Vilniaus naratyvas neplėtojamas, išskyrus Maironio lyrikos pristatymą. Poetinio teksto analizė suponuoja, kad Vilniaus vaizdas atspindi šalies kančią, kuri kyla iš priespaudos ir vargo. Cituojamas eil. „Vilnius (prieš aušrą)“ posmas: „Kame tas garsas, kuriuo skambėjai? / Kame galybė ir pranokėjai? / Kur tavo, Vilniau, tie spinduliai, / Kuriuos skleidei / Lietuvai, mūsų tėvynei?“⁵⁴⁰. Vilnius – svarbi poemos „Jaunoji Lietuva“ veiksmo vieta: Vilniuje klesti atgimusios ir laisvėjančios Lietuvos dvasia⁵⁴¹.

⁵³³ *Ibid.*, p. 19, 21–22.

⁵³⁴ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 13–16.

⁵³⁵ *Ibid.*, p. 29–34.

⁵³⁶ *Ibid.*, p. 29.

⁵³⁷ *Ibid.*, p. 32.

⁵³⁸ *Ibid.*

⁵³⁹ *Ibid.*, p. 198–202.

⁵⁴⁰ *Ibid.*, p. 117.

⁵⁴¹ *Ibid.*, p. 123.

Vilnius įvardijamas ne tik kaip Lietuvos kultūros ir politinis centras, bet ir kaip įvairiais istoriniais laikotarpiais asmeniui svarbi edukacinė aplinka: Vilniaus universitetas išaugino XIX a. šviesuolius S. Valiūną, J. A. Pabrėžą, S. Stanevičių, S. Daukantą, M. Valančių; Vilniuje taip pat mokėsi ir V. Krėvė-Mickevičius, I. Šeinius, F. Kirša⁵⁴².

J. Masilionio vadovėlis *Lietuvių literatūros istorija* išsiskiria tuo, kad jo pasakojime konkrečių nuorodų į Vilnių pastebimai mažiau. Pvz., pristatant lietuvių raštijos pradžią atsiremama į sąvokas *Didžioji Lietuva / Mažoji Lietuva*⁵⁴³ ir nei M. Daukšos, nei K. Sirvydo darbai su Vilniumi, kaip su vieta, nėra siejami. Visgi, kaip Janutienės ar Naujokaičio vadovėliuose, Vilniaus universiteto laikotarpis, kurį charakterizuoja išskirtinis domėjimasis Lietuvos praeitimi, jos kalba ir tautosaka, aptariamas atskirai⁵⁴⁴. Taip pat, supažindinant su XIX a. literatūra ir ją kūrusiais autoriais, perduodama žinia apie Vilnių, kaip kultūros žmogų lavinusių erdvę: tai pastebima pristatant S. Valiūną, S. Stanevičių, S. Daukantą, M. Valančių, I. Šeinių⁵⁴⁵. XX a. pradžios literatūros aptarimas išskiria Vilnių, kaip išlaisvėjimo ir pradžios vietą, kurioje po spaudos draudimo panaikinimo buvo pradėti leisti lietuviški laikraščiai⁵⁴⁶.

Pastebėtina, kad visi trys DP laikotarpiu išleisti literatūros istorijos vadovėliai pasakojime apie S. Daukanto gyvenimą pabrėžė jo kelionę pėsčiomis į Vilnių⁵⁴⁷.

Visuose DP laikotarpiu išleistuose vadovėliuose buvo plėtojamas Vilniaus naratyvas: pradinei mokyklai skirti vadovėliai per pasakojimus apie Vilnių įrašė individą į *mes* bendruomenę ir susaistė su tėvynės istorija. Vyresnėms klasėms skirtuose vadovėliuose Vilnius apibrėžiamas kaip svarbi sąmoningų individų ugdymo, veikimo erdvė, kultūros erdvė.

Kai kurie iš skaitinių vadovėlyje skelbiamų ir Lietuvos žemės vaizdinį perduodančių poetinių tekstų dalijasi su adresatu Lietuvos istorijos pasakojimu – įvardija ir apmąsto istorinius įvykius (daugiau žr. poskyryje *Istorinis ir Lietuvos pasakojimas*).

Vadovėliuose pateikti literatūriniai tekstai individo sąmonę veikė dviem būdais: įvardijo tai, kas svarbiausia, – pažymėjo sąmonės žemėlapyje svarbiausius savo krašto taškus ir kūrė bendrą savo krašto vaizdą. Vadovėlių tekstai ir atvėrė horizontą, ir mokė aprėpti akimis – dvasios žemėlapyje

⁵⁴² *Ibid.*, p. 41, 42, 45, 49, 205, 238, 255.

⁵⁴³ Juozas Masilionis, *op. cit.*, p. 29–31.

⁵⁴⁴ *Ibid.*, p. 52–54.

⁵⁴⁵ *Ibid.*, p. 61, 63, 73, 81, 350.

⁵⁴⁶ *Ibid.*, p. 294.

⁵⁴⁷ Petronėlė Janutienė, *Lietuvių literatūros konspektas*, p. 21–22; Juozas Masilionis, *op. cit.*, p. 73; Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 45.

suformavo tėvynės vaizdą. Pokario pabėgėlių stovyklos vaikui buvo svarbu pasakyti, kur ir kokia tėvynė yra. Ypač svarbu tai buvo tiems, kurie išvyko iš Lietuvos maži ir kuriems Lietuva tapo pažįstama tik iš artimųjų pasakojimų ar ankstyvųjų atsiminimų. Kartojami ir nekartojami literatūriniai tekstai karo pabėgėlių stovyklose siekė kurti paliktos ir nepažintos arba pažintos, paliktos ir galinčios sąmonėje pradėti nykti Lietuvos vaizdą.

3.1.3. Moralines asmens laikysenas atskleidžiantys tekstai

Kartojamų tekstų kanonui, be pilietinę savimonę ugdančių ir Lietuvos žemės vaizdinį perduodančių tekstų, priskirtini ir tie grožinės literatūros kūriniai, kurie išryškina moralines tautos žmogaus laikysenas, formuoja moralinį tautos žmogaus imperatyvą. Kartojami tekstai pamatines moralines lietuvių laikysenas siejo su darbštumu (V. Kudirka „Labora“⁵⁴⁸, V. Krėvė „Bobulė“ / „Bobulės vargai“⁵⁴⁹), sąmoningu įsipareigojimu būti lietuviu (G. Sauerweinas-Girėnas „Lietuviais esame mes gimę“⁵⁵⁰, Šatrijos Ragana „Iš daktaro pasakojimų“⁵⁵¹), įsipareigojimu artimo laimei, taip pat – su laisvės ir tiesos meile (V. Kudirka „Ne tas yra didis“⁵⁵², V. Mykolaitis-Putinas „Lietuvio giesmė“⁵⁵³, K. Binkis „Vėjavaikis“⁵⁵⁴, Šatrijos Ragana „Iš daktaro pasakojimų“), pagarba gyvybei (J. Biliūnas „Kliudžiau“⁵⁵⁵), stipria saviverte ir drąsa (V. Krėvė „Bajoro sūnus Šviedrys“⁵⁵⁶).

⁵⁴⁸ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 130; *Tėviškėlės aidas IV skyriui*, p. 22.

⁵⁴⁹ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 19–21 (ištrauka iš „Bobulės vargai“); Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 197–207; *Tėviškėlės aidas IV skyriui*, p. 23–25.

⁵⁵⁰ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 66 – skelbiamos 12 eilučių, pirmas, ketvirtas ir paskutinis giesmės posmas; Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 123 – skelbiama 8 giesmės posmai.

⁵⁵¹ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 183–187; Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 172–176.

⁵⁵² Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 150–151; Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 130–131; *Tėviškėlės aidas IV skyriui*, p. 21; *Skaitymai*, 1946, sausio 19, Nr. 3 (9) – skelbiama pavadinimu „Kas yra didis“, pirmieji keturi posmai.

⁵⁵³ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 17 (du posmai); Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 221 (trys posmai).

⁵⁵⁴ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 2, p. 132; Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 158.

⁵⁵⁵ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 15; Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 2, p. 70–71; Juozas Ambrazevičius, *op. cit.*, 1948, p. 3, 6; *Skaitymai*, 1946, sausio 26, Nr. 4 (10), p. 4.

⁵⁵⁶ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 180–182; *Tėviškėlės aidas IV skyriui*, p. 25–28.

Kai kurie kartojami tekstai formavo suvokimą, kad svarbi individo patirties dalis yra dalyvavimas *kito* patirtyje ją perduodant arba ją perimant. Į patirties perdavimo ir perėmimo santykį kaip lygiaverčiai šio santykio kūrėjai kartojamuose pasakojimuose įtraukiami vaikas ir suaugęs (Šatrijos Ragana „Iš daktaro pasakojimų“ – ir pasakotojas, ir vaikas išreiškia savo santykį su lietuvių; „Piestupys“⁵⁵⁷ – vaikas dalinasi savo baime, moteriškė vaiko baimę išsklaido), senolis ir jaunas žmogus (J. Biliūnas „Žvaigždė“⁵⁵⁸ – dėdė Simanas dalinasi pasakojimu apie išskirtinį gyvenimo įvykį, tačiau jam įdomios ir pasakotojo įgytos žinios). Kaip priešpriešą tokiam vienas kitą praturtinančiam ir brandinančiam santykiui, kartojami tekstai įveda *našlaitystės* motyvą (J. Aistis „Našlaitis“⁵⁵⁹) – žmogus negali pasaulyje būti ir veikti be *kito*, kaip ir negali užimti *kito* vietos (A. Vienažindys „Ar negaili, seserėle“⁵⁶⁰). Vienatvė (buvimas be *kito*, kai *kitas* yra žmogus) teikia pilnatvę žmogui patiriant Dievą („Saulė nusileido“⁵⁶¹) arba išgyvenant amžinybės ilgesį („Oigi gražus gražus“⁵⁶²).

Atskirai kartojamų tekstų grupei priklauso K. Donelaičio „Metai“ – ištraukos iš „Pavasario linksmybių“, „Vasaros darbų“, „Rudenio gėrybių“ ir „Žiemos rūpesčių“⁵⁶³. Kartojamos „Metų“ dalių pradžios pristato lietuvi, kaip *mes* bendruomenės atstovą, gamtos cikle, patiriantį visatos kismą.

⁵⁵⁷ Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 172–175.

⁵⁵⁸ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 2, p. 71–73; Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 168–171.

⁵⁵⁹ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 63; Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 2, p. 62.

⁵⁶⁰ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 118; Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 147–148.

⁵⁶¹ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 118; Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 148.

⁵⁶² Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 119; Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 149.

⁵⁶³ „Pavasario linksmybės“ – Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 114; Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 40–43; *Tėviškėlės aidas IV skyriui*, p. 1–2; *Skaitymai*, 1945, lapkričio 24, Nr. 2, p. 1–2. Visuose leidiniuose kartojama 1–26 eil.

„Vasaros darbai“ – Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 43; *Skaitymai*, 1945, lapkričio 24, Nr. 2, p. 1–2. Šiuose leidiniuose kartojama 1–28 eil.

„Rudenio gėrybės“ – Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 49; *Tėviškėlės aidas: IV skyriui*, p. 2; *Skaitymai*, 1945, lapkričio 24, Nr. 2, p. 3. Visuose leidiniuose kartojama 1–11 eil.

„Žiemos rūpesčiai“ – *Tėviškėlės aidas IV skyriui*, p. 2–3; *Skaitymai*, 1945, lapkričio 24, Nr. 2, p. 4. Visuose leidiniuose kartojama 1–14 eil.

Moralines asmens laikysenas išryškinantys kartojami tekstai atskleidžia individą aktyvų, kuriantį santykį su *kitu*⁵⁶⁴.

3.1.4. Lietuvos istorijos ir kultūros pasakojimą įtvirtinantys tekstai

Lietuvos istorijos ir kultūros pasakojimą atkuriančių kartojamų tekstų grupei atstovauja ištraukos iš V. Pietario romano „Algimantas“ ir iš S. Daukanto veikalų „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“⁵⁶⁵.

Karo pabėgėlių atsiminimuose yra nuorodų, kad V. Pietario „Algimantą“ kai kurie atsivežė iš Lietuvos ir jaunuoliams ši knyga darė įspūdį:

„Šiaip berods visi daugmaž sutiko, kad skaityti pagal mokymo programą privalomus lietuvių autorius kone kankynė, tačiau tada kažkuris likimo draugas pareiškė – ot, yra viena tikrai įdomi lietuviška knyga! Šitai derėjo tiksliau išsiaiškinti, pasirodė, kad jis iš Lietuvos atsivežė Pietario „Algimanto“ egzempliorių. Knyga aprinta, nučiupinėta, bet skaityt man davė, o perskaitęs su juo visai sutikau.“

Apie V. Pietario romaną „Algimantas“ K. Almenas rašė ir autobiografijoje. Autorius liudijo tokio tipo literatūros poreikį ir poveikį skaitytojui paaugliui: „Vienintelė išimtis čia buvo Pietario „Algimantas“. Tą skaitėme noriai, o vienas mano draugas, pamenu, turėjo visą sąsiuvinį pripaišęs „Algimanto“ iliustracijų.“⁵⁶⁶

Minėtieji literatūros tekstai, atskleiddami Lietuvos istorijos ir kultūros pasakojimą, adresato sąmonėje siekė įtvirtinti didingos Lietuvos praeities vaizdinį.

⁵⁶⁴ Besąlygiška tėvynės meilė, pasiaukojimas dėl krašto žmonių laimės ir Lietuvos stiprybės, teisingumas – šie motyvai ryškūs ir nekartojamuose literatūriniuose tekstuose. Pvz., Šatrijos Ragana „Videvūtas ir Birutėnas“ – Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 56.

⁵⁶⁵ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 55–63 – skelbiami skyriai „Senovės Lietuvos girios“, „Senovės Lietuvos žmonės“, „Senovės lietuvių darbai“, „Senovės lietuvių jaunuomenė“, „Senovės lietuvių buklumas“, „Senovės lietuvių vaišingumas“, „Senovės lietuvių tikyba“, „Senovės lietuvių karyba“, „Kario žirgas“. Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 177–179 – skelbiamas skyrius „Senovės Lietuvos girios“. *Skaitymai*, 1945, Nr. 3, p. 3–4 – skelbiami skyriai „Lietuvos girios senovėje“, „Lietuvių būdas“, „Lietuvių trobos“, „Lietuvių sodybos“.

⁵⁶⁶ Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 91–134; Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 145–150; Juozas Ambrazevičius, *op. cit.*, 1948, p. 3, 26 (ištrauka iš romano pasiremiamą aiškinant, kas yra ironija).

Kazys Almenas, *op. cit.*, p. 127.

„Kazys Almenas“, in: *Egzodo rašytojai: autobiografijos*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994, p. 30.

3.2. Vadovėlių pasakojimai

Lituanistiniai vadovėliai ne tik supažindino adresatą su literatūros kūriniais, bet ir pasakojo jam literatūrą kūrusių gyvenimo istorijas, taip pat siejo literatūrą su krašto istorija, didelį dėmesį skyrė tautosakai. Todėl galima daryti prielaidą, kad sąmoningą lietuviybę siekta ugdyti ne tik kartojamais literatūros tektais, bet ir pasakojimais apie literatūros ir kultūros asmenybes, tautosakos tektais, per literatūrą atskleidžiamu Lietuvos istorijos pasakojimu.

3.2.1. Tautosakos kuriamas pasakojimas

Visose DP laikotarpiu išleistose skaitinių knygose ir lietuvių literatūros istorijos vadovėliuose pateikiama tautosakos pavyzdžių. Išimtis – tik P. Naujokaičio vadovėlis *Lietuvių literatūra*, kuriame tautosakos apžvalgos ir / ar tautosakos pavyzdžių nėra pateikiama. Visuose kituose DP laikotarpiu išleistuose vadovėliuose ar juos pakeitusioje periodikoje (pvz., savaitraščio *Žiburiai* priede *Skaitymai*, 1945–1946 m.) tautosakos pavyzdžių yra.

Tautosakos tekstų sutelktimi išsiskiria pradinei mokyklai skirti vadovėliai *Aušrelė*. Juose gausu smulkiosios tautosakos pavyzdžių: patarlių ir priežodžių, mįslių, garsų pamėgdžiojimų ir kt. Pirmieji pateikiami jau vadovėlyje *Aušrelė: Elementorius* (pvz., p. 34, 48, 52 – patarlės; p. 50 – daina „Du gaideliai“, p. 55 – daina „Garnys“; p. 63, 71, 85, 114 – mįslės). Vyresnėms klasėms skirtuose vadovėliuose tautosakos tekstai dažniausiai papildo autorinius grožinius tekstus (pvz., vadovėlyje *Aušrelė: IV pradinės mokyklos skyriui Vaižganto pasakojimo „Motina ir sūnus“* temą pratęsia 4 patarlės ir liaudies daina „Pamotėlė ne motinėle“⁵⁶⁷; vadovėlyje *Aušrelė: III dalis: Lietuvių kalbos skaitymai III-čiam pradinės mokyklos skyriui Šatrijos Raganos pasakojimo „Vincukas ir tėvelis“*⁵⁶⁸ suvokimą išplečia trys patarlės ir mįslė).

Skaitinių knygos *Naujieji skaitymai: I klasei*⁵⁶⁹ ir *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištremimo mokyklai (I-ji dalis)*⁵⁷⁰ pradedamos pasakojamosios ir dainuojamosios tautosakos, *Lietuvos keliu* – ir smulkiosios tautosakos⁵⁷¹ pavyzdžiais. Tokio pat literatūros pristatymo principo laikomasi

⁵⁶⁷ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 132–135.

⁵⁶⁸ Juozas Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 6.

⁵⁶⁹ Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 3–56.

⁵⁷⁰ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 7–34.

⁵⁷¹ *Ibid.*, p. 34–39.

ir literatūriniame savaitraščio *Žiburiai* priede *Skaitymai*: pirmasis priedo numeris buvo skirtas vien tautosakai, o vėlesniuose numeriuose buvo publikuojami tik pavieniai tautosakos pavyzdžiai. Pasakojimą apie lietuvių literatūrą pradėdami nuo tautosakos pristatymo, skaitinių ir literatūros istorijos vadovėlių autoriai tęsė tarpukario vadovėlių tradiciją. Leonardas Sauka yra pastebėjęs, kad kaip tik tarpukario mokymo programose ir įsitvirtino nuostata pažinti su lietuvių literatūra pradėti nuo tautosakos⁵⁷².

Skaitinių vadovėlių kurį laiką pakeitęs savaitraščio *Žiburiai* priedas *Skaitymai*, DP stovyklose parengta skaitinių knyga *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai* ir perleistas tarpukario Lietuvos skaitinių vadovėlis *Naujieji skaitymai: I klasei* skelbė daugiausia skirtingus tautosakos tekstus, išskyrus kelis, kurie kartojasi visuose leidiniuose (žr. 2 priedą). Tai pasaka „Eglė žalčių karalienė“ ir dvi lietuvių liaudies dainos: „Mėnuo saulužę vedė“, „Ar vėjai pūtė“. Priede *Skaitymai*, kaip ir vadovėlyje *Naujieji skaitymai: I klasei*, pateiktas V. Krėvės stilizuotas padavimas „Šarūnas“. *Naujieji skaitymai* ir *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai* dalijasi V. Krėvės stilizuota pasaka „Gegutė motutė“, pasaka „Devyni broliai ir jų sesuo Elenytė“ ir liaudies dainomis „Ko liūdi putinėli“, „Kad aš našlaitėlė“. Itin menka kartojamų tautosakos tekstų imtis leistų daryti prielaidą, kad būtent šio tipo tekstai buvo stipriausiai susiję su prigimtinė individo, o ne visos bendruomenės kultūra. Greičiausiai daugeliu jų galėta dalintis iš atminties.

P. Janutienės *Lietuvių literatūros konspektas* – pirmoji pirmaisiais gyvenimo išėvijoje metais išleista mokymo priemonė, kurioje, dar prieš 1946 m. pasirodant J. Masilionio vadovėliui *Lietuvių literatūros istorija: Medžiaga lietuvių literatūros pamokoms* ir 1948 m. Tübingene pasirodant Balio *Lietuvių tautosakos skaitymams*, buvo pateikta glausta tautosakos apžvalga⁵⁷³. Kitų autorių vadovėliuose ir tekstų rinkiniuose tautosaka netapo savarankišku objektu. P. Naujokaitis apie tautosaką užsiminė vienu vadovėlio sakiniu: „Lietuviai, nuo seno turėję turtingą tautosaką, 14 ir 15 amž. sukūrė galingą valstybę, savo rašytinės literatūros ilgai neturėjo“⁵⁷⁴. Ambrazevičius pasitelkė tautosakos kūrinių pavyzdžių tik norėdamas pailustruoti kai kurias literatūros teorijos sąvokas⁵⁷⁵.

⁵⁷² Leonardas Sauka, „Šiandieninio lietuvių tautosakos mokslo literatūrinis estetinis užnugaris“, *Tautosakos darbai*, t. XXXI, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 61.

⁵⁷³ Petronėlė Janutienė, *Lietuvių literatūros konspektas*, p. 1–8.

⁵⁷⁴ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 7.

⁵⁷⁵ Juozas Ambrazevičius, *op. cit.*, 1948, p. 21a.

Kadangi žinoma, jog P. Janutienė, rašydama vadovėlių, naudojo A. Miškinio vadovėlius, o J. Masilionis nurodo naudojęs P. Janutienės vadovėlius, savaitraščio *Žiburiai* priedu *Skaitymai* ir J. Kuzmickio „Tautosaka“, skelbiama laikraštyje *Mūsų viltis*⁵⁷⁶, P. Janutienės pateikta tautosakos apžvalga atskleidžia, kokią tautosakos sampratą iš tarpukario perėmė ir perdavė pirmasis DP stovykloje parengtas ir išleistas vadovėlis ir kokią lietuviškojo pasaulio vaizdinį jis diegė adresato sąmonėje. Keliami prielaida, kad susiklosčius sudėtingai ir itin nepalankiai istorinei situacijai autorė visų pirma siekė įtvirtinti iš Lietuvos pasitraukusių tautiečių kultūrinėje atmintyje konkrečius tautosakos tekstus ir ugdyti tam tikrą tautinei bendruomenei priklausančio žmogaus savimonę. Pateikiami tautosakos kūriniai ir tautosakinė vadovėlio dalis turėję išsaugoti ir stiprinti lietuviškąją tapatybę – atliepti esamoms ir ruošti naujoms patirtims, pasiūlyti dvasinių atramų. Taip pat jie turėję DP stovyklos vaikui atskleisti, kas yra gimtasis kraštas, savoji bendruomenė, kas ir koks toje bendruomenėje galiu būti aš pats, kas sieja mano tėvynę su pasauliu. Vadovėlyje atskleista tautosakos samprata perduoda lietuviškojo gyvenimo paveikslą, atskleidžia svarbiausius to paveikslo bruožus, išryškina, kokia žinia apie Lietuvą, kaip kraštą ir kaip valstybę, ir lietuvius buvo siunčiama karo pabėgėlių vaikui šių vadovėlių pasakojimais, ką jis buvo raginamas atminti, ką ir kodėl vadovėlio pasakojimas apie tautosaką ir *Skaitymuose* skelbiami tautosakos tekstai siekė perduoti, kaip atsakė į klausimą *Ką reiškia būti lietuviu?*

J. Masilionio parengta tautosakos apžvalga nuo P. Janutienės pateiktos skiriasi tuo, kad autorius jau turėjo galimybę į pasakojimą įterpti daugiau konkrečių tautosakos pavyzdžių (tai pastebimai išplečia tautosakos dalį⁵⁷⁷). Be to, didžiąją pristatymo dalį sudaro pasakojimas apie dainas⁵⁷⁸, pasakojamajai tautosakai skiriant du puslapius, smulkiajai tautosakai pusantro, puslapį – tautosakos rinkimo istorijai.

Petronėlės Janutienės pateikiama itin glausta ir koncentruota tautosakos apžvalga adresato sąmonėje formavo dvi esmines kryptis: tauta savo senovėje ir tauta savo istorijoje.

Tauta savo senovėje

Filosofas Kęstutis Kazimieras Girnius, aptardamas tautos ir nacionalizmo santykį, pabrėžė, kad tarpukario Lietuvoje „didžiavimasis

⁵⁷⁶ *Mūsų viltis*, 1946, sausio 12, p. 7; sausio 19, p. 3; sausio 26, p. 3; kovo 12, p. 3; ir kt.

⁵⁷⁷ Juozas Masilionis, *op. cit.*, p. 2–27.

⁵⁷⁸ Juozas Masilionis, *op. cit.*, p. 2–22.

didinga praeitimi buvo svarbus veiksnys telkiant tautą ir nustatant tautinę tapatybę“. Aukštinama „garbinga praeitis, kraujo ryšiai, kai kurie steigiamieji mitai“⁵⁷⁹ teigė objektyvųjį tautiškumo pradą, pagrindžiantį prigimtinę, paveldimą tapatybę. Tarpukario Lietuvos filosofai Stasys Šalkauskis ir Antanas Maceina tautinio tapatumo formavimąsi siejo su kultūriniu kalbos vaidmeniu. Šalkauskis teigė, kad tik „sąryšyje su tautosaka ir literatūra žmonių mąstysena ir pasaulėžvalga įgauna tą savotišką pobūdį, kuris charakterizuoja tautinę individualybę“⁵⁸⁰. Jo mokinys Maceina tautinį auklėjimą suvokė ir kaip kalbos, ir kaip literatūros mokymąsi: kalba moko „tautiškai mąstyti“, literatūra – „tautiškai jausti ir pasisakyti“⁵⁸¹. Ypatingą reikšmę suteikdamas tautinėms pasakoms ir legendoms, tautiniams padavimams ir mitams, filosofas pabrėžė, jog literatūros tekstai „perkelia vaiką į kitą pasaulį <...> ir jis gyvena tai, ką tauta yra gyvenusi prieš keliolika amžių“⁵⁸². Pasak Girniaus, „žmogus įsirikiuoja į daugelį kartų aprėpiančią grandinę žmonių“⁵⁸³. Siekis apibrėžti objektyvųjį tautiškumo pradą taip pat reiškėsi tautinio herojinio epo paieškomis ir pastangomis tautos senovę susieti su mitais. Lietuviškojo epo paieškos nebuvo tarpukario Lietuvos fenomenas. Pasak literatūrologo Gintaro Lazdyno, dar pirmajame „Aušros“ numeryje (1883) Jurgis Mikšas lietuviškuoju herojiniu epu paskelbė Juzefo Ignaco Kraševskio „Vitolio raudą“. Šią idėją, gindamas lietuviškų motyvų autentiškumą, palaikė Andrius Vištelis-Višteliauskas⁵⁸⁴.

Janutienė tautosakai skirtą vadovėlio dalį taip pat pradeda nuo epo pristatymo⁵⁸⁵. Atkreipusi dėmesį, kad „ištisas didesnis“ lietuvių epas neišliko, jo egzistavimą autorė grindė pasiremddama senaisiais rašytiniais šaltiniais – metraščiais, istorikų veikalais, apibendrindama įvairių svetimtaučių liudijimus apie lietuvius:

„Svetimtaučiai keleiviai, lankęsi 9 a. Prūsuoje ir Lietuvoje, rašo, kad čia mirusieji karžygiai buvo pagerbiami tam tikromis giesmėmis apie jų darbus ir nuopelnus“. 13 a. raštas net liudija, kad tie dainiai vadinęsi tulisonys ir ligosonys

⁵⁷⁹ Kęstutis K. Girnius, „Tauta ir nacionalizmas“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2002, Nr. 6, p. 304.

⁵⁸⁰ Stasys Šalkauskis, *op. cit.*, p. 108.

⁵⁸¹ Antanas Maceina, *Tautinis auklėjimas*, Kaunas: Šviesa, 1934. Prieiga internete: <http://www.ma-ceina.lt/html/tautinisauklejimas.html> [žiūrėta 2019-04-19].

⁵⁸² *Ibid.*

⁵⁸³ Kęstutis K. Girnius, „Tauta“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2015, Nr. 1, p. 19.

⁵⁸⁴ Gintaras Lazdynas, „Herojinis epas: didžioji lietuvių tautos liga“, *Metai*, 2013, Nr. 7, p. 79, 80. Prieiga internete: <http://www.tekstai.lt/component/content/article/7265-gintaras-lazdynas-heroji-nis-epas-didzioji-lietuviu-tautos-liga> [žiūrėta 2019-04-19].

⁵⁸⁵ Petronėlė Janutienė, *Lietuvių literatūros konspektas*, p. 1.

[ligašonys – J. Dz.]. Dluogošas mini, kad Gedimino duktė, ištekėjusi už lenkų karal.[aičio] Kazimiero, dainuodavusi „barbariškas“ /t. y. nekrikščioniškas/ dainas. Strijkovskis /16 a./ irgi tvirtina, kad būta karžygių giesmių, net dar ir jo laikais dainuojamų. Jis net cituoja posmą dainos apie Daumantą /„Ne taip gaila man pilelės, kaip man gaila narsių karelių ir bajorų, ugnyje degančių“/.⁵⁸⁶

Aukštojo luomo – bajorijos aplinkoje sukurtą epą autorė idealizavo pristatydama jį kaip vertą įtraukimo ir gėrėjimosi, rašo, kad „tikrasis, senovinis lietuvių epas apie savuosius karžygius turėjo būti įdomesnis ir gražesnis“⁵⁸⁷. Svarstydamą epą išnykimo priežastis, Janutienė mano, kad tai susiję su svetimųjų įtaka ir sumenkusiu aukštojo luomo kalbiniu sąmoningumu. Sulenkėjusi bajorija niekino lietuvišką senovę, išsižadėjo lietuvių kalbos, tad ir lietuvių sukurtas epas jai tapo nebereikalingas. Greičiausiai pritardama XX a. pirmojoje pusėje vyravusiai nuomonei, kad lietuvių epą vis dėlto būta, vadovėlio autorė išskyrė dzūkų dainas apie kunigaikštį Šarūną, kuriose ji linkusi išvelgti daugiausia išlikusio epinio elemento. Atrodo, kad aptardama epą problemą autorė rėmėsi Miškinio vadovėliu ir iš esmės pakartojo daugelį šio literatūrologo minčių apie epą kilmę ir prigimtį. Tiesa, nors, skirtingai nei Miškinis, sąvokos *herojinis / istorinis epas* ji nevertė⁵⁸⁸, bet kaip tik tokio epą sampratą perteikia – gražina vadovėlio adresatą į garbingą tautos praeitį, kai tėvynę nuo priešų gynė narsūs karžygiai ir didingi valdovai, sykiu pabrėžia, kad tai, kas turėta, ataidi iki šiol, kad ir nuotrupomis, liaudies dainose.

Mitinio epą sąvoka *Lietuvių literatūros konspekte* pavartota tik vieną kartą, kai autorė užsimena apie dainose aptinkamas mitinio epą nuotrupas, šį teiginį iliustruodama dainos „Mėnuo saulužę vedė“, žinomos iš Liudviko Rėzos dainų rinkinio „Dainos, oder Littauische Volkslieder“ (1825), pirmuoju posmu. Miškinio vadovėlis, kuriuo rengdama *Lietuvių literatūros konspektą* rėmėsi Janutienė, buvo vienintelis tarpukariu išleistas literatūros vadovėlis, aptariantis lietuvišką epą, tačiau ne vienintelis, kuriame tautos senovė siejama su mitais. Apie senovę, kaip ikikrikščioniškos bendruomenės pasaulėžiūros metą, literatūros pamokose dar kalbama aptariant mitologines dainas ir pasakas. Į daugelį tarpukario Lietuvos vadovėlių iš minėto Rėzos rinkinio pateko daina „Mėnuo saulužę vedė“ (skelbta ir pavadinimu „Mėnesio svodba“), kuri vieniems padėjo iliustruoti mintį, kad epinio pobūdžio dainose užsiliko animistinės pasaulėžiūros pėdsakų, kitiems leido parodyti sąsają su

⁵⁸⁶ *Ibid.*

⁵⁸⁷ *Ibid.*, p. 2.

⁵⁸⁸ Vadovėlyje kalbėdama apie epą Janutienė kartais sinonimiškai vartoja terminus *daina, giesmė, karžyginė giesmė* (p. 1–2).

pirmąją religija, gamtos ir protėvių kultais. Dainą į mokykloms skirtus tekstų rinkinius įtraukė ir kiti to meto skaitinių sudarytojai bei vadovėlių autoriai, joje įžvelgę senovės tikėjimo, mitų atspindžių ir todėl priskybę prie seniausių liaudies dainų⁵⁸⁹.

Mitologinės pasakos vieta atitenka liaudies pasakai „Eglė žalčių karalienė“. Kaip tik ši pasaka yra pirmasis Janutienės redaguotuose *Skaitymuose* skelbiamas tekstas. Pasak L. Saukos, XX a. pirmojoje pusėje pasaka pradėta populiarinti per mokyklas⁵⁹⁰. Janutienė, 1929 m. pabaigusi Lietuvos universitetą ir iki pasitraukimo 1944-aisias į Vakarų mokytojavusi įvairiose lietuvių gimnazijose, susidūrė su tarpukario literatūros vadovėliuose pateikiama šios pasakos interpretacija ir perėmė esmines jos interpretavimo kryptis. Tiek *Skaitymuose*, tiek aptariamuose vadovėliuose pateikiamas visas pasakos tekstas – Giedriaus stilizacija⁵⁹¹, ilgainiui tapusi kanonizuota mokyklai skirtų leidinių pasakos versija. Pasakos suvokimo kryptys, kurias P. Janutienė išryškino vadovėlyje, atpažįstamos ir tarpukario Lietuvoje išleistuose J. Norkaus, Z. Kuzmickio ir M. Miškinio vadovėliuose. Iš jų Janutienė perima pasakos kilmės iš mito idėją⁵⁹², susitelkia į tuos pačius mitinius motyvus – žalčio garbinimą, pasivertimą medžiais⁵⁹³. Išsamiausiai pasaka „Eglė žalčių karalienė“ tarpukariu buvo pristatyta Miškinio vadovėlyje. Jame taip pat pabrėžtas pasakos mitiškumas, aptarta animistinės pasaulėžiūros raiška, žalčių kultas. Miškinis pasakos vertę siejo su jos senumu ir lietuviškumu, šias dvi vertės kategorijas siedamas su kalba: „apie pasakos senumą kalba ir slapti burtų žodžiai“, nes jie „išlaikė dar ir savo ritmą, t. y. senovišką formą“; „lyrizmas [turimas omenyje buriamųjų žodžių kuriamas lyrizmas – *J. Dz.*] šią originalią lietuvišką pasaką daro itin artimą lietuviškai dainai“⁵⁹⁴. Pasakos analizėje subtiliai plėtota atpažįstamumo idėja, teigiant, kad jos mitinis elementas kuria realybės įspūdį: „Šios pasakos veikėjai – ne abstrakcijos ir ne simboliai, bet gyvi ir mums suprantami žmonės su visomis

⁵⁸⁹ Jonas Norkus, *Literatūros teorija*, 2-asis pataisytas leid., Kaunas, 1926 (3-iasis pataisytas leid., Kaunas, 1930), p. 73; Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1938, p. 56.

⁵⁹⁰ Leonardas Sauka, „Pasaka „Eglė žalčių karalienė“ tyrinėjimų akiratyje“, in: *Pasaka „Eglė žalčių karalienė“*, t. 4: Tyrinėjimai ir kitos žinios, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008, p. 14.

⁵⁹¹ Antanas Giedrius, *Pasakos*, t. 1, iliustravo K. Šimonis, Kaunas: Spaudos fondas, 1930, p. 3–9.

⁵⁹² Plg. Jonas Norkus, *op. cit.*, p. 48.

⁵⁹³ Plg. Zigmantas Kuzmickis, *Lietuvių literatūra*, d. I: tautosaka, 2-asis pataisytas leid., Kaunas: Sakalas, 1936, p. 96.

⁵⁹⁴ Motiejus Miškinis, *op. cit.*, p. 82–83.

jų savybėmis.⁵⁹⁵ Tai, kas išsaugojo senovišką dvasią, yra realu ir gyva – atpažįstama ir suprantama. Vartant tarpukario vadovėlius matyti, kad jų autoriai šią pasaką suvokė ir teigė kaip gryniausią lietuviškumo reprezentaciją: lietuviškumas atpažįstamas ne tik per pasaulėžiūrą, bet ir per gyvą praeities ir dabarties ryšį, per asmens patiriamus jausmus ir santykius. Šitaip per mokyklinio tautosakos tekstų kanono formuojamą reikšmių lauką tautos praeitis buvo susiejama su dabartimi ir rodytas praeities pasakojimų gyvybingumas kuriant dabarties gyvenimą. Gali būti, kad pasakai įsitvirtinti mokyklos programoje padėjo ir išsami jos analizė, pasiūlusi pasakos interpretacijos kryptį⁵⁹⁶. Eugenijus Žmuida pastebi, kad Viktoro Katiliaus „iškelta Eglės moralinės ištikimybės idėja apskritai yra bene populiariausia pasakos suvokimo kryptis“⁵⁹⁷, kuri netruko įsigalėti ir kai kuriuose tarpukario vadovėliuose. Viename iš jų, Eglę pavadinus „tikra lietuvių mergaite“, mokinio klausama: „Kokio ji būdo? Kam ji labiau atsidavus: savo giminei ar vyrui? Kuriuose įvykiuose jos paveikslas gražiausias?“⁵⁹⁸ Atsakymai į šiuos klausimus turėtų atskleisti, iš kokių būdo savybių ir asmens pasirinkimų lietuviškumą atpažįstame, kas ir kada suteikia jam grožio matmenį. Janutienė „Eglę žalčių karalienę“, palyginti su kitomis pasakomis, aptarė išsamiausiai: pabrėžė pasakos mitiškumą, vadindama ją „ryškiausia lietuviška mitine pasaka“⁵⁹⁹. Šis kūrinys suteikė autorei progą kalbėti ir apie senovės lietuvių animistinę pasaulėžiūrą, ypatingą veikėjų psichologiją ir žalčio kultą, taip pat leido pabrėžti lietuvišką pasakos kilmę, kurią „rodo ritmiški burtų žodžiai“⁶⁰⁰. Šitaip vadovėlio autorė išlaikė ir karo pabėgėlių stovyklose atsidūrusiems lietuvių moksleiviams perdavė tarpukario Lietuvos vadovėliuose susiformavusią pasakos interpretavimo kryptį. Svarbu ir tai, kad *Skaitymuose*, kuriuose nedaug iliustracijų, ši pasaka pradėta ir užsklęsta nespaltotomis Kazio Šimonio iliustracijomis iš Antano Giedriaus stilizuotų lietuvių liaudies pasakų rinktinės. Vėliau pasirodžiusiame J. Masilionio vadovėlyje pasaka „Eglė žalčių karalienė“ pristatoma kaip viena iš būdingiausių lietuvių mitinių pasakų⁶⁰¹.

⁵⁹⁵ *Ibid.*, p. 82.

⁵⁹⁶ Viktoras Katilius, „Eglės žalčių karalienės’ pasaka“, *Židinys*, 1938, Nr. 12, p. 670–690.

⁵⁹⁷ Eugenijus Žmuida, „Eglė žalčių karalienė’: gyvybės ir mirties domenai“, *Tautosakos darbai*, t. XLII, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011, p. 161.

⁵⁹⁸ Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1938, p. 25.

⁵⁹⁹ Petronėlė Janutienė, *Lietuvių literatūros konspektas*, p. 6.

⁶⁰⁰ *Ibid.*

⁶⁰¹ Juozas Masilionis, *op. cit.*, p. 24.

Taigi DP stovyklos mokiniui pateikiami tie tautosakos tekstai, per kuriuos užmezgamas ryšys su seniausia paveldima tautos žmogaus patirtimi. Lietuviškojo epo klausimo pristatymas, pasaka „Eglė žalčių karalienė“, mitologinės dainos leido priartėti prie esminių tautos žmogaus pasaulėžiūros taškų – ypatingo gamtos jėgų garbinimo, gyvenimą pratęšiančių arba jį užsklendžiančių asmeninio pasirinkimo situacijų, ištikimybės gimtajam kraštui, savo kalbai ir savo artimui idėjos. Netekus valstybės ir atsidūrus svetimame krašte, literatūros mokymas tapo galimybe per pačius seniausius tekstus atverti tautinės savipratos jausmą ir išgyventi tąsą iš žilos senovės į ateitį nuojautą.

Tauta savo istorijoje

Glaustai pristatydamą lietuvių tautosakos kursą, Janutienė bandė perduoti istorinį pasakojimą ir išgryninti egzistencinę tautos laikyseną sudėtingose pasirinkimo situacijose. Tautos žmogus jau veikė ne mito, bet istorijos laike.

Istorinių įvykių ir reiškinų grandinė *Lietuvių literatūros konspekte* esančioje tautosakos apžvalgoje pradėdama IX amžiuje baltų žemėse apsilankusių keleivių pastebėjimais, kaip mirę karžygiai čia pagerbiami „tam tikromis giesmėmis apie jų darbus ir nuopelnus“⁶⁰², ir baigiama XIX a. pabaiga, reikšmingai susiejama su aušrininkų epocha, nuo kurios „tautosaka užima tinkamą vietą mūsų kultūriniam lobynui“⁶⁰³; būtent „Aušros“ laikai žymi deramą santykio su tradicine kultūra atkūrimą. *Konspekto* autorė pabrėžė, kad praeities įvykiai gali tapti ir tautos istorinės bei folklorinės atminties dalimi, virsdami kūriniais apie išskirtinius laimėjimus, ypatingą žmonių sutelktį ir pralaimėjimus ar tautos žmogaus likimą istorijoje. Šiai nuomonei ji ieško atsvaros dainuojamojoje kūryboje, primindama dainą apie lietuvių nugalėtus švedus Kuršių žemėje ir prie Kircholmo 1605 m., dainas apie 1831 ir 1863 m. sukilimus, raudojimą išlydint rekrutus ir tremtinius⁶⁰⁴. Pasak K. Girniaus, tautos narius „didžiosios netektys ir pralaimėjimai labiau įpareigoja negu garbingi žygiai, bet svarbiausia tai, kad ir vienas, ir kitas įpareigoja“⁶⁰⁵. Tikėtina, kad šią į(si)pareigojimo pastangą norėta perduoti vadovėlio pasakojimu.

Skaitymuose paskelbtos dainos papildo vadovėlio pasakojimą. Jos atskleidžia tautos žmogaus, susidūrusio su istorijos negandomis, savijautą.

⁶⁰² Petronėlė Janutienė, *Lietuvių literatūros konspektas*, p. 1.

⁶⁰³ *Ibid.*, p. 8.

⁶⁰⁴ *Ibid.*, p. 1, 2.

⁶⁰⁵ Kęstutis K. Girnius, „Mąstymas tautomis: konceptuali normatyvioji nacionalizmo schema“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, Nr. 6, p. 373.

Viena tokių – liaudyje paplitusi Antano Juozo Jokūbaičio-Jovaro daina „Sudiev, sesutės lietuvaitės“⁶⁰⁶. *Skaitymuose* ši literatūrinės kilmės daina skelbiama pavadinimu „Daina atsisveikinant su tėvyne“ ir pateikiama kaip anoniminis liaudies kūrybos pavyzdys. Ją lydinti pastaba: „Užrašyta Ūdrijos apyl. apie 1932 m.“, leistų daryti prielaidą, kad rengdami medžiagą spaudai leidėjai galėjo pasinaudoti lietuvių išeivių iš tėvynės atsivežtais folkloriniais užrašais.

Dainoje išsakomi į užsienį išvykstančio ir gimtuosius namus paliekančio žmogaus jausmai leidžia manyti, kad šis tekstas ne atsitiktinai pateko į lietuvių karo pabėgėlių spaudą. Tautosakos tyrinėtoja Jurga Sadauskienė teigia, kad XX a. pirmojoje pusėje ši daina buvusi viena populiariausių tarp dainuojamų kūrinių, išreiškusių tėviškės netekties, išėjimo iš gimtųjų namų jausmą⁶⁰⁷. Dainos lyrinis subjektas prigimtinę žemę, tėvynę Lietuvą, suvokia kaip vienintelę erdvę, kurioje tautos žmogus gali patirti laimę ir bendrumo su kitais jausmą. Prigimtinę žemę, ją palikus, tampa dainavimas. Lyrinis subjektas pasižada: „Tėvynei Lietuvai brangiausiai / Siūsiu vainiką iš dainų.“ Per dainą išsaugomi ryšiai, atmenami savieji: „Ir ten atminsiu seses savo / Ir liūdnoš dainos pas jas bėgs.“ „Daina atsisveikinant su tėvyne“ vienintelė iš *Skaitymuose* skelbiamų dainų, kurioje atveriamas tautos žmogaus, paliekančio savą kraštą, būseną. Į savo redaguojamą laikraščio literatūrinį priedą Janutienė šį tekstą greičiausiai įtraukė sąmoningai. Karo pabėgėlių stovyklos gimnazistui, išgyvenančiam dramatišką tėvynės netektį, pateikta daina leido išryškinti kelias tautinei savipratai svarbias kryptis: tautos žmogus praicityje jau yra susidūręs su panašia skausminga patirtimi – iš turimos patirties galima mokytis; tėvynė yra daugiau nei konkretus tūris – ją galima išgyventi ir atminti dainomis; žmogui svarbu turėti tėvynę.

Žmogaus sąmonė kiekvieną įvykį yra linkusi susieti su konkrečia vieta. Vadinas, tautos istorinį pasakojimą būtina *įvietinti*. Keltume prielaidą, kad vadovėlyje minimi vietovardžiai ir vandenvardžiai (tiesa, jų nėra itin daug), taip pat *Skaitymuose* skelbiami padavimai veikia kaip topografinės atminties sergėtojai ir ugdytojai. Per juos atskiriama tai, kas yra sava ir kas svetima, jie suteikia galimybę matyti savo tautą per ryšį su kitais kraštais. Vadovėlyje įvardijamos konkrečios geografinės vietos apie jas primena ir skatina prisiminti.

⁶⁰⁶ *Skaitymai*, 1946, Nr. 10, p. 4.

⁶⁰⁷ Jurga Sadauskienė, „Poetinės semantikos kaita dainose, arba dainuoti Brazdžionį: 100-ąsias gimimo metines paminint“, *Tautosakos darbai*, t. XXXIV, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007, p. 339.

Skaitymuose išspausdinto Krėvės sukurto padavimo apie Šarūną pirmaisiais sakiniais į vaiko patirties žemėlapi įrašomas Lietuvos kaip valstybės vardas:

„Sako, tai buvę tada, kai dar Lietuva buvo ir joje pagonyš gyvenę. Buvęš tada karalius Šarūnas, kuris panorėjęs visą pasaulį nugalėti, visas karalystes užkariauti ir visus karalius nužudyti, o tada patsai vienas visus žmones būtų valdęs.“⁶⁰⁸

Taip primenama, kad tauta yra politinė bendrija. Kadangi politinė bendrija turi savo centrą, greičiausiai ne šiaip sau *Lietuvių literatūros konspekte* primenamas ir padavimas apie Vilniaus įkūrimą – „Mes turim padavimą apie Vilniaus įkūrimą“⁶⁰⁹. Vadovėlio autorės pasirinktas asmeninis įvardis *mes* apibrėžia vienai politinei bendrijai priklausančius asmenis, o padavimas apie sostinės įkūrimą žodžiu *mes* įvardijamą bendruomenę sutelkia. Be to, *Lietuvių literatūros konspekte* atsiranda ir pavadinimai *Mažoji Lietuva*, *Didžioji Lietuva*. Vadovėlio adresatui šie pavadinimai galėjo išaugti į pasakojimus apie Prūsų Lietuvos, jos žmonių likimą, apie Mažosios Lietuvos šviesuolių tarnystę Lietuvos idėjai. Janutienės tekste yra užuominų, galinčių tapti tokiais pokalbiais; pvz., autorė primena rekrutų dainas, tiksliai nusakančias lietuvio vargus XVIII amžiaus Prūsijos kariuomenėje, rašo apie Karaliaučiaus universiteto profesoriaus Liudviko Rėzos ir Tilžės gimnazijos mokytojo Eduardo Gizevijaus Mažojoje Lietuvoje surinktas ir išleistas dainas⁶¹⁰.

Darant prielaidą, kad tautosakai skirtoje *Lietuvių literatūros konspekto* dalyje ir *Skaitymuose* minimi vietovardžiai sudaro tam tikrą gimtąjį kraštą pažįstančio ir jo istoriją išmanančio žmogaus vartojamų vietovardžių minimumą, svarbu pasekti, ką jie aprėpia. *Prūsai*, *Prūsija* ir *Kuršių žemė* reprezentuoja baltų genčių istorinio likimo tematiką, *dzūkai*, *Dainava*, *žemaičiai* – etninį savitumą, o veikimą kultūros lauke, be jau minėtų *Karaliaučiaus* ir *Tilžės*, leidžia įprasminti *Veliuona*, kurios apylinkėse kunigas Antanas Juška surinko apie pusšesto tūkstančio dainų. Bendruomenės atmintį su regimuoju kraštovaizdžiu leidžia sujungti padavimuose minimi vietovardžiai: *Upytė*, iškylanti pasakojime apie bajorą Čičinskį (Čičinską), *Plungė*, siejama su dviem padavimais apie Gundingos (Gandingos) pilies kalne paslėptus pinigus, *Kretinga*, garsėjanti savo bažnyčios vargonų istorija, ar *Vištyčio* ežero atsiradimą aiškinantis padavimas. *Merkinė*, kurioje esą gyvenęs kunigaikštis Šarūnas, leidžia sugrąžinti vadovėlio skaitytoją į dainose

⁶⁰⁸ *Skaitymai*, 1945, Nr. 1, p. 3.

⁶⁰⁹ Petronėlė Janutienė, *Lietuvių literatūros konspektas*, p. 7.

⁶¹⁰ *Ibid.*, p. 2, 8.

išsaugotą senovinio epo laiką. Visos įvardytos ir į vaiko atmintį įrašomos vietos turi savo istoriją – jos tampa pasakojimo apie tautosaką dalimi ir pačios gali virsti pasakojimais.

Tautosakos apžvalgoje kaip dar viena tautinės sąmonės ugdymo kryptis veikia vardai: Janutienė itin glaustai pristato tautosaką rinkusius Dionizą Pošką, Simoną Stanevičių, Simoną Daukantą, Motiejų Valančių, Lauryną Ivinskį, Antaną Baranauską, Joną Basanavičių ir kt. Mini ir mūsų liaudies dainomis susižavėjusį Gotholdą Efraimą Lesingą, rinkinyje „Tautų balsai dainose“ (1807) aštuonias dainas paskelbusį Johaną Gotfrydą Herderį, Johano Volfgango Gėtės baladę „Žvejė“, kurioje, pasak autorės, buvo panaudoti trys posmai iš Herderio rinkinio. Panašu, kad pristatomos asmenybės susiejamos su konkrečiais kultūriniais tekstais, įprasminančiais tautos savitumą. Tokiais kultūriniais tekstais laikytinas Pilypo Ruigio lietuvių ir vokiečių kalbų žodynas, kuriame jis „maloniniams žodžiams pailustruoti įdėjo 3 liaudies dainas“⁶¹¹, Liudviko Rėzos ir Simono Stanevičiaus parengti liaudies dainų rinkiniai, grožinės literatūros tekstai, iš kurių išskiriama Motiejaus Valančiaus apysaka „Palangos Juzė“. Vardai ir tekstai vadovėlio autorei taip pat leidžia išryškinti dar vieną į tautą bendruomenę telkiančią idėją, – ji teigia, kad tautos kultūra yra vertybė, verta visų rūpesčio, kuris gali padėti užtikrinti kultūros gyvastingumą ir klestėjimą⁶¹². Be to, savita tautos kultūra praturtina ir kitų tautų kultūras.

Folkloriniai pasakojimai apie vietas, kuriais dalijamasi *Skaitymuose* arba užsimenama *Lietuvių literatūros konspekte*, įvardyti istoriniai įvykiai ir reiškiniai, kultūros vardai ir tekstai formuoja bendros atminties lauką, padedantį ugdyti tautinę savipratą. Taip siekiama perduoti sampratą, kad tauta kuria save istorijoje. Istorinis pasakojimas pasako tautos nariams, „kas jie esantys, iš kur jie kilę, ką jie gavę iš protėvių ir ką jie turi perduoti savo vaikams ir ateities kartoms“⁶¹³.

Masilionio vadovėlyje pateikiama tautosakos apžvalga naujų lietuviškumo aspektų neįtraukė. Sąvokos *Lietuva, lietuviai* atsirado tik pristatant istorines dainas⁶¹⁴, ten pat įvardijant ir kelis reikšmingus istorinius įvykius (XVII a. kovas su švedais, XVIII a. pab. sukilimo vadą Kosciušką⁶¹⁵; 1831 ir 1863 m. sukilimus⁶¹⁶), charakterizuojant pasaką „Eglė žalčių

⁶¹¹ *Ibid.*, p. 8.

⁶¹² Kęstutis K. Girmius, *op. cit.*, 2015, p. 22.

⁶¹³ Kęstutis K. Girmius, *op. cit.*, 2011, p. 373.

⁶¹⁴ Juozas Masilionis, *op. cit.*, p. 16.

⁶¹⁵ *Ibid.*, p. 18.

⁶¹⁶ *Ibid.*, p. 19.

karalienė“ kaip vieną iš būdingiausių lietuvių mitinių pasakų⁶¹⁷, nupasakojant tautosakos rinkimo istoriją⁶¹⁸. Pastebėtina, kad Masilionio vadovėlio pasakojimas, palyginti su Janutienės, fragmentiškesnis ir mažiau orientuotas į siekį pabrėžti tautosakos, kaip reiškinio, lietuviškumą.

3.2.2. Istorinis Lietuvos pasakojimas

Per grožinius ir negrožinius tekstus pradinei mokyklai skirtoje vadovėlių serijoje *Aušrelė* ir kitose skaitinių knygelėse bei vyresnėms klasėms skirtose skaitinių knygose išskleidžiamas istorinis Lietuvos pasakojimas. Istoriniame Lietuvos pasakojime įvardijamos ryškiausios istorinės asmenybės, svarbiausi istoriniai įvykiai ir reiškiniai, kalendoriuje išskiriamos reikšmingiausios lietuviui datos.

Istorinis pasakojimas pradedamas plėtoti nuo II pradinės mokyklos skyriaus, vadovėlyje *Aušrelė* įvedant Lietuvos istorijos asmenybes – kunigaikščius Gediminą („Mūsų Vilnius“⁶¹⁹) ir Kęstutį („Gegužė“⁶²⁰). III skyriaus vadovėlyje *Aušrelė* mokiniui jau pateikiamas pasakojimas „Vasario 16 diena“⁶²¹. Šiuo pasakojimu išaiškinamas tautos kelias į Vasario 16-ąją: įvardijamos svarbiausios istorinės asmenybės (didieji Lietuvos kunigaikščiai Mindaugas, Gediminas, Algirdas, Kęstutis, Vytautas, Lietuvos ir Lenkijos karalius Žygimantas Augustas, lietuviškos spaudos kūrėjai J. Basanavičius, V. Kudirka, J. Tumas-Vaižgantas) ir svarbiausi istoriniai įvykiai bei kultūros reiškiniai (1410 m. – Žalgirio mūšis, 1569 m. – Liublino unija, 1795 m. – ATR III padalijimas, 1865 m. – spaudos draudimas, knygnešystė, 1904 m. – spaudos draudimo panaikinimas, 1914 m. – Didysis karas, 1918 m. vasario 16 d. – nepriklausomybės atkūrimas, savanorių kovos už Lietuvos nepriklausomybę). Į psichologinį lietuvių paveikslą per istorinių įvykių reprezentaciją įtraukiamas kovingumas, atsparumas, įsipareigojimas laisvės gynybai, bendruomenei svarbios dienos Vasario 16-osios minėjimas. Tekste rašoma:

„Smarkiai buvo baudžiami tie žmonės, pas kuriuos rasdavo lietuviškų knygų ar laikraščių. Bet lietuviai nepasidavė. Kitose šalyse ėmė spausdinti lietuviškas knygas, kurias slaptai gabeno į Lietuvą ir platino savo tarpe.“

⁶¹⁷ *Ibid.*, p. 24.

⁶¹⁸ *Ibid.*, p. 26–27.

⁶¹⁹ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 35.

⁶²⁰ *Ibid.*, p. 162.

⁶²¹ „Vasario 16 diena“, in: Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 53–55.

„Vilniuje susidarė Lietuvos valdžia, kuri ėmė rinkti lietuvių kariuomenę. Iš visų Lietuvos kampų ėmė plaukti savanorių būriai. Savanorių kariuomenė išvarė dar užsilikusius rusus ir vokiečius iš Lietuvos žemės.“ Arba: „Dėl to ta diena [Vasario 16-oji – J. Dz.] svarbi visai lietuvių tautai ir visi lietuviai ją iškilmingai švenčia.“⁶²²

Istorinį Lietuvos pasakojimą, išskleidžiamą per minėtą prozinį tekstą, papildė Maironio eilėraštis „Į kovą“⁶²³. Eilėraštyje plėtojama lietuvių kovingumo tema: ją, kaip svarbiausią, pabrėžė pasirinktas eilėraščio pavadinimas ir tai, kad skaitytojui nepateikiami tie posmai, kurie išryškina į kovą išlydinčio subjekto jauseną (3 posmas: „Tarp tyrų plačių / Ne staugimas žvėrių; / O ne! Tai našlaitės lietuvės: / Ar verkia sūnaus / Ar bernužio brangaus, / Kurs jų nebeginsias pražuves.“) arba susieja praeities kovas su dabarties ženklais (9 posmas: „Dabar ten baisu / Ir nakčia nedrasu! / Net vyrai aplenkti mėginą: / Esą tai senų / Kapai milžinų / Ir kartais net pasivaidiną.“). Taip skaitytojo sąmonėje buvo ryškinamas tik didėjančios grėsmės (2, 3 posmai) ir pačios kovos paveikslas: kovai ruošiamasi (1, 4 posmai), į kovą įsitraukiama (6, 7 posmai), įvyksta lemtingas mūšis (8 posmas).

IV skyriaus vadovėlyje *Aušrelė* Lietuvos istorijos ir kultūros pasakojimas papildomas tekstais apie Birutę ir kunigaikštį Kęstutį (Šatrijos Ragana „Birutė – gražioji vaidilutė“), rekrutus (V. Pietaris „Kaip maskoliai Pelenių gaudė“), baudžiamą (A. Fromas (Gužutis) „Baudžiauninkai“; Lazdynų Pelėda „Baudžiamos nebėra“), knygnešystę, spaudos draudimą ir lietuvišką spaudą (V. Kudirka „Rožiukė ir Martynukas“; B. Butėnas „J. Bielinis Baltasis ir jo pakelės“; „Lietuvių spauda ir inž. Petras Vileišis“), Dariaus ir Girėno skrydį per Atlantą (K. Binkis „Lituanika“; S. Zobarskas „Žuvę sakalai“), tremtį ir pasipriešinimą sovietinei okupacijai (S. Būdavas „Petkutis vėliavininkas“)⁶²⁴.

Tekstų, kurie pateikiami I–IV skyrių vadovėliuose, visuma leidžia daryti išvadą, kad istorinis pasakojimas palaipsniui tankinamas, aprėpiant vis daugiau įvykių, reiškinių, asmenybių, aprėpiant Lietuvos istoriją nuo kunigaikščių laikų iki XX a. vid. įvykių.

Skaitinių knygelėse *Gimtinės žiburėliai*, *Lietuvos balsai: Vaikams* ir *Tėviškėlės aidas* iš Lietuvos istorijos pasakojimo išskiriamos tautai lemtingos situacijos: lietuvių kovos su kryžiuočiais⁶²⁵, tremtis į Sibirą⁶²⁶ ir pokario

⁶²² Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 54–55.

⁶²³ Šiuo pavadinimu p. 55–56 skelbiamas Maironio eilėraštis „Milžinų kapai“ be 3 ir 9 posmų.

⁶²⁴ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 64, 108, 120, 126, 136, 140, 151, 154, 163, 164.

⁶²⁵ „Kova su kryžiuočiais“, in: *Lietuvos balsai: Vaikams*, p. 3.

⁶²⁶ S. Džiugas „Tėviškei“, in: *Gimtinės žiburėliai, 1946.II.16*, p. 5.

emigracija⁶²⁷. Istorijos tėkmėje matomos istorinės asmenybės (pvz., Mindaugas⁶²⁸) ir svarbūs istorijos įvykiai⁶²⁹ (Durbės mūšis 1261 m., Vasario 16-oji, Pilėnų gynimas 1336 m., Dariaus ir Girėno skrydis per Atlantą).

Skaitinių vadovėlis *Naujieji skaitymai: I klasei* įtvirtino istorinį pasakojimą apie XII a. pab.–XIII a. pr. Lietuvą (V. Pietaris „Algimantas“), įtraukė tekstų, kuriuose reflektuojamos baudžiamos patirtys (J. Biliūnas „Žvaigždė“), reikšmingi istorijos įvykiai (P. Vaičaitis „Žalgirio kova“)⁶³⁰. Tačiau palyginus su pradinei mokyklai skirtais vadovėliais tekstų, tiesiogiai reaguojančių į Lietuvos istorijos ir kultūros reiškinius, pastebimai mažiau.

Savaitraščio *Žiburiai* priede *Skaitymai* Lietuvos istorijos pasakojimas kuriamas iškeliant kalbinės tapatybės klausimą. 1945 m. Nr. 6 p. 4 skaitytojui pateikiami du S. Gimžausko eil.: „Pro Lydos mūrus pravažiuojant“ („Nėr tėvynės be liežuvio: / Kiekviens šitą gal suprasti. / Atimk kalbą nuo lietuvio, / Tai Lietuvos ir neesti“) ir „Trakėnams“ („Tu ėjai už kalbą su priešu kariauti, / O nūn tavo žmonės skub’ ją patys griauti. / O broliai trakėnai, ar galima būti, / Kad jūs savo kalbai duotumėt pražūti?!“). Abu tekstai kritinę dabarties refleksiją sustiprino argumentais iš didingos Lietuvos praeities, minėdami Lietuvos kunigaikščių Gedimino, Kęstučio, Vytauto vardus ir jų nuopelnus Lietuvos klestėjimui. Lietuvos kultūros situaciją XIX a. apmąstė P. Vaičaičio eil. „Knygnešio ištrėmimas“⁶³¹. Tautos žmogaus, kaip sąmoningai dalyvaujančio bendruomenės istorijoje, temą plėtojo Maironio poema „Jaunoji Lietuva“⁶³². Lietuvių kovų su kryžiuočiais laikotarpį atspindėjo Maironio eil. „Eina garsas“ ir „Senovės daina“⁶³³.

DP laikotarpiu parengtas ir išleistas skaitinių vadovėlis *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai* istorinį pasakojimą kūrė atkreipdamas dėmesį į LDK laikotarpį, XIX a. Lietuvos situaciją ir Lietuvos žmogaus pasirinkimus bei XX a. vid. Lietuvos žmogaus kančios patirtis. LDK laikotarpį apmąstė vadovėlyje paskelbtos V. Pietario romano „Algimantas“

⁶²⁷ J. Žilionis „Vasario 16“, in: *Gimtinės žiburėliai, 1946.II.16*, p. 7.

⁶²⁸ „Kova su kryžiuočiais“, in: *Lietuvos balsai: Vaikams*, p. 3.

⁶²⁹ „Kova su kryžiuočiais“, in: *Lietuvos balsai: Vaikams*, p. 3; Vytė Nemunėlis „Po tėvynės dangumi“, in: *Lietuvos balsai: Vaikams, 1947*, p. 5; „Pilėnai“, in: *Lietuvos balsai: Vaikams*, p. 10; S. Zobarskas „Žuvę sakalai“, in: *Tėviškėlės aidas IV skyriui*, p. 28.

⁶³⁰ Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 91, 168, 210.

⁶³¹ *Skaitymai*, 1946, Nr. 2 (8), p. 4.

⁶³² *Skaitymai*, 1946, Nr. 4 (10)–Nr. 15 (21).

⁶³³ *Skaitymai*, 1946, Nr. 6 (12), p. 4, 1946, Nr. 3 (9), p. 2–3.

ištraukos⁶³⁴, J. Kuosos Aleksandriškio eil. „Vorksla“ ir „Lietuva“⁶³⁵ (pagrindinis eil. motyvas „laisva, išdidi ir galinga / Amžinų amžina Lietuva“), Maironio dramos „Kęstučio mirtis“ prologas, poema „Jaunoji Lietuva“ , eil. „Senovės daina“⁶³⁶. XIX a. Lietuvos situaciją (baudžiava, spaudos draudimas, rekrutai) ir Lietuvos žmogaus pasirinkimus (XIX a. sukilimai, knygnešystė, tautos kelias į atgimimą) reflektavo J. Biliūno novelė „Žvaigždė“ ir apysaka „Liūdna pasaka“⁶³⁷, P. Vaičiūno eil. „Aušros sūnums“⁶³⁸, K. Inčiūros eil. „Tėviškė“⁶³⁹, B. Brazdžionio eil. „Kur tą vėlų rudenį eini...“⁶⁴⁰, Maironio poema „Jaunoji Lietuva“⁶⁴¹, A. Miškinio eil. „Lietuva!“⁶⁴², A. Baranausko giesmių poema „Keliuonė Peterburkan“ ir giesmė „Dainu dainelę“⁶⁴³. XX a. vid. Lietuvos žmogaus kančios istoriją atspindėjo B. Brazdžionio eil. „De profundis“⁶⁴⁴ (eil. atmenami Pravieniškių, Zarasų, Panevėžio, Rainių žudynių kankiniai), Vilniaus klausimą priminė A. Miškinio eil. „Lietuva“⁶⁴⁵.

Apibendrinant pastebėtina, kad per grožinius ir negrožinius tekstus buvo išryškinti tie Lietuvos istorijos įvykiai ir reiškiniai, kurie atspindėjo LDK istoriją, XIX a. Lietuvos istoriją ir modernią XX a. Lietuvos istoriją.

3.2.3. Pasakojimai apie literatūros ir kultūros asmenybes

Pradinei mokyklai skirtoje vadovėlių serijoje *Aušrelė*, lietuvių literatūros vadovėliuose, kuriuos pokario pabėgėlių stovyklose parengė P. Janutienė, J. Masilionis ir P. Naujokaitis, skaitinių knygose ir chrestomatijose, savaitraščio *Žiburiai* priede *Skaitymai* į klausimą *Ką reiškia būti lietuviu?* atsakoma glaustomis rašytojų ir kultūros veikėjų biografijomis, pačių rašytojų ar kultūros veikėjų sukurtais autobiografijomis, biografinio pobūdžio pasakojimais apie įžymius Lietuvos praeities ir dabarties žmones.

Vadovėlių serijos *Aušrelė* vadovėliuose I ir II skyriams biografijų, biografinių pasakojimų arba autobiografijų nepateikiama. Vadovėlio III skyriui dalyje *Lietuvių kalbos skaitymai* biografijų, biografinių pasakojimų ir

⁶³⁴ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 145–150.

⁶³⁵ *Ibid.*, d. 2, p. 66, p. 69.

⁶³⁶ *Ibid.*, d. 1, p. 140; d. 2, p. 89–93, 97.

⁶³⁷ *Ibid.*, d. 2, p. 71–73, 76–88.

⁶³⁸ *Ibid.*, p. 55.

⁶³⁹ *Ibid.*, p. 53.

⁶⁴⁰ *Ibid.*, p. 28–29.

⁶⁴¹ *Ibid.*, p. 89–93.

⁶⁴² *Ibid.*, p. 126.

⁶⁴³ *Ibid.*, d. 1, p. 92–95.

⁶⁴⁴ *Ibid.*, d. 2, p. 31–32.

⁶⁴⁵ *Ibid.*, p. 126.

autobiografijų taip pat nepateikiama, tačiau vadovėlio dalyje *Tėvynės pažinimas* yra vienas biografinio pobūdžio pasakojimas, skirtas rašytojai ir kultūros veikėjai G. Petkevičaitėi-Bitei⁶⁴⁶. Pasakojimas adresatui suprantama kalba išskiria tris buvimo žymiu lietuviu / lietuve kriterijus: rūpinimąsi kitais, darbą su kalba ir jos gynimą, drąsą pasipriešinti draudimams.

Glaustos rašytojų ir kultūros veikėjų biografijos vadovėlių serijoje *Aušrelė* atsiranda nuo IV pradinės mokyklos klasės. Iš viso S. Zobarsko vadovėlyje *Aušrelė: IV pradinės mokyklos skyriui* tokių pasakojimų pateikiama 16: apie V. Krėvę-Mickevičių, J. Žymantienę-Žemaitę, A. Baranauską, J. Tuma-Vaižgantą, M. Valančių, Lazdynų Pelėdą, J. Mačiulį-Maironį, A. Žukauską-Vienuolį, V. Pietarį, K. Donelaitį, V. Kudirką, P. Vaičaitį, J. Basanavičių, J. Biliūną, Šatrijos Raganą, S. Daukantą⁶⁴⁷. Autorių biografijos vadovėlyje pateikiamos kartu su jų tekstais, išskyrus J. Basanavičiaus biografiją. Greičiausiai J. Basanavičiaus biografija užsklendžiama vadovėlio dalis, skirta spaudos draudimo laikotarpiui pristatyti⁶⁴⁸: ji seka po V. Kudirkos biografijos, V. Kudirkos pasakojimo apie mažąjį knygnešį Martynuką („Rožiukė ir Martynukas“), P. Būtėno apybraižos „J. Bielinis Baltasis ir jo pakelės“, P. Vaičiūčio, kaip patriotinės lyrikos kūrėjo, pristatymo, nenurodyto autoriaus teksto „Lietuvių spauda ir inž. Petras Vileišis“. Ir nors J. Basanavičiaus teksto nepateikiama, svarbu tai, kad jis įvedamas kaip istorinį laikotarpį reprezentuojanti kultūros asmenybė.

Pasakojimuose apie asmenybes ne tik įvardijami svarbiausi gyvenimo faktai (gimimo, mirties data, reikšmingos vietos), veikla, kūriniai, kūrybos ypatybės, bet ir perduodami tam tikri sąmoningos lietuviybės principai.

Vienas iš jų – toks asmens veikimas, kuris keičia visos bendruomenės būvį. Apie J. Mačiulį-Maironį rašoma: „Už savo giesmes, rašytas lietuviams kelti tais laikais, kada Rusijos caro žandarai persekiojo mūsų žmones, Maironis nusipelnė tautos dainiaus vardo.“⁶⁴⁹ M. Valančių pristatant pabrėžiama: „Sodžių užaugęs, savo tėvelių sunkiai uždirbtais pinigais mokėsis, Valančius suprato, kad didžiausia žmonių skurdo ir nelaimių priežastis yra jų tamsumas ir girtybė. Todėl ir stojo jis su tais blogumais kovoti.“⁶⁵⁰; Šatrijos Raganą – „Savo apysakomis ir moksliniais raštais Šatrijos

⁶⁴⁶ „Įžymi panevėžietė“, in: Pelikšas Šinkūnas, *Tėvynės pažinimas*: vadovėlis III-čiam prad. mokyklos skyriui, in: Juozas Ambraška, Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 125.

⁶⁴⁷ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1941, p. 19, 25, 27, 39, 43, 68, 74, 78, 108, 113, 139–140, 153–154, 158, 159, 172, 176–177.

⁶⁴⁸ *Ibid.*, p. 139–158.

⁶⁴⁹ *Ibid.*, p. 74.

⁶⁵⁰ *Ibid.*, p. 43.

Ragana stengėsi kelti žmonėse tautinį susipratimą, švietimo pamėgimą, teisingumo, darbštumo, pasiaukojimo bei gailestingumo jausmus.⁶⁵¹; S. Daukanta – „Pabaigęs aukštuosius mokslus, jis aplankė kai kuriuos svetimus kraštus, berinkdamas žinias apie mūsų krašto praeitį. Paskui apsigyveno Petrapily ir laisvu laiku rašė apie Lietuvos praeitį. <...> Jo raštuose matyti didelė savo krašto ir žmonių meilė ir didelis noras juos šviesti.“⁶⁵²

Lietuviui tai įgyja didžiausią vertę. Kaip ir sąmoningas asmens pasirinkimas ginti lietuvių kalbos vertę ir įrodyti jos grožį (tai pasakoma pristatant A. Baranauską⁶⁵³) ar pasiryžimas prisidėti prie garbingo lietuvių tautinio atgimimo darbo (apie Lazdynų Pelėdą⁶⁵⁴). Asmens veikimas biografiniuose pasakojimuose orientuotas į tautos, bendruomenės gėrio kūrimą (apie M. Valančių: „Valančius suprato, kad didžiausia žmonių skurdo ir nelaimių priežastis yra jų tamsumas ir girtybė. Todėl ir stojo jis su tais blogumais kovoti.“⁶⁵⁵; apie Šatrijos Ragana: „Šatrijos Ragana stengėsi kelti žmonėse tautinį susipratimą, švietimo pamėgimą, teisingumo, darbštumo, pasiaukojimo bei gailestingumo jausmus.“⁶⁵⁶), net savikūros galutinis tikslas nukreipia į tai, kas gali praturtinti visą bendruomenę. K. Donelaičio pavyzdžiu įrodoma, kad lietuvių kalbos mokėjimas ir mokymasis priartina prie kūrybos – tik kalbą gerai išmokęs, Donelaitis „ėmė gražiai lietuviškai rašyti savo kūrinius. Donelaitis parašė eilėmis didelį kūrinių M e t u s. Iki jo lietuvių literatūra buvo labai menka. M e t a i s Donelaitis davė pradžią tikrajai lietuvių literatūrai.“⁶⁵⁷

Iš autorių biografijų ryškėja, kad veikimas kūryba yra viena iš sąmoningos lietuviybės apraiškų. Kūryba kyla iš lietuvių kalbos mokėjimo (K. Donelaitis) arba noro įrodyti lietuvių kalbos vertę (A. Baranauskas); kūryba (V. Pietaris) arba domėjimasis liaudies kūryba ir nuoseklus jos rinkimas bei sisteminimas (J. Basanavičius) patvirtina buvimą lietuviu, kai esi ne Lietuvoje; kūryba tampa ir maišto forma (Maironis).

Kitas sąmoningos lietuviybės principas sietinas su tuo, kad asmeniui tėvynė yra traukos centras, svajonių erdvė. Galimybė į ją sugrįžti suvokiama kaip galimybė patirti laimę (apie V. Pietarį: „Troško sugrįžti į savąją tėvynę, bet taip ir nesusilaukė tos laimės.“⁶⁵⁸). Iš tėvynės grožio išgyvenimo, kaip ir

⁶⁵¹ *Ibid.*, p. 172.

⁶⁵² *Ibid.*, p. 176.

⁶⁵³ *Ibid.*, p. 27.

⁶⁵⁴ *Ibid.*, p. 68.

⁶⁵⁵ *Ibid.*, p. 43.

⁶⁵⁶ *Ibid.*, p. 172.

⁶⁵⁷ *Ibid.*, p. 113.

⁶⁵⁸ *Ibid.*, p. 108.

iš noro pakeisti bendruomenės būvį ar ginti jos savastį, gimsta kūryba (apie P. Vaičaitį: „Gražių Lietuvos vaizdų sužavėtas, pradėjo rašyti eilėraščius.“⁶⁵⁹).

Literatūros kūrėjų ir kultūros veikėjų biografijose adresatui perduodama žinia, kad sava literatūra, reprezentuojama per pasirinktų autorių gyvenimą ir kūrybą, visų pirma yra graži. Tarp literatūros kūrinio ir skaitytojo formuojamas estetiškas santykis. Iš visumos išskiriama tai, kas gražiausia. Epitetai *graži* arba *gražiausias / gražiausia*, prievoksmis *gražiai* vartojamas pristatant visų, išskyrus V. Kudirkos, J. Basanavičiaus ir S. Daukanto, autorių kūrybą. Minėtiesiems pasirenkami kiti: *žinomiausias* (kalbant apie V. Kudirkos raštus⁶⁶⁰), *didžiausias*⁶⁶¹ (apie S. Daukanto raštus).

Pavyzdžiui, apie V. Krėvę-Mickevičių rašoma:

„Jis yra parašęs daug gražių [pabraukta *J. Dz.*] apysakų ir vaidinimui veikalų (dramų). Gražiausias jo apysakų knygos yra: *D a i n a v o s š a l i e s e n ū ž m o n i ū p a d a v i m a i r Š i a u d i n ė j p a s t o g ė j* [čia ir kitur išretinta vadovėlio autoriaus – J. Dz.]. Dramos – *Šarūnas ir Skirgaila*.“⁶⁶²

Apie Žemaitę:

„Nebaigusi jokios mokyklos, truputį privačiai pasimokiusi, tik daug knygų skaičiusi, Žemaitė parašė labai daug ir gražių apysakų iš kaimo gyvenimo. <...> Gražiausias apysakos yra šios: *R u d e n s v a k a r a s, A t ž a l a, B i č i u - l i a i, P e t r a s K u r m e l i s, M a r t i, J o n o v i r š u s a n t T a m o š i a u s* ir kt.“⁶⁶³

Apie K. Donelaitį:

„Donelaitis parašė eilėmis *M e t u s*. Iki jo lietuvių literatūra buvo labai menka. *M e t a i s* Donelaitis davė pradžią tikrajai lietuvių literatūrai. Šis jo veikalas dar ir dabar yra vienas iš pačių gražiausių mūsų literatūros kūrinių.“⁶⁶⁴

Apie P. Vaičaitį:

„Pranas Vaičaitis nedaug suspėjo parašyti. Bet ir tuose eilėraščiuose, kuriuos mums paliko, jis labai gražiai apdainavo savo krašto grožį, garsius praeities žygius ir lietuvių vargus.“⁶⁶⁵

⁶⁵⁹ *Ibid.*, p. 153.

⁶⁶⁰ *Ibid.*, p. 144.

⁶⁶¹ *Ibid.*, p. 170.

⁶⁶² *Ibid.*, p. 19.

⁶⁶³ *Ibid.*, p. 25.

⁶⁶⁴ *Ibid.*, p. 113.

⁶⁶⁵ *Ibid.*, p. 154.

Viena iš dažniausiai kartojamų kūrybos charakteristikų – kalba. Išskiriamos tokios kalbos savybės: grožis, skambesys, lengvumas, paprastumas, gyvumas, vaizdingumas:

„Jo [V. Krėvės-Mickevičiaus – *J. Dz.*] raštų kalba labai graži ir skambi.“⁶⁶⁶

„Žemaitės raštų kalba labai graži, lengva, paprasta ir nemokytiems žmonėms suprantama.“⁶⁶⁷

„Anykščių šileliu“ Baranauskas norėjo įrodyti, kad lietuvių kalba nė kiek ne prastesnė už kitas kalbas, o netgi gražesnė.“⁶⁶⁸

„Jo [J. Tumo-Vaižganto – *J. Dz.*] raštų kalba gyva ir vaizdinga.“⁶⁶⁹

Palyginus su kitomis šiame vadovėlyje, savo apimtimi ypač išsiskiria V. Kudirkos ir J. Basanavičiaus biografijos⁶⁷⁰. V. Kudirkos biografijai tenka vienas vadovėlio puslapis, kuriame atkreipiamas dėmesys į V. Kudirkos sulenkėjimą Marijampolės gimnazijos ir pirmaisiais Varšuvos universiteto metais, perpasakojama reakcija į pirmą laikraščio „Aušra“ numerį („Bet štai gavo V. Kudirka pirmą AUŠROS numerį. Žiūri, skaito... ir, apsikniaubęs ant stalo, ima verkti. Pirmas lietuviško laikraščio numeris sukėlė Kudirkos sielos didelę audrą. Jam skaudu pasidarė, kad jis buvo išsižadėjęs savo kalbos, savo brolių sodiečių ir daug laiko sugaišęs, jiems nedirbdamas.“⁶⁷¹), pabrėžiamas įsitraukimas į „lietuvių tautos žadinimo ir gaivinimo darbą“, aptariamą laikraščio „Varpas“ atsiradimo aplinkybės ir V. Kudirkos indėlis į laikraščio leidybą, pabrėžiamas išskirtinis V. Kudirkos, kaip grožinės literatūros kūrėjo ir publicisto, produktyvumas. Teksto pabaigoje skaitytojas supažindinamas su V. Kudirkos antkapinio paminklo istorija: vadovėlio pasakojime fiksuojamas paskutinių keturių himno eilučių, įrašytų paminkle, likimas. Biografinis vadovėlio pasakojimas apie J. Basanavičių atskleidžia kitą (nei V. Kudirkos atveju) santykio su savo tauta modelį: jis paremtas ne savirefleksija, o *kito* (šiuo atveju – tautos) situacijos refleksija: individas regi tautą žeminamą, iš to kyla noras padėti, pasiryžimas tautos ateičiai dirbti ir imamasi veikti. Veikimo paradigmą sudaro laikraštis „Aušra“, raštai apie Lietuvos praeitį, tautosakos rinkimo darbai, Lietuvių mokslo draugijos įkūrimas.

⁶⁶⁶ *Ibid.*, p. 19.

⁶⁶⁷ *Ibid.*, p. 25.

⁶⁶⁸ *Ibid.*, p. 27.

⁶⁶⁹ *Ibid.*, p. 39.

⁶⁷⁰ *Ibid.*, p. 139–140 (V. Kudirkos); p. 158 (J. Basanavičiaus).

⁶⁷¹ *Ibid.*, p. 139.

Ir V. Kudirkos, ir J. Basanavičiaus biografiniame pasakojime darbas Lietuvai suvokiamas kaip žmogaus gyvenimą užpildantis, santykį kuriantis. Jis nėra tik laikinas pasirinkimas:

„Tą valandą V. Kudirka pats vėliau vadino savo antruoju gimimu, nes nuo tos valandos jis stojo į lietuvių tautos žadinimo ir gaivinimo darbą. Ir dirbo tą darbą ligi grabo lentos. Užgesus Aušrai, Kudirka, draugų padedamas, įkūrė Varpą ir per dešimtį metų, ligi mirties, jį redagavo.“⁶⁷²

„Vilniuj, lyg koks vienuolis, vienas jis [J. Basanavičius – *J. Dz.*] ir gyveno paskutinius amžiaus metus, vis tebedirbdamas Lietuvai.“⁶⁷³

Be to, darbas Lietuvai kyla iš gebėjimo pastebėti – *kitą* (kaip J. Basanavičiaus atveju, kai matoma, kad svetimi „žemina lietuvių tautą“⁶⁷⁴) arba *save* santykyje su *kitu* (V. Kudirkos atveju *kitas* yra sava kalba ir savi žmonės: „Jam skaudu pasidarė, kad jis buvo išsižadėjęs savos kalbos, savo brolių sodiečių ir daug laiko sugaišęs, jiems nedirbdamas“).

Pastebėti ir *veikti* biografiniuose vadovėlio pasakojimuose apibendrina V. Kudirkos, J. Basanavičiaus, taip pat kitų rašytojų ir kultūros veikėjų pasirinkimus. Iš rašytojų gyvenimo atrenkami jauną adresatą prasmingai veikti įgalinantys faktai. Perduodama žinia, kad lietuvių gali ir jis („Jau penktoji klasė būdamas, jis [V. Pietaris – *J. Dz.*] rašė lietuvių kalbos gramatiką ir stengėsi visokiais būdais atsispirti prieš lenkus, kurie tuo metu Marijampolės gimnazijoje stengdavosi lietuvius nutautinti.“⁶⁷⁵) Nesiliauti dirbti ir dirbti Lietuvai, kai tik gali, – šis motyvas yra ir V. Pietario biografiniame pristatyme: „Atspėjamu laiku rašė, iliustravo lietuviškas pasakas.“⁶⁷⁶

Taigi, IV skyriaus vadovėlyje *Aušrelė* iš rašytojų ir kultūros veikėjų gyvenimo pasakojimų išskiriama tai, kas apibrėžia sąmoningo lietuvių veikimo principus, nusako patį sąmonėjimo kelią, suvokimą, kad esu lietuvis.

Skaitinių knygelėse *Tėviškėlės aidas* trumpi biografiniai pasakojimai apie rašytojus ir kultūros veikėjus pateikiami IV skyriui skirtose knygelėse: adresatas supažindinamas su K. Donelaičio, A. Baranausko, M. Valančiaus, V. Kudirkos, V. Krėvės-Mickevičiaus, J. Basanavičiaus gyvenimo pasakojimais. Lyginamoji analizė leidžia teigti, kad knygelės autoriai

⁶⁷² *Ibid.*, p. 139.

⁶⁷³ *Ibid.*, p. 158.

⁶⁷⁴ *Ibid.*, p. 158.

⁶⁷⁵ *Ibid.*, p. 108.

⁶⁷⁶ *Ibid.*

naudojosi vadovėliu *Aušrelė: IV pradinės mokyklos skyriui*: biografiniai pasakojimai identiški.

Skaitinių knygėlėse *Gimtinės žiburėliai ir Lietuvos balsai: Vaikams* rašytojų ir kultūros veikėjų biografijų nepateikiama.

Tarpukariu išleistame, o pokariu perleistame J. Ambrazevičiaus, A. Skrupskelienės, A. Vaičiulaičio skaitinių vadovėlyje *Naujieji skaitymai, I klasei* iš viso pateikiama 12 biografinių pasakojimų: adresatui pristatomas S. Stanevičius, M. Valančius, V. Pietaris, A. Baranauskas, A. Vienažindys, Maironis, J. Biliūnas, Vaižgantas, A. Smetona, V. Krėvė, P. Vaičaitis, Šatrijos Ragana-Marija Pečkauskaitė⁶⁷⁷. Biografinis pasakojimas apie M. Valančių papildomas ištrauka iš dienoraščio⁶⁷⁸. Vyresnėms klasėms skirtas skaitinių vadovėlis į adresato kultūrinę sąmonę įrašo pradinėje mokykloje per biografinius pasakojimus aktualizuotus rašytojų ir kultūros veikėjų vardus ir įtraukia naujų. Kartojami vardai yra šie: V. Krėvė-Mickevičius, A. Baranauskas, J. Tumas-Vaižgantas, M. Valančius, J. Mačiulis-Maironis, V. Pietaris, P. Vaičaitis, J. Biliūnas, Šatrijos Ragana. Per kartojamus vardus ir jų gyvenimo pasakojimus įvirtinamas tautiškai susipratusios ir sąmoningai lietuvybei įsipareigojusios asmenybės, kuri formavosi ir buvo aktyvi XIX a. II p.–XX a. pr., idealas.

Naujai įtraukiami S. Stanevičiaus, A. Vienažindžio, A. Smetonos gyvenimo pasakojimai. Palyginus su biografiniais pasakojimais vadovėlių serijoje *Aušrelė*, vadovėlis *Naujieji skaitymai* asmenybes pristato išsamiau (vertinant iš kiekybinės perspektyvos, tam skiriama daugiau vietos). Greičiausiai tai nulėmta vadovėlio adresato, kuris jau baigęs pradinę mokyklą.

Lietuviškų raštų kūrimas, kaip esminė sąmoningos lietuvybės dedamoji, įvardijamas pristatant visus kūrėjus, tačiau tik kalbant apie Maironio kūrybą pabrėžiamas poeto, ugdžiusio susipratusią tautą, vaidmuo:

„Jis pasidarė visos tautos dainium, ir visa tauta suprato, ko jis nori savo poezijoje – kėlė jis Lietuvą atgimti, nusimesti svetimus varžtus, kovoti dėl laisvės ir ją laimėti. Toki buvo Maironio troškimai, toki buvo ir visų susipratusių lietuvių norai.“⁶⁷⁹

Per biografinius pasakojimus lietuvybei įsipareigojusios asmenybės veikimas sukonkretinamas ne tik kaip lietuviškų raštų kūrimas, bet ir kaip tautosakos rinkimo, domėjimosi kalba, jos sisteminimo darbas (S.

⁶⁷⁷ Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 58, 61–62, 90, 135–136, 146, 150–151, 167, 183, 192, 196, 208, 211–212.

⁶⁷⁸ *Ibid.*, p. 62–65.

⁶⁷⁹ *Ibid.*, p. 150–151.

Stanevičius, A. Baranauskas, A. Smetona⁶⁸⁰), vertimo praktika (S. Stanevičius, A. Baranauskas⁶⁸¹), sąmoningas grįžimas prie savo kalbos (A. Baranauskas⁶⁸²), gebėjimas telkti apie save *kitus* (Maironis⁶⁸³), rūpinimasis *kitais*, ypač silpnesniais (Vaižgantas, Šatrijos Ragana⁶⁸⁴). Pasakojimai apie V. Pietarį ir apie P. Vaičaitį⁶⁸⁵ įveda *lietuviško daikto*, kuris pristatomas kaip kultūros reprezentacija, konceptą. Tai, kas lietuviška, įgalina atsirasti kitus daiktus (apie V. Pietarį – „Turėdamas laiko, jis mėgo smuikuoti lietuviškas dainas, mėgo paišyti – iliustravo lietuviškas pasakas.“) arba per *lietuvišką daiktą* apibrėžiama subjekto tapatybė (apie P. Vaičaitį – „Važiuodamas į Petrapilį pasiima retesniu raštu nuaustą juostą, užtiesalą, kad galėtų pasigirti lietuvių gražiais savotiškumais.“).

Iš pasakojimų apie rašytojus ir kultūros veikėjus ryškėja pradinei mokyklai skirtuose vadovėliuose neplėtotas kūrėjo istorijoje fenomenas. Daugiau nei pusėje biografijų įvardijami Lietuvos istorijai svarbūs įvykiai ir reiškiniai, nulėmę kūrybos pobūdį ir asmens gyvenimo tėkmę. A. Vienažindys ir J. Biliūnas susiejami su 1863 metų sukilimu, Maironis – su carinės Rusijos imperijos priespaudos laikais⁶⁸⁶. M. Valančiaus biografijoje pabrėžiamas 1863 metų sukilimas, spaudos draudimas, knygnešystė, Vaižganto – lietuvių sąjūdis, lietuviškų knygų platinimas, spaudos grąžinimas 1904 m.⁶⁸⁷ Spaudos grąžinimo, Didžiojo karo, 1918 m. vasario 16 d. kontekste supažindinama su A. Smetonos gyvenimu, lietuviškos spaudos platinimas įvardijamas rašant apie P. Vaičaitį⁶⁸⁸. Per pasakojimus apie asmenybes supažindinama ir su tam tikro laikotarpio Lietuvos istorijos aktualijomis. Vadinas, asmens gyvenimo pasakojimas plėtojamas krašto istorijos kontekste.

Taip pat pastebėtina, kad rašytojus ir kultūros veikėjus pristatančiuose pasakojimuose visos asmenybės (išskyrus S. Stanevičių, A. Vienažindį, V. Krėvę, P. Vaičaitį) susiejamos su kita ryškia Lietuvos kultūros asmenybe, kurios veikla svarbi lietuvybei. Pavyzdžiui:

⁶⁸⁰ *Ibid.*, p. 58, 135–136, 192.

⁶⁸¹ *Ibid.*, p. 58, 135–136.

⁶⁸² *Ibid.*, p. 135–136.

⁶⁸³ *Ibid.*, p. 150–151.

⁶⁸⁴ *Ibid.*, p. 183, 211.

⁶⁸⁵ *Ibid.*, p. 90, 208.

⁶⁸⁶ *Ibid.*, p. 146, 167, 150–151.

⁶⁸⁷ *Ibid.*, p. 61–62, 183.

⁶⁸⁸ *Ibid.*, p. 192, 208.

„Petrapilyje susitiko [**M. Valančius** – *J. Dz.*] su kitu dideliu lietuvių rašytoju **Simanu Daukantu**. Paskirtas Varnių seminarijos rektorium, paskiau Žemaičių vyskupu (1850), parsikvietė Daukantą pas save, ir abudu dirbo savo žmonėms.“⁶⁸⁹

„Geriausias jo [**V. Pietario** – *J. Dz.*] draugas buvo **Basanavičius**. Jų bičiulystė nenutrūko visą amžių.“; „Abu lietuviai [**V. Pietaris** ir **A. Dambrauskas-Jakštas** – *J. Dz.*] susibičiuliavo. Tremtiniui kunigui Pietaris pasakojo savo atsiminimus, pasakojo apie senovę – ir taip dailiai pasakojo, kad jo klausytojas ėmė jį raginti: „Ar žinai ką? Pabandyk visa tai užrašyti.“⁶⁹⁰

„Sedoje susipažino su lenkų rašytoja **Karolina Praniauskyte**, kuri ir **Antaną [Baranauską** – *J. Dz.*] labiau paskatino rašyti, o drauge su savo broliu kunigu drąsino jį stoti į seminariją.“⁶⁹¹

„Didelis įvykis jam [**Maironiui** – *J. Dz.*] buvo, kad reikėjo važiuoti pas vysk. **Valančių** dirmavotis.“⁶⁹²

„**Jonas Biliūnas** kilęs iš to paties krašto, kaip ir vyskupas **Baranauskas** <...>.“⁶⁹³

„Dabar **Vaižgantas** dar labiau įsitraukė į visuomeninį darbą, uoliai dalyvavo laikraščiuose, dirbdamas „Vilniaus žinių“ redakcijoje, o vėliau su **A. Smetona** organizuodamas „Viltį“.“⁶⁹⁴

„Susiartino tenai su **Jonu Jablonskiu** <...>. Su juo **Smetona** važinėjo po Lietuvą lietuvių kalbos tarmių tyrinėti.“; „Iš Vilniaus [**A. Smetona** – *J. Dz.*], kaip ir **Basanavičius**, nepasitraukė net per Didįjį karą, kada Lietuvą užplūdo vokiečių kariuomenė.“⁶⁹⁵

„Marija [**Šatrijos Ragana** – *J. Dz.*] pažino **susipratusius lietuvius**, kurie į tautinį darbą ir ją pačią įtraukė.“⁶⁹⁶

Tokiu būdu adresatui perduodama žinia, kad prasmingai veikiantys savo bendruomenėje tai daro ne vieni. Į lietuviybės bendratinklį juos įpainioja veikimas (M. Valančius ir S. Daukantas; Vaižgantas ir A. Smetona; A. Smetona ir J. Jablonskis; Šatrijos Ragana ir susipratę lietuviai), kilmė (J.

⁶⁸⁹ *Ibid.*, p. 61.

⁶⁹⁰ *Ibid.*, p. 90.

⁶⁹¹ *Ibid.*, p. 135.

⁶⁹² *Ibid.*, p. 150.

⁶⁹³ *Ibid.*, p. 167.

⁶⁹⁴ *Ibid.*, p. 183.

⁶⁹⁵ *Ibid.*, p. 102.

⁶⁹⁶ *Ibid.*, p. 211.

Biliūnas ir A. Baranauskas), asmeninės patirtys (Maironis ir M. Valančius; K. Praniauskaitė ir A. Baranauskas; A. Jakštas-Dambrauskas ir V. Pietaris; J. Basanavičius ir V. Pietaris).

Tradiciją su literatūra supažindinti įvedant ir kūrėjų biografijas tęsia ir pirmaisiais pokario metais DP stovyklose parengti vadovėlius pakeitę periodinių leidinių priedai, vėliau – skaitinių knygų ir lietuvių literatūros istorijos vadovėliai.

Savaitraščio *Žiburiai* priede *Skaitymai* (iš viso 30 priedo numerių) paskelbiama 17 rašytojų ir kultūros veikėjų biografijų. 1945-aisiais, pirmaisiais priedo leidimo metais, – A. Baranausko, A. Vienažindžio⁶⁹⁷, L. Ivinskio, J. Pabrėžos, Antano Tatarės, Kajetono Aleknavičiaus, Silvestro Gimžausko⁶⁹⁸. 1946-aisiais – Žemaitės, A. Jakšto⁶⁹⁹, V. Kudirkos, Petro Armino⁷⁰⁰, Maironio, J. Biliūno⁷⁰¹, Lazdynų Pelėdos⁷⁰², Vaižganto⁷⁰³, Vydūno⁷⁰⁴, B. Sruogos⁷⁰⁵. Biografinius pasakojimus papildė J. Basanavičiaus autobiografija „Jaunosios didžiojo aušrininko dienos (Iš J. Basanavičiaus autobiografijos)“⁷⁰⁶.

Praradus valstybę, palikus savą žemę ir gyvenant karo pabėgėlių stovyklų sąlygomis, itin glausti biografiniai pasakojimai atskleidė rašytojo ir kultūros veikėjo, kaip aktyvaus lietuvių, vaizdinį, o lietuviybę apibrėžė per sąmoningą subjekto santykį su kalba: įvardijama, kad Z. Ivinskis leido kalendorius, rengė lietuviškai lenkišką žodyną, vertė, K. Aleknavičius kūrė elementorius. Dar viena lietuviybės dedamoji, išryškėjanti šiuose biografiniuose pasakojimuose, buvo sąmoningas, rūpesčiu paremtas subjekto santykį su bendruomene – su *kitu / kitais*. Pvz., apie P. Arminą pasakyta, kad „buvo vienas svarbiausių draudžiamosios spaudos platintojų Suvalkijoje <...>“; apie Maironį liudijama, kad „daug rūpesčio turėjo, kol sulietuvino seminariją <...>“, „savo eilėraščių rinkiniu, pavadintu „Pavasario balsai“ <...> gyvai žadino lietuvius“; apie Vydūną – „Vydūnas labai myli savo tėvynę ir jai visomis jėgomis dirba“. Žemaitės, Kudirkos ir Lazdynų Pelėdos biografijose svarbus virsmo ir subjekto savivokos esant lietuviu / lietuve akcentas. Žemaitės kūrybos pradžia susieta su pirmaisiais lietuviškais laikraščiais

⁶⁹⁷ *Skaitymai*, 1945, Nr. 5, p. 1, 4.

⁶⁹⁸ *Ibid.*, Nr. 6, p. 1–4.

⁶⁹⁹ *Ibid.*, 1946, Nr. 2 (8), p. 1, 3.

⁷⁰⁰ *Ibid.*, Nr. 3 (9), p. 1, 4.

⁷⁰¹ *Ibid.*, Nr. 4 (10), p. 1, 4.

⁷⁰² *Ibid.*, Nr. 7 (13), p. 4.

⁷⁰³ *Ibid.*, Nr. 11 (17), p. 2.

⁷⁰⁴ *Ibid.*, Nr. 17 (23), p. 2.

⁷⁰⁵ *Ibid.*, Nr. 23 (29), p. 4.

⁷⁰⁶ *Skaitymai*, 1945, Nr. 6, p. 5–6.

pasakant, kad „nuo „Aušros“ ir „Varpo“ – tapo sąmoninga lietuve ir ėmė rašyti beletristiką.“ V. Kudirkos darbas tėvynei paaiškintas sąmoningas pasiryžimas ištaisyti praeities klaidas: „Iš paviršiaus truputį aplenkėjo, bet nuo „Aušros“ Nr. 1 susiprato ir pasiryžo dvigubai atidirbti tėvynei.“ Sąmoningą buvimą lietuviu biografijų tekstai aprašo kaip ginamą („Kun. S. Gimžauskas buvo žymus <...> lietuviybės kovotojas.“) ir subjekto būčiai nepatogų fenomeną („Už lietuviybę ištremtas [A. Jakštas – *J. Dz.*] 5 metams į Rusiją“; „Kunigavo [Vaižgantas – *J. Dz.*] daugelyje vietų, nuolat kilnojamas, nutautėlių nemėgiamas, litvomanu pravardžiuojamas“; „Dėl savo tautinės veiklos Vydūnas ne kartą skaudžiai nukentėjo nuo naciškų vokiečių – buvo daužomi langai, areštuojamas ir t. t.“).

Biografinius pasakojimus sieja dar ir tai, kad pabrėžiamas tikslingas pristatomų asmenybių veikimas siekiant kultūros lauke egzistuojančią stoką / tuštumą įveikti. Lietuviško žodžio stokos / tuštumos įveika reiškėsi kaip spaudos platinimas (pvz., P. Arminas), originalių leidinių rengimas (pvz., Z. Ivinskio kalendoriai, K. Aleknavičiaus elementoriai, J. Pabrėžos moksliniai raštai lietuvių kalba), ryšio su kitomis literatūromis kūrimas (pvz., P. Armino, V. Kudirkos vertimai), intensyvus raštų lietuvių kalba kūrimas (pvz., S. Gimžauskas, Maironis, V. Kudirka, J. Biliūnas, B. Sruoga ir kt.) bei dalyvavimas kultūrinėje / visuomeninėje veikloje (pvz., A. Jakštas Vydūnas, Vaižgantas). Stokos įveika biografiniuose *Skaitymų* pasakojimuose pristatoma kaip kurianti ir stiprinanti lietuviybę.

Savaitraščio *Žiburiai* priedas *Skaitymai* išsiskyrė tuo, kad viename iš numerių⁷⁰⁷ išspausdinta beveik dviejų puslapių ištrauka iš J. Basanavičiaus autobiografijos „Jaunosios didžiojo aušrininko dienos“. Tai, kad ištrauka sudaro kone ketvirtadalį visų šio numerio tekstų ir kad tai yra vienintelė autobiografija, skelbiama trisdešimtyje *Skaitymų* numerių, rodo jos svarbą perduodant *lietuviybės* konceptą, plėtojamą iš *aš* perspektyvos. J. Basanavičiaus pasakojimas apie savo lietuviškumą aprėpia tokius paties individo įvardytus jo tapatybę kūrusius ir vienas kitą papildančius ryšius: *individas – sava žemė, individas – krašto istorija, individas – šeima, individas – sava kalba, literatūra*:

„Tokiame dailiame, kalnuotame, – su daug kryžiuočių laikų atminimų – kampe aš esmi užaugęs, ir tai neabejotinai nemenką mano dvasiai įtaką turėjo.“ „<...> ant šitų kalnų [piliakalnių – *J. Dz.*], galiu sakyti, sutvirtėjo mano lietuviškumas.“

⁷⁰⁷ *Ibid.*, 1945, Nr. 6, p. 5–6.

„Mano motina, Marė Birštoniūtė, pareina iš labai senos lietuviškos giminės <...>.“ „Mano tėvas Juras <...> mano širdyje gaivino lietuvybės meilę <...>.“ „Pirmas žinias iš lietuvių praėigos įgijau iš savo tėvų <...>.“

„Gimęs ir užaugęs tyrai lietuviškame kampe, aš jau nuo mažų dienų buvau pradėjęs (tėvų įtakoje) savy lietuvišką dvasią gaivinti.“

„Trečioje klasėje būdamas, susipažinau su Duonelaičio „Metais“, L. Rėzos išleistas; su Mickevičiaus, o vėliau ir Kondratavičiaus (Syrokomla) poezija <...>. „Konradą Valendrodą“ ir „Margirį“ skaičiau daugybę kartų, ir kuone vislab buvau išmokęs atkartoti iš atminties.“

Vertinant šį pasirinkimą iš didaktinės perspektyvos svarbu tai, kad vadovaujamosi tokiu medžiagos pateikimo principu, kai pirmiausia spausdinamas tekstas, pristatantis autoriaus gyvenimą, paskui – autoriaus tekstai. Šiuo atveju – kitas numeris pradedamas „J. Basanavičiaus „Priekalba“⁷⁰⁸. Tokia didaktinė nuostata būdinga visiems tarpukario ir DP stovyklose išleistiems vadovėliams ir skaitiniams / chrestomatijoms. Pradedama nuo asmens gyvenimo pasakojimo ir tik paskiau supažindinama su kūryba.

Rašytojų ir kultūros veikėjų biografijos taip pat pateikiamos DP stovykloje parengtame skaitinių vadovėlyje / chrestomatijoje *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai*. Nuorodų į sąmoningą lietuvybę skaitinių knygoje *Lietuvos keliu* rašytojų ir kultūros veikėjų biografijose yra, tačiau pastebimai mažiau. Ryškiausios jos I dalyje, kurioje supažindinama su K. Donelaičio, A. Strazdo, S. Daukanto, A. Mickevičiaus, M. Valančiaus, J. Baltrušaičio, A. Vaičiuliaičio, A. Baranausko, S. Stanevičiaus, A. Vienažindžio, V. Kudirkos, I. Šeinaus, Maironio, V. Pietario, V. Mykolaičio-Putino, Šatrijos Raganos gyvenimo pasakojimais⁷⁰⁹.

Į tekstų rinkinį *Lietuvos keliu* taip pat įtraukti du autobiografiniai pasakojimai – Žemaitės autobiografija⁷¹⁰ ir pasakojimas „V. Kudirkos atsivertimas“⁷¹¹. Šie autobiografiniai pasakojimai įtvirtina vadovėlyje tokį lietuvybės suvokimą, kuris ateina iš pojūčio patyrus lietuvišką daiktą – „Aušrą“ („Pasijutau esąs didis, galingas, pasijutau lietuvis esąs...“⁷¹² – apie V. Kudirką) arba įsiklausius į *kito* patirtį („Tas pats Višinskėlis paskui ėmė man [Žemaitėi – *J. Dz.*] aiškinti, jog kas jaučiasi esąs lietuvis, tas turįs

⁷⁰⁸ *Ibid.*, 1946, Nr. 1 (7), p. 1–2.

⁷⁰⁹ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. 1, p. 39, 52, 54–55, 64, 70, 80, 83, 85, 113, 117, 124–125, 132, 136–137, 145, 150, 160–161.

⁷¹⁰ *Ibid.*, p. 96.

⁷¹¹ *Ibid.*, p. 125–126.

⁷¹² *Ibid.*, p. 126.

lietuviškai ir šnekėti. Ėmiau tada ir aš taip galvoti. Na, žinoma, ir mes pasijutome esą lietuviai, ėmėm visada ir visur lietuviškai tešnekėti.“⁷¹³).

Nuo tarpukariu parengtų biografinių pasakojimų, skelbtų skaitinių vadovėlyje *Naujieji skaitymai: I klasei*, DP stovyklose parašytieji skiriasi autoriaus gyvenimo ir darbų vertinimu ne tik tautiniame, bet ir platesniame literatūriniame, kultūriniame kontekste (pvz., Daukanto praeities vaizdavimo būdas paaiškinamas Romantizmo specifika⁷¹⁴; Daukantas ir Valančius pristatomi kaip romantinės ir realistinės krypties pradininkai, laikraščių „Aušra“ ir „Varpas“ tėvai⁷¹⁵). Vadovėlio adresatui *lietuvybė* pristatoma kaip dinamiškas, daugiasluoksnis ir laiko išbandomas fenomenas, glaudžiai susietas su literatūra. Išsakoma mintis, kad literatūra yra *lietuvybę* kurianti ir ją ginanti:

„Nė vieno lietuvio šiandien visa tai nestebina, nes kiekvienas mūsų be sąlygų mylime Lietuvą, lygiai kaip ją mylėjo poetas. Tik dėl to Maironis ir tapo visos tautos dainium, kad taip taikliai išreiškė brangiausių tautos jausmus. <...>. Kai tik mūsų tėvynei gresia pavojus ar ištinka nelaimė, Maironis pasidaro nepamainomas balzamas. <...>. Visų pirma koks nuostabiai spinduliuojąs tų dainų turinys, anais juodais laikais tvirtai pranašavęs laisvę!“⁷¹⁶

Be to, literatūrai patikimas ir *lietuvybės* išsaugojimo vaidmuo, tačiau tam būtinas gyvas ir savalaikis literatūros kūrinio sąlytis su realybe – priešingu atveju kūrinys praranda įtaką bendruomenės tapatybei:

„Tik nelemtos aplinkybės, kad „Metus“ teišvydo pasaulis vėliau negu po pusšimčio metų nuo jų parašymo, tik 1818 metais, neiškėlė mūsų poeto į žymiausių to laikotarpio rašytojų eilę, o taip pat, laiku nepasiekę, neišsaugojo lietuvybei tų, kurie poemoj apdainuoti ir kuriems ji iš tikrųjų skirta.“⁷¹⁷

Turint omenyje, kad vadovėlis buvo skirtas iš tėvynės išblokštam žmogui, ir ne tik mokiniui, bet ir kiekvienam, kuriam lietuviškos knygos trūksta, svarbios yra tos biografinių pasakojimų įžvalgos, kurios pabrėžia, kad individas yra pats kuriantis asmeninę sąmoningą *lietuvybę*, už kurią tampa atsakingas:

⁷¹³ *Ibid.*, p. 98.

⁷¹⁴ Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 54.

⁷¹⁵ *Ibid.*, p. 70.

⁷¹⁶ *Ibid.*, p. 136–137.

⁷¹⁷ *Ibid.*, p. 39.

„Daukantas buvo pirmas sąmoningas lietuvis, ne tik aiškiai apsisprendęs tautybę tuo metu, kada kiti mūsų bajorai laikė save natione Polonus, gente Lituanius, dar daugiau: pasižadėjęs savo amžiuje nė žodžio neparašyti lenkiškai ir tai garbingai ištesėjęs.“⁷¹⁸

„Vienas dalykas mus ir šiandien stebina: rašytojas [V. Pietaris – J. Dz.], keliasdešimt metų svetimame krašte gyvenęs vieni vienais, vedęs rusę, savo raštuose išsaugojo taisyklingą, žodingą ir palyginti stilingą lietuvių kalbą.“⁷¹⁹

Tačiau asmeninę sąmoningą *lietuvybę* gali išprovokuoti ir *kitas / kiti*:

„Gyvendama [Šatrijos Ragana – J. Dz.] tėvų nuomojamame Užvenčio dvare (Šiaulių aps.), susipažįsta su tame valsčiuje už kelių kilometrų gyvenusiu Povilu Višinskiu ir Žemaitė, netrukus atlietuvėja ir ima rašyti lietuviškai.“⁷²⁰

Lietuvybę biografiniai vadovėlio pasakojimai apibrėžia ne tik per sąsają su literatūra, bet ir per modernų santykį su lietuvių kalba: pasakojimai apie A. Mickevičių ir J. Baltrušaitį paaiškino, kad buvimas lietuviu nėra sąlygojamas tik kalbinės tapatybės:

„Adomas Mickevičius, nors ir mokėdamas lietuviškai (tai rodo užrašytosios lietuvių liaudies dainelės), rašė lenkų kalba, nes anais laikais mūsų bajorų taip buvo įprasta, lygiai kaip, pvz., XVI ar XVII a. lenkų mokslininkai ar poetai rašė įprastine ano meto lotynų kalba, aišku, dėl to nepasidarydami lotynų literatūros atstovais.“⁷²¹

„Dar prieš Didįjį Karą išleidęs porą eilėraščių rinkinių rusų kalba, [J. Baltrušaitis – J. Dz.] iškyla rusų literatūroje kaip pirmaeilis tada vyraujančio simbolizmo šulas, atsistodamas greta Balmonto, Bloko. Baltrušaičio poezija, kvėpuodama Lietuvos žemės sultimis, gvildena galias filosofines problemas. Tai, be abejonės, giliausias lietuvis poetas filosofas.“⁷²²

Rašytojų ir kultūros veikėjų biografijas taip pat pateikia DP stovyklose parengti literatūros istorijos vadovėliai. Juose lietuvybė siejama su sąmoningais ir laisvais asmens pasirinkimais. Pavyzdžiui, peržvelgus biografinius P. Naujokaičio vadovėlio pasakojimus, matyti, kad aktualizuojamos kelios asmens pasirinkimų kryptys. Visų pirma tai sąmoningas siekis priklausyti lietuviškai kalbančių bendruomenei. Į kalbą,

⁷¹⁸ *Ibid.*, p. 55.

⁷¹⁹ *Ibid.*, p. 145.

⁷²⁰ *Ibid.*, p. 160.

⁷²¹ *Ibid.*, p. 64.

⁷²² *Ibid.*, p. 80.

kaip rodo pirmasis pavyzdys, atveda smalsumas arba, kaip liudija Žemaitės ir Šatrijos Raganos atvejai, iš bendrystės kylantis susipratimas:

„Kilęs iš Lietuvos bajorų nuo Ukmergės, buvo lenkų kultūros žmogumi [Ksaveras Pranciškus Bogušas – *J. Dz.*], bet jau, kaip Vilniaus apygardos mokyklų vizitatorius važinėdamas po Lietuvą (1803), buvo susidomėjęs lietuvių kalba ir, kaip matome iš vieno jo laiško, rašyto A. Čartoriskui, jau tada ieškojęs, ar nerasiaš kur nors senosios lietuvių literatūros paminklų. Taip pat iš laiško A. Čartoriskui patiriame, kad Bohušas su dideliu vargu gavęs iš Karaliaučiaus lietuvių kalbos gramatiką ir žodyną <...> ir per visą metų ketvirtį mokėsis lietuvių kalbos.“⁷²³

„Tik lietuviškų laikraščių ir Višinskio įtakoje Žemaitė susipranta esanti lietuvė, supranta lenkų įtakos padarytas skriaudas ir visur ima lietuviškai kalbėti. Mėgina ir lietuviškai rašyti.“⁷²⁴

„Didelės reikšmės Marijai [Šatrijos Raganai – *J. Dz.*] turėjo Pečkauskų persikėlimas gyventi į išsinuomotą Užvenčio dvarą, Žemaitės ir P. Višinskio kaimynystėje. Čia susidaro lietuvių inteligentų būrelis, ir Marija tampa susipratusia lietuve.“⁷²⁵

Pasirinkimas būti lietuviu, atsivertimas, biografiniuose vadovėlio pasakojimuose siejamas su išskirtiniu darbštumu ir atsidavimu Lietuvos idėjai. Vadovėlio adresatui primenama, koks svarbus ir lemtingas tautai gali būti vieno žmogaus apsisprendimas, kokia ypatinga vieno žmogaus veikimo galia:

„Tačiau pirmojo „Aušros“ numerio, o ypač dr. J. Basanavičiaus asmenybės paveiktas, staiga [Vincas Kudirka – *J. Dz.*] atsiverčia ir su nepaprastu visų savo jėgų įtempimu per paskutinius savo gyvenimo 10 metų padaro Lietuvai tiek, kiek kitas per visą savo amžių nebūtų stengęs padaryti. <...> 1899 m. įsteigia „Varpą“, daugybę puslapių pats prirašo, verčia į lietuvių kalbą didelius literatūros veikalus, visomis jėgomis žadina lietuvių tautinę sąmonę, grindžia visai realius pagrindus Lietuvos prisikėlimui.“⁷²⁶

Susipratusio lietuvi reikšmių lauką išplečia Vinco Pietario gyvenimo pristatymas: *susiprasti* sustiprinama į pastovumą nukreipiančiu žodžių junginiu *likti visą gyvenimą*. Šioji pasakojimo vieta gali virsti ir klausimu, ar aš esu susipratęs lietuvis, ir į ateitį nukreipiančiu imperatyvu, kaip likti susipratusiu lietuviu visą gyvenimą. Biografinis pasakojimas pateikia

⁷²³ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 35.

⁷²⁴ *Ibid.*, p. 143.

⁷²⁵ *Ibid.*, p. 159.

⁷²⁶ *Ibid.*, p. 105.

atsakymą: likti susipratusiu lietuviu – tai rūpintis Lietuvos reikalais – neužmiršti tėvynės – svajoti į ją sugrįžti – rašyti lietuviškai – įsitraukti į lietuvišką kultūrinę veiklą – atrasti tėvynei laisvės erdvę:

„V. Pietaris jau gimnazijos laikais buvo susipratęs lietuvis. Tokiu jis ir liko visą gyvenimą. Būdamas universitete, jis rūpinasi Lietuvos reikalais <...>. Ir vėliau, nors toli nuo Lietuvos gyvendamas, V. Pietaris neužmiršo tėvynės, vis svajojo persikelti į Lietuvą gyventi, rašė lietuviškus kūrinius, bendradarbiavo lietuviškuose laikraščiuose, net galvojo kur nors surasti lietuviams geresnę tėvynę, kur jie galėtų laisvai gyventi.“⁷²⁷

Antrajai kategorijai galėtų būti priskirti tie asmens pasirinkimai, kuriais siekiama atkurti tiesą, užpildyti kultūrinę tuštumą ar idealus paversti tikrove. Šioje vietoje svarbu pastebėti, kad, kaip ir pasirinkimas būti lietuviu, taip ir ką tik įvardytieji pristatomi kaip vertingi – jie, nors ir sukeliantys nepatogumų, reikalaujantys dvasinio atsparumo ir ištvermės, suvokiami kaip tautą kuriantys:

„<...> patriotinės dvasios pagautas, pasiryžo prieiti prie tikrųjų Lietuvos istorijos šaltinių ir parašyti tokių istorinių veikalų, kurie parodytų tikrąjį Lietuvos garbingos praeities veidą, kurį svetimieji istorijos rašytojai buvo iškraipę. Tam didžiajam uždaviniui jis [Simonas Daukantas – *J. Dz.*] skyrė visas savo jėgas, visą savo gyvenimą.“⁷²⁸

„Kaip tai vargingas dalykas išleisti tokį veikalą tokioj kalboj, kurioje nieks iš žemaičių lig šiol nė manyte nemanė tą dalyką rašyti... Prie tų visų vargų reikėjo dar kai kurių asmenų patyčias iškęsti, tarsi būčiau niekų darbo ėmėsis, kurį kiekvienas norintysis gali rasti lenkų kalba.“⁷²⁹ (Iš Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos veikalo prakalbos)

„Nuo tada prasidėjo ilgi ir sunkūs J. Tumo kovų metai dėl tautinių idealų įgyvendinimo lietuvių visuomenėje.“⁷³⁰

Trečioji asmens pasirinkimų kategorija įveda etinį matmenį. Žmogus regimas kaip laisvas pasirinkti, kurių pusėje būti – skriaudžiamųjų, silpnųjų, ar galios pozicijas užimančių:

⁷²⁷ *Ibid.*, p. 100.

⁷²⁸ *Ibid.*, p. 45.

⁷²⁹ *Ibid.*, p. 42.

⁷³⁰ *Ibid.*, p. 171.

„Dar vaikas būdamas, jis [Vydūnas – *J. Dz.*] pastebėjęs, kaip lietuviai yra vokiečių niekinami, morališkai skriaudžiami ir silpninami. Jau tada jis pasiryžęs dirbti visą amžių, kad lietuviai galėtų jaustis garbės vertais žmonėmis.“⁷³¹

„Donelaitis labai mylėjo lietuvius, jiems kiek galėdamas padėjo, gynė skriaudžiamuosius. Pamokslus sakydavo lietuviškai ir vokiškai, tačiau visos simpatijos buvo lietuvių pusėje.“⁷³²

„Per I pasaulinį karą gyveno [Gabrielė Petkevičaitė-Bitė – *J. Dz.*] Puziniškyje ir padėjo žmonėms kiek galėdama vargą vargti.“⁷³³

Karo pabėgėlių literatūros vadovėliuose atsakymas į klausimą *Ką reiškia būti lietuviu?* formuluojamas pristatant rašytojų ir kultūros veikėjų biografijas ir autobiografiją (J. Basanavičiaus, V. Kudirkos, Žemaitės). Be to, pradinėi mokyklai skirtoje vadovėlių serijoje *Aušrelė* yra tekstų, kuriuose į klausimą *Ką reiškia būti lietuviu / tėvynės žmogumi?* atsakoma iš *aš* perspektyvos. Iš *aš* perspektyvos įgarsinta tapatybė leidžia dekonstruoti kelias esmines jos dedamąsias: išipareigojimą dirbti tėvynei (eil. „Aš tėvynei“⁷³⁴), išipareigojimą kalbėti lietuviškai, būti ir likti lietuviu, liudyti Vilniaus, kaip tikrosios sostinės, ir Lietuvos, kaip mūsų tėvynės, statusą (eil. „Vilnietis“⁷³⁵). Pasakojimai apie rašytojus ir kultūros veikėjus vadovėlių ir skaitinių knygų adresatui ne tik atsako į klausimą *Ką reiškia būti lietuviu?* ir apibrėžia, kas yra lietuvybė, bet ir nubraižo lietuvybei svarbias vietas ir perduoda Lietuvos žemėlapi (žr. 3 priedą *Biografijose minimos vietos*).

Pastebėtina, kad pirmaisiais pokario metais parengtas skaitinių vadovėlis *Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai*, palyginus su tarpukario skaitinių vadovėliu *Naujieji skaitymai: I klasei*, biografinius pasakojimus (iš viso I ir II dalyse – 31 biografinis pasakojimas, taip pat V. Kudirkos autobiografinis pasakojimas ir Žemaitės „Autobiografija“) papildė gausesnėmis ir tikslesnėmis Lietuvos vietų nuorodomis, kuriančiomis / atkuriančiomis ir į atmintį įrašiančiomis paliktos savos žemės vaizdinį – vadovėlio adresatui perduodamas Lietuvos ir lietuvybei svarbių vietų žemėlapis. Palyginti, kaip pasakojimą apie Šatrijos Raganą pradeda DP laikotarpiu perleistas skaitinių vadovėlis *Naujieji skaitymai* ir DP laikotarpiu parengtas ir išleistas skaitinių vadovėlis *Lietuvos keliu*:

⁷³¹ *Ibid.*, p. 185.

⁷³² *Ibid.*, p. 20–21.

⁷³³ *Ibid.*, p. 141.

⁷³⁴ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1948, p. 136.

⁷³⁵ Stepas Zobarskas, *op. cit.*, 1945, p. 36.

Naujieji skaitymai: „Gimė ji 1878 m. Buvo silpnos sveikatos, negalėjo nė gimnazijoje mokytis. Namie pas tėvus bajorus Telšių ap. Pramoko svetimų kalbų ir skambinti fortepijonu.“⁷³⁶

Lietuvos keliu: „Marija Pečkauskaitė, pasirašinėjusi Šatrijos Ragana, gimė 1878.II.24 Telšių aps., Žarėnų vls., Medingėnų dvare aplenkėjusių bajorų šeimoje.“⁷³⁷

Biografijose minimų vietų žemėlapis perdavė gana tikslų Lietuvos vaizdą. Vietų pavadinimai pasakė, kurios vietos Lietuvai priklausė, kur ji yra. Ypač tiksliai biografijose įvardijama žmogaus gimimo vieta (pvz., „[S. Daukantas – *J. Dz.*] Gimė 1793.X.28 Kretingos aps., Skuodo vls., Kalvių km.“⁷³⁸). Vietų nuorodas kartais papildė ir vandenų pavadinimai (Nemunas – apie J. Baltrušaitį, d. I, p. 80; Šventoji – apie J. Biliūną, d. II, p. 70; Venta – apie S. Daukantą, d. I; p. 54). Taip pat žemėlapi galima skaityti kaip Lietuvos istorijos pasakojimą: pasakojimai apie K. Donelaičių⁷³⁹ ir M. Valančių⁷⁴⁰ atskyrė Didžiąją ir Mažąją / Prūsų Lietuvą / prūsus, o pristatant A. Mickevičių⁷⁴¹ buvo paminėtas istorinis LDK miestas Naugardukas. Svarbu tai, kad žemėlapyje matyti lietuvybei svarbūs centrai-vietos mazgai, lietuvių telkimosi, jų lavinimosi ir prasmingo veikimo vietos. Dažniausiai kartojamos vietos yra Vilnius (11 kartų), Kaunas (11 kartų), Varniai (5 kartus), Marijampolė (4 kartus); ne Lietuvoje – Petrapilis (7 kartus). Biografiniai pasakojimai ir jose minimos vietos taip pat atskleidė ryšius su pasauliu ir parodė lietuvi, reprezentuojantį lietuvybę, kaip aktyvų, erdve judantį, savo žemę paliekantį ir į ją sugrižtantį, pasaulį pažįstantį ir jame prasmingai veikiančią individą: pvz., apie Vaižgantą pasakyta, kad rūpinosi tremtiniais Rusijoje ir Švedijoje, vyko aukų rinkti į Ameriką; apie Šatrijos Ragana – kad studijavo Ciuriche, grįžusi rūpinosi Lietuvos švietimu, vertė pedagoginius tekstus⁷⁴².

Tendencija pripildyti biografinius pasakojimus tikslių vietos nuorodų ryškėja ir tyrinėjant biografinius pasakojimus DP laikotarpiu parengtose literatūros istorijose:

J. Masilionis, *Lietuvių literatūros istorija: Medžiaga literatūros pamokoms* – Vaižganto gimimo ir pirmųjų mokymosi patirčių vieta nusakoma: „gimė <...>

⁷³⁶ Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1947, p. 211.

⁷³⁷ *Ibid.*, p. 160.

⁷³⁸ Benediktas Babrauskas, *op. cit.*, d. I, p. 54.

⁷³⁹ *Ibid.*, p. 39.

⁷⁴⁰ *Ibid.*, p. 70.

⁷⁴¹ *Ibid.*, p. 64.

⁷⁴² *Ibid.*, p. 160–161.

Malaišių k., Svėdasų par., Rokiškio apskr. Pasimokė Kunigiškių pr. mokykloj / prie pat Malaišių /.⁷⁴³

P. Naujokaitis, *Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai* – apie Šatrijos Raganą rašoma: „gimė <...> Medingėnų dvare. Augo savo tėvų Labunavo dvare, Pavandenės parapijoje, Telšių apskrityje.“⁷⁴⁴

Pastangą sąmonėje fiksuoti kuo tikslesnį paliktos žemės vaizdą įrodo ne tik tai, kaip biografiniuose pasakojimuose nusakomos žmogaus gyvenimui svarbios vietos, bet ir tyrimo metu vadovėliuose atrasti autentiški įrašai. Pavyzdžiui, viename iš Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje saugomų P. Janutienės vadovėlio „Lietuvių literatūros konspektas“ (Augsburg, 1946) egzempliorių su smulkiu parašu viršutiniame dešiniajame pirmojo puslapio kampe vyskupo Motiejaus Valančiaus biografijoje šviesiai mėlynos spalvos pieštuku pabraukta: „Gimęs Telšių apskr. Salantų v., mokėsis Ž. Kalvarijos dominikonų“⁷⁴⁵ Tegalima spėti, kad greičiausiai nesąmoningai išskirta toji sakinio dalis, kurią skaitant atpažintos minimos vietos. Daugiau vadovėlyje tokių pabraukimų nėra. Juozo Tumo-Vaižganto biografijoje į pirmąjį sakinį „Kilęs iš Svėdasų par. valstiečių“ po „iš“ įterpta „Rokiškio apskr.“⁷⁴⁶ Norėta patikslinti – atmenančiojo sąmonė vietą nusakė taip, kad nebūtų iškreiptas mastelis, kad pavyktų perduoti autentišką tikrovės vaizdinį, įvardyti ryšius.

DP laikotarpio lituanistiniai vadovėliai per kartojamus literatūros tekstus ir vadovėliuose kuriamus pasakojimus įtvirtino svarbiausias sąmoningos lietuviybės dedamąsias – perdavė adresatui žinią, kaip būti piliečiu-valstybės žmogumi, atskleidė Lietuvos, kaip žemės, vaizdinį, išryškino esmines moralines laikysenas, įtvirtino reikšmingiausias Lietuvos istorijos faktus ir kultūros reiškinius, pristatė Lietuvą kūrusias literatūros ir kultūros asmenybes. Kartojami literatūros autoriai ir tekstai suformavo bendrą vaizdinių ir reikšmių lauką – taip susiejo kelias bendruomenės kartas. Vadovėliai, kaip vieną iš kalbėjimo apie lietuviybę būdų pasirinkę pasakojimą, siekė atverti adresatui visumos vaizdą, atskleisti ryšius, išsaugoti tęstinumą, apsaugoti jį nuo fragmentiškumo.

⁷⁴³ Juozas Masionis, *op. cit.*, p. 258.

⁷⁴⁴ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 158.

⁷⁴⁵ Petronėlė Janutienė, *Lietuvių literatūros konspektas*, p. 22.

⁷⁴⁶ *Ibid.*, p. 50.

4. LITUANISTINIAI VADOVĖLIAI – SĄMONINGĄ LIETUVYBĘ ĮTVIRTINANTIS IR PRATĘSIANTIS FENOMENAS

Tarpdalykinė daikto (angl. *object theory, thing theory*) teorija, brandinta archeologų, sociologų ir filosofų, atkreipė dėmesį į patį *daiktą* ir bandė iš naujo persvarstyti žmogaus ir daikto santykį sąmoningai daugiau nei įprastai dėmesio skirdama pačiam daiktui. Diasporos tyrėja Milda Danytė atkreipė dėmesį į tai, kad būtent daikto / dalyko teorijos „tyrimuose atsisakoma seniau paplitusios tendencijos apibūdinti daikto vietą žmogaus ir daikto santykiuose kaip pasyvią“⁷⁴⁷. Tyrėja straipsnyje „Šiuolaikinė tarpdalykinė daikto teorija ir jos taikymas analizuojant lietuvių etninę tapatybę literatūriniuose tekstuose“ tapatybės klausimams tyrinėti pasitelkė būtent tarpdalykinę daikto teoriją, kuria remdamasi priėjo išvadą, kad nerimo dėl savo tapatybės „jausmas labai dažnai yra susietas su tam tikrais fiziniais objektais, daiktais, per kuriuos lietuviška tapatybė, iš dalies bandoma užmiršti, vis tiek skverbiasi“⁷⁴⁸. Šios disertacijos tiriamojo objekto atveju galima kelti hipotezę, kad lituanistinis vadovėlis, kaip daiktas, ir yra tas fizinis subjektas (ne objektas), per kurį buvo patiriama ir išgyvenama lietuviškoji tapatybė, formuojanti individo tapatybę, susaistanti individą su kitais bendruomenės nariais ir siekianti ugdyti sąmoningą lietuvybę.

Analizuojant lituanistinį vadovėlį kaip daiktą svarbūs yra ne tik juose skelbiami literatūros tekstai ar autorių biografijos, vadovėlių pavadinimai, iliustracijos, bet ir adresatui, t. y. mokiniui ir mokytojui, suformuluoti klausimai ir užduotys. Siekis ugdyti sąmoningą lietuvybę sietinas ir su pačia pastanga parašyti bendruomenei literatūros istoriją. Taip pat tyrinėjamas laikotarpis rodo, kad lituanistinis vadovėlis tam tikrais atvejais tapo jungtimi, siejusia įvairius bendruomenės gyvavimo laikotarpius.

4.1. Lituanistinis vadovėlis kaip lietuvių literatūros istorija

Tautinės bendruomenės daliai, po Antrojo pasaulinio karo atsидūrusiai emigracijoje, prirėkė susitelkti kultūriškai. Vadinasi, turėjo egzistuoti idėja, kuri tą bendruomenę telkė ir išlaisvino jos kūrybines pajėgas. Nesunku pastebėti, kad ta idėja tapo tauta. Joep Leersen, tyrinėdamas airių literatūrą, literatūros istorijos rašymą mato tautos steigties perspektyvoje ir

⁷⁴⁷ Milda Danytė, „Šiuolaikinė tarpdalykinė daikto teorija ir jos taikymas analizuojant lietuvių etninę tapatybę literatūriniuose tekstuose“, in: *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išeivijos institutas, 2011, Nr. 2 (12), p. 40.

⁷⁴⁸ *Ibid.*, p. 49.

pabrėžia, kad būtent šis veiksmas turi galią patvirtinti buvimą šimtmečiais ir išgelbėti nuo užmaršties⁷⁴⁹.

DP stovyklų laikotarpiu buvo išleistos trys literatūros istorijos – P. Janutienės *Lietuvių literatūros konspektas* (1946), J. Masilionio *Lietuvių literatūros istorija: Medžiaga lietuvių literatūros pamokoms* (1947) ir P. Naujokaičio *Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai* (1948).

P. Janutienė savo darbo „literatūros istorija“ nevadino, nors, dėliodama *Konspekto* medžiagą, paisė chronologinio, t. y. istorijos tėkmės, principo: pradėjo skyriumi „Lietuvių literatūros ir rašytosios pradžia“; tęsė „19 a. pradžia“, „19 a. II-ji pusė Lietuvoje“ ir t. t.; baigė fiksuodama gyvenamojo laiko aktualijas („Kaip anksčiau / 19 a. ir 20 a. pradžioj / mūsų poezija buvo glaudžiai susirišusi su tautos gyvenimu / iš jos kilo, ją veikė, jai vadovavo / taip paskutiniu laiku šie dalykai tartum išsiskyrė: rašytojai priekaištavo visuomenei abuojuoju, o ši kritikavo kūrėjus, kad esą atitolę nuo aktualijų. Be abejo, tai buvo pereinamoji epocha – prieš pat šitą griaunamąjį Europos karą.“⁷⁵⁰).

J. Masilionis pavadinime sąvoką „lietuvių literatūros istorija“ vartojo tikslindamas, kad tai „medžiaga literatūros pamokoms“, kuri gali būti naudojama kaip vadovėlis. Kaip ir P. Janutienė, Masilionis remėsi chronologiniu medžiagos pateikimo principu: pradėjo skyriumi „Tautosaka“, tęsė „Rašytinės lietuvių literatūros pradžia“, „XIX a. pradžia“ ir t. t.; baigė skyriumi „Nepriklausomos Lietuvos literatūra“.

P. Naujokaitis knygos pavadinime vartojo sąvoką „lietuvių literatūros istorija“, tačiau ši atsirado ne iškart. Pirmasis vadovėlio leidimas pasirodė 1947-aisiais. Kultūros žurnalas *Aidai* tų pačių metų birželio 3 d. numeryje vadovėlį pristatė „atsiūsta paminėti“:

„Pranas Naujokaitis, Lietuvių literatūra, trumpas lietuvių literatūros kursas gimnazijai. Rankraščio teisėmis. Išleido Meerbeko Lietuvių Gimnazija 1947 m. Spausdinta rotatorium 246 psl. Kaina nepažymėta.“⁷⁵¹

Antrojo vadovėlio leidimo pavadinime jau yra sąvoka „istorija“: *Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai*.

⁷⁴⁹ Joep Leersen, „Literary History, Irish Identity and Douglas Hyde“, in: Spiering, M. (ed.), *Nation Building and Writing Literary History*, Amsterdam–Atlanta: Rodopi, 1999, p. 101.

⁷⁵⁰ Petronėlė Janutienė, *Lietuvių literatūros konspektas*, p. 63.

⁷⁵¹ *Aidai*: mėnesinis kultūros žurnalas, red. Kazys Bradūnas, 1947, Nr. 3, p. 132.

1948-ųjų leidimas išsaugojo 2-os laidos pavadinimą: *Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai*⁷⁵².

Kultūrinėje bendruomenės sąmonėje P. Naujokaičio vadovėlis buvo atpažįstamas visų pirma kaip istorija. Tai rodo knygos recenzijos, jos vertinimas kitų Naujokaičio darbų kontekste, paties autoriaus pasisakymai. 1947-ųjų leidimas buvo sutiktas ne tik paminėjimu kultūros žurnale *Aidai*: birželio 28 d. Augsburgio lietuvių savaitraštis *Žiburiai* paskelbė vadovėlio recenziją. Ją pasirašė B. S. Recenzijos pavadinimas „Knygos sukaktis ir Naujokaičio istorija“ nusakė tų metų kultūrinės komunikacijos ženklą – minimos 400-osios pirmosios lietuviškos knygos metinės. Tais metais Vokietijoje išleistos lietuviškos knygos buvo palydėtos prierašu: „1947 – 400-siais lietuviškosios knygos – metais“. Tokio prierašo tradicija perimta iš tarpukario Lietuvos. 1930-aisiais išleistos knygos buvo palydimos prierašu: „1930 – Vytauto Didžiojo – metai“⁷⁵³. Prierašo tradicija išsaugota ir leidžiant lituanistinius vadovėlius jau palikus DP stovyklas: vadovėlyje Alfonsas Šešplaukis-Tyruolis *Ten, kur Nemunas banguoja: Skaitymai, gramatika, tėvynės pažinimas, dainos: Lituanistinių mokyklų 6-ajam skyriui* pridedama pastaba: „1962 MAIRONIO METAI“.

Recenzijos autorius, prieš aptardamas P. Naujokaičio darbą, sudėliojo savotišką kultūrinę bendruomenės atmintimi pagrįstą atsparumo modelį ir parodė, kaip aptariamasis vadovėlis to modelio veikimą susiklosčiusioje situacijoje padaro įmanomą. Recenzijos autoriaus plėtojamos idėjos nukreipė į svarstymus apie literatūros misiją ir idealizmo vertę: „Literatūra mums per keletą kartų atgimdė tautą <...>“, knyga „savarankumo jausmą kėlė ir viltingai į ateitį žvelgti liepė“; „tik tikrasis idealizmas kalnus nuverčia“⁷⁵⁴. Sąmoninga lietuvybė šioje recenzijoje siejama su kultūriniu savarankiškumu, gebėjimu jį išsaugoti, istorijos (ir rašto bei literatūros istorijos) pažinimu („Jau Jonas iš Ožkabalių mums pirmąjį motto paskelbė, kad „žmonės, nežiną savo istorijos – tėra vaikai“. „Štai, kodėl dabar, minėdami knygos sukaktį, mes pirmiausia turime žvilgterti į savo rašto bei literatūros istoriją – todėl ir Naujokaičio knyga stoja mūsų lentynoje į pirmą vietą.“⁷⁵⁵), idealizmu, gebėjimu atpažinti, kas tautai vertingiausia. Kritinė vadovėlio medžiagos refleksija šioje recenzijoje apsiribojo keliomis pastabomis apie aptariamą

⁷⁵² *Išsivijos spaudos bibliografija*, p. 491.

⁷⁵³ Žr. 1930 metais išleistus vadovėlius: Petras Būtėnas, *Lietuvių kalbos prielinksnių mokslas: Teorijai ir praktikai*, Kaunas: Spindulys; P. Rūtėlionienė, *Kirčiuotoji praktikos gramatika aukštesniesiems pradžios mokyklų skyriams ir žemesniosioms gimnazijų klasėms*, Kaunas: M. Kuktos spaustuvė.

⁷⁵⁴ B. S., „Knygos sukaktis ir Naujokaičio istorija“, *Žiburiai*, 1947, Nr. 25, p. 4.

⁷⁵⁵ *Ibid.*

autorių seką, vieno pasirinkimą vietoj kito, korektūros netikslumus, didžiausiu priekaištu įvardijant naujesnio požiūrio į literatūrą trūkumą. Bendras vadovėlio įvertinimas itin teigiamas: „ir turininga, ir didelės apimties, ir parašyta tobulai, beveik be priekaištų“⁷⁵⁶.

1948-ųjų leidimas sulaukė daugiau recenzijų. 1948 m. Jeronimas Cicėnas Dillingene leidžiamame lietuvių laikraštyje *Mūsų kelias* paskelbė recenziją „Pakeliui į tautos žinyną“⁷⁵⁷. Vadovėlis regimas kaip meilės gimtajam žodžiui ir politinės savivokos augintojas tautinę kultūrą supriešinant su komunizmu. Mokyklinę literatūros istoriją recenzijos autorius vertino atsiremdamas į asmenines patirtis. J. Cicėnas prisiminė mokėsis iš kunigo Vinco Zajančkausko „Lietuvių literatūros vadovėlio“, kuris, vadovėlio autoriui padedant, įsisąmonintas kaip „mūsų literatūros turinio rodyklė, <...> kvietimas į biblioteką“⁷⁵⁸. Tas pats vertinimo kriterijus taikomas ir P. Naujokaičio darbui. Vadinas, literatūros vadovėlis buvo suvokiamas kaip atspirties taškas, laukas, kuriame esantys orientyrai įgalina adresatą judėti įvairiomis kryptimis. Šioje recenzijoje lietuvių pasaulis labai aiškiai padalijamas į tą, kuris už geležinės uždangos, kuriame daug palikta („senosios mūsų literatūros teišsivežėm skelveldras“⁷⁵⁹), kuriam jaučiama skola ir ieškoma būdų, kaip tą skolą atsiteisti („autorius iš skolos atsiteisia, bandykite ir mes tai daryti, su širdimi ir protu skleisdami puslapį po puslapio“⁷⁶⁰), ir tą, kuriame lietuvis įkurdinamas. Vadovėlis pasitarnavo kad įkurdinimas vyktų ne tuščioje vietoje – jis „įduoda <...> tėvynės atvaizdą“⁷⁶¹. Kritinė vadovėlio refleksija atspindi bendrą literatūros istorijos vertinimo problematiką siekiant atkreipti dėmesį į tai, kas darbe pamiršta, kas dar galėtų būti, kam skiriamas nepakankamas dėmesys. Tačiau įvardyti trūkumai, recenzijos autoriaus manymu, nenusveria darbo vertės: „Pr. Naujokaitis davė daugiau kaip tremties sąlygos leidžia, ir tenebūnie nei vienos šeimos, kuris neapsirūpintų „Lietuvių literatūra.“⁷⁶² Vadovėlis buvo suvokiamas kaip daiktas, kuris patvirtina priklausymą bendruomenei.

Palyginus 1948-ųjų recenzijas, matyti, kad kalbėjimo apie literatūrą retorikoje buvo įsitvirtinęs knygos, kaip dovanos, konceptas. J. Cicėnas rašė: „Va, vėl nauja „Patrios“ leidyklos dovana: Prano Naujokaičio „Lietuvių

⁷⁵⁶ *Ibid.*

⁷⁵⁷ Jeronimas Cicėnas, „Pakeliui į tautos žinyną“, *Mūsų kelias*, 1948, Nr. 72, p. 4.

⁷⁵⁸ *Ibid.*

⁷⁵⁹ *Ibid.*

⁷⁶⁰ *Ibid.*

⁷⁶¹ *Ibid.*, p. 5.

⁷⁶² *Ibid.*

literatūra“⁷⁶³. Vytautas Alantas recenziją pavadino „PATRIOS KALĖDINĖS DOVANOS“ ir ragino atgaivinti nepriklausomos Lietuvos paprotį dovanoti knygą. Minėtoje recenzijoje kryptingai plėtojama dviejų fenomenų – knygos ir lietuvių literatūros istorijos – sąsaja su sąmoninga lietuvybe:

„Išemigruojant Lietuvių tautosakos skaitymai turėtų būti kiekvieno tremtinio lagamine. Tai būtų geriausia garantija grįžti į tėvynę.“

„Čia visai nėra reikalo aiškinti, kiek lietuvių literatūros istorija gali prisidėti prie tautinio susipratimo ir apskritai lietuviybės išlaikymo.“⁷⁶⁴

Aptartųjų recenzijų pasirodymo laikas (1948 m. gruodžio 11, 17 d.) ir apytikslės laiko nuorodos („Šios knygos pasirodė paskutinėmis savaitėmis viena po kitos.“ – iš V. Alanto recenzijos gruodžio 17 d.) leistų spėti, kad P. Naujokaičio „Lietuvių literatūra“ buvo išleista 1948-ųjų lapkričio arba gruodžio mėnesį.

Vadovėlio, kaip dovanos, reiškinį patvirtina ir šio darbo autorės įsigytas P. Naujokaičio vadovėlio egzempliorius, rastas viename iš Vilniaus antikvariatų. Knygą lydi dovanojimo įrašas: „Mielai Aurytei nuo dėdžių Alfos, Antano ir Adolfo. 1948.XII.20.“ Įrašas pirmajame vadovėlio priešlapyje: du sakiniai, padalyti į keturias eilutes, simboliškai atskiriant adresatą („Mielai Aurytei“), prielinksinį „nuo“, adresantą („dėdžių Alfos, Antano ir Adolfo“) ir datą (padovanotas tais pačiais metais, kuriais ir išleistas). Prielinksnis „nuo“ grafiškai atskiria dvi giminės kartas: vyresnioji, pristatanti save kaip vienį, susisaisto su jaunesniąja per knygą – per lietuvių literatūros istorijos vadovėlį. Greičiausiai vadovėlis dovanotas artėjančių šv. Kalėdų proga. Sunku pasakyti, kiek juo aktyviai naudotasi kaip mokymo priemone, kadangi, priešingai nei kituose įvairiuose archyvuose atrastuose DP stovyklose išleistuose vadovėliuose, jame nėra jokių kitų įrašų, pastabų, pabraukimų.

P. Naujokaičio *Lietuvių literatūrai* skirtų recenzijų apžvalga būtų netikslė, jei į ją nebūtų įtrauktos Algirdo Juliaus Greimo ir J. Brazaičio recenzijos, iliustruojančios dvi visiškai viena kitai prieštaraujančias P. Naujokaičio vadovėlio vertinimo perspektyvas. Šios recenzijos vertingos tuo, kad jų autoriai, profesionalūs literatūrologai, iliustravo tuo metu viena kitai oponuojančias literatūros vaidmens bendruomenėje sampratas.

A. J. Greimo recenzija „Pranas Naujokaitis, *Lietuvių literatūra*“ taip ir liko neskelbta. Kol kas lieka neaišku, iš kur A. J. Greimas gavo P.

⁷⁶³ *Ibid.*, p. 4.

⁷⁶⁴ Vytautas Alantas, „Patrios kalėdinės dovanos“, *Mintis*, 1948, Nr. 135, p. 3.

Naujokaičio vadovėlį. 1948-aisiais jis gyveno Paryžiuje. 1949.I.17 laiške J. Baliui rašė:

„Pagaliau prieš kokias tris dienas sulaukiau ir Skaitymus [J. Balys „Lietuvių tautosakos skaitymai“ – J. Dz.] iš Lenktaičio, kuriais tikrai apsidžiaugiau. <...> Kadangi Čiuberkis man nedavė ramybės su savo Viltimi, nutariau surišti abu dalykus ir pagimdžiau kūrinių [turima omenyje recenzija, pasirodžiusi laikraštyje *Viltis*, 1949, kovas, nr. 1, p. 37–38. – J. Dz.], kurio nuorašą pridedu.“⁷⁶⁵

Remiantis laiške išsakytomis mintimis galima teigti, kad A. J. Greimas aktyviai domėjosi Vokietijoje leidžiamomis knygomis. Visiškai tikėtina, kad būtent Jonas Paulius Lenktaitis, leidyklos „Patria“ įkūrėjas ir savininkas, pasirūpino, kad A. J. Greimą pasiektų ne tik J. Balio, bet ir P. Naujokaičio parengtos ir leidyklos „Patria“ išleistos knygos. Pasak Jūratės Levinos, „nesunku numanyti, kad Prano Naujokaičio vadovėlio recenzija buvo parašyta netrukus po to, kai išėjo knyga – 1948-aisiais arba šiek tiek vėliau“⁷⁶⁶. Recenzijoje A. J. Greimas reagavo į vadovėlį kaip į visumą (kritiškai vertino ir autoriaus žodį, ir pačią literatūros istoriją) ir dukart griežtai apibendrino. Recenzijos pradžioje jos autorius sakė, kad „pasisavinęs literatūros istoriko tempą, kritikas turėtų redakcijai pasiųsti maždaug tokio turinio recenziją: Pranas Naujokaitis. *Lietuvių literatūra*: Parašyta per penkias savaites. Skaityti nepatartina“⁷⁶⁷. Recenzijos pabaigoje nusakė tikėtiną leidinio poveikį skaitytojui:

„Atrodo, galima jau būtų šalta, objektyvia akimi pažvelgti į mūsų nepriklausomą gyvenimą, bandyti susumuoti mūsų nuveiktus darbus, bandyti atrinkti grūdus nuo pelų – vienu žodžiu, gal ir kiek paskubintu judesiu pasukti istorijos arpa – ir duoti bent eskizą mūsų pabėgusio gyvenimo. Štai ko kiekvienas tautietis, paėmęs į rankas *Lietuvių literatūrą*, turėjo teisės tikėtis iš p. P. Naujokaičio, ir štai kur jis mus labiausiai nuvylė.“⁷⁶⁸

Apibendrinimai kilo iš to, kaip pats A. J. Greimas suvokė literatūrą ir literatūros istoriją. A. J. Greimo teigimu, literatūra nebegali gyvuoti laikų iš anapus perspektyvoje: Kossu, Brazdžionis, Radauskas, Boruta „*rašo eiles, dirba eilėraščius* (Kossu dixit), bet *nekuria*. Kūryba – didelis ir gražus žodis,

⁷⁶⁵ Algirdas Julius Greimas, *Asmuo ir idėjos*, t. 1, sud. Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Vilniaus universitetas, Baltų lankų vadovėliai, 2017, p. 241.

⁷⁶⁶ Jūratė Levina, „Neskelbtos Greimo recenzijos apie lietuvių literatūros istoriją“, *Colloquia*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2017, Nr. 39, p. 125.

⁷⁶⁷ *Ibid.*, p. 127.

⁷⁶⁸ *Ibid.*, p. 129.

žodis iš anapus, iš anų gerų laikų, kai *genijus* lankydamo *dieviškasis įkvėpimas*, kurio vedama plunksna tekina *kurdavo nemirtingus kūrinus*.⁷⁶⁹ Tokią Greimo mintį išprovokavo tai, kaip Naujokaitis vartoja sąvoką „kurti“: „iš naujo ją [knygą – literatūros istoriją] perkurti“. Literatūros istorija, pasak recenzento, privalo turėti vedamąją mintį: „Tačiau negalima neturėti jokios vedamosios minties, arba ją laikyti taip giliai paslėpus, kad vidutinio išsilavinimo kritikas neįstengia ją pamatyti, – o toks tai ir yra paskutinis p. P. Naujokaičio atvejis.“⁷⁷⁰ Į tikrą literatūros istoriją, kaip Greimas sako, patekti turėtų rašytojai, „vertinami ne pagal jų nuopelnus Dievui ir Tėvynei“, o tie, kurie atitinka bent minimalius estetinius reikalavimus.⁷⁷¹ Literatūros istorijos pobūdis keičiasi priklausomai nuo tautos istorijos, todėl, Greimo įsitikinimu, visiškai logiška, kad ateina laikas, kai kuriuos autorius ir tekstus galima perduoti Lietuvos kultūros istorijai.

1949-aisiais kultūros žurnalo *Aidai* skiltyje „Knygų vertinimai“ pasirodė Juozo Brazaičio parengta itin palanki Naujokaičio vadovėlio recenzija:

„Autorius teisingai suvokė skaitytojo tremtinio padėtį bei jos diktuojamus reikalavimus ir juos gerai patenkino. Gerai ta prasme, kad literatūrinius faktus pateikė teisingai ir juos išdėstė sklandžiai. <...> Reikia su dėkingumu priimti autoriaus įnašą į lietuvių literatūrą; priimti sykiu kaip svarbų ir brangų palydovą į emigracijos nežinią. Knyga juo labiau vertintina atsimenant, kad net per nepriklausomybės laikotarpį nebuvom suspėję paruošti savos literatūros tokio vadovėlio. Naujokaičio knyga, Balio Tautosakos skaitymai yra pereitų metų kapitaliniai dalykai tremties lituanistiniam mokslui.“⁷⁷²

Vadovėlis buvo įvertintas iš kelių perspektyvų: pirmiausia kaip brangus palydovas „į emigracijos nežinią“, be to, kaip tai, ko nespėta paruošti „net per nepriklausomybės laikotarpį“⁷⁷³. Leidinio reikšmė nusakyta pabrėžiant, kad tai kapitalinis leidinys tremties lituanistiniam mokslui – kartu su J. Balio „Lietuvių tautosakos skaitymais“. J. Brazaitis išryškino problemą

⁷⁶⁹ *Ibid.*, p. 127.

⁷⁷⁰ *Ibid.*, p. 128.

⁷⁷¹ *Ibid.*, p. 129.

⁷⁷² Juozas Brazaitis, [parašas: J. B.], „Lietuvių literatūra“, *Aidai*, 1949, Nr. 23, p. 82–83. B., J., „Pr. Naujokaičio Lietuvių literatūra“, *Aidai*, 1949, Nr. 23. Prieiga internete:

https://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=2759&Itemid=234 [žiūrėta 2021-04-09].

⁷⁷³ *Ibid.*

– programa⁷⁷⁴ nulėmė vadovėlio pobūdį, t. y. senosios ir naujausiosios literatūros santykį.

A. J. Greimas į naująją literatūros istoriją žvelgė iš kitokio, vis atsinaujinančio, santykio su literatūra ir literatūros istorija perspektyvos, J. Brazaičiui literatūros istorija buvo būdas apsibrėžti tapatybę – būdas tautai įveikti nežinios, užmaršties, mirties baimę. A. J. Greimas nė nekėlė literatūros istorijos atsiradimo prielaidų ir galimybių klausimo, J. Brazaičiui jis buvo esminis. Aptartosios recenzijos atspindi XX a. 5-ajame dešimtmetyje prasidėjusias aštrias diskusijas literatūros kūrinio vertės, literatūros tautiškumo ir pasaulietiškumo, rašytojo įsipareigojimo bendruomenei, kultūros atvirumo / uždarumo klausimais. Taip pat A. J. Greimo recenzija įrodė, kad į literatūros vadovėlį galima ir prasminga žvelgti atsiribojant nuo adresato (mokytojo ir mokinio) ir situacijos (literatūros pamokos ar istorinės situacijos) perspektyvos.

P. Naujokaičio vadovėlio recenzijose *literatūros istorijos* sampratą atskleidžia dvi viena kitai prieštaraujančios nuomonių kryptys: pirmoji (jai atstovauja B. S., J. Cicėnas, V. Alantas, J. Brazaitis) literatūros istoriją suvokia kaip bendruomenės tautinę savivoką auginančią, bendruomenės narius saistančią, ją su kilmės vieta siejančią ir bendruomenės gyvastingumą palaikančią; antroji (jai atstovauja A. J. Greimas) – kaip savarankišką, stipriai kritine refleksija paremtą darinį, kuriam be išlygų keliami itin aukšti žanro reikalavimai.

Įdomu, kad, praėjus 10 metų, 1958-aisiais Čikagoje leidžiamas dienraštis „Draugas“ prisiminė P. Naujokaičio „Lietuvių literatūrą“ kaip vertingą leidinį, kuriuo visada tinka naudotis⁷⁷⁵. Vladas Kulbokas knygoje „Lietuvių egzodo literatūra 1945–1990“, pristatydamas P. Naujokaitį, paminėjo „Lietuvių literatūros istoriją“, tačiau neįvardijo, kad leidinys visų pirma buvęs vadovėlis:

„1948 m. išleido *Lietuvių literatūros istoriją*, o 1973–1976 – 4 tomų *Lietuvių literatūros istoriją*, kurioje pateikia išsamias biografijas, bibliografiją, vardyną, rašytojų bei jų kūrybos laikotarpių apžvalgą, įpina apščiai citatų.“⁷⁷⁶

⁷⁷⁴ Omenyje turima 1939-ųjų metų programa.

⁷⁷⁵ J. V., „Vertingą leidinį prisimenant“, *Draugas*, 1958, Nr. 103. Prieiga internete: http://www.draugas.org/archive/1958_reg/1958-05-02-DRAUGAS.pdf [žiūrėta 2021-04-08].

⁷⁷⁶ *Lietuvių egzodo literatūra 1945–1990*, red. Kazys Bradūnas ir Rimvydas Šilbajoris, Vilnius: Vaga, 1997, p. 713.

Tai leidžia daryti prielaidą, kad būtent pokario sąlygomis vadovėlis galėjo tapti daugiau nei tik gimnazistui ir jo mokytojui skiriama mokomąja knyga – vadovėlis užpildė lietuvių literatūros istorijos spragą, nes iki pasirodant keturtomei istorijai kito tokio sisteminio leidinio išėivijoje nebuvo. Svarbu ir tai, kad 1948-ųjų metų vadovėlis vėliau išėivijoje nebuvo perleidžiamas. Mokyklai skirtus leidinius rengė kiti autoriai, kai kurie iš jų šį darbą pradėję dirbti karo pabėgėlių stovyklose (pvz., J. Masilionis).

Paties P. Naujokaičio parengtoje keturtomėje „Lietuvių literatūros istorijoje“ apie vadovėlį užsimenama (skyrelį parašė Alfonsas Šešplaukis), nors pati sąvoka „vadovėlis“ nėra vartojama:

„Dar Vokietijoje „Patria“ buvo išleidusi jo „Lietuvių literatūrą“ (1948), kondensuotą lietuvių literatūros istoriją, taikytą daugiausia lietuvių gimnazijai tremtyje, iš dalies užpildžiusią tokio leidinio ir suaugusiems spragą.“⁷⁷⁷

Pastaba apie tai, kad vadovėlis dėl susiklosčiusios istorinės situacijos peržengė adresato ribas, leidžia daryti prielaidą, jog ir pats leidinys ne visai atitiko vadovėlio, kaip žanro, reikalavimus (tą vėliau patvirtina ir pats autorius skyrelyje „Autoriaus žodis“), dėl to jis buvo tinkamas platesnei auditorijai.

Keturtoinės *Lietuvių literatūros istorijos* recenzijose nuorodų į vadovėlį nėra, išskyrus Z. Kuzmickio užuominą, kad skaitančioji visuomenės dalis „gal ir mokėsi iš jo „Lietuvių literatūros“ vadovėlio gimnazijai“⁷⁷⁸. Kazio Bradūno redaguotoje „Lietuvių literatūra svetur 1945–1967“ Kęstutis Keblys, aptardamas išėivijos romano pamatus, teikia nuorodą į P. Naujokaičio darbą: „Dažnai teigiama, kad Putinas su savo romanu „Altorių šešėly“ pradėjo naują erą mūsų beletristikoj, kad atvėrė jai duris į europietiško romano aukštumas. (<...>. P. Naujokaitis, *Lietuvių literatūra*, Tuebingen, 1948, 255 psl.).“⁷⁷⁹ Kad nuomonė paremiama vadovėlio medžiaga, nuorodų nerandame, todėl galima daryti prielaidą, kad vadovėlis iškart vertintas ir priimtas kaip platesnei auditorijai ir didesnių tikslų siekiantis leidinys, juo pasitikėta visuomenei pristatant kritinį lietuvių literatūros vertinimą.

Pats P. Naujokaitis apie vadovėlį užsiminė pasirodžius pirmiesiems keturtomės „Lietuvių literatūros istorijos“ tomams. Išėivijos spaudos kalbinamas, jis patvirtino sąsajas su 1948-ųjų leidimu: „Kai kurie rašytojai ir kultūrininkai senokai ragino mane išleisti antrą papildytą laidą mano

⁷⁷⁷ Pranas Naujokaitis, *Lietuvių literatūros istorija*, t. 4, Chicago: JAV LB Kultūros Taryba, 1976, p. 59.

⁷⁷⁸ Zigmas Kuzmickis, „Lietuvių literatūros istorija“, *Tėviškės žiburiai*: lietuvių savaitraštis, 1974, Nr. 46, p. 5.

⁷⁷⁹ *Lietuvių literatūra svetur 1945–1967*, p. 96.

Vokietijoje parašytos, 1948 metais išleistos „Lietuvių literatūros“⁷⁸⁰. Tai, kad net praėjus keliems dešimtmečiams knyga prisimenama, greičiausiai nulėmė ne vadovėlinis paties vadovėlio pobūdis, nes tuo metu išėivijoje P. Naujokaičio vadovėlį jau buvo pakeitę kiti, o aptariamasis autorius kūrinyje kultūrinėje sąmonėje visų pirma veikė kaip literatūros istorija, kurios kitos neturėta. Jurgis Gliauda kalbindamas P. Naujokaitį ir primindamas lietuvių literatūros istorijos poreikį liudijo: „Išėivija beturi konspektišką Tiubingeno „Patrijos“ 1948 metais išleistą Prano Naujokaičio „Lietuvių literatūrą“⁷⁸¹. *Beturi* šiame kontekste įgyja mažiausiai dvi reikšmes: turi tik tiek, tačiau vis dar turi. Prisiminus, kad pokariu išleisti 4 tūkstančiai egzempliorių, kad knygai turėję atsirasti vietos lagamine prasidėjus persikraustymui, kad išėivijoje pradėti leisti kiti lietuvių literatūrai skirti vadovėliai (dažniausiai su skaitiniais), panašu, kad knyga įgijo simbolinę reikšmę – ji labiau pasakojo istoriją, ne mokė; labiau pildė spragą, liudijo, kad bendruomenės gyvenime turi būti ir yra literatūros istorija.

XXI a. lietuvių literatūros kritikoje išsakoma mintis, kad P. Naujokaičiui vadovėlis tapo atspirties tašku ruošiantis keturtomės „Lietuvių literatūros istorijos“ leidybai:

„Šio didelio užmojo [turima omenyje keturtomė istorija] darbas turi savo užuomazgą: P. Naujokaitis, dar būdamas Vokietijoje, per penkias 1946-ųjų metų vasaros savaites parašė *Lietuvių literatūros istoriją: trumpą lietuvių literatūros istorijos kursą gimnazijai*.“⁷⁸²

Bandant palyginti vadovėlį ir keturtomį literatūros istorijos veikalą, dėmesys atkreiptinas ir į tai, kaip autorius nusakė ir vieno, ir kito veikalo atsiradimo priežastis ir tikslus. Vadovėlio atsiradimą nulėmė tai, ką P. Naujokaitis pavadino gyvu reikalu „lietuviškai tremties mokyklai duoti bent kokį vadovėlį <...>, esamą spragą užkišti“ atsiribodamas nuo „pretenzijų į išsamų lietuvių literatūros kurso išdėstymą“⁷⁸³. Apie keturtomę istoriją įvade rašė taip: „Ši nauja Lietuvių literatūros istorija nori užpildyti anksčiau minėtų veikalų spragas, pataisyti tendencingus nukrypimus, apimti visus literatūros reiškinis laisvajame pasaulyje ir okupuotoje Lietuvoje.“⁷⁸⁴

⁷⁸⁰ Jurgis Gliauda, *op. cit.*, p. 77.

⁷⁸¹ *Ibid.*

⁷⁸² Elena Baliutyte, „Pranas Naujokaitis – literatūros istorikas“, in: *Šimtamečių literatūrinė karta: bendrumai, skirtybės, tekstai ir kontekstai*. Kaunas: Maironio lietuvių literatūros muziejus, 2006, p. 11.

⁷⁸³ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 5.

⁷⁸⁴ Pranas Naujokaitis, *Lietuvių literatūros istorija*, t. 1, Chicago: JAV LB Kultūros Taryba, 1973, p. 7.

P. Naujokaičio vadovėlio leidybos ir virsmo istorija priartina mintį, kad bendruomenė kultūrinės atminties pasakojime, saugodama savo gyvastingumą, reaguoja į stoką ir netiesą: stoką stengiamasi eliminuoti; netiesą – paversti tiesa. *Lietuvių literatūros: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai* kultūrinės atminties pasakojime atliko pirmąją funkciją ir tapo pagrindu atsirasti keturtomei *Lietuvių literatūros istorijai*, kuria siekta aprėpti lietuvių literatūros, kaip reiškinio, visumą.

Pats vadovėlio autorius literatūros istorijos sampratą nusakė įvadiniame skyrelyje „Autoriaus žodis“ ir paskutinėse dviejose vadovėlio pastraipose, kurios gali būti laikomos autoriaus pabaigos žodžiu.

„Autoriaus žodis“⁷⁸⁵ aptarė literatūros istorijos kurso rašymo sąlygas ir galimybes:

- istorijos rašymo pobūdį – „Tai skubos darbas, padarytas lygiai per penkias labai intensyvaus darbo savaites.“;
- intelektualo laikyseną sudėtingoje istorinėje situacijoje su tvirtu įsipareigojimu tautai – „Jausdamas gyvą reikalą lietuviškai tremties mokyklai duoti bent kokį vadovėlį <...>, ryžausi esamą spragą užkišti, visai neturėdamas pretenzijų į išsamų lietuvių literatūros kurso išdėstymą.“;
- darbo vertės klausimą – „Dėl medžiagos trūkumo, ypač dėl gyvų pavyzdžių nebuvimo, darbas negalėjo būti tobulas. Daug kur teko vadovautis vien atmintimi. Be abejonės, knygoje yra kai kurių žymesnių netikslumų ir spragų, ypač jų atsiras naujosios literatūros apžvalgoje, nes čia teko visa tiesiog kurti iš nieko. Daug kas trumpai išdėstyta vien dėl vietos stokos. Kai kur duodama ne patys būdingiausi kūrybos pavyzdžiai, kad kitokių neturėta ir nestengta surasti. Kai kurių stiliaus nelygumų ir dėstymo netobulumų yra atsiradę dėl paties darbo technikos ir dėl skubotumo: knyga parašyta be jokio juodraščio – tiesiog rašomąja mašinėle.“.

Kaip pa(si)teisinimą skambantį autoriaus žodį galima skaityti ir kaip tinkamo darbo, t. y. literatūros istorijos, bruožų sąrašą: literatūros istorijai reikia laiko, medžiagos, gyvų ir charakteringų pavyzdžių (atmintis gelbsti, tačiau nėra pakankama); literatūros istorija negali būti tik įtvirtinanti kanoną, perduodanti praeities pasakojimą, – ji turi tinkamai reprezentuoti ir naująją literatūrą; literatūros istorijai, kaip pasakojimui, reikia pakankamai erdvės, – jos kūriniai turi būti skirta tiek, kiek iš tiesų reikia; literatūros istorija privalo

⁷⁸⁵ Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 5.

turėti ir savo juodraščių, ir savo švarraščių. Juodraščio laikas skiriamas perkūrimui, jei turima „laiko <...> ir galimumo“⁷⁸⁶. Vadovėlio pabaigoje prie literatūros istorijos santykio su naujausia literatūra grįžtama pažymint, kad tai, kas priklauso dabarties gyvenimui, nėra istorijos objektas⁷⁸⁷.

Kadangi literatūros istorija buvo skirta visų pirma mokyklai, autorius atkreipė dėmesį į tuos literatūros laukus, kurie įprastomis tautos gyvavimo sąlygomis egzistuoję savarankiškai, o susiklosčiusioje istorinėje situacijoje juos teko aktyvinti:

„Kadangi lietuviškoje tremties vargo mokykloje lietuviška knyga yra tik retas brangus svečias, dėl to stengtasi duoti ir pačių elementariausių žinių apie veikalus (kur galima, net veikalų turiniai papasakojami).“⁷⁸⁸

Pastaroji pastaba prieš tai aptartą literatūros istorijos charakteristikų sąrašą papildytą dar vienu dėmeniu – literatūros istorija nagrinėja literatūros procesą, kūrinio turinys nėra literatūros istorijos objektas. Jis suvokiamas kaip išankstinė savaime suprantama literatūros istorijos egzistavimo prielaida. Autoriaus pastaba apie ryšį tarp teksto, literatūros istorijos, ir jos adresato, mokinio („Taip pat turint prieš akis auklėjamąjį literatūros tikslą, duota daugiau problematikos, pabrėžta daugiau idėjinė pusė ir išskelti tik patys svarbieji formos elementai, o atsisakyta nuo smulkaus formalistinio kūrinių nagrinėjimo.“⁷⁸⁹) šią mintį pratęsia.

Istorinės sąlygos, susiklosčiusios po Antrojo pasaulinio karo, sugrąžino P. Naujokaitį į XIX a. pab.–XX a. pr. situaciją, kai lietuviškų knygų leidybai reikėjo išskirtinės bendruomenės sutelkties. Vadovėlis buvo dedikuotas „lietuviškai mokyklai tremtyje, kad mokytojams lituanistams būtų lengvesnis darbas ir kad mūsų jaunimas, sunkioms tremties sąlygoms pasibaigus, grįžtų į savo Tėvynę su skaidria lietuviška širdimi“⁷⁹⁰. Tautinė literatūros kūrėjo ir literatūros istoriją kuriančio savimonė išreiškė tik vieną įmanomą prasmingo judėjimo Pasauliu kryptį – „į savo Tėvynę“. Grįžimui buvo suteiktas tapatybės patvirtinimo statusas – „su skaidria lietuviška širdimi“. Pr. Naujokaitis aiškiai įvardijo, koks yra jo, kaip viešojo intelektualo, vaidmuo: jis ryžosi tapti tautos mokytoju, jos kūrėju ir jos formuotoju, per literatūros tekstus apibrėžiančiu, kas išsaugo lietuviškąją istoriškai susiformavusią ir lingvistiškai pagrįstą tapatybę, iš kur ir kaip ji paveldima.

⁷⁸⁶ *Ibid.*, p. 5.

⁷⁸⁷ *Ibid.*, p. 314.

⁷⁸⁸ *Ibid.*, p. 6.

⁷⁸⁹ *Ibid.*, p. 6.

⁷⁹⁰ *Ibid.*, p. 6.

Be to, taip pratęšę XIX a. susiformavusią literatūros santykio su tauta tradiciją, kurią J. Leersen apibrėžė kaip polinkį kanonizuoti, įamžinti ir švęsti tautinę praeitį⁷⁹¹. Jei laikomės nuostatos, kad tauta yra kuriama ir ji buvo sukurta, o paskui ir atkūrė valstybę, tampa svarbu tautą ir jos valstybės idėją išsaugoti – tam pasitelkiami literatūros tekstai, dėl to pasakojama literatūros istorija.

P. Naujokaičio vadovėlyje literatūros buvimas tautos, valstybės ir kultūros istorijos lauke atsispindi „Turinio“ formuluotėse: *Lietuvių literatūros pradžia. Religiniai raštai, gramatikos ir žodynai; Aštuonioliktasis amžius Lietuvoje. Kristijonas Donelaitis; Vilniaus universiteto laikotarpis. Lietuviškasis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje; Spaudos draudimo laikotarpis. Lietuvių tautinis atgimimas; Lietuvių literatūra po spaudos grąžinimo; Literatūros gyvenimas Nepriklausomoje Lietuvoje*⁷⁹².

Vyraujanti istorinė dimensija nustelbia estetinę ir toks santykis su literatūra yra paties P. Naujokaičio pasirinkimas. Pirmasis literatūros istorijos sakinyss „Lietuviai, nuo senovės turėję turtingą tautosaką, 14 ir 15 amž. sukūrę galingą valstybę, savo rašytinės literatūros gana ilgai neturėjo“⁷⁹³ iškelia žodį, kaip tautą kuriančią ir reprezentuojančią idėją, visais tautos gyvenimo etapais. Paskutiniame vadovėlio puslapyje žodžiui patikima ypatinga „gyvos lietuviškos dvasios“ išsaugojimo, tautos gyvenimo ir jos psichologijos atspindėjimo misija⁷⁹⁴. A. D. Smithas teigė, kad būtent „intelektualai – poetai, muzikai, dailininkai, skulptoriai, romanų kūrėjai, istorikai ir archeologai <...> – pasiūlė ir išstobulino sąvokas ir kalbą, kuriomis remiasi tauta“⁷⁹⁵, taip pat sukūrė vaizdinius, mitus ir simbolius, įkvepiančius didesniems siekiams. Tikėtina, kad tokios nuostatos laikėsi ir P. Naujokaitis.

4.2. Litanistiniai vadovėliai-jungtys

DP stovyklose parengti ir išleisti elementoriai, lietuvių literatūros vadovėliai, skaitinių knygos, kaip ir parengti tarpukariu bei perleisti pokario pabėgėlių stovyklose, turėjo savo tąsą. Tiriami pavyzdžiai leidžia kalbėti apie tokius unikalius atvejus, kai tarpukario leidiniai tapo atrama bendruomenei atsidūrus DP stovyklose ir pasitarnavo pirmaisiais gyvenimo JAV metais ar net buvo perleisti XX a. 9-ajame dešimtmetyje. Šiame disertacijos poskyryje

⁷⁹¹ Joep Leersen, „Introduction: Writing National Literary Histories in the Nineteenth Century“, in: Spiering, M. (ed.), *Nation Building and Writing Literary History*, Amsterdam–Atlanta: Rodopi, 1999, p. xi.

⁷⁹² Pranas Naujokaitis, *op. cit.*, 1948, p. 315.

⁷⁹³ *Ibid.*, p. 7.

⁷⁹⁴ *Ibid.*, p. 314.

⁷⁹⁵ Anthony D. Smith, *National Identity*, London: Penguin Books, 1991, p. 93.

visi tokio tipo leidiniai vadinami jungtimis – taip norima pabrėžti svarbiausią vadovėlių misiją jungti kelias bendruomenės kartas, perduoti literatūros tradiciją, stiprinti bendruomenės gyvastingumą ir tęstinumą sudėtingose istorinėse situacijose, padėti bendruomenei išgyventi pereinamuosius laikotarpius.

Poskyryje aptariami keli lituanistiniai vadovėliai, tapę jungtimi tarp laikotarpių ir kartų. Tai Vytės Nemunėlio *Mažoji abėcėlė*, Stepo Zobarsko *Aušrelė: Elementorius*, J. Ambrazevičiaus, A. Skrupskelienės, A. Vaičiuliaičio *Naujieji skaitymai: Skiriamas tremties mokyklai* ir J. Ambrazevičiaus *Literatūros teorija: Poetika: Vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms*.

Mažoji abėcėlė

Poetas B. Brazdžionis, gyvendamas karo pabėgėlių stovyklose Ravensburge (Vokietija), pirmaisiais pokario metais ėmėsi rengti rankraštines knygas: Maironio lietuvių literatūros muziejaus archyvuose saugomos dvi tokios rankraštinės knygos (abi pasirašytos Vytės Nemunėlio slapyvardžiu) – eilėraščių knygelė *Tėvų nameliai*, parašyta apie 1946 m.⁷⁹⁶ (leidykla „Patria“ išleido Tübingene 1946 m.), ir ketureilių knygelė *Margoji abėcėlė*, parašyta ir paties autoriaus iliustruota 1945 m.⁷⁹⁷ (leidykla „Patria“ pavadinimu *Mažoji abėcėlė* išleido Tübingene 1946 m.; knygelę iliustravo poeto bičiulis dailininkas Adolfas Vaičaitis; tiražas – 5 tūkst.).

Maironio lietuvių literatūros muziejuje saugomas *Mažosios abėcėlės* rankraštis, pavadintas *Margaja abėcėle* (MLLM BBR 7716), ir autoriaus susirašinėjimas su JAV gyvenusiais giminaičiais, leidžiantis teigti, kad būta ne tik leidyklai perduoto rankraščio su *Pastaba Redakcijai* ir *Pastaba Dailininkui*, bet ir rankraštinės knygelės, kurią B. Brazdžionis giminaičiams siuntęs.

Iš poeto giminaitės Pranės Lapienės 1947 m. lapkričio 11 d. laiško:

„Pagaliau pereitą šeštadienį gavau iš Jūsų man siųstas dovanas: Aidus, paveikslėlius, Moterų Žodį, ir, tur būt, viską kitą, ką tik man spalį 11 d. buvote išsiuntę. Ypatingas dėkui už Margają ir Mažąją abėcėles. Ypatingai pirmoji, originale, mane sujaudino ir aš būtinai panorėjau parodyti ją platesniam žmonių skaičiui. Kadangi tuo laiku kaip tik New York'e buvo internacionale moterų paroda, kurioj ir lietuvės dalyvavo, tai aš sekmadienio rytą viską susikrovus į čemodaną, nuvykau ten ir išstačiau prie visko kito ir tretyje einantį spausdintą žodį.“

⁷⁹⁶ Bernardas Brazdžionis. *Archyvai*, p. 38.

⁷⁹⁷ Daugiau žr.: <https://mairioniomuziejus.lt/post-t-exhibit/margoji-ir-mazoji-abeceles/> [žiūrėta 2023-05-02].

Į disertacijos tyrimą įtraukiama *Margoji abėcėlė* ir *Mažoji abėcėlė*, esant dideliam vadovėlių trūkumui, mokytojų ir kitų karo pabėgėlių lietuvių kurį laiką naudota kaip elementorius⁷⁹⁸. Tai patvirtina autoriaus *Pastaba Redakcijai*:

„Pabėgėlių su mažais vaikais yra daug, daug iš jų dar nemoka skaityti, nė raidžių nepažįsta, mokyklų reta kur tėra, vaikui raides išmokti reikia, o elementoriai paliko namie – jiems tat ir noriu ateiti į pagalbą su šia marga, eiliuota abėcėle.“⁷⁹⁹

Autorius nusakė ne tik knygelės intenciją, bet ir jos pobūdį:

„Norėjau, kad ji būtų nesunki išmokti, patraukli, vietomis [įterpta] linksma, o ~~kartu~~ vietomis ir rimta, išreiškianti ~~vaizduojanti kai ką ir iš pabėgėlio minčių, tat~~ ~~įterpta jon ir patriotinių motyvų.~~“ [rankraštyje išbraukta autoriaus – J. Dz.]

Rankraštį ir spausdintą knygelės versiją skiria keli pataisymai ir pastabos rankraščio paraštėse. Iš viso skelbiama 30 ketureilių – visi užrašyti juodu rašalu. Dar trys ketureiliai paprastu pieštuku užrašyti pirmojo lapo viršutinėje ir apatinėje paraštėse. Raidei A skirtą ketureilį spausdintoje versijoje pakeitė užrašytas paprastu pieštuku pirmojo lapo viršutinėje paraštėje⁸⁰⁰. Visi kiti liko tie, kurie rankraštyje buvo užrašyti rašalu.

Patriotiniai motyvai, kuriuos autorius *Pastaboje Redakcijai* įvardija, o paskui išbraukia, plėtojami ketureiliuose, skirtuose raidėms *A, E, C, J, K, P, T, V* ir *Z*⁸⁰¹. Su pirmosiomis skaitymo patirtimis per žodį ir vaizdą į vaiko sąmonę įrašomi svarbiausi lietuviškojo pasaulio, t. y. prigimtinės kultūros, ženklai. Pirmiausia tai kraštovaizdžio elementai – medžiai ažuolas (raidė *A*, tekstas ir iliustracija) ir eglė (raidė *E*, tekstas ir iliustracija); vandenys – Nemunas (raidė *E*; raidės *T* iliustracija), Neris (raidės *T* iliustracija), Baltija (raidė *J*, tekstas ir iliustracija). Taip pat šventės ir Lietuvos istorija – Kalėdos su eglute (raidė *E*), Velykų margučiai (raidė *Z*, tekstas ir iliustracija); pilies griuvėsiai (raidė *P*, tekstas ir iliustracija), tremtis Sibiran už himną (raidė *C*).

⁷⁹⁸ *Bernardas Brazdžionis. Archyvai*, p. 16.

⁷⁹⁹ Rankraštis saugomas Maironio lietuvių literatūros muziejuje Bernardo Brazdžionio skyriaus rinkinyje (MLLM BBR 10846). Rankraštį sudaro 3 lapai: paskutinis lapas palydimas priedu – *Pastaba Redakcijai* ir *Pastaba Dailininkui*. Pirmųjų dviejų lapų juodraštinėje pusėje – eilėraščių, vėliau patekusių į kitus rinkinius, juodraščiai, ir į *Abėcėlę* nepatekę ketureiliai.

⁸⁰⁰ „Akys mato abėcėlę / Akys mato daug raidžių, / Ką jos mato paveikslėly, / Tą aš perskaitęs girdžiu“ pakeistas ketureiliu, kuris rankraštyje užrašytas paprastu pieštuku: „Akiniai tėvelio mano / Mato daug gražių daiktų / Ką jie veikia, kaip gyvena, / Pažiūrėkim čia kartu.“

⁸⁰¹ Vytė Nemunėlis, *Mažoji abėcėlė*, Vilnius–Tübingen: Patria, 1946: A – p. 3, E – p. 9, C – p. 5, J – p. 16, K – p. 17, P – p. 22, T – p. 26, V – p. 29, Z – p. 30.

Ketureiliuose nubraižomi valstybės žemėlapis kontūrai su miestų vardais ir įvardijami valstybės simboliai – Vilnius, Kaunas, Šiauliai (raidės *T* iliustracija); Vytis, Trispalvė (raidė *V*, tekstas ir iliustracija).

Mažosios abėcėlės ketureiliuose lietuvių sąmonę nusako ne tik vietos, laiko ar gyvenamosios ženklos, bet ir ryškinamos esminės, iš pirmojo asmens perspektyvos įvardytos, asmens laikysenos. Vaiko lūpomis išsakomas troškimas liudyti Lietuvą atvirai susitapatinant su ja kaip su valstybe: „Vytis ženklas mūsų tėvynės, / Jį nešiosiu prie krūtinės, / Prie trispalvės vėliavos / Atminimui Lietuvos“ (raidė *V*). Pabrėžiamas ir ištikimybės tėvynei motyvas: „Telefonas suskambėjo: / Šaukia Algį į Bombėjų. / – Ačiū, – sako jis, – kaimyne, / Pirmą grįšiu į tėvynę.“ (raidė *T*); „Jūra, jūra, Baltija!.. / Noriu pamatyti dar ją – / Kai sugrįšim į namus, / Vėl ji sups ir glostys mus“ (raidė *J*). Taip pat ne kartą knygelėje išsakomas tikėjimas tėvynės laisve ir pasižadėjimas ją ginti: „Pilies griuvėsiai, jūs man menat / Kovas lietuvių milžinų – / Čia mūsų praeitis gyvena, / Čia ateitis laisvų dienų“ (raidė *P*); „Karys nuo priešų tėvynę gina, / Ir aš užaugęs būsiu karys, / Turėsiu širdį lietuvių gryną, / Ir niekas mūsų pavergt nedrįs.“ (raidė *K*)⁸⁰².

Turint omenyje, kad knygelės adresatas buvo tik pradedantis mokytis skaityti karo pabėgėlių vaikas, pasiūlyti tekstai liudija pasitikėjimą tuo, kuris buvo įtraukiamas į gimtąją kalbą skaitančiųjų bendriją: tekstai perdavė ir gimtosios žemės vaizdą, ir svarbius bendruomenės istorijos momentus, ir asmens, kaip sąmoningo gimtosios žemės ir valstybės žmogaus, portreto bruožus.

Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad *Mažoji abėcėlė* pokario DP leidybos kontekste buvo viena iš nedaugelio spalvotai iliustruotų knygų⁸⁰³ – būtent dėl tos priežasties aptariant tekstus buvo kreipiamas dėmesys ir į iliustracijų ženklus.

Kaip minėta darbe anksčiau, į JAV poetas išsiuntė ir rankraštinę, ir spausdintą knygelės versiją. Abi jos tapo jungtimi tarp emigracijos patirtį išgyvenusiujų ir ją išgyvenančiųjų lietuvių, taip pat liudijo bendruomenės santykį su kalba – kryptingas pastangas įvairiais būdais (ir spausdintu, ir rankraštiniu) pratęsti savo egzistavimą, rūpintis augančiąja karta. Knygelės siekė perduoti ir pratęsti lietuviškojo pasaulio vaizdinį, kurį vaiko sąmonėje formavo pirmosios skaitymo patirtys, ugdė skaitytoją kaip sąmoningą, savo žemei atvirai įsipareigojusį žmogų-lietuvių.

⁸⁰² *Ibid.*, p. 17.

⁸⁰³ Daugiau žr. Dalia Ramonienė, „Iš DP stovyklų Vokietijoje palikimo: iliustruota vaikų knyga 1945–1951 metais“, *Acta academiae artium vilnensis*, Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2016, Nr. 83, p. 85–107.

Poeto B. Brazdžionio parengtos rankraštinės knygos pavyzdys nėra vienintelis DP stovyklų aplinkoje. Apie tokią knygą, skirtą lietuvių kalbai mokytis, užsimena ir mokytojas Stasys Barzdukas, vieno iš lietuvių kalbos vadovėlių autorius:

„Noriu prisiminti tas aplinkybes, kaip ši gramatika yra atsiradusi. – Likimas 1944 m. vasarą nelauktai išmetė mane su šeima iš Tėvynės be kokios lietuviškos knygos. Mano vaikai pasiliko taip pat be mokyklos. O reikėjo jiems ką nors duoti, teko juos kiek mokyti pačiam namie. Tad jų lietuvių kalbos mokslo reikalui pats pradėjau rašyti savo lietuvių kalbos gramatiką ir sintaksę. Iš šitų „vadovėlių“ jie mokydavosi.“⁸⁰⁴

Rankraštinės knygos liudijo asmens pastangą pratęsti ir toliau kurti lietuvišką pasaulį.

Aušrelė: Elementorius

Dar vienas vadovėlis-jungtis – Stepo Zobarsko parengtas vadovėlis *Aušrelė: Elementorius*: 1943 m. vadovėlį išleido Valstybinė leidykla Kaune (tiražas – 100 tūkst. egz.), 1946 m. vadovėlis išleistas Hamburge (leidykla Broschek&Co, tiražas 3 tūkst. egz.), 1948 m. leidykla „Patria“ vadovėlį išleido Tübingene (tiražas – 4 tūkst. egz.), 1952 m. – Stamforde (JAV) (tiražas nenurodytas). Palyginus 1943-ųjų ir 1946-ųjų leidimus, matyti, kad pokario Vokietijoje tiesiog perleistas 1943-ųjų leidimas. 1952-ųjų leidimas – 1948-ųjų leidimo kopija, tik be įklijų su Lietuvos valstybingumo ženklais – Vyčiu ir Trispalve.

Elementoriuje *Aušrelė* lietuviškojo pasaulio vaizdinį perduoda ne tik tekstas, bet ir vaizdas. Kituose pradinei mokyklai skirtuose vadovėliuose, palyginus su elementoriumi, vaizdo arba pastebimai mažiau (plg. *Aušrelė: Vadovėlis antrajam pradinės mokyklos skyriui*, *Aušrelė: Vadovėlis ketvirtajam pradinės mokyklos skyriui*), arba išvis nepateikiama (plg. *Aušrelė: III dalis: Lietuvių kalbos skaitymai III-čiam pradinės mokyklos skyriui*).

Elementorių viršeliuose – skaityti mokomas, bandantis skaityti (1943, 1946 m.) arba kitiems skaitantis (1948, 1952 m.) mažas vaikas. Elementoriaus iliustracijose žmogus yra gamtoje. Vaikai žaidžia, pramogauja, eina į mokyklą, šalia jų naminiai gyvūnai. Suaugusieji dirba įvairius žemės ir namų ūkio darbus. Vyresnieji rūpinasi mažesniais, stipresni – silpnesniais. Veiksma vieta – namai, prie namų, laukai. Žmogus, ir vaikas, ir suaugęs, dažniausiai su kitais. Kartojasi ne tik darbo, žaidimo, bet ir vienu su kitais atsisveikinimo arba pasisveikinimo motyvai. Vos vienoje kitoje iliustracijoje žmogus ilsisi.

⁸⁰⁴ Stasys Barzdukas, *op. cit.*, p. [75].

Per elementoriaus tekstus tiesiogiai sąmoningos lietuviybės turiniai pataisytuose 1948 ir 1952 m. leidimuose perduodami supažindinant su raide *H* ir dirivaidžiu *CH*⁸⁰⁵ (kitaip nei 1943 ir 1946 m. leidimuose, vaikiška dainelė, pasakojant apie mokinių chorą, pakeičiama paskutiniu himno posmu), supažindinant su raide *D*⁸⁰⁶ (kitaip nei 1943 ir 1946 m. leidimuose, pasakojimas pratęsiamas ne dėdės patarimu, o mergaitės pasisakymu: „Man kaselė ant kaktytės, / Kaspinėlis – ant galvos / Aš dukrelė mamutytės, / Aš dukrelė Lietuvos.“), įtraukiant Lietuvos himną⁸⁰⁷ (himno tekstas išspausdintas didesniu ir kitokiu viso vadovėlio šriftu), eilėrašį „Algučio miestai“⁸⁰⁸ (eilėraštis apie per žaidimą kaladėlėmis išreiškiamą mažo vaiko gimtųjų namų ilgesį ir norą kuo greičiau ten grįžti).

Iš ankstesnių 1943 ir 1946 m. leidimų išsaugomas eilėraštis „Aš tėvynei“⁸⁰⁹ (eilėraščio žmogus įsipareigoja tėvynei dirbti – jai mokytis ir ją ginti), taip pat – lietuvių tautosakos pavyzdžiai: patarlės ir priežodžiai (34 vnt.), mįslės (28 vnt.), greitakalbės (1 vnt.), garsų pamėgdžiojimai (2 vnt.), lietuvių liaudies dainų posmai (pvz., „Du gaideliai“, „Tu mano motinėle“⁸¹⁰).

Pataisyti vadovėlio *Aušrelė: Elementorius* leidimai tikslingai orientuoti į adresato, kaip lietuvių ir Lietuvos valstybės žmogaus, ugdymą. Tai rodo ir naujai parinkti arba pakoreguoti tekstai, ir papildomos iliustracijos. 1952-ųjų metų leidime jų nebelieka, tačiau 1948-ųjų leidime jos turėjusios veikti kaip svarbūs valstybingumo ženklai bendruomenei, kuri gyveno svetimoje žemėje ir buvo netekusi savo valstybės.

Naujieji skaitymai: I klasei

J. Ambrazevičiaus, A. Skrupskelienės, A. Vaičiulaičio parengti *Naujieji skaitymai* tarpukario Lietuvoje sulaukė kelių leidimų (1937, 1938 (II pataisytas leidimas), 1939 m.). Trečias pataisytas leidimas pasirodė 1941 m., jau praradus nepriklausomybę. Remiantis tekstologine analize, darytina prielaida, kad bent vienas leidimas pasirodė ir gyvenimo DP stovyklose metais – perleistas II pataisytas 1938 m. leidimas. Pokario Vokietijoje perleistas vadovėlis skiriasi nuo pirminio šaltinio tik viršeliu (pokariu perleisto vadovėlio viršelis neilustruotas) ir tuo, kad atsisakoma įvadinio eilėraščio –

⁸⁰⁵ Abiejuose leidimuose p. 58.

⁸⁰⁶ Abiejuose leidimuose p. 47.

⁸⁰⁷ Abiejuose leidimuose p. 135.

⁸⁰⁸ Abiejuose leidimuose p. 131.

⁸⁰⁹ Abiejuose leidimuose p. 136.

⁸¹⁰ Abiejuose leidimuose p. 50, 111.

B. Brazdžionio eilėraščio „Pasaka“⁸¹¹. Vadovėlyje išsaugomas pirminio šaltinio tekstų korpusas. Ketvirtas pataisytas leidimas 1953 m. pasirodė Bostone (JAV). Minėtasis leidimas skaitytojus pasiekė papildytu pavadinimu – *Naujieji skaitymai: Skiriamas tremties mokyklai* ir pakoreguotu turiniu: atsisakyta dalies tekstų / autorių, įtraukta naujų; rašytojų ir kultūros veikėjų biografijos papildytos kitomis nuotraukomis arba piešiniais; vietoj skyrelio „Literatūriniai terminai“ parengtas „Rečiau vartojamų žodžių paaiškinimas“; vadovėlis baigiamas skyreliu „Leidėjo žodis“⁸¹², kuriame paaiškinamos vadovėlio atsiradimo aplinkybės ir pateikiamų tekstų atrankos principai (siekiama pritaikyti vadovėlį prie dabarties sąlygų). Šis vadovėlis atspindėjo pokytį, kurį patyrė JAV apsigyvenusi lietuvių karo pabėgėlių bendruomenė: buvo suvokta, kad vadovėliu naudosis karta, kuri auga emigracijoje, todėl reikalingas rečiau vartojamų žodžių paaiškinimas. Tai, kad atsisakoma skyrelio „Literatūriniai terminai“, rodo, palyginti su tarpukario ir pokario situacija, pasikeitusį lituanistinio švietimo pobūdį: su lietuvių literatūra buvo susipažįstama neformalųjų ugdymą teikusiose šeštadieninėse mokyklose.

Atsisakyta tokių II pataisyto 1938 m. leidimo tekstų: M. Valančius „Ir jis buvo mokykloje“, „Pavargėliai, arba ubagai“, Maironis „Kukavo gegulė“, V. Krėvė „Bobulės vargai“, V. Mykolaitis-Putinas „Lietuvio giesmė“, „Saulėtekis kalnuose“⁸¹³.

Atsisakyta tokių autorių: A. Smetona „Vargo vaizdelis“, S. Nėris „Senelės pasaka“, „Klajūnėlis“, L. Dovydenas „Rašalas“⁸¹⁴. Skyrelyje „Leidėjo žodis“ nedetalizuota, kodėl atsisakyta būtent šių autorių tekstų.

Įtraukta naujų tekstų: tautosakos pasakojimas „Tėvas ir vaikai“, V. Krėvė „Galvažudys“, V. Mykolaitis-Putinas „Tėvų šalis“, „Bendra pilis“, J. Aistis „Karaliaus šuo“⁸¹⁵.

Įtraukta ir naujų autorių: F. Kirša „Pavakariais dievulis eina“, K. Binkis „Šilkasparniai debesėliai“, B. Brazdžionis „Šiaurės pašvaistė“, „Viešpaties pasaulis“, J. Jankus „Dubenėlis“⁸¹⁶.

⁸¹¹ Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1938, p. 3.

⁸¹² Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1953, p. 221.

⁸¹³ Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1938, p. 62, 72, 161, 197, 221.

⁸¹⁴ *Ibid.*, p. 193, 224, 225, 230.

⁸¹⁵ Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, 1953, p. 42, 176, 201, 202, 207.

⁸¹⁶ *Ibid.*, p. 202, 203, 208, 224.

Keitėsi ir skyrių įvadų autoriai: skyrių „Savieji rašo“ pradeda ne A. Smetonos, o M. Pečkauskaitės tekstas „Kas tai yra knyga?“⁸¹⁷.

1953 m. leidimas perdavė mokyklinį tarpukario Lietuvos autorių kanoną: pagrindinis autorių korpusas išliko nepakeistas. Skaitinių vadovėlis, kaip ir tarpukariu ar gyvenimo DP stovyklose metais, supažindino su J. Aisčio, A. Baranausko, J. Biliūno, V. Krėvės, Maironio, J. Šnapščio-Margalio, V. Pietario, V. Mykoloičio-Putino, B. Sruogos, S. Stanevičiaus, Šatrijos Raganos, P. Vaičiaičio, A. Vaičiulaičio, Vaižganto, M. Valančiaus, A. Vienažindžio kūryba. Kaip ir gyvenimo DP stovyklose metais, bendruomenės išgyvenama stokos / trūkumo situacija skatino susitelkti ir atsiremti į tai, kas buvo sukurta laisvoje tarpukario valstybėje.

Literatūros teorija: Poetika

J. Ambrazevičiaus literatūros teorijos vadovėlis *Literatūros teorija: Poetika: Vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms* tarpukario Lietuvoje sulaukė kelių leidimų (1930, 1933, 1936, 1938 m.). Vienas leidimas tokiu pačiu pavadinimu pasirodė Scheinfelde 1948 m. Jame pridėta pastaba, kad atspausta iš antro leidimo. XX a. 9-ajame dešimtmetyje vadovėlis išleistas JAV šiek tiek pakoreguotu pavadinimu – *Lietuvių literatūros teorija: Poetika* (1981)⁸¹⁸. DP laikotarpiu perleistas J. Ambrazevičiaus vadovėlis neturi skyrių „Pirmo leidimo pratartis“, „Pastebėjimas prie antro leidimo“, chrestomatinės dalies ir schemas-plano, tačiau turi skyrių „Leidėjų žodis“. Minėtame skyriuje nurodomas vadovėlio adresatas (4–8 kl.) ir išreiškiamos padėkos, kurios patvirtina, kad vadovėlio rengimas buvo visos bendruomenės rūpestis, už kurį dėkojama „lietuvišku aciū“:

„Šia proga norime pabrėžti, kad kalbamam vadovėliui išeiti daugiausia padėjo ponija A. Juodulaitienė (be jokio atlyginimo parašiusi matricas) ir kun. dr. J. Maknys (be atlyginimo leidęs pasinaudoti mašinėle lietuviškais rašmenimis). Jiems nuoširdus lietuviškas aciū.“⁸¹⁹

DP laikotarpiu vadovėlis buvo atspausdintas ne spaustuvėje, o išleistas rotatoriniu būdu. Vadovėlio, perleisto JAV, į tyrimą įtraukti nepavyko, nes nepavyko rasti Lietuvos bibliotekose.

Vadovėliais-jungtimis tapo tie vadovėliai, kurie jau buvo įsitvirtinę tarpukario Lietuvos mokykloje ir sulaukė ne vieno leidimo – vadinasi, jie ugdė kelias bendruomenės kartas, jungė kelis istorinius bendruomenės gyvavimo tarpsnius, pasaulio kraštus.

⁸¹⁷ *Ibid.*, p. 55.

⁸¹⁸ Šio vadovėlio Lietuvos bibliotekose ir archyvuose aptikti ir įtraukti į tyrimą nepavyko.

⁸¹⁹ Juozas Ambrazevičius, *op. cit.*, 1948, p. 79.

IŠVADOS

1. 1945–1990 metais emigracijoje buvo leidžiami kelių tipų lituanistiniai vadovėliai: elementoriai – pradinio mokymo vadovėliai; skaitiniai ir chrestomatijos – pradinėms ir vyresniosioms klasėms skirti tekstų rinkiniai; lietuvių literatūros istorijos ir literatūros teorijos vadovėliai; integruoti lietuvių literatūros, Lietuvos istorijos, Lietuvos geografijos vadovėliai (1 priedas *Lituanistinių vadovėlių tipologija*). 1945–1990 metais emigracijoje išleisti lituanistiniai vadovėliai pagal jų atsiradimo aplinkybes skirstomi į dvi grupes: a) perleisti nepriklausomos Lietuvos Respublikos vadovėliai; b) naujai emigracijoje įvairiais bendruomenės gyvenimo etapais – DP laikotarpiu ir palikus DP stovyklas laikotarpiu – parengti ir išleisti vadovėliai. Tyrimo medžiaga patvirtina, kad DP stovyklų laikotarpiu perleisti vadovėliai buvo vienas iš būdų pratęsti nepriklausomos valstybės švietimo sistemos tradiciją ją atkartojant, tik darant tai ne savoje žemėje. Kadangi pirmaisiais pokario metais karo pabėgėliai dar gyveno viltimi grįžti į tėvynę, poreikio kurti naują ugdymo modelį nebuvo. DP laikotarpiu naujai parengti vadovėliai atsirado susidūrus su lietuviškos knygos stoka, vėliau, jau palikus DP stovyklas, – iš poreikio prisitaikyti prie pasikeitusios kalbinės realybės, pereinant prie laisvai pasirenkamo ugdymo šeštadieninėse lituanistinėse mokyklose, reaguojant į socialinio ir ekonominio gyvenimo pokyčius. Lituanistinių vadovėlių bibliografijos analizė taip pat leidžia daryti išvadą apie didelį vadovėlių poreikį ir leidybos sunkumus pirmuoju, DP bangos, laikotarpiu: šaltiniuose minimi parengti, tačiau taip ir neišleisti lituanistiniai vadovėliai; spausdinti, rotatoriumi dauginti arba rankraštiniai vadovėliai; pradinei mokyklai skirti vadovėliai, leisti ir itin mažais, ir labai dideliais tiražais. Tokia situacija buvo nulemta fakto, kad tarp karo pabėgėlių net 24 proc. buvo vaikai. Vadovėlių rengėjams trūko popieriaus, pinigų, neretai trukdė cenzūra. Vadovėlius daugeliu atvejų leido komercinės leidyklos. Persikėlus gyventi į JAV ir kitas pasaulio valstybes, leidybos situacija pagerėjo, tačiau finansavimas taip ir liko bendruomenės rūpesčiu. Lituanistinių vadovėlių leidyba tiriamuoju laikotarpiu peržengė Europos ribas: ilgainiui jie, pradėti rengti JAV, Kanadoje ir kt. pasaulio valstybėse, tapo lietuvių bendruomenę ne Lietuvoje auginusi ir telkusi fenomenu.
2. Pirmaisiais pokario DP stovyklose metais, iki pasirodant vadovėliams, svarbų vaidmenį suvaidino periodiniai leidiniai. Juose

spausdinti programiniai lietuvių ir Vakarų Europos literatūros kūriniai, kritikos straipsniai ir kt. literatūros mokymui svarbi medžiaga (pvz., *Aidai*: kultūrinis informacinis leidinys, 1945–1946, red. K. Bradūnas). Kai kurie periodiniai leidiniai, reaguodami į lietuviškos knygos stoką, išpareigojo talkinti mokyklai pateikdami priedus, skirtus lietuvių literatūrai – kūriniais ar jų ištraukoms ir literatūros istorijai – pristatyti (pavyzdžiui, Augsburgėje leidžiamo lietuvių dienraščio *Žiburiai* priedas *Skaitymai*, 1945–1946, red. P. Janutienė). Susiklosčiusi sudėtinga pokario ir gyvenimo emigracijoje situacija trynė žanrų ribas (vadovėliuose trūko medžiagos savarankiškam mokinių darbiui), plėtė vadovėlio ar jį pakeitusio periodinio leidinio auditoriją (leidiniai buvo skirti ne tik tradiciniam vadovėlio adresatui, bet visiems, kuriems lietuviškos knygos trūksta), skatino ieškoti naujų raiškos formų (vadovėlį keitė mokytojų parengti konspektai, mokinių užrašai arba rašytojų knygelės – pvz., Vytė Nemunėlis *Mažoji abėcėlė*, 1946), tačiau turėjo vieną aiškų tikslą – formuoti, puoselėti ir palaikyti lietuvių.

3. Litanistiniai vadovėliai, juos pakeitusi ir papildžiusi periodika atsirado iš sąmoningos visos bendruomenės sutelkties, sąmoningo atskirų asmenų išpareigojimo, gebėjimo prasmingai veikti susiklosčius nepalankiai istorinei situacijai ir reaguojant į stoką – siekiant užpildyti tekstų vakuumą, pratęsti buvimo savo kalboje tradiciją, perduoti buvimo savo kalboje su savo literatūra patirtį, atkartoti tai, kas bendruomenei reikšminga. DP laikotarpiu į lituanistinių vadovėlių ar juos pakeitusių leidinių rengimą įsitraukė gausiai iš Lietuvos pasitraukusi inteligentija: rašytojai (P. Orintaitė-Janutienė, Vytė Nemunėlis ir kt.), mokytojai (S. Barzdukas, J. Masilionis ir kt.), literatūros kritikai (P. Naujokaitis, B. Babrauskas ir kt.), filosofai (J. Girnius). Inteligentijos atstovai ne tik rengė vadovėlius, bet ir mokytojavo (B. Brazdžionis, A. Nyka-Niliūnas), skelbė straipsnius periodikoje švietimo ir tautinio ugdymo klausimais (K. Bradūnas, P. Orintaitė-Janutienė, A. Maceina), rašė vadovėlių recenzijas (J. Brazaitis, A. J. Greimas). Kai kurie iš jų lituanistiniam švietimui dirbo ir persikėlę gyventi į JAV (J. Masilionis, A. Šešplaukis-Tyruolis ir kt.) Persikėlus gyventi į JAV ir kitas pasaulio valstybes vadovėlių ir mokymo priemonių leidybos darbą koordinavo JAV lietuvių bendruomenės Švietimo taryba, o juos rengti ėmėsi šeštadieninės lituanistinės mokyklos.
4. Pokario emigracijoje atsidūrusi lietuvių bendruomenė atramų veikti ieškojo praeityje: kūrybiškumą inspiravo XIX a. II pusės slaptosios,

arba vargo, mokyklos fenomenas, vadovėlių rengimas ir leidyba Pirmojo pasaulinio karo metais, nepriklausomos Lietuvos Respublikos ugdymo tradicija. Emigrantai, 5-ojo dešimtmečio pabaigoje persikėlę gyventi į JAV, ten rado XIX a. pab.–XX a. pr. susiformavusį lietuviškų parapinių mokyklų tinklą.

Lituanistiniam vadovėliui 1945–1990 metais buvo patikėtas svarbus vaidmuo: vadovėlis ne tik perdavė kultūros (literatūros) vaizdą, bet ir tapo ontologinio saugumo sąlyga pasitraukus iš valstybingumo netekusios Lietuvos, o vėliau ir traukiantis iš Europos. Czesław Miłosz esė „Apie tremtį“ nerimastį nežinomybės akivaizdoje susiejo su vidinio ritmo praradimu⁸²⁰. Tyrimo duomenys patvirtina, kad būtent vadovėlio turėjimas arba siekis jį turėti (parašyti, perduoti, padovanoti), į jį reaguoti veikė kaip asmens ir bendruomenės vidinio ritmo išsaugojimas. Atsidūrus svetimame krašte sąvokos *lietuviškas, lietuvių, Lietuvos* įgijo pamatinio ontologinio saugumo reikšmę. Tokiam ontologiniam saugumui išlaikyti ir buvo pasitelkta literatūra (kultūra), *kitam* perduodama su *rūpesčio* ir *globos* intencija, kuri atsispindi vadovėlių pratarinėse, įžangose, recenzijose, padėkose, dovanojimo įrašuose ir kt. palydinčiuose tekstuose.

5. DP laikotarpio lituanistinių vadovėlių (įvadų / pratarinių, tekstų sąvado, užduočių / klausimų, iliustracijų, pavadinimų ir kt.) analizė leidžia teigti, kad didžiausias reikšminis krūvis ugdant lietuviybę buvo skiriamas pačiai literatūrai, t. y. literatūros kūrinių tekstams ir biografiniams pasakojimams apie XVIII–XX a. kultūros (literatūros) asmenybes. Į lituanistinius vadovėlius reikšmingai mažai buvo įtraukiama klausimų ir / ar užduočių, skirtų savarankiškam mokinių darbui: perleistuose tarpukario Lietuvos vadovėliuose klausimų / užduočių yra, tačiau labai nedaug arba perleidžiant atsisakoma priedų (pavyzdžiui, J. Ambrazevičiaus vadovėlio *Literatūros teorija: Poetika* 1948 m. leidime nėra literatūros teorijos schemos ir priedo su literatūros teorijos pratimais); naujai parengtuose DP laikotarpio vadovėliuose klausimų / užduočių nepateikiama (pavyzdžiui, P. Janutienė *Lietuvių literatūros konspektas*). Toks vadovėlių autorių pasirinkimas buvo nulemtas kelių priežasčių: pirma – taupant popierių stengtasi pateikti kuo daugiau tekstų; antra – tekstų gausa siekta patenkinti kuo didesnės bendruomenės dalies skaitymo poreikius, vadovėlių adresatas buvo ne tik mokinys ir mokytojas, bet ir bet kuris kitas lietuviškai skaityti norintis

⁸²⁰ Czesław Miłosz, „Apie tremtį“, in: *Tėvynės ieškojimas*, Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 211–220.

bendruomenės narys; trečia – pasitikėta mokytojo gebėjimu pristatyti kūrinį mokiniams ir apie jį kalbėti. Palikus DP stovyklas ir pradėjus rengti naujus vadovėlius šeštadieninėms liuanistinėms mokykloms klausimai ir užduotys vėl įtraukiami į vadovėlius kaip sudėtinė mokomosios priemonės dalis (pavyzdžiui, A. Šešplaukis-Tyruolis *Ten, kur Nemunas banguoja*).

6. DP laikotarpio vadovėliuose buvo skelbiama tautosakos, senosios, klasikinės ir jaunosios kartos autorių kūrinių pavyzdžių (žr. 2 priedą *Autorių ir tekstų sąvadas*). Pristatant literatūros teorijos sąvokas remtasi ir pavyzdžiais iš Vakarų Europos literatūros (pavyzdžiui, J. Ambrazevičius *Literatūros teorija: Poetika*). Vadovėlius siejo kartojami lietuvių literatūros autoriai ir kartojami kūriniai, sudarantys lietuvių literatūros autorių vardų ir kūrinių kanoną, apimančią laikotarpį nuo XVIII iki XX a. literatūros. Tiriamojo laikotarpio vadovėliuose pateikiami kartojami tekstai tapo svarbia sąmoningos lietuviybės dedamąja, nes būtent jie:

išryškino aktyvią pilietinę valstybės netekusiai bendruomenei priklausančio individo laikyseną – J. Basanavičius „Priekalba“, V. Kudirka „Tautiška giesmė“; reaguodama į *išvietintojo* žmogaus situaciją, perdavė arba priminė Lietuvos, kaip žemės, vaizdą – J. Aistis „Peizažas“, A. Baranauskas „Anykščių šilelis“, P. Vaičaitis „Yra šalis“, S. Daukantas „Senovės Lietuvos girios“ ir kt.; atskleidė aktyvaus, santykį su *kitu* kuriančio asmens moralinę laikyseną – V. Kudirka „Labora“, V. Krėvė-Mickevičius „Bobulės vargai“, G. Sauerweinas-Girėnas „Lietuviais esame mes gimę“, Šatrijos Ragana „Iš daktaro pasakojimų“, J. Biliūnas „Kliudžiau“ ir kt.; siekė įtvirtinti Lietuvos istorijos ir kultūros pasakojimą perduodama didingos Lietuvos praeities vaizdinį – V. Pietaris „Algimantas“, S. Daukantas „Būdas senovės, lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“.

7. Kita svarbi sąmoningos lietuviybės dedamoji, išryškėjusi DP laikotarpio vadovėliuose, – literatūros tekstaistu perduodami pasakojimai. Tautosakos tekstų kuriamu pasakojimu visose DP laikotarpiu išleistose skaitinių knygose ir lietuvių literatūros istorijos vadovėliuose (išskyrus P. Naujokaičio *Lietuvių literatūra*) bei juos pakeitusioje periodikoje (pavyzdžiui, lietuvių dienraščio *Žiburiai* priedas *Skaitymai*, red. P. Janutienė) pradedama pažintis su lietuvių literatūra – taip pratęsiama tarpukario vadovėlių tradicija. Lietuvos

istorinį pasakojimą sudaro tekstuose įvardytos istorinės asmenybės (Mindaugas, Darius ir Girėnas ir kt.), svarbiausi istoriniai įvykiai (Pilėnų gynimas, Žalgirio mūšis, valstybės atkūrimas ir kt.) ir reiškiniai (baudžiava, knygnešystė, sovietinė okupacija ir kt.), reikšmingiausios lietuviui datos (Vasario 16-oji). Istorinis pasakojimas apima LDK istoriją, XIX a. Lietuvos istoriją ir modernią XX a. Lietuvos istoriją. Pasakojimas apie literatūros ir kultūros asmenybes sukonstruotas iš glaustų autorių biografijų, autobiografijų ir biografinių pasakojimų apie Lietuvos praeities ir dabarties žmones. Šiais pasakojimais perduodami sąmoningos lietuviybės principai: asmens veikimas, keičiantis visos bendruomenės būvį istorijos tėkmėje; sąmoningas asmens santykis su gimtąja kalba; kūryba kaip viena iš lietuviybės apraiškų; įsipareigojimas tėvynei kaip asmenį harmonizuojančiai erdvei ir kt.

8. Tautinės bendruomenės daliai, po Antrojo pasaulinio karo atsidūrusiai emigracijoje, buvo svarbu susitelkti kultūriškai. Šiame kontekste bendruomenei pasitaravo rašomos lietuvių literatūros istorijos (pavyzdžiui, P. Naujokaitis *Lietuvių literatūra*) ir vadovėliai, jungę kelis istorinius laikotarpius ir kelias bendruomenės kartas. Perleisti tarpukario Lietuvos vadovėliai (pavyzdžiui, vadovėlių ciklas *Aušrelė*) tapo vadovėliais-jungtimis: jie susiejo reikšmingus istorinius laikotarpius (tarpukario Lietuvą, pokarį), bendruomenės gyvavimo tarpsnius (pokario metus Vokietijoje ir gyvenimą persikėlus į kitas pasaulio valstybes), vietas (Lietuvą su Europa, Europą su Amerika). Parašyti nauji vadovėliai ir jų stoka suformavo ypatingas jungtis tarp individo ir bendruomenės: vadovėlis šeimai išaugo į vadovėlį bendruomenei (pavyzdžiui, S. Barzdukas *Lietuvių kalbos gramatika: Fonetica ir morfologija*), emigravusi inteligentija, rašydama vadovėlius, įsipareigojo tarnystei mokyklai (pavyzdžiui, J. Girnius *Filosofijos pagrindai*). Parašyti nauji vadovėliai kai kuriais atvejais tapo pamatu reikšmingiems ateities lituanistiniam veikalams (pavyzdžiui, P. Naujokaičio Lietuvos literatūra išaugo į keturių tomų veikalą *Lietuvių literatūros istorija*).
9. Palyginus tarpukariu ir emigracijoje parengtus ir išleistus vadovėlius, galima daryti išvadą, kad tremtyje ir emigracijoje parengti vadovėliai perdavė žinias ir siekė sukurti nematomos (jau tremtyje ir emigracijoje gimusiems vaikams – ir niekada nematytos) Lietuvos vaizdinį. Jie, kitaip nei tarpukario vadovėliai, nebegalėjo įtraukti į pažinimą per tiesioginį patyrimą, tačiau rašomi nauji ir integruodami literatūrą, kalbą, Lietuvos istoriją ir Lietuvos geografiją liko svarbia lituanistinio ugdymo dalimi.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

Šaltiniai

Archyvinės medžiagos rinkiniai

1. *Aidai: išeivijos žurnalo (1944–1991) bibliografinė rodyklė*, Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 1996.
2. *Bernardas Brazdžionis. Archyvai*, sud. Jūratė Ivanauskienė, Reda Rėklytė, Kaunas: Maironio lietuvių literatūros muziejus, 2007.
3. *Birutės Ciplijauskaitės laiškas A. Nykai-Niliūnui*.
Prieiga internete: <http://maironiomuziejus.lt/lt/parodos/alfonsuinykai-niliunui-95-475/> [žiūrėta 2020-12-14].
4. *Išėję sugrįžti: lietuvių išeivių kultūrinis gyvenimas Austrijoje ir Vokietijos DP stovyklose 1944–1950 m.*: archyvinių dokumentų leidinys, sud. Virginija Paplauskienė, Kaunas: Maironio lietuvių literatūros muziejus, 2002.
5. *Kazys Bradūnas. Archyvai*, sud. Virginija Paplauskienė, Kaunas: Maironio literatūros muziejus, 2016.

Bibliografiniai leidiniai

1. Misiūnas, Remigijus, *Lietuvių DP knyga 1945–1992 metais: sąvadas*, Vilnius: Bonus animus, 2012.
2. Palukaitis, Jonas Pranas, *Lietuvių periodika Vakarų Europoje 1944–1952*, Vilnius: Žurnalistika, 1993.
3. Vėlavičienė, Silvija, Poškutė, Birutė, Karalienė, Eglė, *Lietuvių išeivijos spaudos bibliografija 1945–2000*, t. 1, sud. ir parengė Silvija Vėlavičienė, Birutė Poškutė, Eglė Karalienė, Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2002.

Lituanistiniai vadovėliai

1. Akmenskaitė-Ruzgienė, Elena, *Gintarėliai: elementorius*, Chicago: JAV LB Švietimo taryba, 1993.
2. Ambraška, Jurgis, Zobarskas, Stepas, *Aušrelė: elementorius ir pirmieji skaitymėliai*, Kaunas: Sakalas, 1935.
3. Ambraška, Jurgis, Zobarskas, Stepas, *Aušrelė, III dalis: lietuvių kalbos skaitymai III-čiam pradinės mokyklos skyriui*, Tübingen: Lietuvių sąjunga, 1945, p. [3] – Perspausdintas leidinys: Kaunas: Sakalas, 1939.

4. Ambraška, Jurgis, Ruzgas, Vincas, Šinkūnas, Pelikšas, *Aušrelė: III dalis: vadovėlis III-čiam pradinės mokyklos skyriui*, red. J. Ambraška, 3-iasis leidimas, Kaunas: Sakalas, 1940.
5. Ambraška, Jurgis, Zobarskas, Stepas, „Įžangos vietos“, in: *Aušrelė, III dalis: lietuvių kalbos skaitymai III-čiam pradinės mokyklos skyriui*, Tübingen: Lietuvių sąjungos leidinys, 1945, p. [3].
6. Ambraška, Jurgis, Zobarskas, Stepas, *Aušrelė: skaitymėliai 2 prad. mokyklos skyriui*, d. 2., München, 1946. – Orig. leid.: Kaunas: Sakalas, 1937.
7. Ambrazevičius, Juozas, *Literatūros teorija: Poetika: Vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms*, Kaunas: Sakalas, 1933.
8. Ambrazevičius, Juozas, *Literatūros teorija*, Meerbeck: Lietuvių gimnazija, 1946.
9. Ambrazevičius, Juozas, *Literatūros teorija: Poetika: Vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms (Atspausa iš antro leidimo)*, Scheinfeld'as, 1948. – Originalus leidinys: Kaunas, 1933.
10. Ambrazevičius, Juozas, Skrupskelienė, Alina, Vaičiulaitis, Antanas, *Naujieji skaitymai: I klasei*, 2-asis leid., Kaunas: Sakalas, 1938.
11. Ambrazevičius, Juozas, Skrupskelienė, Alina, Vaičiulaitis, Antanas, *Naujieji skaitymai: I klasei*, München, 1947.
12. Ambrazevičius, Juozas, Skrupskelienė, Alina, Vaičiulaitis, Antanas, *Naujieji skaitymai: skiriamas trepties mokyklai*, Boston: Bostono lietuviai mokytojai, 1953.
13. Augulytė, Vida, Černius, Rimas, Masilionis, Juozas, *Lietuvių literatūra = Lithuanian Literature*, d. 1–5, 2-asis leid., 1970–1978, Chicago: Čikagos aukštesnioji lituanistikos mokykla.
14. Babrauskas, Benediktas, *Lietuvos keliu: skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai*, d. 1, d. 2, Weilheim-Teck: Atžalynas, 1947.
15. Barzdukas, Stasys, *Lietuvių kalbos gramatika: Fonetika ir morfologija*, Münchenas: „Aidų“ leidinys, 1946.
16. Brazytė-Bindokienė, Danutė, *Lietuvių literatūros konspektai: aukštesniosios lituanistinės mokyklos mokiniams*, d. 1–4, Chicago: Kristijono Donelaičio aukštesnioji lituanistinė mokykla, 1976.
17. Brazaitis, Juozas, *Lietuvių literatūros teorija: Poetika*, Chicago: Pedagoginis lituanistikos institutas, 1981.
18. Bučmienė, Vida, Masilionis, Juozas, *Lietuvių literatūra: Lithuanian literature: trumpas tautosakos ir liet. literatūros kursas su chrestomatija ir literatūros teorijos pagrindais aukštesn. lituanistikos mokyklos 5-ajai kl.*, Chicago: Čikagos aukštesnioji lituanistikos mokykla, 1978.

19. Butkys, Česlovas, *Kas būtina žinotina kiekvienam lietuviui iš Lietuvos istorijos*, Watenstadt: Lietuvių Maironio vardo gimnazija, 1950.
20. Būtėnas, Petras, *Lietuvių kalbos prielinksnių mokslas: Teorijai ir praktikai*, Kaunas: Spindulys, 1930.
21. Būtėnas, Petras, *Lietuvių kalbos konspektas: Mokytojų kursams ir gimnazijai: 1946–1948 m.*, Seedorf-Stadé- Dedelstorf-Diepholz, 1946.
22. Čiurlionienė-Kymantaitė, Sofija, *Lietuvių literatūros istorijos konspektas*, Voronežas: Lietuvių spaustuvė, 1918.
23. Dambriūnas, Leonardas, *Lietuvių kalbos sintaksė*, II-oji laida, Tübingen: Patria, 1947.
24. *Elementorius pirmajam skyriui*, Hanau: Pradžios mokykla, 1945.
25. Jakštas, Juozas, Ivinskis, Zenonas, Šapoka, Adolfas, Šležas, Paulius, Klimas, Petras, *Lietuvos istorija*, 3-ioji laida, red. A. Šapoka, Fellbach/ Württemberg: „Patria“ tremtyje, 1950.
26. Janutienė, Petronėlė, *Lietuvių literatūros konspektas [5–8 kl.]*, Augsburg: Augsburgio lietuvių gimnazija, 1946.
27. Janutienė, Petronėlė, *Visuotinės literatūros konspektas*, Augsburg: Augsburgio lietuvių gimnazija, 1946.
28. *Lietuvių literatūros istorijos konspekto chrestomatija*, sud. Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė, Voronežas: Lietuvių spaustuvė, 1918.
29. Kuzmickis, Zigmantas, *Lietuvių literatūra*, d. I: tautosaka, 2-asis pataisytas leid., Kaunas: Sakalas, 1936.
30. Kuzmickis, Zigmantas, *Lietuvių literatūros vadovėlis*, d. 1–5, Kaunas: Sakalas, 1931–1934.
31. Masilionis, Juozas, *Lietuvių literatūros istorija: Medžiaga lietuvių literatūros pamokoms: Tinka vadovėliu gimnazijoms*, d. 1: V–VI klasių kursas; d. 2: VII klasės kursas; d. 3: VIII klasės kursas, Scheinfeld: Lietuvių gimnazijos tėvų komitetas, 1947.
32. Miškinis, Motiejus, *Lietuvių literatūra*, d. 1, Kaunas: Spaudos fondas, 1939.
33. Naujokaitis, Pranas, *Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros kursas gimnazijai*, Meerbeck: Lietuvių gimnazija, 1947.
34. Naujokaitis, Pranas, *Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai*, 2-oji laida, Augustdorf: Lietuvių gimnazija, 1947.
35. Naujokaitis, Pranas, *Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai*, Tübingen: Patria, 1948.

36. *Pradžios mokyklai skaitymų vadovėlis*, Lehrte: Lietuvių stovykla, 1945.
37. Rinkūnas, Antanas, *Kregždutė: skaitymai, aplinkos ir Tėvynės pažinimas pagal naująją J.A.V. ir Kanados lituanistinių mokyklų programą*, d. 2, Boston: Bostono lietuvių mokytojų leidinys, 1954.
38. Rinkūnas, Antanas, *Kregždutė: skaitymai, lietuviškosios aplinkos pažinimas ir tėvynės pažinimo pradmenys tretiesiems ir ketvirtiesiems mokslo metams*, d. 2, Toronto: Žiburiai, 1959.
39. Rūtelionienė, P., *Kirčiuotoji praktikos gramatika aukštesniesiems pradžios mokyklų skyriams ir žemesniosioms gimnazijų klasėms*, Kaunas: M. Kuktos spaustuvė, 1930.
40. *SKAITINIAI aštuntam skyriui*, rašytojus parinko Regina Kučienė, Alicija Brazaitienė, Vida Brazaitytė, parėmė Lietuvių fondas, Chicago: JAV LB Krašto v-bos Švietimo taryba, 1998.
41. *Skaitymai pradinei mokyklai*, Tübingen, 1945.
42. *Skaitymo knygelės*, Lehrte: Pradžios mokykla, 1945.
43. *Skaitymo knygelės*, Hanau, 1945.
44. *Skaitymai pradinei mokyklai*, Tübingen, 1945.
45. Sruogienė, Vanda, *Lietuvos istorijos uždaviniai ir pratimai: priedas prie tos pat autorės Lietuvos istorijos vadovėlio 6-osios laidos*, Chicago: Terra, 1967.
46. Strikienė, E., [*Elementorius I skyriaus mokiniams*, Memmingen: Pradžios mokykla, 194?].
47. Šešplaukis-Tyruolis, Alfonsas, *Ten, kur Nemunas banguoja: Lituanistinių mokyklų ŠEŠTAJAM skyriui*, Chicago: JAV LB Kultūros fondas, 1962.
48. *Tėviškėlės aidas I skyriui: elementorius*, Hanau: Lietuvių pradinė mokykla, 1945.
49. *Tėviškėlės aidas II skyriui*, Hanau: Lietuvių pradinė mokykla, 1945.
50. *Tėviškėlės aidas III skyriui*, Hanau: Lietuvių pradinė mokykla, 1945.
51. *Tėviškėlės aidas IV skyriui: chrestomatija*, Hanau: Hanau Lietuvių pradinė mokykla, 1945.
52. Trečiokas, *Elementorius*, Hanau, 194?.
53. Velička, Domas, Masilionis, Juozas, *Lietuvių literatūra = Lithuanian Literature*, d. 1–4, Chicago: Čikagos aukštesnioji lituanistikos mokykla, 1959–1961.
54. Zobarskas, Stepas, *Aušrelė: vadovėlis ketvirtajam pradinės mokyklos skyriui*, 4-asis leidimas, Kaunas: Lietuvos valstybinė leidykla, 1941.
55. Zobarskas, Stepas *Aušrelė: elementorius*, Kaunas: Valstybinė leidykla, 1943.

56. Zobarskas, Stepas, *Aušrelė*: vadovėlis antrajam pradinės mokyklos skyriui, VII leidimas, Stuttgart: Lietuvių sąjungos leidinys, 1945.
57. Zobarskas, Stepas, *Aušrelė*, d. 1, d. 2, d. 3, 1946, München-Pasing: UNRRA.
58. Zobarskas, Stepas, *Aušrelė*: elementorius, Tübingen: Patria, 1948.
59. Zobarskas, Stepas, *Aušrelė*: elementorius, Stamford, Connecticut: Patria, 1952.

Lituanistinius vadovėlius pakeitę leidiniai

1. *Gimtinės žiburėliai*, 1946.II.16, Hanau.
2. *Gimtinės žiburėliai*, 1946 m. Velykos: antroji knygutė, Hanau.
3. *Gimtinės žiburėliai*, 1946 m. Kalėdos: trečioji knygutė, Hanau.
4. *Gimtinės žiburėliai*, 1947 m. gegužė: ketvirtoji knygutė, Hanau.
5. *Lietuvos balsai: Vaikams* [skaitiniai], red. G., B-nė ir Kr., 2-as leid., Wiesbaden: Giedra, 1945.
6. Nemunėlis, Vytė, *Mažoji abėcėlė*, Vilnius–Tübingen: Patria, 1946.

Periodiniai leidiniai

1. *Aidai*: lietuvių informacinis biuletėnis, red. Kazys Bradūnas, München, 1945, Nr. 1, 4, 9.
2. *Aidai*: lietuvių kultūrinis žurnalas, red. Kazys Bradūnas, München, 1946, Nr. 7.
3. *Aidai*: mėnesinis kultūros žurnalas, red. Kazys Bradūnas, München, 1947, Nr. 3.
4. *Mūsų viltis*: lietuvių savaitraštis, ats. red. K. Romanas Klumbys, Fulda, 1946, sausio 12; sausio 19; sausio 26; kovo 12.
5. *Skaitymai*: savaitraščio *Žiburiai* priedas, red. Petronėlė Janutienė, Augsburg, 1945–1946, Nr. 1–30.
6. *Tremtis*, red. Simas Miglinas, Memmingen, 1951, rugpjūčio 16, Nr. 56.
7. *Žiburiai*: lietuvių savaitraštis, red. J. Vaidelys, J. Vitėnas, Augsburg, 1945, Nr. 1, Nr. 4.
- 8.

Programos, mokymo planai

1. „Lietuvių kalba ir visuotinė literatūra“, in: *Vidurinių mokyklų programos: (projektai)*, Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija, 1937, p. 28–55.

2. *Lietuvių tremtinių bendruomenės pradžios mokyklos mokslo planai* / [LTB švietimo valdyba], Wiesbaden: LTB švietimo valdyba, 1946.
3. *Lituanistinių mokyklų programos*, paruošė Kanados L. B. Švietimo komisija 1953 metais, Toronto: K. L. B. Švietimo komisija, 1953.
4. *Pradinės mokyklos programos*, Kaunas: Lietuvos mokykla, 1939.
5. *Vidurinių mokyklų programos (projektai)*: Švietimo ministerijos komisijos knygų leidimo k-jos leidinys Nr. 493, Kaunas: „Spindulio“ bendrovės spaustuvė, 1937.

Rankraščiai

1. Auryla, Vincas, *Lietuvos egzodo vaikų ir jaunimo literatūra 1945–1990 metai*: rankraštis, Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka.
2. Nemunėlis, Vytė, *Margoji abécélè*: rankraštis, Kaunas: Maironio lietuvių literatūros muziejus (MLLM BBR 10846).

Naudota literatūra

Enciklopedijos

1. *Lietuvių enciklopedija, t. 1*, red.: Vaclovas Biržiška – vyr. red. ... [et al.]; red. komisija: Jonas Balkūnas ... [et al.], Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1953.
2. *Lietuvių enciklopedija, t. 5*, red. J. Girnius, J. Puzinas, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1955.
3. *Lietuvių enciklopedija, t. 8*, red. Pr. Čepėnas, J. Girnius, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1956.
4. *Lietuvių enciklopedija, t. 27*, red. P. Čepėnas, J. Girnius, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1962.
5. *Visuotinė lietuvių enciklopedija Dis–Fatva*: I–IV tomo papildymai, t. V, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004.
6. *Visuotinė lietuvių enciklopedija Perk–Pra*, t. XVIII, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010.
7. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*.
Prieiga internete: <https://www.vle.lt/straipsnis/jungtiniu-tautu-pagalbos-ir-atkurimo-administracija/> [žiūrėta 2024-06-13].
8. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*.
Prieiga internete: <https://www.vle.lt/straipsnis/tarptautine-pabegeliu-reikalu-organizacija/> [žiūrėta 2024-06-13].
9. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*.

Prieiga internete:

<https://www.vle.lt/straipsnis/lietuvos-skautu-sajunga/> [žiūrėta 2024-08-12].

10. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*.

Prieiga internete:

<https://www.vle.lt/straipsnis/pabaltijo-universitetas/> [žiūrėta 2024-08-12].

Straipsniai mokslo žurnaluose ir kultūrinėje spaudoje

1. Danytė, Milda, „Šiuolaikinė tarpdalykinė daikto teorija ir jos taikymas analizuojant lietuvių etninę tapatybę literatūriniuose tekstuose“, *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2011, Nr. 2 (12), p. 39–48.
2. Donskis, Leonidas, „Globalizacija ir tapatybė: asmeninės pastabos apie lietuviškuosius tapatybės diskursus“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2006, Nr. 2, p. 69–82.
3. Eco, Umberto, „Apie kai kurias literatūros funkcijas“, *Metai*, 2005, Nr. 8–9. Prieiga internete:
<http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/112-2005-m-nr-8-9-rugpjitis-rugsjis/103-umberto-eco-apie-kai-kurias-literatros-funkcijas-1> [žiūrėta 2021-01-30].
4. Hermann, Arthur, „Reti išėivijos spaudiniai Lietuvių kultūros instituto bibliotekoje“, *Knygotyra*, 2011, Nr. 56, p. 287–294.
5. Jaroszynska-Kirchman, Anna D., „Patriotism, Responsibility and the Cold War: Polish Schools in DP camps in Germany, 1945–1951“, *The Polish Review*, 2002, Vol. 47, No. 1, p. 46. Prieiga internete:
<https://www.jstor.org/stable/25779305> [žiūrėta 2021-09-23].
6. Girnius, Kęstutis K., „Tauta ir nacionalizmas“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2002, Nr. 6, p. 303–312.
7. Girnius, Kęstutis K., „Tauta“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2015, Nr. 1, p. 11–23.
8. Girnius, Kęstutis K., „Mąstymas tautomis: konceptuali normatyvioji nacionalizmo schema“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, Nr. 6, p. 370–382.
9. Janušauskienė, Vilija, „Vaižganto mokyklinė pasaka (Pars pro toto)“, *Rubinaitis*, 2019, Nr. 3 (91), p. 14–19.
Prieiga internete: <https://www.ibbylietuva.lt/rubinaitis/2019-nr-4-92/vaizganto-mokykline-pasaka-pars-pro-toto/> [žiūrėta 2021-09-15].

10. Kačerauskas, Tomas, „Žemėlapis kaip bendrijos vaizdijimo veiksnys“, *Filosofija. Sociologija*, 2010, t. 21, Nr. 3, p. 211–218.
11. Karčiauskaitė, Indrė, „Lituanistinis švietimas emigracijoje“, *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2008, Nr. 6, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išeivijos institutas, p. 117–141.
12. Kardelis, Naglis, „Asmens ir visuomenės sąmoningumas: teorinių Vytauto Kavolio prieigų aktualumas“, *Athena. Filosofijos studijos*, 2011, Nr. 7, p. 53–63.
13. Kęstere, Iveta, Kalķe, Baiba, „Learning National Identity Outside the Nation-State: the Story Of Latvian Primers (Mid-1940s – Mid-1970s)“, *Human, Technologies and Quality of Education*, 2020, p. 39. Prieiga internete: <https://doi.org/10.22364/htqe.2020.03> [žiūrėta 2021-09-22].
14. Lazdynas, Gintaras, „Herojinis epas: didžioji lietuvių tautos liga“, *Metai*, 2013, Nr. 7. Prieiga internete: <http://www.tekstai.lt/component/content/article/7265-gintaras-lazdynas-heroji-nis-epas-didzioji-lietuviu-tautos-liga> [žiūrėta 2019-04-19].
15. Levina, Jūratė, „Neskelbta Greimo recenzija apie Jono Balio *Lietuvių tautosakos skaitymus*“, *Tautosakos darbai*, 2017, t. LIV, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 235–238.
16. Mägi, Vahur, „Estonian technology Education in Exile after the Second World War“, *Baltic Journal of European Studies*, 2011, Vol. 1, No. 1. Prieiga internete: https://www.ies.ee/iesp/No9/iesp_no9.pdf [žiūrėta 2021-09-23].
17. „Neskelbtos Greimo recenzijos apie lietuvių literatūros istoriją“, *Colloquia*, 2017, Nr. 39, parengė Jūratė Levina, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 124–129.
18. Ramonienė, Dalia, „Iš DP stovyklų Vokietijoje palikimo: iliustruota vaikų knyga 1945–1951 metais“, *Acta academia artium vilnensis*, Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2016, Nr. 83, p. 85–107.
19. Sadauskienė, Jurga, „Poetinės semantikos kaita dainose, arba dainuoti Brazdžionių: 100-ąsias gimimo metines paminint“, *Tautosakos darbai*, 2007, t. XXXIV, p. 337–343.
20. Sakadolskienė, Emilija, „Epistemologiniai ir metodologiniai tarptautinių mokyklinių vadovėlių tyrimų aspektai“, *Pedagogika*, 2015, t. 118, Nr. 2, p. 188–203.
21. Sauka, Leonardas, „Šiandieninio lietuvių tautosakos mokslo literatūrinis estetinis užnugaris“, *Tautosakos darbai*, 2006, t. XXXI, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 58–65.

22. Steponavičiūtė, Danutė, „Alfonso Šešplaukio-Tyruolio dokumentinis paveldas lituanistinėje dr. K. Pemkaus kolekcijoje (Klaipėdos universiteto biblioteka)“, in: *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, 2011/2012*, Vilnius: Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, 2015, p. 121–133.
23. Sverdiolas, Arūnas, „Vytauto Kavolio sociologijos filosofinės gijos“, *Athena. Filosofijos studijos*, 2011, Nr. 7, p. 9–27.
24. Šeina, Viktorija, „Literatūrinio kanono tyrimai: metodologinės gairės“, *Literatūra*, 2019, t. 61 (1), p. 11–24.
25. Žmuida, Eugenijus, „‘Eglė žalčių karalienė’: gyvybės ir mirties domenai“, *Tautosakos darbai*, 2011, t. XLII, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 159–169.

Straipsniai tarpukario ir išėivijos periodikoje

1. Alantas, Vytautas, „Patrios kalėdinės dovanos“, *Mintis*, 1948, Nr. 135, p. 3.
2. B., J., „Pr. Naujokaičio Lietuvių literatūra“, *Aidai*, 1949, Nr. 23. Prieiga internete: https://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=2759&Itemid=234 [žiūrėta 2021-04-09].
3. Brazaitis, Juozas, [parašas: J. B.], „Lietuvių literatūra“, *Aidai*, 1949, Nr. 23, p. 82–83.
4. Cicėnas, Jeronimas, „Pakeliui į tautos žinyną“, *Mūsų kelias*, 1948, Nr. 72, p. 4–5.
5. Girnius, Juozas, *Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje: ateitininko biblioteka*, 1947, Nr. 10, Würzburg: Žalgiris, p. 5–23.
6. Gliauda, Jurgis, „Pranas Naujokaitis rašo „Lietuvių literatūros istoriją“: pasikalbėjimas su autoriumi“, *Dirva*, 1973, Nr. 5, p. 77. Prieiga internete: <http://www.spauda.org/dirva/archive/n1973/1973-10-10-DIRVA.pdf> [žiūrėta 2021-04-09].
7. Greimas, Algirdas Julius, „Liaudies kultūros pūdymuose“, *Viltis*, 1949, Nr. 1, p. 37–38.
8. Jan., P., [Petronėlė Janutienė], „Amžinasis švietimo klausimas“, *Aidai*, 1946, Nr. 5 (17), p. 67.
9. Karalius, Pr., „Žvilgsnis į vienerių metų varsnas kultūros bare“, *Tremtis: lietuvių tremtinių savaitraštis Vakarų Europai*, red. Simas Miglinas, 1951.VIII.16, nr. 56, p. 2.
10. Kasakaitis, Vaclovas, „Žodis pradėdant“, *Žiburiai: lietuvių savaitraštis*, 1945, Nr. 2, p. 3. Prieiga internete:

<https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1B0002139329> [žiūrėta 2019-10-24]).

11. Katilius, Viktoras, „Eglės žalčių karalienės’ pasaka“, *Židinys*, 1938, Nr. 12, p. 670–690.
12. „Knygos, kurios pasirodys...“, *Žiburiai*, 1947 III 29, Nr. 13 (72), p. 9.
13. Kuzmickis, Zigmas, „Lietuvių literatūros istorija“, *Tėviškės žiburiai: lietuvių savaitraštis*, 1974, Nr. 46, p. 5.
14. „Lietuvių švietimas anglų zonoje“, *Tremtinių mokykla: mėnesinis pedagogikos žurnalas*, red. A. Kairys, 1946, Nr. 5–6, p. 97.
15. „Lietuvių švietimas anglų zonoje. 1. Mokyklų kūrimasis“, *Tremtinių mokykla: mėnesinis pedagogikos žurnalas*, red. A. Kairys, 1946, lapkritis, Nr. 5–6, p. 97.
16. „Gimnazijų direktorių ir mokytojų atstovų suvažiavimas“, *Tremtinių mokykla: mėnesinis pedagogikos žurnalas*, red. A. Kairys, 1946, Nr. 3–4, p. 111.
17. „Lietuvių švietimas anglų zonoje“, *Tremtinių mokykla: mėnesinis pedagogikos žurnalas*, red. A. Kairys, 1946, Nr. 5–6, p. 97.
18. „Lietuvių Maironio gimnazija Kemptene“, „Maironio vardo lietuvių gimnazija Watenstedte“, *Tremtinių mokykla: mėnesinis pedagogikos žurnalas*, red. A. Kairys, 1946, Nr. 5–6, p. 103–107.
19. „Maironio vardo lietuvių gimnazija Watenstedte“, *Tremtinių mokykla: mėnesinis pedagogikos žurnalas*, red. A. Kairys, 1946, lapkritis, Nr. 5–6, p. 107.
20. „Tremtinių gimnazijų ir progimnazijų statistika“, *Tremtinių mokykla: mėnesinis pedagogikos žurnalas*, red. A. Kairys, 1946, Nr. 1, p. 87–88.
21. Maceina, Antanas, „Įvado žodis“, in: Juozas Girnius, *Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje*: ateitininko biblioteka, 1947, Nr. 10, Würzburg, p. 3–4.
22. Maceina, Antanas, „Tautos pakaitalas ar papildas? Tautos prasmės beiškant“, *Į Laisvę*, 1973, Nr. 57 (94).
23. Maciūnas, Vincas, „Vincas Krėvė savo gyvenimo saulėlydyje: Jo 1944–1954 laiškų ištraukos“, *Metmenys*, 1979, Nr. 38, p. 83–121.
24. „Metų darbo vaisiai“, *Tremtinių mokykla: mėnesinis pedagogikos žurnalas*, 1946, lapkritis, Nr. 5–6.
25. S., B., „Knygos sukaktis ir Naujokaičio istorija“, *Žiburiai*, 1947, Nr., 25, p. 4.
26. V., J., „Vertingą leidinį prisimenant“, *Draugas*, 1958, Nr. 103. Prieiga internete: http://www.draugas.org/archive/1958_reg/1958-05-02-DRAUGAS.pdf [žiūrėta 2021-04-08].

Knygos ir sudėtinės knygų dalys

1. Aleksandravičius, Egidijus, *Karklo diegas. Lietuvių pasaulio istorija*, Vilnius: Versus aureus, 2013.
2. Algirdas Julius Greimas. *Asmuo ir idėjos*, t. 1, sud. Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Vilniaus universitetas, Baltų lankų vadovėliai, 2017.
3. Almenas, Kazys, *Anuomet*, Vilnius: Versus, 2018.
4. Ambraziejus, V., Būgaitė, G., „Lietuvių progimnazija Ingolstade“, in: *Lietuvių švietimas Vokietijoje: vaikų darželių, pradžios mokyklų, progimnazijų, gimnazijų, specialiųjų mokyklų ir kursų, veikusių 1944–1945 m., apžvalga*, red. Vincentas Liulevičius, Chicago: Kultūrai remti draugija 1969, p. 366–387.
5. Anysaitė-Slavėnienė, Gražina, „Lietuvių egzodo vaikų literatūros bruožai“, in: Vincas Auryla, *Lietuvių vaikų egzodo ir jaunimo literatūra 1945–1990*, t. 1, Kaunas: „Šviesa“, 2002.
6. *Asmuo ir idėjos*, sud. Rita Kavolienė, Darius Kuolys, Vilnius: Baltos lankos, 2000.
7. Baliutytė, Elena, „Pranas Naujokaitis – literatūros istorikas“, in: *Šimtamečių literatūrinė karta: bendrumai, skirtybės, tekstai ir kontekstai*. Kaunas: Maironio lietuvių literatūros muziejus, 2006, p. 10–14.
8. Banionis, Juozas, Spečiūnas, Vytautas, „Lietuvių charta“, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija Leo-Mag*, t. XIII, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008. Prieiga internete: <https://www.vle.lt/straipsnis/lietuviu-charta/> [žiūrėta 2023-10-11].
9. Banionis, Juozas, „Amerikos lietuvių tarybos XX a. 5 dešimt. vizija – išlaisvinta Lietuva: tarp seiminės ir prezidentinės respublikos“, *Parlamento studijos*, 2009, Nr. 8, Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, p. 120–132.
10. Bartusevičius, Vincas, *Lietuviai DP stovyklose Vokietijoje 1945–1951*, Vilnius: Versus aureus, 2012.
11. Bradūnas, Kazys, „Kiti nepriklausomybės amžininkai poetai“, in: *Lietuvių egzodo literatūra*, Vilnius: „Vaga“, 1997, p. 138–141.
12. Brazaitis, Juozas, „Kultūrinis lietuvių aktyvumas“, in: Juozas Brazaitis, *Raštai*, t. 5, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1984, p. 59–68.

13. Brazaitis, Juozas, „Antras veiksmas prasidėjo“, in: Juozas Brazaitis, *Raštai*, t. 5, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1984, p. 81–94.
14. Brazaitis, Juozas, „Literatūra ir mokykla“, in: Juozas Brazaitis, *Raštai*, t. 4, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1983, p. 511–516.
15. Brazaitis, Juozas, „Mokyklos ir mokytojo uždaviniai tremtyje“, in: *Raštai*, t. 6, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1983, p. 517–529.
16. brd., k., „*Draugo laikraščio priedas Mokslas, menas, literatūra* 1969 09 06“, in: Kazys Bradūnas, *Kertinė paraštė: kritikos ir kultūrinės publicistikos rinktinė*, sud. Gediminas Mikelaitis, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2017, p. 233–234.
17. Bukauskienė, Teresė, *Lietuvių literatūros mokymo istorija (iki 1940 m.)*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
18. Cidzikaitė, Dalia, Petrauskaitė Vanderstoep, Laima, Stakytė Anysienė, Dalia, (sud.), *Manėm, kad greit grįšim. 18 pokalbių apie pasitraukimą į Vakarus 1940–1944 metais*, sud. Dalia Cidzikaitė, Laima Petrauskaitė Vanderstoep, Dalia Stakytė Anysienė, Vilnius: Aukso žuvys, 2014.
19. Daujotytė, Viktorija, „Prigimtinės kultūros ratilai“, in Idem, *Prigimtinės kultūros ratilai*, sud. D. Vaitkevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2017.
20. Eidintas, Alfonsas, *Lietuvių masinė išeivystė 1868–2020 metais*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2021.
21. Gadamer, Hans-Georg, *Istorija Menas Kalba*, sud. ir vertė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos, 1999.
22. Gaučys, Povilas, *Tarp dviejų pasaulių*, Vilnius: Mintis, 1992.
23. Giedrius, Antanas, *Pasakos*, t. 1, iliustravo K. Šimonis, Kaunas: Spaudos fondas, 1930.
24. Girdzijauskas, Juozas, *Lietuvių literatūros vagoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.
25. Girnius, Juozas, *Tauta ir tautinė ištikimybė*, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1961.
26. Girnius, Juozas, *Idealas ir laikas*, Chicago: Ateitis, 1966.
27. Girnius, Juozas, „Tautinio auklėjimo problema tremties mokykloje“, in: *Lietuvių ir kultūros kritikos rinktinė*, sud. Kęstutis K. Girnius, parengė Giedrė Olsevičiūtė, Vilnius: Naujasis Židinyš-Aidai, 2014.

28. Girnius, Juozas, „Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje“, in: *Literatūros ir kultūros kritikos rinktinė*, sud. Kęstutis K. Girnius, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2014.
29. Husserl, Edmund, *Cartesianische Meditationen*, Den Haag: Martinus Nijhoff, p. 67–72, in: Algis Mickūnas, David Stewart, *Fenomenologinė filosofija*, iš anglų k. vertė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos, 1994.
30. Jonutytė, Jurga, „Skaitymo fenomenologija, arba kaip Džefersonas tapo Telšiais, o Telšiai – Džefersonu“, in: *Sambalsiai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2005, p. 134–144.
31. Jonynas, Vytautas A., „Kiti nepriklausomybės amžininkai beletristai“, in: *Lietuvių egzodo literatūra*, Vilnius: „Vaga“, 1997.
32. Kavolis, Vytautas, „Nužemintųjų generacija: egzilio pasaulėjautos eskizai“, in Idem, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994.
33. Kavolis, Vytautas, „Sąmoningumo trajektorijos. Lietuvių kultūros modernėjimo aspektai“, in Idem, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994.
34. Kavolis, Vytautas, *Kultūros dirbtuvė*, Vilnius: Baltos lankos, 1996.
35. Kavolis, Vytautas, *Civilizacijų analizė*, Vilnius: Baltos lankos, 1998.
36. Kavolis, Vytautas, „Tremties tikrovė ir keliai į lietuviškumą“, in Idem, *Nepriklausomųjų kelias: publicistikos straipsniai (1951–1965)*, Vilnius: Versus aureus, 2006.
37. Kavolis, Vytautas, „Tautinio auklėjimo socialinis vaidmuo“, in Idem, *Nepriklausomųjų kelias: publicistikos straipsniai (1951–1965)*, Vilnius: Versus aureus, 2006.
38. „Kazys Almenas“, in: *Egzodo rašytojai: autobiografijos*, parengė A. T. Antanaitis, A. Mickienė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994.
39. Kralikauskas, Juoz., „Lietuvių gimnazija Wiesbadene“, *Lietuvių švietimas Vokietijoje: vaikų darželių, pradžios mokyklų, progimnazijų, gimnazijų, specialinių mokyklų ir kursų, veikusių 1944–1945 m.*, apžvalga, red. Vincentas Liulevičius, Chicago: Kultūrai remti draugija, 1969, p. 534–537.
40. Kuizininė, Dalia, *Lietuvių literatūrinis gyvenimas Vakarų Europoje 1945–1950 metais*, Vilnius: Versus aureus, 2003.
41. Kulbokas, Vladas, *Lietuvių literatūrinė kritika tremtyje*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1982.
42. Kulbokas, Vladas, „Kritika ir literatūros mokslas“, in: *Lietuvių egzodo literatūra*, Vilnius: „Vaga“, 1997.

43. Leersen, Joep, „Literary History, Irish Identity and Douglas Hyde“, in: Spiering, M. (ed.), *Nation Building and Writing Literary History*, Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1999.
44. Leersen, Joep, „Introduction: Writing National Literary Histories in the Nineteenth Century“, in: Spiering, M. (ed.), *Nation Building and Writing Literary History*, Amsterdam - Atlanta: Rodopi, 1999.
45. Liulevičienė, Aušra, „Antanas Vaičiulaitis“, in: *Lietuvių egzodo literatūra*, Vilnius: „Vaga“, 1997.
46. *Lietuviškasis švietimas Šiaurės Amerikoje*, red. Juozas Masilionis, Stasė Petersonienė, Chicago: Pedagoginis lituanistikos institutas, 2000.
47. *Lietuvių egzodo literatūra 1945–1990*, red. Kazys Bradūnas ir Rimvydas Šilbajoris, Vilnius: Vaga, 1997.
48. *Lietuvių liaudies dainynas: karinės-istorinės dainos 2, d. 9*, parengė Pranė Jokimaitienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1995.
49. *Lietuvių literatūra svetur 1945–1967*, red. Kazys Bradūnas, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1968.
50. Maceina, Antanas, *Tautinis auklėjimas*, Kaunas: Šviesa, 1934. Prieiga internete: <http://www.maceina.lt/html/tautinisauklejimas.html> [žiūrėta 2019-04-19].
51. Maldeikis, P., Švoba, J., „Hanau lietuvių gimnazija“, in: *Lietuvių švietimas Vokietijoje: vaikų darželių, pradžios mokyklų, progimnazijų, gimnazijų, specialinių mokyklų ir kursų, veikusių 1944–1945 m., apžvalga*, red. Vincentas Liulevičius, Chicago: Kultūrai remti draugija, 1969, p. 350–360.
52. Masilionis, Juozas, „Lituanistinių mokyklų istorijos ir įvadinis žodis“, in: *Lietuviškasis švietimas Šiaurės Amerikoje*, red. Juozas Masilionis, Stasė Petersonienė, Chicago: Pedagoginis lituanistikos institutas, 2000, p. 7–9.
53. Masilionis, Juozas, „Čikagos aukštesnioji lituanistikos mokykla“, in: *Lietuviškasis švietimas Šiaurės Amerikoje*, red. Juozas Masilionis, Stasė Petersonienė, Chicago: Pedagoginis lituanistikos institutas, 2000, p. 153–195.
54. Mockus, Kazys, „Leidėjų žodis“, in: *Naujieji skaitymai: Skiriamas tremties mokyklai*, Boston: Bostono lietuviai mokytojai, 1953, p. 221.
55. Matulaitienė, Stasė, *Kaip mokyta literatūros*, Kaunas: Šviesa, 1997.
56. Mickūnas, Algis, Stewart, David, *Fenomenologinė filosofija*, iš anglų k. vertė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos, 1994.

57. Mickūnas, Algis, *Mokykla, mokytojai, mokiniai*, Vilnius: Versus aureus, 2014.
58. Mickūnas, Algis, *Atsiminimų punktyrai*, Vilnius: Apostrofa, 2022.
59. Mikuličienė, Irena, *Lietuviai perkeltųjų asmenų stovyklose 1945–1951 m.*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2023.
60. Miłosz, Czesław, „Apie tremtį“, in: *Tėvynės ieškojimas*, Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 211–220.
61. Misiūnas, Remigijus, *Barakų kultūros knygos: lietuvių DP leidyba 1945–1952*, Vilnius: Versus aureus, 2004.
62. Naujokaitis, Pranas, *Lietuvių literatūros istorija*, t. 1–4, Chicago: JAV LB Kultūros Taryba, 1973–1976.
63. Naujokaitis, Pranas, „Įvadas“, in: *Lietuvių literatūros istorija*, t. 1, Brooklyn: JAV LB kultūros fondas, 1973.
64. Narutienė, Elvyra, „Kovoje už lietuviybės išlaikymą“, in: *Lietuviškasis švietimas Šiaurės Amerikoje*, p. 42–46.
65. Nyka-Niliūnas, Alfonsas, *Dienoraščio fragmentai: 1938–1970*, Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1998.
66. Nyka-Niliūnas, Alfonsas, *Dienoraščio fragmentai: 1938–1975*, Vilnius: Baltų lankų leidyba, 2002.
67. Merleau-Ponty, Maurice, *Akis ir dvasia*, iš prancūzų k. vertė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos, 2005.
68. Orintaitė, Petronėlė, „... o koks trumpalaikis laimės vainiko žydėjimas!“, *Metai: literatūros žurnalas*, 2005, Nr. 2. Prieiga internete: <https://www.zurnalasmetai.lt/?p=16369> [žiūrėta 2023-02-12].
69. „Palydėjimas“, in: Kazys Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, Tübingen: Patria, 1947, p. [7].
70. *Pasaulio lietuvių bendruomenė: siekimai, tikslai ir uždaviniai, organizavimas, pobūdis, santvarka, LIETUVIŲ CHARTA, PLB KONSTITUCIJA*: Pasaulio Lietuvių Bendruomenės Valdybos leidinys, Chicago: Mykolo Morkūno spaustuvė, 1981.
71. „Petronėlė Orintaitė“, in: *Egzodo rašytojai: autobiografijos*, parengė A. T. Antanaitis, A. Mcikienė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994.
72. *Petronėlė Orintaitė – rašytoja ir rašytojų mokytoja*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.
73. „Pranas Naujokaitis“ in: Vincas Auryla, *Lietuvių egzodo vaikų ir jaunimo literatūra 1945–1990: proza*, t. 1, Kaunas: Šviesa, 2002.
74. Sauka, Leonardas, „Pasaka „Eglė žalčių karalienė“ tyrinėjimų akiratyje“, in: *Pasaka „Eglė žalčių karalienė“*, t. 4: Tyrinėjimai ir

- kitos žinios, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008, p. 13–46.
75. Smith, Anthony D., *National Identity*, London: Penguin Books, 1991.
76. Sverdiolas, Arūnas, *Kultūra lietuvių filosofų akiratyje*, Vilnius: Apostrofa, 2012.
77. Skirius, Juozas, *JAV lietuvių darbai Lietuvai 2018–2018 metais*, Vilnius: Savas takas ir Ko, 2018.
78. „Sudarytojo žodis“, in: Vincas Auryla, *Lietuvių vaikų egzodo ir jaunimo literatūra 1945–1990: proza*, t. 1, Kaunas: „Šviesa“, 2002.
79. Šalkauskis, Stasys, *Lietuvių tauta ir jos ugdymas*, Kaunas: Sakalas, 1933.
80. *Vytautas Kavolis. Asmuo ir idėjos*, sud. Rita Kavolienė, Darius Kuolys, Vilnius: Baltos lankos, 2000.

PRIEDAI

1 priedas. *Lituanistinių vadovėlių tipologija*

Leidyba	Perleista	Ruošiasi, bet nespėta perleisti	Naujai parengta ir išleista	Naujai parengta, bet neišleista
Vadovėlio tipas	Elementoriai			
DP laikotarpis	1. Stepas Zobarskas, <i>Aušrelė: Elementorius</i> , Hamburg, 1946. – Orig. leid.: Kaunas: Valstybinė leidykla, 1943 (3 000 egz.)	1–2. Stepas Zobarskas, <i>Aušrelė</i> , d. 2, d. 3	1. <i>Tėviškės aidas 1-am skyriui: Elementorius</i> , Hanau: Lietuvių pradinė mokykla, 1945	1. [<i>Elementorius</i>]
	2. Stepas Zobarskas, <i>Aušrelė: Elementorius</i> , iliustr. D. Tarabildienė, virš. dail. P. Osmolskis, Tübingen: Patria, 1948 (4 000 egz.)	3. Stepas Zobarskas, <i>Aušrelė</i> , d. 5 arba d. 6	2. <i>Tėviškės aidas 2-am skyriui</i> , Hanau: Lietuvių pradinė mokykla, 1945	2. Bernardas Brazdžionis, Ignas Malinauskas, [<i>Elementorius pradžios mokyklai</i>]
	3. <i>Aušrelė: Vadovėlis 2-ajam pradinės mokyklos skyriui</i> , 8-as leid., Stuttgart: Lietuvių sąjungos leidykla, 1945	4. Antanas Giedrius, <i>Vyturėlis: Elementorius</i> (2 000 egz.)	3. <i>Tėviškės aidas 3-iam skyriui</i> , Hanau: Lietuvių pradinė mokykla, 1945	
	4. Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, <i>Aušrelė, III dalis: Lietuvių kalbos skaitymai III-čiam pradinės mokyklos skyriui</i> , Tübingen: Lietuvių sąjungos leidinys, 1945 (2 500 egz.). – Persp. leid.: Kaunas: Sakalas, 1939		4. <i>Elementorius</i> , Ingolstadt: Lietuvių pradžios mokykla, 1945 (20 egz.)	
	5. Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, <i>Aušrelė: Vadovėlis antrajam pradinės mokyklos skyriui</i> , 7-as leid., 1945, Tübingen: Lietuvių sąjungos leidinys (3 000 egz.). – Persp. leidinys: Kaunas: Sakalas, 1939		5. [<i>Elementorius I pradžios mokyklos klasei</i>], Meerbeck: Lietuvių pradinė mokykla (10 egz.) (ranka)	
	6. Jurgis Ambraška, Stepas Zobarskas, <i>Aušrelė: Skaitymėliai 2 prad. m-klos skyriui</i> , d. 2. [Miunchenas, 1946]. – Orig. leid.: Kaunas: Sakalas, 1937		6. <i>Elementorius pirmajam skyriui</i> , Hanau: Pradžios mokykla, 1945	
	7–9. Stepas Zobarskas, <i>Aušrelė</i> , d. 1, d. 2, d. 3, 1946. München-Pasing: UNRRA		7. E. Strikienė, [<i>Elementorius I skyriaus mokiniams</i>], Memmingen: Pradžios mokykla, 194?	
	10. Stepas Zobarskas, <i>Aušrelė: Vadovėlis ketvirtajam pradinės mokyklos skyriui</i> , 4-as leid. – Persp. leid.: Kaunas: Lietuvos valstybinė leidykla, 1941		8. Trečiokas, <i>Elementorius</i> , Hanau, 194?	
			9. [Bernardas Brazdžionis] Vytė Nemunėlis, <i>Mažoji abėcėlė</i> , iliustr. A. Vaičaitis, Vilnius-Tübingen: Patria, 1946 (5 000 egz.)	

Leidyba	Perleista	Ruošiasi, bet nespėta perleisti	Naujai parengta ir išleista	Naujai parengta, bet neišleista
Vadovėlio tipas	Elementoriai			
Laikotarpis palikęs DP stovyklas	1. Stepas Zobarskas, <i>Aušrelė: Elementorius</i> , Stamford: Patria, 1952		1. Irena Bukaveckienė, <i>Mano pirmoji knygelė: [Elementorius]</i> , Chicago: Kristijono Donelaičio m-kla, 1971	
			2. Ignas Malėnas, <i>A – Žu: [Leidinyš skirtas skaitymui skiemimim]</i> , Chicago: Liet. fondas, 1971	
			3. Ignas Malėnas, <i>Elementorius Ė</i> , Roma: išleista Juozo Kazicko ir Kęstučio Valiūno lėšomis, 1961	
			4–5. Elena Akmenskaitė-Ruzgienė, <i>Gintarėliai: Elementorius</i> , Chicago: JAV LB Kultūros fondas / JAV LB Švietimo taryba, 1970, 1987	
			6–8. Antanas Rinkūnas, <i>Kregždutė</i> , Toronto, Boston, 1953–1955: d. 1: Elementorius, skaitymai, aplinkos pažinimas ir metodinės pastabos; d. 2: Skaitymai, aplinkos ir Tėvynės pažinimas pagal naują J. A. V. ir Kanados lituanistinių mokyklų programą; d. 3: Tėvynės pažinimas: Lietuvos geografijos, etnografijos, istorijos ir gamtos pažinimo pradmenys pagal naują J. A. V. ir Kanados lituanist. m-klų programą	
			9–11. Antanas Rinkūnas, <i>Kregždutė</i> , Toronto, 1956–1960: d. 1: Elementorius, skaitymai, aplinkos pažinimas ir metodinės pastabos; d. 2: Skaitymai, aplinkos ir tėvynės pažinimas; d. 3: Skaitymai ir Tėvynės pažinimas: 5-iesiems ir 6-iesiems m. m.: Priede metod. pastabos, žodynėlis ir Lietuvos žml.	
			12–13. Antanas Rinkūnas, <i>Kregždutė</i> , Toronto, 1959–1961: d. 1: Elementorius, skaitymai, aplinkos pažinimas; d. 2: Skaitymai, lietu. aplinkos pažinimas ir Tėvynės pažinimo pradmenys 3-iesiems ir 4-iesiems m. m.: Priede žodynėlis ir metod. pastabos	
			14–15. Antanas Rinkūnas, <i>Kregždutė</i> , Toronto, 1963, d. 1: Elementorius ir skaitymai I–II skyriui; d. 2: Skaitymai, aplinkos pažinimas ir gramatika pratimais trečiam ir ketvirtam skyriui: Priede žodynėlis ir metod. pastabos	
			16. Antanas Rinkūnas, <i>Kregždutė rašo: abėcėlės rašymas</i> , d. 1, Toronto, 1955	

Leidyba	Perleista	Naujai parengta ir išleista	Naujai parengta, bet neišleista
Vadovėlio tipas	Skaitiniai ir chrestomatijos		
DP laikotarpis	1. Juozas Brazaitis, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, <i>Naujieji skaitymai: 1 klasei, 2-as pat. leid., München, 1946</i>	1. Benediktas Babrauskas, <i>Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai</i> , d. 1, d. 2, Weilheim-Teck: Atžalynas, 1947	1. Bernardas Brazdžionis, <i>Lietuvių poezijos antologija</i>
	2. [Mečislovas Vasiliauskas], Gerutis, <i>Rūtelė: Skaitymai, gamta ir tėvynės mokslas trečiam pradinės mokyklos skyriui</i> , 1949	2. <i>Gimtinės žiburėliai</i> , d. 1–4, Hanau: Hanau lietuvių tremtinių bendruomenės komiteto Švietimo skyrius, 1946	2–3. Antanas Vaičiulaitis, poezijos ir prozos antologijos
		3. <i>Tėviškėlės aidas 4-am skyriui</i> , Hanau: Lietuvių pradinė mokykla, 1945	4. Petras Būtėnas, <i>Lietuvių chrestomatija vaikams</i>
		4. <i>Lietuvos balsai: vaikams</i> [skaitiniai], red. G., B-nė ir Kr., 2-as leid., Wiesbaden: Giedra, 1945 (200 egz.)	5. Lietuvių rašytojų kūrinių rinktinė pirmosioms gimnazijos klasėms
		5. <i>Pradžios mokyklai skaitymų vadovėlis</i> , Lehrte: Lietuvių stovykla, 1945	6. <i>Lietuvių skaitymai</i>
		6. <i>Skaitymai pradinei mokyklai</i> , Tübingen, 1945	
		7. <i>Skaitymo knygelės</i> , Hanau, 1945	
		8. <i>Skaitymo knygelės</i> , Lehrte: Pradžios mokykla, 1945 (20 egz.)	

Leidyba	Perleista	Naujai parengta ir išleista	Naujai parengta, bet neišleista
Vadovėlio tipas	Skaitiniai ir chrestomatijos		
Laikotarpis palikus DP stovyklas	1. Juozas Brazaitis, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, <i>Naujieji skaitymai: Skiriamas tremties mokyklai</i> , Boston: Bostono lietuviai mokytojai, 1953	1. Sofija Jonynienė, <i>Lietuvos laukai: Lituaniest. m-kly 4-ajam sk.:</i> [Skaitiniai, skiriami Lietuvos gyvūnijos bei augmenijos pažinimui], Chicago: JAV LB Švietimo taryba, 1979	
		2. Sofija Jonynienė, <i>Lietuvos laukai: Lituaniest. m-kly 5-ajam sk.:</i> [Literatūros skaitiniai, gramatika, dainavimas], Chicago: JAV LB Kultūros fondas, 1959	
		3. Sofija Jonynienė, <i>Tėvų nameliai brangūs = Our parents' home: Lituaniest. m-kly 5-ajam sk.</i> [Skaitiniai, dainos, mįslės], Chicago: JAV LB Švietimo taryba, 1973	
		4–5. Sofija Jonynienė, <i>Tėvų šalis: Lituaniest. m-kly 7-ajam sk.</i> [Literatūros skaitiniai, Lietuvos istorija, geografija], Chicago: JAV LB Kultūros fondas / Švietimo taryba, 1964, 1986	
		6–7. Juozas Plačas, <i>Gintaras: Lituaniest. m-kly 8-ajam sk.:</i> [Chrestomatija], Chicago: JAV LB Kultūros fondas, 1961, 1970	
		8–10. Juozas Plačas, <i>Tėviškės sodyba: Lituaniest. m-kly 3-iajam sk.:</i> [Skaitiniai], Chicago: JAV LB Kultūros fondas / B. L. / [JAV LB Švietimo taryba], 1966, 1978, 1990	
		11. Alfonsas Šešplaukis-Tyruolis, <i>Ten, kur Nemunas banguoja: Skaitymai, gramatika, tėvynės pažinimas, dainos: Lituaniest. m-kly 6-ajam sk.</i> , Chicago: JAV LB Kultūros fondas, 1962	
		12–13. Alfonsas Šešplaukis-Tyruolis, <i>Ten, kur Nemunas banguoja = Land of the river Nemunas: Lituaniest. m-kly 6-ajam sk.:</i> [Chrestomatija], Chicago: JAV LB Švietimo taryba, 1972, 1987	
		14. Vanda Tamošauskaitė-Frankienė, <i>Spindulėlis: Skaitiniai lituanist. mokyklų 2-jam sk.</i> , Chicago: Kristijono Donelaičio m-kla, 1973	
		15. Danutė Brazytė-Bindokienė, <i>Lietuvių literatūros skaitymai: Aukštesn. lituanist. m-klai</i> , Chicago: K. Donelaičio aukštesn. lituanist. m-kla, 1976	
	16. Gerda Česienė, <i>Rūtelė: Lituaniest. m-kly 2-jam skyriui</i> , Chicago: JAV LB Švietimo taryba, 1978		

Leidyba	Perleista	Ruoštasi, bet nespėta perleisti	Naujai parengta ir išleista	Naujai parengta, bet neišleista
Vadovėlio tipas	Lietuvių literatūros istorijos vadovėliai			
DP laikotarpis	1. Zigmas Kuzmickis, <i>Lietuvių literatūra: Tautosaka</i> , Greven: Žibinto aukštesnioji mokykla, [1946] (30 egz.)	1. M. Miškinis, d. 1, d. 2	1. Petronėlė Janutienė, <i>Lietuvių literatūros konspektas</i> , Augsburg: Augsburgio lietuvių gimnazija, 1946	1. Bernardas Brazdžionis, <i>Šeši dešimtmečiai: lietuvių literatūra nuo 1844 iki 1944 m.: Naujosios lietuvių literatūros apžvalga mokyklai ir visuomenei</i>
	2. Zigmas Kuzmickis, <i>Lietuvių literatūra. II: Lietuvių literatūra nuo XIX šimtmečio</i> , Greven: Žibinto aukštesnioji mokykla, 1946 (30 egz.)	2. Serijos <i>Sakalėlis</i> vadovėlis	2–4. Juozas Masi[u]lionis, <i>Lietuvių literatūros istorija: Medžiaga lietuvių literatūros pamokoms: Tinka vadovėliu gimnazijoms</i> , d. 1: V–VI klasių kursas; d. 2: VII klasės kursas; d. 3: VIII klasės kursas, Scheinfeld: Lietuvių gimnazijos tėvų komitetas, 1947	2. A. Samušis, <i>Tautosakos vadovėlis</i>
	3. Zigmas Kuzmickis, <i>Lietuvių tautosakos vadovėlis 5 klasei</i> , Lehrte: Lietuvių stovykla, 1945	3. Jurgis Talmantas, <i>Mūsų gintaras</i> (2 000 egz.)	5. Pranas Naujokaitis, <i>Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros kursas gimnazijai</i> , Meerbeck: Lietuvių gimnazija, 1947 (50 egz.)	
			6. Pranas Naujokaitis, <i>Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai</i> , 2-as leid., Augustdorf: Lietuvių gimnazija, 1947	
			7. Pranas Naujokaitis, <i>Lietuvių literatūra: Trumpas lietuvių literatūros istorijos kursas gimnazijai</i> , Tübingen: Patria, 1948 (4 000 egz.)	

Leidyba	Perleista	Ruoštasi, bet nespėta perleisti	Naujai parengta ir išleista	Naujai parengta, bet neišleista
Vadovėlio tipas	Lietuvių literatūros istorijos vadovėliai			
Laikotarpis palikęs DP stovyklą			1. Vida Bučmienė, Rimas Černius, Juozas Masilionis, <i>Lietuvių literatūra = Lithuanian Literature: Trumpas liet. literatūros kursas su chrestomatija aukštesn. lituanist. m-klos 8-ajai kl.</i> , Chicago: JAV LB Švietimo taryba, 1977	
			2. Vida Bučmienė, Juozas Masilionis, <i>Lietuvių literatūra = Lithuanian Literature: Trumpas tautosakos ir liet. literatūros istorijos kursas su chrestomatija ir literatūros teorijos pagrindais aukštesn. lituanist. m-klos 5-ajai kl.</i> , Chicago: Čikagos aukštesn. lituanistikos m-kla, 1978	
			3–6. Danutė Brazytė-Bindokienė, <i>Lietuvių literatūros konspektai: Aukštesniosios lituanistinės mokyklos mokiniams</i> , Chicago: Kristijono Donelaičio aukštesn. lituanist. m-kla, 1976, d. 1–4	
			7–11. Vida Augulytė, Rimas Černius, Juozas Masilionis, <i>Lietuvių literatūra = Lithuanian Literature: JAV LB Centro švietimo valdybos nutarimu šis vadovėlis pripažintas tinkamu aukštesn. lituanist. m-kloms</i> , Chicago: Čikagos aukštesn. lituanistikos m-kla, 1970–1977, d. 1: Trumpas tautosakos kursas ir liet. literatūros istorijos kursas su chrest. ir literatūros teorijos pagrindais aukštesn. lituanist. m-klos 5 kl.; d. 2: Trumpas liet. literatūros kursas su chrest. aukštesn. lituanist. m-klos 8 kl.; d. 3: Poaušrio laikotarpis: Trumpas liet. literatūros istorijos kursas su chrest. aukštesn. lituanist. m-klos 7 kl.; d. 4: Naujosios literatūros laikotarpis: Trumpas liet. literatūros istorijos kursas su chrest. aukštesn. lituanist. m-klos 7 kl.; d. 5: Trumpas lietuvių literatūros kursas su chrestomatija aukštesniosios lituanistinės mokyklos aštuntajai klasei	
			12–15. Domas Velička, Juozas Masilionis, <i>Lietuvių literatūra = Lithuanian Literature: JAV LB Centrinės švietimo tarybos nutarimu šis vadovėlis pripažintas tinkamu aukštesn. lituanist. m-kloms</i> , Chicago: Čikagos aukštesn. lituanistikos m-kla, 1959–1961, d. 1: Tautosaka: Trumpas tautosakos kursas su chrest. ir literatūros teorijos pagrindais aukštesn. lituanist. m-klos 5 kl.; d. 2: Tikybinės ir šviečiamosios literatūros laikotarpis: Trumpas liet. literatūros istorijos kursas su chrest. ir literatūros teorijos pagrindais aukštesn. lituanist. m-klos 6 kl.; d. 3: Poaušrio laikotarpis: Trumpas liet. literatūros istorijos kursas su chrest. aukštesn. lituanist. m-klos 7 kl.; d. 4: Naujosios literatūros laikotarpis: Trumpas liet. literatūros istorijos kursas su chrest. aukštesn. lituanist. m-klos 8 kl.	
			16. Julija Grigaitienė, <i>Lietuvių literatūra: [Trumpi rašytojų kūrybos aptarimai]</i> , Melbourne: B. L., 1962	

Leidyba	Perleista	Naujai parengta ir išleista
Vadovėlio tipas	Literatūros teorijos vadovėliai	Vadovėliai-pratybos
DP laikotarpis	1. Juozas Ambrazevičius, <i>Literatūros teorija</i> , Meerbeck: Lietuvių gimnazija, 1946 (50 egz.)	
	2. Juozas Ambrazevičius, <i>Literatūros teorija: Poetika: Vidurinėms ir aukštesniosioms mokykloms (Atpausta iš antro leidimo)</i> , Scheinfeld'as, 1948. – Orig. leid.: Kaunas, 1933	
Leidyba	Perleista	Naujai parengta ir išleista
Vadovėlio tipas	Literatūros teorijos vadovėliai	Vadovėliai-pratybos
Laikotarpis patikus DP stovyklą	1. Juozas Brazaitis, <i>Lietuvių literatūros teorija: Poetika</i> , Chicago: Ped. lituanistikos inst., 1981	1. Rimas Černius, <i>Lietuvių literatūros pratimai: 6 kl.</i> , Chicago: Čikagos aukštesn. lituanistikos m-kla, 1984

2 priedas. *Autorių ir tekstų sąvadas*

Vadovėlis	<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Elementorius, 1948</i>		<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Vadovėlis antrajam pradinės mokyklos skyriui, 1945</i>		<i>Juozas Ambraška, Stepas Zobarskas, Aušrelė: III dalis, 1945</i>		<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Vadovėlis ketvirtajam pradinės mokyklos skyriui, 1941 (1947)</i>	
	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
J. Aistis							„Peizažas“ („Lietuvoje“), „Našlaitis“	2
Aliukas							„Pajūryje“	1
B. Alys								
P. Arminas								
A. Andrušionis			„Rugiapiūtė“	1	„Velykų belaukiant“	1		
J. Augustaitytė-Vaičiūnienė								
P. Babickas			„Radijo dainelė“, „Vanagas“	2				
J. Baltrušaitis								
A. Baranauskas							„Anykščių šilelis“ (išr.)	1
Baužinskaitė								
A. Baronas								
J. Basanavičius								
V. Benjaminas								
A. Bendorius								
J. Bertulis								
J. Bicka								
J. Biliūnas					„Brisiaus galas“	1	„Kliudžiau“, „Kolumbas“, „Laimės žiburys“	3
K. Binkis			„Rudenį“, „Pavasario grožybės“	2	„Rudenio dienos“	1	„Rudens vėjas“, „Dukružėlė“, „Vėjavaikis“, „Lituanika“, „Pavasarij“	5
K. Bradūnas								
J. Brazdžionis					„Pasaka“	1		
K. Boruta							„Baltija“	1
Broliai Grimmai								
B. Buivydytė, Tyrų Duktė			„Vasarą“	1	„Rugiagėlės“	1		
S. Būdavas							„Petkutis vėliavininkas“	1
J. Butkus, Butkų Juzė								
P. Būtėnas							„J. Bielinis Baltasis ir jo pakelės“	1
B. Čėsnyš							„Motinos netekus“	1
S. Čiurlionienė-Kymantaitė								

Vadovėlis	<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Elementorius, 1948</i>		<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Vadovėlis antrajam pradinės mokyklos skyriui, 1945</i>		<i>Juozas Ambraška, Stepas Zobarskas, Aušrelė: III dalis, 1945</i>		<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Vadovėlis ketvirtajam pradinės mokyklos skyriui, 1941 (1947)</i>	
	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
S. Daukantas							„Būdas“ (išt.)	1
M. Daukša								
K. Donelaitis							„Pavasario linksmybės“ (išt.)	1
L. Dovydenas								
S. Dzikas								
S. Džiugas								
Ezopas					„Liūtas, lapė ir elnias“	1		
A. Fromas							„Baudžiauninkai“	1
J. Gailius								
Z. Gavelis								
V. Garšinas							„Ženklas“	1
A. Giedrius-Krislelis			„Darželis“, „Genys“	2			„Naujieji metai“	1
S. Gimžauskas								
L. Gira								
K. Grigaitytė							„Pirmosios kregždės“	1
Č. Grincevičius								
J. Grušas								
M. Gustaitis								
K. Inčiūra								
P. Imsrys			„Strykt pastrykt“, „Pavasaris ir vaikai“	2				
J. Jablonskis								
A. Jakštas			„Padėk, Dieve“	1	„Šalna“	1	„Palangos jūra“	1
J. Jakučionis								
K. Jakubėnas			„Grybai“, „Kiškis“, „Sodelis“	3				
J. Janonis					„Žiema“	1		
J. Janušaitis								
Jovaras			„Ramūs vakarėliai“	1	„Žydėk, žibute!“, „Pavasario rytas“	2		
P. Jurkus								
A. Juška								
A. Holstas								
A. Kazanavičienė					„Snaigių šokis“	1		
Keturakis								
F. Kirša							„Vingusis Nemūnėlis“	1
A. Klementas								
D. Kobytė								
V. Krėvė-Mickevičius					„Antanukas klauso pasakos“, „Kūčių vakarą“, „Šilas“	5	„Bobulė“, „Galvažudys“, „Spiečių leidžia“, „Bajoro sūnus Šviedrys“	4

Vadovėlis	<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Elementorius, 1948</i>		<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Vadovėlis antrajam pradinės mokyklos skyriui, 1945</i>		<i>Juozas Ambraška, Stepas Zobarskas, Aušrelė: III dalis, 1945</i>		<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Vadovėlis ketvirtajam pradinės mokyklos skyriui, 1941 (1947)</i>	
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
					„Merkinės pilis“, „Perkūnas, Vaiva ir Straublys“			
I. Krylovas							„Gaidys ir žemčiūgas“	1
V. Kudirka	Lietuvos himnas	1	„Lietuvos giesmė“	1	„Vilkas ir lapė“	1	„Lapė ir asilas“, „Rožiukė ir Martynukas“, „Ne tas yra didis“	3
J. Kuzmickis								
Lazdynų Pelėda					„Jonelis“	1	„Motulės belaukiant“, „Pabudusi gamta“, „Baudživos nebėra“	3
J. Lindė-Dobilas								
V. Mačernis								
Maironis			„Kur bėga Šešupė“ („Ten mūsų tėvynė“), „Pavasaris“	2	„Rudenį“, „Vilnius“, „Į kovą“, „Gražu Lietuvoje“	4	„Šatrijos kalnas“, „Miškas ūžia“, „Mano gimtinė“, „Mylėk, lietuvi, tą brangią žemę“, „Žiemos naktis“, „Trakų pilis“	6
Margalis					„Pavasaris“	1		
P. Mašiotas			„Kūjagalvio istorija“, „Varlė“	2	„Kas išmokė knygas spausdinti“, „Vandens lašelis“	2		
M. Mažvydas								
P. M.			„Kaip skruzdėlės gyvena“	1				
N. Mazalaitė								
A. Medulytė			„Pavasaris“	1				
J. Mekas								
A. Mickevičius								
J. Mikuckis								
J. Minelga								
A. Miškinis					„Vasariškai“	1	„Darbo daina“, „Vieškeliais“	2
D. Mitkienė								
Mokinių kūryba								
J. Narutavičienė								
S. Nėris								
P. Orintaitė-Janutienė								
J. Paukštelis								
G. Petkevičaitė-Bitė							„Birutės kalnas“	1
V. Pietaris			„Žiemos metu“	1			„Kaip maskoliai Pelenių gaudė“	1
P. Preikšas					„Motinai“	1		
V. Mykolaitis-Putinas					„Debesėliui“, „Vytury“, „Pumpurėlis“, „Audra“	4	„Lietuvio giesmė“, „Į užburta šalį“, „Pavasario lietus“	3
H. Radauskas								

Vadovėlis	<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Elementorius, 1948</i>		<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Vadovėlis antrajam pradinės mokyklos skyriui, 1945</i>		<i>Juozas Ambraška, Stepas Zobarskas, Aušrelė: III dalis, 1945</i>		<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Vadovėlis ketvirtajam pradinės mokyklos skyriui, 1941 (1947)</i>	
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
M. Ramūnienė								
L. Rėza								
J. Rimašauskas								
A. Rimydis								
A. Rucevičius					„Rugiapjūtė“	1		
B. Rutkūnas								
M. S.			„Nenori išaugti“	1				
S. Santvaras								
Č. Sasnauskas								
J. Savickis								
V. Sirijos Gira								
A. Smetona								
B. Sruoga								
S. Stanevičius			„Lapė ir žąsys“	1	„Aitvarai“	1		
Stankaitis			„Rugys, miežis ir aviža“	1				
P. Stelingis								
A. Strazdas								
Šatrijos Ragana					„Vincukas ir tėvelis“, „Videvūtas ir Birutėnas“	2	„Birutė – gražioji vaidilutė“, „Iš daktaro pasakojimų“	2
I. Šeinius					„Tarp žolių“	1	„Rudens imtynės su vasara“, „Žiema“	1
M. Šeizys-Dagilėlis			„Lietuvaitė“	1				
S. Šemerys								
L. Šukytė								
J. Švabaitė								
J. Švaistas								
V. Tamulaitis					„Išluptas vaiduoklis“, „Prie bičių ir medučio“	2	„Didžiausias piktadarys“	1
P. Tarulis								
Tatarė					„Po laiko“	1		
T. Tilvytis								
S. Tysliava					„4 ratai“	1		
L. Tolstojus			„Grigo Ratai“	1				
G. Tulauskaitė								
P. Vaičaitis					„Lakštingala“, „Yra šalis“	2	„Augo liepelė“	1
A. Vaičiulaitis							„Elgeta Andrius“	1
P. Vaičiūnas			„Artojas“	1	„Mes be Vilniaus nenukursim“	1	„Žiema“, „Velykų varpai“, „Mes išsims aukso skrynią“, „Šienapjūtė“	4

Vadovėlis	<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Elementorius, 1948</i>		<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Vadovėlis antrajam pradinės mokyklos skyriui, 1945</i>		<i>Juozas Ambraška, Stepas Zobarskas, Aušrelė: III dalis, 1945</i>		<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Vadovėlis ketvirtajam pradinės mokyklos skyriui, 1941 (1947)</i>	
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
M. Vaitkus								
J. Tumas-Vaižgantas					„Darbymetis“	1	„Vilniaus pilies pasaka“, „Motina ir sūnus“	2
M. Valančius					„Kalbų ir vėjų nesugaudysi“, „Melagėlis“	2	„Vienintelis sūnus Augustinas“, „Meškininkai“, „Guvus Vincė“, „Čigonai“	4
M. Valeckaitė			„Kur yra noras, ten yra jėgos“	1				
S. Valiūnas								
K. Vanagėlis			„Jonas ir šuo“	1	„Asiliukas“, „Vėžys ir jo vaikas“, „Dagilis ir genys“	3		
A. Venclova								
A. Vienažindys								
A. Vienuolis							„Kaukazo reginiai“, „Auka“	2
J. A. Vištelis								
V. Vitkauskas								
Vydūnas								
Vytė Nemunėlis	„Algučio miestai“	1	„Sveika, mokykla!“, „Šimtą metų aš gyvensiu“, „Kregždutė“, „Dvejtuokų daina“, „Dėdė rudenėlis“, „Vilnietis“, „Rudeninė“, „Pirmosios sniegės“, „Jau saulutė nebešildo“, „Eikš prie langelio“, „Tinginio pantis“, „Laukiu aš pavasarėlio“, „Velykos atėjo“, „Pavasario vėjeliui“, „Pavasario puota“, „Skruzdė darbininkė“, „Vėjas ir jo vaikai“	17	„Rudens lapas“	1	„Pavyzdingas tinginys“, „Gintarėliai“, „Be saulutės“, „Ar pavasaris jau“	4
J. Zauerveinas-Girėnas							„Lietuviais esame mes gimę“	1
S. Zobarskas			„Žiema“, „Laiškas miesto berniukui“, „Mano tėviškėje“, „Po lietaus“, „Audra“, „Kai būsim dideli“	6	„Piemėnėlių mišios“	1	„Pasakyki“, „Velykos“, „Pirmoji žibutė“, „Žuvę sakalai“, „Belaisvis“	5
Žemaitė					„Miškas vasarą“	1	„Vyras iš suomens ir iš liemens“, „Rudens negiedra“, „Pavasaris išaušo“, „Žvirbliai“, „Jonelio mokslas“	5
J. Žilionis								
L. Žitkevičius								
J. Žlabys							„Žiūriu: ievas pražydėję...“, „Pavasario kalvis“	2
Autorius nenurodytas			„Kur yra noras, ten yra jėgos“	1				

Vadovėlis	<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Elementorius, 1948</i>		<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Vadovėlis antrajam pradinės mokyklos skyriui, 1945</i>		<i>Juozas Ambraška, Stepas Zobarskas, Aušrelė: III dalis, 1945</i>		<i>Stepas Zobarskas, Aušrelė: Vadovėlis ketvirtajam pradinės mokyklos skyriui, 1941 (1947)</i>	
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
Liaudies pasaka			„Eglė žalčių karalienė“	1	„Karalius ir griovakasys“, „Lapė ir gamys“, „Nelygios dalybos“, „Jaučio troba“, „Vilko ir lapės vaisės“, „Trys broliai“, „Trys skatikai“, „Vilkas ir šuo“, „Gudrus ūkininkas“, „Trys račiai“, „Laimės žiedas“, „Kregždė – mūsų užtarytoja“, „Liūtas, lapė ir elnias“, „Paukščių karalius“, „Voverė, ežys ir gyvatė“, „Geriausai vaistai“, „Didelė gūžta“	17	„Malkų kirtikas“, „Pasaka“, „Pasakos apie paparčio žiedą“ (2)	4
Liaudies daina		6	„Šienpjovio daina“, „Daina“, „Rugelis“, „Bernelis miega“, „Miela Saulyte, Dievo dukryte“ ir kt.	18	„Žirgelis“, „Tris dienas, tris naktis“, „Putinėlis“, „Pamoka“, „Skrend vanagėlis“, „Tylus vakaras“, „Valio pievelė“, „Nėra motinėlės“	8	linų rovimo daina, malimo daina, „Trys berželiai“, „Ei, pūtė, pūtė“, „Kai parėjau po ilgų vargų“, „Vakaro daina“, „Pamotėlė ne motinėlė“	7
Patarlės ir priežodžiai		34		49		68		79
Sakmės							„Aitvaras“	1
Mįslės		28		31		14		2
Garsų pamėgdžiojimai		2						
Greitakalbės		2						
Žaidinimai		1						

Vadovėlis	<i>Tėviškėlės aidas I skyriui: Elementorius, 1945</i>	<i>Tėviškėlės aidas IV skyriui: chrestomatija, 1945</i>		<i>Lietuvos balsai: Vaikams, 1945</i>	
Autoriai		<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
J. Aistis					
Aliukas					
B. Alys					
P. Arminas					
A. Andrulionis					
J. Augustaitytė-Vaičiūnienė					
P. Babickas					
J. Baltrušaitis					
A. Baranauskas		„Anykščių šilelis“ (išt.), „Sudiev, Lietuva“ (išt.), „Dainų dainelė“ (išt.)	3		
Baužinskaitė					
A. Baronas					
J. Basanavičius			1		
V. Benjaminas					
A. Bendorius					
J. Bertulis					
J. Bicka					
J. Biliūnas					
K. Binkis					
K. Bradūnas					
J. Brazdžionis		„Lopšinė dukrelei“	1	„Gyvajai Lietuvai“	1
K. Boruta					
Broliai Grimmiai					
B. Buivydaitė, Tyrų Duktė					
S. Būdavas					
J. Butkus, Butkų Juzė					
P. Būtėnas					
B. Čėsnyš		„Motinos netekus“	1		
S. Čiurlionienė-Kymantaitė					
S. Daukantas					
M. Daukša					
K. Donelaitis		„Pavasario linksmybės“ (išt.), „Rudens gėrybės“ (išt.), „Žiemos rūpesčiai“ (išt.)	3		
L. Dovydenas					
S. Dzikas					
S. Džiugas					

Vadovėlis	<i>Tėviškėlės aidas I skyriui: Elementorius, 1945</i>	<i>Tėviškėlės aidas IV skyriui: chrestomatija, 1945</i>		<i>Lietuvos balsai: Vaikams, 1945</i>	
Autoriai		<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
Ezopas					
A. Fromas					
J. Gailius					
Z. Gavelis					
V. Garšinas					
A. Giedrius-Krislelis					
S. Gimžauskas					
L. Gira					
K. Grigaitytė					
Č. Grincevičius					
J. Grušas					
M. Gustaitis					
K. Inčiūra					
P. Imsrys					
J. Jablonskis					
A. Jakštas					
J. Jakučionis					
K. Jakubėnas					
J. Janonis					
J. Janušaitis					
Jovaras					
P. Jurkus					
A. Juška					
A. Holstas					
A. Kazanavičienė					
Keturakis					
F. Kirša					
A. Klementas					
D. Kobytė					
V. Krėvė-Mickevičius		„Bobulės vargai“, „Bajoro sūnus Šviedrys“	2		
I. Krylovas					
V. Kudirka		„Ne tas yra didis“, „Labora“	2	„Tautos himnas“	1
J. Kuzmickis					
Lazdynų Pelėda					
J. Lindė-Dobilas					
V. Mačernis					
Maironis				„Mano gimtinė“, „Gražu Lietuvoje“, „Į kovą“	3
Margalis					

Vadovėlis	<i>Tėviškėlės aidas I skyriui: Elementorius, 1945</i>	<i>Tėviškėlės aidas IV skyriui: chrestomatija, 1945</i>		<i>Lietuvos balsai: Vaikams, 1945</i>	
Autoriai		<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
P. Mašiotas				„Trys vienmečiai“	1
M. Mažvydas					
P. M.					
N. Mazalaitė					
A. Medulytė					
J. Mekas					
A. Mickevičius					
J. Mikuckis					
J. Minelga					
A. Miškinis				„Karan išėjo vyrui“	1
D. Mitkienė					
Mokinių kūryba					
J. Narutavičienė					
S. Nėris					
P. Orintaitė-Janutienė					
J. Paukštelis					
G. Petkevičaitė-Bitė					
V. Pietaris					
P. Preikšas					
V. Mykolaitis-Putinas					
H. Radauskas					
M. Ramūnienė					
L. Rėza					
J. Rimašauskas					
A. Rimydis					
A. Rucevičius					
B. Rutkūnas					
M. S.					
S. Santvaras					
Č. Sasnauskas					
J. Savickis					
V. Sirijos Gira					
A. Smetona					
B. Sruoga					
S. Stanevičius					
Stankaitis					
P. Stelingis					
A. Strazdas					

Vadovėlis	<i>Tėviškėlės aidas I skyriui: Elementorius, 1945</i>	<i>Tėviškėlės aidas IV skyriui: chrestomatija, 1945</i>		<i>Lietuvos balsai: Vaikams, 1945</i>	
Autoriai		<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
Šatrijos Ragana					
I. Šeinius					
M. Šeižys-Dagilėlis					
S. Šemerys					
L. Šukytė					
J. Švabaitė					
J. Švaistas					
V. Tamulaitis					
P. Tarulis					
Tatarė					
T. Tilvytis					
S. Tysliava					
L. Tolstojus					
G. Tulauskaitė					
P. Vaičaitis					
A. Vaičiulaitis					
P. Vaičiūnas					
M. Vaitkus					
J. Tumas-Vaižgantas		citata apie meilę Lietuvai	1		
M. Valančius		„Vienintelis sūnus Augustinas“, „Geroji Onelė“, „Prancė paukštvanagėlis“	3		
M. Valeckaitė					
S. Valiūnas					
K. Vanagėlis					
A. Venclova					
A. Vienažindys					
A. Vienuolis					
J. A. Vištelis					
V. Vitkauskas					
Vydūnas					
Vytė Nemunėlis				„Po tėvynės dangumi“, „Algučio miestai“, „Į tėviškėlę“, „Tėvų nameliai“	4
J. Zauerveinas-Girėnas					
S. Zobarskas		„Žuvę sakalai“	1		
Žemaitė					
J. Žilionis					
L. Žitkevičius				„Akmenėliai“	1
J. Žlabys					

Vadovėlis	<i>Tėviškėlės aidas I skyriui: Elementorius, 1945</i>	<i>Tėviškėlės aidas IV skyriui: chrestomatija, 1945</i>		<i>Lietuvos balsai: Vaikams, 1945</i>	
Autoriai		<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
Autorius nenurodytas					
Liaudies pasaka					
Liaudies daina	„Tu, mano motinėle“				
Patarlės ir priežodžiai			5		8
Sakmės					
Mįslės					9
Garsų pamėgdžiojimai					
Greitakalbės					
Žaidinimai					

Vadovėlis	<i>Gimtinės žiburėliai, 1946.II.16</i>		<i>Gimtinės žiburėliai, 1946 m. Velykos: antroji knygutė</i>		<i>Gimtinės žiburėliai, 1946 m. Kalėdos: trečioji knygutė</i>		<i>Gimtinės žiburėliai, 1947 m. gegužės: ketvirtoji knygutė</i>	
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
J. Aistis								
Aliukas								
B. Alys							„Lyja lietutis“, „Aš tebemyliu“	2
P. Arminas								
A. Andrulionis								
J. Augustaitytė-Vaičiūnienė								
P. Babickas								
J. Baltrušaitis								
A. Baranauskas								
Baužinskaitė							„Motinos dieną“	1
A. Baronas	„Stasytė ir Algiukas“	1	„Kristus kėlės“, „Kas ganyš padirvėliuos?“, „Mamytei“	4	„Žvaigždė“, „Aš ne mažytė“, „Ne mūsų žemė“, „Lėlės vežimėlis“	4	„Kas pavasarį“, „Kas palaisto“, „Lėlytės nelaimė“, „Kirpykloje“	4
J. Basanavičius								
V. Benjaminas								
A. Bendorius								
J. Bertulis								
J. Bicka			„Teisutė ir širdutis“	1	„Gilanda“ (žmonių padavimas)	1		
J. Biliūnas								
K. Binkis								
K. Bradūnas								
J. Brazdžionis	„Žibėk, žėrėk, tėvų sodybos žiburėli, / prieš amžius uždegtas senajam židiny“ (2 posmai)	1			„Vakarais ten degė žiburėlis, / Kaip malonė Viešpaties dangaus“ (2 posmai)	1	„Tėvų sodybos žiburėlis / Te amžių amžiais neužges“ (2 posmai)	1
K. Boruta								
Broliai Grimmai			„Bremeno miesto muzikantai“	1				
B. Buivydaitė, Tyrų Duktė								
S. Būdavas								
J. Butkus, Butkų Juzė								
P. Būtėnas								
B. Čėsnyš								
S. Čiurlionienė-Kymantaitė								
S. Daukantas								
M. Daukša								

Vadovėlis	<i>Gimtinės žiburėliai, 1946.II.16</i>		<i>Gimtinės žiburėliai, 1946 m. Velykos: antroji knygutė</i>		<i>Gimtinės žiburėliai, 1946 m. Kalėdos: trečioji knygutė</i>		<i>Gimtinės žiburėliai, 1947 m. gegužės: ketvirtoji knygutė</i>	
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
K. Donelaitis								
L. Dovydėnas								
S. Dzikas			„Motinos diena“	1				
S. Džiugas	„Tėviškei“, „Keturi valdovai“, „Debesėliams“, „Per miškelį...“, „Vasaros saulutė“, „Neklaužados“ (pasaka paveiksluose)	6	„Šiltos dienos“, „Maži karaliai“, „Tinginėlio brolis“, „Neklaužados“ (tęsinys)	4	„Baltoji karalaitė“, „Audra ir laimės obelis“, „Lenklynės“, „Trys medžiotojai“, „Kiškis žiemą“	5	„Karalius, vėjas ir lakštingala“, „Lenklynės“, „Draugai“, „Kiškučio vardinės“, „Pavasariui sugrįžus“	5
Ezopas								
A. Fromas								
J. Gailius								
Z. Gavelis								
V. Garšinas								
A. Giedrius-Krislelis								
S. Gimžauskas								
L. Gira								
K. Grigaitytė								
Č. Grincevičius								
J. Grušas								
M. Gustaitis								
K. Inčiūra								
P. Imsrys								
J. Jablonskis								
A. Jakštas								
J. Jakučionis								
K. Jakubėnas								
J. Janonis								
J. Janušaitis							„Gimtinės žiburėlis“	1
Jovaras								
P. Jurkus								
A. Juška								
A. Holstas	ištrauka	1						
A. Kazanavičienė								
Keturakis								
F. Kirša								
A. Klementas								
D. Kobytė								

Vadovėlis	Gimtinės žiburėliai, 1946.II.16		Gimtinės žiburėliai, 1946 m. Velykos: antroji knygutė		Gimtinės žiburėliai, 1946 m. Kalėdos: trečioji knygutė		Gimtinės žiburėliai, 1947 m. gegužės: ketvirtoji knygutė	
	Kūriniai	Vnt.	Kūriniai	Vnt.	Kūriniai	Vnt.	Kūriniai	Vnt.
V. Krėvė-Mickevičius								
I. Krylovas								
V. Kudirka								
J. Kuzmickis								
Lazdynų Pelėda								
J. Lindė-Dobilas								
V. Mačernis								
Maironis								
Margalis								
P. Mašiotas								
M. Mažvydas								
P. M.								
N. Mazalaitė								
A. Medulytė								
J. Mekas							„Lietuvai“	1
A. Mickevičius								
J. Mikuckis								
J. Minelga								
A. Miškinis								
D. Mitkienė								
Mokinių kūryba			„Meškėnas ir lapė“, „Į gimtuosius namelius“, „Broliukui Rimukui“	3	„Kalėdos“, „Ruduo“	2	„Našlaitis žydruojis“, „Tėvynę palikus“	2
J. Narutavičienė								
S. Nėris								
P. Orintaitė-Janutienė								
J. Paukštelis								
G. Petkevičaitė-Bitė								
V. Pietaris								
P. Preikšas								
V. Mykolaitis-Putinas								
H. Radauskas								
M. Ramūnienė								
L. Rėza								
J. Rimašauskas								
A. Rimonydis								
A. Rucevičius								
B. Rutkūnas								

Vadovėlis	<i>Gimtinės žiburėliai, 1946.II.16</i>		<i>Gimtinės žiburėliai, 1946 m. Velykos: antroji knygutė</i>		<i>Gimtinės žiburėliai, 1946 m. Kalėdos: trečioji knygutė</i>		<i>Gimtinės žiburėliai, 1947 m. gegužės: ketvirtoji knygutė</i>	
	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
M. S.								
S. Santvaras								
Č. Sasnauskas								
J. Savickis								
V. Sirijos Gira								
A. Smetona								
B. Sruoga								
S. Stanevičius								
Stankaitis								
P. Stelingis							„O Motina!“	1
A. Strazdas								
Šatrijos Ragana								
I. Šeinius								
M. Šeižys-Dagilėlis								
S. Šemerys								
L. Šukytė								
J. Švabaitė							„Dėkui Tau, Motut“	1
J. Švaistas								
V. Tamulaitis								
P. Tarulis								
Tatarė								
T. Tilvytis								
S. Tysliava								
L. Tolstojus								
G. Tulauskaitė								
P. Vaičaitis								
A. Vaičiulaitis								
P. Vaičiūnas								
M. Vaitkus								
J. Tumas-Vaižgantas								
M. Valančius								
M. Valeckaitė								
S. Valiūnas								
K. Vanagėlis								
A. Venclova								
A. Vienažindys								
A. Vienuolis								
J. A. Vištelis								

Vadovėlis	Gimtinės žiburėliai, 1946.II.16		Gimtinės žiburėliai, 1946 m. Velykos: antroji knygutė		Gimtinės žiburėliai, 1946 m. Kalėdos: trečioji knygutė		Gimtinės žiburėliai, 1947 m. gegužės: ketvirtoji knygutė	
	Kūriniai	Vnt.	Kūriniai	Vnt.	Kūriniai	Vnt.	Kūriniai	Vnt.
V. Vitkauskas								
Vydūnas								
Vytė Nemunėlis	„Tėvynės varpai“, „Į tėviškėlę“, „Algis, Dalius ir Saulutė“	3	„Mano Vytis ir Trispalvė“	1				
J. Zauerveinas-Girėnas								
S. Zobarskas								
Žemaitė								
J. Žilionis	„Vasario 16“	1	„Velykos“	1	„Kalėdos“	1	„Motina ir tėvynė“	1
L. Žitkevičius	„Dykūnėlis“	1			„Kalėdos“, „Plunksnelė“, „Tirliuotinė“	3		
J. Žlabys								
Autorius nenurodytas	„Išmintingasis daržininkas“				„Karaliaus Artūro diena“		„Drąsus vyras“, „Romukas“, „Žiogas ir drugelis“, „Dagilėlis“, „Pelė ir varlė“	
Liaudies pasaka								
Liaudies daina			„Ar atsimeni namelį, / Tą gimtinį savo“	1				
Patarlės ir priežodžiai								
Sakmės								
Mįslės						4		
Garsų pamėgdžiojimai								
Greitakalbės								
Žaidinimai								

Vadovėlis	<i>Benediktas Babrauskas, Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai, d. I, d. II, 1947</i>		<i>Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, Naujieji skaitymai: I klasei, 1947 / Naujieji skaitymai: Skiriamas tremties mokyklai, 1953</i>		<i>Juozas Ambrazevičius, Literatūros teorija: Poetika, 1948</i>
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Paminėta (autorai, kūriniai) arba cituojama</i>
J. Aistis	„Atsisveikinant“, „Apie rudenį ir šunį“, „Našlaitis“, „Peizažas“, „Kryžkelė“, „Florencijoje“, „Tai slankiojau“, „Tikėjimo“, „Karaliaus šuo“, „Karavanas“, „Kūrimo valanda“, „Vorksla“, „Mal du pays“, „Rytas“, „Vakaras“, „Kelionė“, „Pakentėki“, „Tėviškės žemelė“, „Lietuva“	19	„Lopšinė“ / „Lopšinė“, „Karaliaus šuo“	1 / 2	
Aliukas					
B. Alys					
P. Arminas					p. 62
A. Andrulionis					
J. Augustaitytė-Vaičiūnienė	„Naktis ant Nemuno“, „Nuotaika“	2			
P. Babickas					
J. Baltrušaitis	„Ramunėlė“, „Rudens melodija“, „Nemunas“, „Amžių varpas“, „Klajoklio stygos“, „Amžių žvaigždynas“, „Lūšnos daina“	7			
A. Baranauskas	„Anykščių šilelis“, „Kelionė Peterburkan“ (ištr.), „Dainu dainele“	4	„Dainų dainelė“, „Sveiki, tėveliai“, „Sudiev, Lietuva“, „Nu, Lietuva, nu, Dauguva“, „Anykščių šilelis“ (ištr.)	6	„Ašarėlės krinta“, p. 22; „Anykščių šilelis“, p. 13, 48, 61; p. 41, 42; p. 6, 45
Baužinskaitė					
A. Baronas					
J. Basanavičius	„Aušros“ pratarmė				p. 56
V. Benjamins					
A. Bendorius					
J. Bertulis					
J. Bicka					
J. Biliūnas	„Kliudžiau“, „Žvaigždė“, „Piestupys“, „Liūdna pasaka“ (ištr.)	4	„Žvaigždė“, „Piestupys“, „Jonukas“	3	„Kliudžiau“, p. 3, 6; „Liūdna pasaka“, p. 49, 51; „Žvaigždė“, p. 49, 50, 64; „Ubagas“, p. 49; p. 19, 21, 26
K. Binkis	„Vėjavaiškis“, „Šilkasparniai debesėliai“, „Žalumo banga“	3			p. 21
K. Bradūnas	„Svetimoji duona“, „Šviesi valanda“, „Rytas“, „Vilniaus varpai“	4			

Vadovėlis	<i>Benediktas Babrauskas, Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėnimo mokyklai, d. I, d. II, 1947</i>		<i>Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, Naujieji skaitymai: 1 klasei, 1947 / Naujieji skaitymai: Skiriamas tremties mokyklai, 1953</i>		<i>Juozas Ambrazevičius, Literatūros teorija: Poetika, 1948</i>
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Paminėta (autorai, kūriniai) arba cituojama</i>
J. Brazdžionis	„Laimės namelis“, „Tolimas kaimas“, „Girkite Dievą“, „Jei gyvenimas sapnas“, „Per pasaulį keliauja žmogus“, „Neregio elegija“, „Aš čia – gyva“, „Kur tą vėlų rudenį eini“, „Mažoji motina“, „Viešpaties žingsniai“, „Kauno katedra“, „De profundis“, „Valandos“, „Šiaurės pašvaistės“, „Man atšalo rankos“, „Mano protėvių žemė“, „Atminimų miestas“, „Po sunkių valandų“	18			
K. Boruta					
Broliai Grimmai					
B. Buivydaitė, Tyrų Duktė					
S. Būdavas					
J. Butkus, Butkų Juzė					p. 27
P. Būtėnas					
B. Čėsnyš					
S. Čiurlionienė-Kymantaitė					„Aušros sūnūs“, p. 53; „Kuprotas oželis“, p. 78; p. 77; p. 20
S. Daukantas	„Būdas“ (ištr.)	9			kaip tautosakos rinkėjas, p. 56
M. Daukša					„Postilė“, p. 31
K. Donelaitis	„Metai“ (ištr.), „Vilkas provininks“	11			„Metai“, p. 41, 61; p. 41, 62; p. 26, 40
L. Dovydėnas			„Rašalas“	1 / –	
S. Dzikas					
S. Džiugas					
Ezopas					
A. Fromas					
J. Gailius					
Z. Gavelis					
V. Garšinas					
A. Giedrius-Krislelis					
S. Gimžauskas	„Pro Lydos mūrus pravažiuojant“	1			
L. Gira					„Paparčio žiedas“, p. 78; „Kerštas“, p. 75; „Trys berželiai“, p. 69; p. 24
K. Grigaitytė					
Č. Grincevičius					
J. Grušas	„Atpildas“	1			„Žvakė užgeso“, p. 48, 78; „Tėvas“, p. 65
M. Gustaitis					p. 38; „Ant jaunystės kapo“, p. 42

Vadovėlis	<i>Benediktas Babrauskas, Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėnimo mokyklai, d. I, d. II, 1947</i>		<i>Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, Naujieji skaitymai: 1 klasei, 1947 / Naujieji skaitymai: Skiriamas trečties mokyklai, 1953</i>		<i>Juozas Ambrazevičius, Literatūros teorija: Poetika, 1948</i>
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Paminėta (autorai, kūriniai) arba cituojama</i>
K. Inčiūra	„Tėviškė“	1			p. 43
P. Imsrys					
J. Jablonskis					
A. Jakštas	„Kai du stos“, „Palangos jūra“	2			p. 15, 70; p. 37
J. Jakučionis					
K. Jakubėnas					
J. Janonis					
J. Janušaitis					
Jovaras					
P. Jurkus					
A. Juška					p. 56
A. Holstas					
A. Kazanavičienė					
Keturakis					„Amerika pirty“, p. 77
F. Kirša	„Aš palikau“	1			
A. Klementas					p. 41
D. Kobytė					
V. Krėvė-Mickevičius	„Gilšė“, „Skerdžius“ (išt.), „Daina apie erelį“, „Milžinkapis“	4	„Bobulės vargai“ / „Galvažudys	1 / 1	„Indas, kuriame karalius laiko geriausią savo vyną“, p. 3; „Dainavos šalies senų žmonių padavimai“, p. 17; „Skirgaila“, „Šarūnas“ (p. 17), „Likimo keliais“, p. 78; p. 52, 53, 65, 69; „Silkės“, p. 47; p. 18, 19, 21, 22, 32, 34, 58
I. Krylovas					
V. Kudirka	himnas, „Vilkas ir lapė“, Kudirkos atsivertimas, „Lietuvos tilto atsiminimai“, „Varpas“, „Ne tas yra didis“, „Labora“, „Maniesiems“	8			„Lietuvos tiltas“, p. 27; „Vilkas ir ėriukas“, p. 62; „Lietuvos tilto atsiminimai“, „Vilkai“, p. 70; p. 41; p. 41, 42, 66
J. Kuzmickis					
Lazdynų Pelėda	„Senelis Juozas“ (iš apysakos „Pražuvo kaip sapnas“), „Stebuklingoji tošėlė“	2			p. 53, 65; „Klaida“, p. 51, 53, 64; „Stebuklingoji tošėlė“, p. 47, 49; „Motulė paviliojo“, p. 47, 53; „Kazamatų sapnas“, p. 47; p. 21a, 28, 31, 35
J. Lindė-Dobilas					„Blūdas“, p. 64
V. Mačernis	„Pavasaris“	1			
Maironis	„Čičinskas“, „Jau niekas tavęs“, „Mano gimtinė“, „Tu, girele“, „Už Raseinių“, „Jaunimo giesmė“, „Nebeužtvenski“, „Trakų pilis“, „Senovės daina“, „Kur bėga Šešupė“, „Vasaros naktys“, „Nuo Birutės kalno“, „Vakaras ant	1+16+8+6	„Lietuva brangi“, „Miškas ūžia“, „Kur bėga Šešupė“, „Aš norėčiau prikelti“, „Trakų pilis“, „Milžinų kapai“, „Oi, neverk, matušėle“, „Vakaras ant Keturių Kantonų ežero“, „Pavasaris“, „Mergaitė“, „Kukavo gegutė“,	14 / 13	„Vasaros naktis“, p. 13; „Čičinskas“, „Jūratė ir Kastytis“, „Užkeiktas Skapiškio varpas“, p. 61; „Mūsų vargai“, „Raseinių Magdė“, p. 61; „Jaunoji Lietuva“, p. 1, 47, 60-61, 78; „Kestučio mirtis“ (p. 47); „Vytautas pas

Vadovėlis	<i>Benediktas Babrauskas, Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėnimo mokyklai, d. I, d. II, 1947</i>		<i>Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskeliėnė, Antanas Vaičiūlaitis, Naujieji skaitymai: 1 klasei, 1947 / Naujieji skaitymai: Skiriamas trečties mokyklai, 1953</i>		<i>Juozas Ambrazevičius, Literatūros teorija: Poetika, 1948</i>
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Paminėta (autorai, kūriniai) arba cituojama</i>
	Keturių Kantonų ežero“, „Marija, Marija“, „Malda“, „Sunku gyventi“, „Nešildys milijonai“, „Jaunoji Lietuva“ (ištr.), „Rascinių Magdė“ (ištr.)		„Malda“, „Čičinskas“, „Užmigo žemė“ / „Lietuva brangi“, „Miškas ūžia“, „Kur bėga Šešupė“, „Aš norėčiau prikelti“, „Trakų pilis“, „Milžinų kapai“, „Oi, neverk, matušėle“, „Vakaras ant Keturių Kantonų ežero“, „Pavasaris“, „Mergaitė“, „Malda“, „Čičinskas“, „Užmigo žemė“		kryžiuočius“, p. 78; „Vytautas karalius“, p. 75; „Vintas“, „Mano draugams“, p. 70; „Nuo Birutės kalno“, p. 66, 68; p. 41; p. 12, 22, 23, 24, 25, 26, 31, 37, 38, 43, 65 („Nuo Birutės kalno“ – visas eil.), 66
Margalis			„Pelės“	1	
P. Mašiotas					
M. Mažvydas					pirmoji lietuviška knyga, p. 18
P. M.					
N. Mazalaitė	„Legenda apie vargonus“, „Legenda apie paukštį“	2			
A. Medulytė					
J. Mekas					
A. Mickevičius	„Giesmė jaunystei“, „Akermano tyrai“, „Ponas Tadas“ (ištr.)	4			„Konradas Valenrodas“, p. 9–10, 54; „Gražina“, p. 48, 53; p. 23
J. Mikuckis					
J. Minelga					
A. Miškinis	„Lietuva“	1			p. 38
D. Mitkienė					
Mokinių kūryba					
J. Narutavičienė					
S. Nėris			„Senelės pasaka“, „Klajūnelis“ / –	2 / –	p. 18, 37, 43, 66
P. Orintaitė-Janutienė	„Pilkas vyturėlis“	1			
J. Paukštelis					„Našlės vaikas“, „Ką smuikas jam kalbėjo“, p. 64
G. Petkevičaitė-Bitė					„Birutės kalnas“, p. 3; „Ad astra“, p. 12; „Karo metų dienoraštis“, p. 14
V. Pietaris	„Algimanto grįžimas“	1	„Algimantas“ (ištr.)	9	„Algimantas“, p. 3, p. 26, p. 47, 48, 50, 64; „Iš mano atsiminimų“, p. 14; „Lapės gyvenimas ir mirtis“, p. 57; p. 12; „Išmintingieji“, p. 27; p. 34
P. Preikšas					
V. Mykolaitis-Putinas	„Keleivis“, „Nepamiršt niekadoms“, „Golgota“, „Audra“, „Bendra pilis“, „Be šviesiųjų minčių“, „Pavasario paradas“, „Baladė“, „Poetika“, „Mano pasaulis“, „Užgeso žiburiai“, „Vakare“,	19	„Lietuvio giesmė“, „Saulėtekis kalnuose“	2	„Nuvainikuota vaidilutė“, „Jau dega žaromis“, p. 78; „Valdovas“, p. 47, 71–73, 75; „Margi sakalai“ (p. 25, 50), „Sausas lapas“, „Vakare“, p. 68; „Pavasario paradas“,

Vadovėlis	<i>Benediktas Babrauskas, Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėnimo mokyklai, d. I, d. II, 1947</i>		<i>Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, Naujieji skaitymai: 1 klasei, 1947 / Naujieji skaitymai: Skiriamas trečties mokyklai, 1953</i>		<i>Juozas Ambrazevičius, Literatūros teorija: Poetika, 1948</i>
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Paminėta (autorai, kūriniai) arba cituojama</i>
	„Rex“, „Vilniuje“, „Rūpintojėlis“, „Tėvų šalis“, „Amžiną atilsį“, „Juodas kryžius“, „Raudonspalvėj liepsnoj“				p. 67; p. 66; „Altorių šešėly“; p. 62–64; „Sakalai“, p. 25; p. 21, 21a, 25, p. 28–29, 30, 31, 36, 39, 42, 44
H. Radauskas	„Peizažas“, „Pavasario naktis“	2			
M. Ramūnienė					
L. Rėza					p. 56
J. Rimašauskas					
A. Rimydis	„Naktigonė“, „Tretieji gaidžiai“	2			
A. Rucevičius					
B. Rutkūnas	„Meilė“	1			
M. S.					
S. Santvaras					
Č. Sasnauskas					
J. Savickis	„Fleita“	1			p. 53; p. 21a, 32, 33,
V. Sirijos Gira	„Nežinomai mergaitei“	1			
A. Smetona			„Vargo vaizdelis“ / –	1 / –	
B. Sruoga	„Mano sieloj šiandien šventė“, „Senovės giria“	2	„Senovės giria“	1	p. 29–30, 34, 37
S. Stanevičius	„Arklys ir lokys“, „Aitvarai“, „Žmogus ir liūtas“	3	„Lapė ir žąsys“, „Arklys ir lokys“, „Aitvarai“	3	„Aitvarai“, p. 3, 55; „Arklys ir lokys“, p. 62; p. 41, 56, 70
Stankaitis					
P. Stelingis					
A. Strazdas	„Ir atskrido juodas varnas“, „Strazdas“, „Aušra“	3			„Pasvydo...“, p. 46; p. 69
Šatrijos Ragana	„Sename dvare“ (ištr.), „Iš daktaro pasakojimų“	6 + 1	„Berželis“ (ištr. iš „Vincas Stonis“)	1	„Irkos tragedija“, p. 6, 23, 55; „Viktutė“, p. 6; „Sėjėjos“, p. 22; p. 53, 65; „Sename dvare“, p. 47, 50, 64; „Mėlynoji mergelė“, p. 47; „Živilė“, p. 48; „Vincas Stonis“, p. 50; p. 19, 21, 21a, 32
I. Šeinius	„Mano draugas kiškis“, „Badas“	2			„Tarp žolių“, p. 6; p. 21
M. Seižys-Dagilėlis					„Gegutė“, p. 2
S. Šemerys					p. 44
L. Šukytė					
J. Švabaitė					
J. Švaistas					„Kerpių berniūkštis“, p. 36, 64
V. Tamulaitis					
P. Tarulis					p. 25
Tatarė					
T. Tilvytis	„Jos vardas poema“	1			

Vadovėlis	<i>Benediktas Babrauskas, Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėnimo mokyklai, d. I, d. II, 1947</i>		<i>Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskeliėnė, Antanas Vaičiulaitis, Naujieji skaitymai: 1 klasei, 1947 / Naujieji skaitymai: Skiriamas trečties mokyklai, 1953</i>		<i>Juozas Ambrazevičius, Literatūros teorija: Poetika, 1948</i>
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Paminėta (autorai, kūriniai) arba cituojama</i>
S. Tysliava	„Mano deimantas“, „Lietuvi“	2			p. 30, 36
L. Tolstojus					
G. Tulauskaitė	„Kai jauna buvai“, „Mamytei“	2			
P. Vaičiaitis	„Yra šalis“ (pavad. „Lietuva“), „Elegijos“	4	„Žalgirio kova“, „Yra šalis“	2	„Yra šalis“, p. 43; p. 70; p. 22, 66
A. Vaičiulaitis	„Vakaras sargo namelyje“	1	„Kurapkos“	1	
P. Vaičiūnas	„Šienapjūtė“, „Motinai“, „Aušros sūnums“	3			„Sudrumsta ramybė“, „Nuodėmingas angelas“, „Nauji žmonės“, p. 78; p. 77; „Patriotai“, p. 76; p. 43
M. Vaitkus	„Mano karsto medis“	1			p. 44
J. Tumas-Vaižgantas	„Rimai ir Nerimai“, „Pragiedruliai“ (išt.), „Dėdės ir dėdienės“ (išt.)	2+3+2	„Mūsų bėrasai“	1	„Kunigo tėvas“, p. 12; „Pragiedruliai“, p. 17, 24, 46; „Dėdės ir dėdienės“, p. 17; „Daktaro giminės“, p. 53; „Alaušo varpas“, p. 61; p. 15; p. 12, 21a, 28, 31
M. Valančius	„Palangos Juzė“ (išt.)	3	iš dienoraščio, „Vaikų knygelė“ (išt.), „Paaugusių žmonių knygelė“ (išt.), „Palangos Juzė“ (išt.) / „Vaikų knygelė“ (išt.), „Paaugusių žmonių knygelė“ (išt.), „Palangos Juzė“ (išt.)	8 / 6	„Pastabos pačiam sau“, p. 14; p. 29, 56; p. 29, 52; p. 22, 27
M. Valeckaitė					
S. Valiūnas					p. 41; „Sobeskiada“, p. 60
K. Vanagėlis					
A. Venclova					p. 21
A. Vienažindys	„Sudiev, kvietkeli“, „Kur prapuolė tas kelelis?“, „Ar negaili, seserėle?“, „Saulė nusileido“, „Jau žvaigždė vilties“, „Oi gi gražus gražus“ ir kt.	6	„Oi, dainos dainelės“, „Ar negaili, seserėle“, „Saulė nusileido“, „Oigi gražus gražus tolėmis dangus“	4	p. 69; p. 31
A. Vienuolis	„Amžinasis smuikininkas“, „Atidari langai“, „Medinė skrynja“	3			„Prakeikti vienuoliai“, p. 3; p. 53, 65; „Kryžkeliai“, p. 63–64; „Prieš dieną“ (p. 47), „Šiaurės viešnia“, p. 64; p. 35
J. A. Vištelis	„Regėjimas“, „Lietuviškoji kalba“	2			
V. Vitkauskas					
Vydūnas					„Mūsų laimėjimas“, „Jūrų varpai“, p. 78; „Vergai ir dykiai“, „Gaisras“, p. 71, 75; p. 18
Vytė Nemunėlis					
J. Zauerveinas-Girėnas	„Lietuvninkai mes esam gimę“	1			
S. Zobarskas	„Dalgių muzika“	1			
Žemaitė	autobiografija, „Petras Kurmelis“ (išt.)	2			„Petras Kurmelis“, p. 46, 53; „Marti“, p. 49, 51, 53; p. 65; „Sutkai“, p. 47, 50; p. 12, 19, 22, 23
J. Žilionis					

Vadovėlis	<i>Benediktas Babrauskas, Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėnimo mokyklai, d. I, d. II, 1947</i>		<i>Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, Naujieji skaitymai: 1 klasei, 1947 / Naujieji skaitymai: Skiriamas trečties mokyklai, 1953</i>		<i>Juozas Ambrazevičius, Literatūros teorija: Poetika, 1948</i>
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Paminėta (autorai, kūriniai) arba cituojama</i>
L. Žitkevičius	„Karo atgarsiai“	1			
J. Žlabys	„Pavasario kalvis“, „Pavasario gramatika“	2			
Autorius nenurodytas					„Varnų pelkės“, „Norkūno pilis“, „Prieš diena“, „Ties aukštu sostu“, „Vakarinė giesmė“, „Tarp dviejų aušrų“, p. 3
Liaudies pasaka	„Eglė žalčių karalienė“, „Vargšas ir besotis“, „Nelaimė“, „Devyni broliai ir jų sesuo Elenytė“, „Gegutė motutė“	5	„Apie neturtingų tėvų vaiką“, „Panelė iš Vandenių dvaro“, „Mildutė“, „Eglė žalčių karalienė“, „Apie devynis brolius ir jų seserį Elenytę“, „Aitvaras“, „Gegutė motutė“, „Balandis“, „Busilėli, broleli...“, „Vieversys – artojo draugas“, „Bitės ir žmonės“, „Kantrybė“, „Šarūnas“, „Kitą kartą buvo kalnas“, „Kitą kartą buvo senelis ir senelė“ / „Apie neturtingų tėvų vaiką“, „Panelė iš Vandenių dvaro“, „Mildutė“, „Eglė žalčių karalienė“, „Apie devynis brolius ir jų seserį Elenytę“, „Aitvaras“, „Gegutė motutė“, „Balandis“, „Busilėli, broleli...“, „Vieversys – artojo draugas“, „Bitės ir žmonės“, „Kantrybė“, „Šarūnas“, „Tėvas ir vaikai“, „Kitą kartą buvo kalnas“, „Kitą kartą buvo senelis ir senelė“	15 / 16	„Dvylika brolių, juodvarniais lakstančių, p. 1; „Eglė žalčių karalienė“, p. 2; „Dykaduonis sūnelis“, p. 3; „Lapė ir vilkas“, „Varna ir strazdas“, p. 57
Liaudies daina	„Sėdžiu po langeliu“, „Pasvarstyk, antele“, „Oi tai dyvai dyvai“, „Mėnuo saulužę vedė“, „Trijų seselių jaunas brolelis“, „Kad aš našlaitėlė“, „Oi, siuntė, siuntė“, „Dainuok, sesyte“, „Ar vėjai pūtė“, „Aš atsisakiau“, „Ko liūdi, putinėli?“, „Lakštingalėlė“, „Ei, atmint“, „Ei, pūtė, pūtė“, „Šoko kiškis“, „Išėjo tėtuzis“	16	„Mėnuo saulužę vedė“, „Aušrinė svodbą kėlė“, „O vakar vakarėli“, „Du žveju“, „Oi, rūta, rūta“, „Ei, neduok, Dieve“, „Oi, užkit, užkit“, „Aukšti kalnai, margi dvarai“, „Ar vėjai pūtė“, „Ei, daugel, daugel“, „Ko liūdi, putinėli“, „Per tiltą jojau“, „Kad aš našlaitėlė“ ir vaikų dainos	21	istorinė daina apie Kosciuską, p. 20, 58; p. 20, p. 21 a, 22, 23, 24, 26, 27, 30, 31
Patarlės ir priežodžiai		137 + 84		24	p. 30, 58 (patarlės, mįslės, būrimai)
Sakmės					„Kaip atsirado gegutė“, p. 7
Mįslės		60			
Garsų pamėgdžiojimai					
Greitakalbės					
Žaidinimai					

Vadovėlis	<i>Antanas Rinkūnas, Kregždutė: II dalis: tretiesiems ir ketvirtiesiems mokslo metams, 1959</i>		<i>Alfonsas Šešplaukis-Tyruolis, Ten, kur Nemunas banguoja, 1962</i>	
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
J. Aistis				
Aliukas				
B. Alys				
P. Arminas			„Keleiviai ir šunės“	1
A. Andrulionis				
J. Augustaitytė-Vaičiūnienė				
P. Babickas				
J. Baltrušaitis			„Nemunas“	1
A. Baranauskas				
Baužinskaitė				
A. Baronas				
J. Basanavičius				
V. Benjaminas	„Kalėdos pas zuikutį“	1		
A. Bendorius			„Punktukas“	1
J. Bertulis			„Ten, kur žaidžia Nemunėlis“, „Mamytei“	2
J. Bicka				
J. Biliūnas			„Piestupys“, „Kliudžiau“	2
K. Binkis				
K. Bradūnas				
J. Brazdžionis	„Aušros vartų Marijai“, „Ir mažą kregždutę“	2	„Tenai Pažaislio bokštai“	1
K. Boruta				
Broliai Grimmai				
B. Buivydytė, Tyrų Duktė				
S. Būdavas				
J. Butkus, Butkų Juzė				
P. Būtėnas				
B. Čėsnyš				
S. Čiurlionienė-Kymantaitė				
S. Daukantas				
M. Daukša				
K. Donelaitis				
L. Dovydenas			„Gražiausias žvėris“	1
S. Dzikas				
S. Džiugas	„Jonelis tinginys“, „Baltoji karalaitė“, „Užkeikta pilis“	3		
Ezopas				
A. Fromas			„Lietuvos upės“	1
J. Gailius	„Raudongūžė“ (legenda)	1		
Z. Gavelis	„Pasimelsk, vaikuti“, „Be mamytės“	2		

Vadovėlis	<i>Antanas Rinkūnas, Kregždutė: II dalis: tretiesiems ir ketvirtiesiems mokslo metams, 1959</i>		<i>Alfonsas Šešplaukis-Tyruolis, Ten, kur Nemunas banguoja, 1962</i>	
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
V. Garšinas				
A. Giedrius-Krislelis				
S. Gimžauskas				
L. Gira	„Trys berželiai“	1		
K. Grigaitytė			„Mamytei“	1
Č. Grincevičius			„Nuostabiausias kampelis žemėje“	1
J. Grušas				
M. Gustaitis				
K. Inčiūra				
P. Imsrys				
J. Jablonskis	iš „Pasakėčių“, iš „Mūsų pasakų“	2		
A. Jakštas			„Ruduo“	1
J. Jakučionis	„Paukščiai iškeliauja“	1		
K. Jakubėnas				
J. Janonis				
J. Janušaitis				
Jovaras				
P. Jurkus	„Miške“	1	„Atsklęstos durys“	1
A. Juška				
A. Holstas				
A. Kazanavičienė				
Keturakis				
F. Kirša				
A. Klementas				
D. Kobytė	„Debesėliui“	1		
V. Krėvė-Mickevičius			„Kūčių vakarą“	1
I. Krylovas				
V. Kudirka	„Vilkas ir lapė“	1	„Gražu, gražiau, gražiausia“	1
J. Kuzmickis			„Danutės sapnas“	1
Lazdynų Pelėda			„Žmonės ir šuo“	1
J. Lindė-Dobilas				
V. Mačernis				
Maironis	„Mylėk, lietuvi, tą brangią žemę“, „Žiemos naktis Lietuvoje“, „Baigės rugsėjis“, „Pavasaris“, „Kur bėga Šešupė“, „Lietuva brangi“, „Vilnius prieš aušrą“, „Trakų pilis“	8	„Vilnius“, „Žiemos naktis“	2
Margalis	„Leiskit j tėvynę“	1		
P. Mašiotas				
M. Mažvydas				

Vadovėlis	<i>Antanas Rinkūnas, Kregždutė: II dalis: tretiesiems ir ketvirtiesiems mokslo metams, 1959</i>		<i>Alfonsas Šešplaukis-Tyruolis, Ten, kur Nemunas banguoja, 1962</i>	
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
P. M.				
N. Mazalaitė				
A. Medulytė				
J. Mekas				
A. Mickevičius			„Vilija“	1
J. Mikuckis			„Ar žinot tą šalį“	1
J. Minelga	„Ruduo“	1		
A. Miškinis				
D. Mitkienė			„Kalėdos“	1
Mokinių kūryba				
J. Narutavičienė	„Gintarėlė“ (Lietuvos pajūrio pasaka)	1		
S. Nėris				
P. Orintaitė-Janutienė			„Lietuvos vėliava“, „Baltijos pasakos“	2
J. Paukštelis				
G. Petkevičaitė-Bitė				
V. Pietaris	„Norkūno pilis“	1		
P. Preikšas				
V. Mykolaitis-Putinas			„Rytas“	1
H. Radauskas				
M. Ramūnienė	„Didysis šeštadienis Lietuvoje“	1		
L. Rėza				
J. Rimašauskas	„Kiškių margučiai“	1		
A. Rimydis				
A. Rucevičius				
B. Rutkūnas				
M. S.				
S. Santvaras				
Č. Sasnauskas			„Marija, Marija“	1
J. Savickis				
V. Sirijos Gira				
A. Smetona				
B. Sruoga			„Senovės giria“	1
S. Stanevičius			„Aitvarai“, „Žmogus ir liūtas“	2
Stankaitis				
P. Stelingis				
A. Strazdas				
Šatrijos Ragana			„Vilniaus įkūrimas“, „Vincukas miške žiemą“, „Velykos Lietuvoj“	3

Vadovėlis	<i>Antanas Rinkūnas, Kregždutė: II dalis: tretiesiems ir ketvirtiesiems mokslo metams, 1959</i>		<i>Alfonsas Šešplaukis-Tyruolis, Ten, kur Nemunas banguoja, 1962</i>	
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
I. Seinius				
M. Šeižys-Dagilėlis				
S. Šemerys				
L. Šukytė	„Linksmos Velykos“	1		
J. Švabaitė				
J. Švaistas				
V. Tamulaitis			„Ant ežero kranto“, „Teismas po obelimi“	2
P. Tarulis				
Tatarė			„Paklydęs asilas“, „Laputė ir ožys“	2
T. Tilvytis				
S. Tysliava				
L. Tolstojus				
G. Tulauskaitė				
P. Vaičiaitis	„Yra šalis, kur upės teka“	1	„Lietuvoj“	1
A. Vaičiulaitis			„Nidos žvėrys“	1
P. Vaičiūnas				
M. Vaitkus				
J. Tumas-Vaižgantas			„Kuršių užmaryje“, „Motina ir sūnus“	2
M. Valančius			„Guvus Vincelis“	1
M. Valeckaitė				
S. Valiūnas				
K. Vanagėlis				
A. Venclova				
A. Vienažindys				
A. Vienuolis				
J. A. Vištelis				
V. Vitkauskas	„Kregždutės“			
Vydūnas			„Sveikata ir šilima“	1
Vytė Nemunėlis	„Lyk, lietuti“, „Į tėviškėlę“	2	„Muziejaus sodely“	1
J. Zauerveinas-Girėnas	„Lietuviais esame mes gimę“	1	„Lietuviais esame mes gimę“	1
S. Zobarskas				
Žemaitė				
J. Žilionis				
L. Žitkevičius	„Juodas katinėlis“, „Oi, tu dangoraiži“, „Saulutės veidrodis“, „Margučių daužtynės“, „Pasakyk man, švyturėli“	5	„Valio pavasaris“	1
J. Žlabys				
Autorius nenurodytas				

Vadovėlis	<i>Antanas Rinkūnas, Kregždutė: II dalis: tretiesiems ir ketvirtiesiems mokslo metams, 1959</i>		<i>Alfonsas Šešplaukis-Tyruolis, Ten, kur Nemunas banguoja, 1962</i>	
Autoriai	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>	<i>Kūriniai</i>	<i>Vnt.</i>
Liaudies pasaka			„Karalius ir griovakasys“, „Rūtelė“, „Nuostabus vaikutis“, „Paparčio žiedas“ ir kt.	6
Liaudies daina			„Pupa“, „Dziedukas“, „Oi tu ažuolėli“, „Augo miške baravykas“, „Oi lekia lekia gulbių pulkelis“ ir kt.	9
Patarlės ir priežodžiai				
Sakmės				
Mįslės				42
Garsų pamėgdžiojimai				
Greitakalbės				
Žaidinimai				

3 priedas. *Biografijose minimos vietos*

Autorius	Stepas Zobarskas, Aušrelė: IV pradinės mokyklos skyriui, 1941 (1947)	Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, Naujieji skaitymai: I klasei, 1947	Benediktas Babrauskas, Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištremimo mokyklai, d. 1, d. 2, 1947 (gimė, mokėsi)
J. Baltrušaitis	-	-	Skirsnemunės vlsč., gražusis Nemunas, Kaunas, Maskva, Rusija, Paryžius
A. Baranauskas	Anykščiai, Varniai, Seinai	Anykščiai, Seda, Petrapilis, Kaunas, Žemaičiai, Seinai	Anykščiai, Rumšiškės, Skuodas, Seda, Varniai, Petrapilis, Kaunas, Seinai
J. Basanavičius	Ožkabaliai, Bartininkai, Vilkaviškis, Marijampolė, Maskva, Vilnius	-	-
J. Biliūnas	Utena, Lenkija	Anykščiai, Vokietija, Šveicarija, Galicija (Zakopanė)	Utenos aps., Anykščių vlsč., Niūronių k., Liepoja, Tartu, Šiauliai, Leipcigas, Šveicarijos kalnai, Ciurichas, Zakopanė, Šventosios upės krantas
K. Binkis	-	-	Papilio vlsč., Biržų aps.
B. Brazdžionis	-	-	Biržai
S. Daukantas	Kalviai, Linkimai, Žemaičių Kalvarija, Vilnius, Petrapilis, Varniai, Papilė	-	Kretingos apsk. Skuodo vlsč. Kalvių k., Žemaičių Kalvarija, Vilnius, Vokietija, Ryga, Petrapilis, Varniai, Papilė, Ventos krantas
K. Donelaitis	Gumbinė, Karaliaučius, Tolminkiemis	-	Lazdynėliai, Gumbinė, Karaliaučius, Tolminkiemio par., Didžioji Lietuva, Prūsų Lietuva
J. Grušas	-	-	Šiaulių aps., Joniškio vlsč., Šiauliai, Kaunas
V. Krėvė-Mickevičius	Alytus, Vilnius	Merkinė, Kijevas, Lvovas, Viena, Rusija, Baku	Alytaus aps., Merkinės vlsč., Subartonių k., Vilnius, Kijevas, Lvovas, Baku (prie Kaspijos jūros), Dainava, Dzikija
V. Kudirka	Paežeriai, Vilkaviškis,	-	Marijampolės aps.,

Autorius	Stepas Zobarskas, <i>Aušrelė: IV pradinės mokyklos skyriui, 1941 (1947)</i>	Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, <i>Naujieji skaitymai: I klasei, 1947</i>	Benediktas Babrauskas, <i>Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai, d. 1, d. 2, 1947 (gimė, mokėsi)</i>
	Marijampolė, Varšuva, Naumiestis		Veiverių vlsč. Paežerių k., Marijampolė, Varšuva, Naumiestis
J. Kuosa-Aleksandriškis	-	-	Pakaunė, Kaunas, Prancūzija, Amerika
Lazdynų Pelėda	Tryškiai, Vilnius	-	Tryškių vlsč., Šiaulių aps., Paragių dvaras, Miunchenas, Varšuva, Krokua
Maironis	Raseiniai, Kaunas	Raseiniai, Kaunas, Petrapilis	Raseinių aps., Betygalos vlsč., Pasandravio dvaras, Kaunas, Kijevas, Petrapilis
A. Mickevičius	-	-	Naugardukas, Vilnius, Kaunas, Prancūzija, Konstantinopolis (Istambulas)
V. Mykolaitis-Putinas	-	-	Gudelių vlsč., Seinai, Šveicarija, Kaunas, Vilnius
V. Pietaris	Vilkaviškis, Marijampolė, Rusija	Vilkaviškis, Marijampolė, Maskva, Rusija	Vilkaviškio aps., Pilviškių vlsč., Žiūrių Gudelių k., Marijampolė, Maskva, Ustiužna
J. Savickis	-	-	Ariogalos vlsč., Danija, Kaunas
A. Smetona	-	Ukmergė, Užulėnis, Palanga, Mintauja, Petrapilis, Vilnius	-
B. Sruoga	-	-	Vabalninko vlsč., Miunchenas, Kaunas, Vilnius
S. Stanevičius	-	Viduklė, Vilnius	Raseinių aps., Viduklės vlsč., Kanapėnų dvaras, Vilnius
A. Strazdas	-	-	Južintų vlsč., Rokiškio aps., Varniai, Kamajai
Šatrijos Ragana	Medingėnai, Židikai	Telšiai, Šveicarija, Ciurichas, Marijampolė, Židikai, Kaunas	Telšių aps., Žarėnų vlsč., Medingėnų dvaras, Petrapilis, Užvenčio dvaras, Šiaulių aps.,

Autorius	Stepas Zobarskas, Aušrelė: IV pradinės mokyklos skyriui, 1941 (1947)	Juozas Ambrazevičius, Alina Skrupskelienė, Antanas Vaičiulaitis, Naujieji skaitymai: I klasei, 1947	Benediktas Babrauskas, Lietuvos keliu: Skaitiniai lietuviškai ištrėmimo mokyklai, d. 1, d. 2, 1947 (gimė, mokėsi)
			Ciurichas, Marijampolė, Židikai
I. Šeinius	-	-	Ukmergės aps., Gelvonų vlsč., Šeiniūnų k., Vilnius, Maskva, Skandinavai, Švedija
P. Vaičaitis	Šakiai, Petrapilis, Sintautai	Santaka, Šakiai, Marijampolė, Petrapilis	Šakių aps., Sintautų vlsč., Santakų k., Petrapilis
A. Vaičiulaitis	-	-	prie Vilkaviškio, Roma, JAV, Marianapolis
P. Vaičiūnas	-	-	Ukmergės aps., Siesikų vlsč., Piliakalnių k., Ukmergė, Vilnius, Petrapilis
Vaižgantas	Rokiškis, Kaunas	Svėdasai, Rokiškis, Kaunas, Prūsai, Ryga, Rusija	Rokiškio aps., Svėdasų vlsč., Malaišių k., Daugavpilis, Kaunas, Stokholmas, Vilnius, Laižuva, Amerika, Rusija, Švedija
M. Valančius	Salantai, Kalvarija, Varniai, Vilnius, Žemaičiai	Salantai, Kražiai, Petrapilis, Varniai, Vilnius, Kaunas, Žemaičiai, Sibiras, Prūsai	Kretingos aps., Salantų vlsč., Nasrėnų k., Žemaičių Kalvarija, Varniai, Vilnius, Gudija, Kražiai, Petrapilis, Kaunas, Prūsai
A. Vienažindys	-	Dusetos, Anapolis, Sibiras, Varniai, Laižuva	Dusetų vlsč., Varniai, Krinčinas, Vainutas, Laižuva
A. Vienuolis-Žukauskas	Utena, Anykščiai, Rusija, Kaukazas	-	Anykščių vlsč., Užžerių k., Liepoja, Maskva, Rusija, Tiflisas, Kaukazo kalnai, Krymas
S. Zobarskas	-	-	Svėdasai
Žemaitė	Telšiai, Marijampolė	-	Plungės par., Bukantiškės duras, Šateikiai, Vilnius, Žemaičių Kalvarija, Telšiai, Džiuginėnų duras, Šiauliai, Marijampolė

SUMMARY

The present thesis explores Lituianistica textbooks prepared and used in the process of education in emigration from 1945 to 1990. The choice falling on Lituianistica textbooks as an object of investigation was determined by the fact that their preparation and publishing was an active process, spanning over several decades, which started with the early afterwar years in displaced person camps in Germany and went on until the restoration of independence of Lithuania in 1990.

Relevance of the topic. Lituianistica textbooks prepared, published and used in the process of education as a material of research are relevant for a number of reasons. First of all, they have never been systematically explored previously in an attempt of their pursuit of forming a relentless and proactive Lithuanian identity; secondly, these textbooks evoke interest due to rendering the interwar Lithuanian canon in the early years of life in emigration, whereas, with the change of the circumstances in daily living, textbooks started requiring to discover new ways of a dialogue with their addressee and the impact on the user; thirdly, the present research aims, at least partly, at filling the academic gap in literature science since analysis of the school canon tends to be ousted to the sidelines of research without undertaking any attempts of relating it with the ‘great literature’. This suggests that a closer look at the Lituianistica textbooks published in emigration should help restore the general outlook of this field.

The **object of this research** – *the Lituianistica textbook* – shall be deemed the following types of textbooks: a) textbooks prepared and published in interwar Lithuania which were reprinted in emigration during the explored period; b) basic readers for children prepared and published during the discussed period, anthologies (chrestomathies), textbooks of the history of Lithuanian literature and textbooks of literature theory; c) periodicals published in the earliest period under research (notably, in 1945–1949) replacing textbooks, more specifically, supplements to periodical publications which were later republished as textbooks, as well as various continuous publications.

When defining the object of research and in the course of preparing for the exploration of specific textbooks, the following bibliographical publications were taken into consideration: Vėlavičienė Silvija, Poškutė Birutė, Karalienė Eglė (compilers), 2002. *Lietuvių išėivijos spaudos bibliografija 1945–2000*, t. 1 [Bibliography of Lithuanian Émigré Publications 1945–2000, Vol. 1]; Misiūnas Remigijus 2012. *Lietuvių DP knyga 1945–1992 metais: sąvadas* [Lithuanian Displaced Persons Book 1945–1992] (further referred to as *DP Book*).

This research does not include textbooks of the Lithuanian language even though they are traditionally assigned to the body of Lituianistica textbooks. It is generally opined that they are of importance for the development of conscious

Lithuanianness. This choice is based on the point that textbooks of the Lithuanian language either presented no texts of the Lithuanian literature, or else such texts were only fragmentary, and their function was only illustrative. They were not intended to be viewed as a phenomenon in literature. The research sample also did not include textbooks of the history or geography of Lithuania. In her textbook *Lietuvos istorija* (History of Lithuania, 1967), Vanda Daugirdaitė-Sruogienė argued that fiction may incite willingness to get interested in history, while emphasizing the duty of teachers to get young people used to reading books in Lithuanian. The historian also provided literature-based assignments to learners of the history of Lithuania, however, as is the case of the textbooks of the Lithuanian language, Vanda Daugirdaitė-Sruogienė did not expect to cover literature in its entirety, nor did she ask the reader to analyze and interpret literature.

In total, during the discussed period, on the basis of *Išėivijos spaudos bibliografija* [Bibliography of Publications of Émigrés] prepared by the bibliographers of Martynas Mažvydas National Library of Lithuania, the research sample was made up to include 14 basic readers (i.e., primers, books intended for teaching children the reading skills), 16 anthologies and chrestomathies, 18 textbooks of the history of the Lithuanian literature, and one textbook of literature theory. It has to be underlined that these numbers do not include repeated publications of the same works. *Sąvadas* [Official List] compiled by Remigijus Misiūnas adds a further 14 basic readers/primers, 4 books of anthologies and chrestomathies and four textbooks of the history of the Lithuanian literature to this body of Lituanistica.

When discussing the geography of the preparation and publication of Lithuanian textbooks, a few key places should be highlighted on the map of the world. In the early post-WW2 years, these are exceptionally Germany and Austria (notably, the City of Salzburg); these were the locations where camps of *displaced persons* were operating, Lithuanian schools were founded, and active communities were being built. After 1949, when DP schools were abandoned, the following centers developed: USA (Chicago, Boston, Stamford, Brooklyn), Australia (Melbourne), Italy (Rome), Canada (Toronto), and the United Kingdom (London).

The beginning of the period under investigation can be defined by the fact that thousands of Lithuanians, escaping from the approaching WW2 frontline and the advance of the second Soviet occupation, withdrew to the West. According to Vincas Bartusevičius, an explorer of Lithuanian emigration, ca. 100,000 Lithuanians took to the west, but not everyone reached the West. When refugees started to be assembled in camps, in June 1945, first schools were founded, which led to the formation of an entire network of Lithuanian schools –

it was at this time that the publication of textbooks actually started. It is claimed that more than 12,000 Lithuanian children of schooling age lived in afterwar Germany, of whom, there were 4,150 primary school age children and 3260 high school age children. Textbooks were required for nearly 7,500 students.

The period under research is concluded with the restoration of the Independence of Lithuania on March 11, 1990. Even though Lituanistica textbooks were still being produced even after the restoration of Independence, however, such textbooks are eliminated from the body of this research by making an assumption that the initiation of a new stage in the life of the Lithuanian diaspora fundamentally modified the nature of the relationship with Lithuanianness, while also raising different tasks and objectives.

The Lituanistica textbooks included into the body of this research were distributed according to the peculiarities of their publication as well as the key events in the life of the communities living in emigration, the details of their political, cultural and social life.

A brief overview of the period under exploration and its division into segments leads to a conclusion that, initially, the publication of Lituanistica textbooks was an issue to be faced by families or Lithuanian schools which were being run in war refugee camps; this process was determined by the exceptional determination and consciousness of individuals and communities. Later on, the commitment to the Lithuanian book grew up into a phenomenon characterizing the Lithuanistic education throughout the entire period under consideration. It is of importance to highlight that the creation of Lituanistica textbooks was based on the care for *Others*: this was consciousness helping by its manifestation to get those *Others* established in the language and culture. This consciousness was creative, supporting memory, developing relationships, and thus extending the identity into continuity.

Problem of the research, its aim and objectives. In the present research, Lituanistica textbooks in this thesis are perceived from the position of literature while pursuing the objective of developing conscious Lithuanianness. Therefore, the direction of this research is determined by the following question: *How did Lituanistica textbooks published in emigration from 1945 to 1990 seek to develop conscious Lithuanianness? What role was performed by literature in the process of developing conscious Lithuanianness?*

The aim of this research is to explore on the basis of the investigation of Lituanistica textbooks published in emigration from 1945 to 1990 how literature was employed in pursuit of educating – growing, shaping, developing and transferring – conscious Lithuanianness.

In order to achieve this aim, the following objectives were outlined:

1. To draw a typological list of Lituianistica textbooks by considering their addressee, the circumstances of production, the content, the context of publishing as well as other relevant details.
2. To establish the relationship in the early after war years between the 'school Lituianistica' and periodical mass media; to determine the role with school Lituianistica gained in an attempt to overcome the lack of the Lithuanian book; to find out whoever was the actual addressee of Lituianistica textbooks.
3. To find out who and how initiated the preparation of Lituianistica textbooks and their publication, and who was involved in this process.
4. To name where the community was looking for support in the early afterwar years in its attempts to survive and take care of its future generations, the nature of that support, and the concept of the textbook, as perceived by the community.
5. To outline what was given priority attention in Lituianistica textbooks when defining their content in pursuit of transferring, promoting and protecting Lithuanianness; to investigate what related and/or differentiated Lituianistica textbooks in terms of their content.
6. To compare Lituianistica textbooks published in the interwar years and during various periods in emigration with the objective to ascertain what, how, and why changed in these textbooks, how these changes were conditioned by historical and social circumstances, and which particular Lituianistica textbooks were integrating the community during various stages of its existence.

Methods of research. In order to answer the problem question and achieve the aim of the present research, the following methods of research were selected: the quantitative statistical analysis method and inductive qualitative content analysis.

The quantitative statistical analysis method is of importance in the process of developing a typology of Lituianistica textbooks: for establishing the authors of the textbooks and their addressees, the dating of their publication, its location, print run, the relevant circumstances as well as any other details of importance; thus, textbooks are grouped on the grounds of certain criteria. In addition, this method serves to compile a list of the authors and texts presented in these books while trying to determine which authors and texts were recurring from textbook to textbook, and pinpointing the features of the education paradigm manifested in these textbooks.

To explore the content of the Lituanistica textbooks published in emigration, qualitative methods were selected: narrative analysis, visual analysis, analysis of questions and assignments, and comparative analysis.

Narrative analysis reveals the narrative which was being developed with the objective of developing conscious Lithuanianness: what narrative was developed with the biographies of the authors, as presented in the textbooks, their works or excerpts, forewords of the textbooks and their titles, etc., and how that narrative was created. Visual analysis demonstrates how attempts were made to develop conscious Lithuanianness through the images, pictures, maps, photos, etc. presented in the textbooks. Analysis of questions and assignments reveals whether and how the questions and assignments presented with the texts were intended to develop conscious Lithuanianness. Comparative analysis provides an opportunity to get insights into textbooks of the same time as well as different periods with the objective to determine what changes were manifested, and how they were implemented. It is thus possible to establish how these changes were determined by the historical and social circumstances.

Structure of the thesis. The thesis consists of four chapters:

Chapter One *Foreword* presents an essay-type text defining the relationship between the author of this thesis with the object to be researched.

Chapter Two *Introduction* serves the following objectives:

It introduces the object of the research, the period to be discussed, and the principles of the division of the researched timeline into specific segments. Previous relevant research is introduced;

The methodology of the research is outlined: the problem issue is defined, and the aim of the research is provided along with the objectives and the methods of research. The appropriateness of the selected methods of research is discussed;

The foundation of the theoretical background is provided, and, on the grounds of the primary sources, the key concepts of the research are defined.

Chapter Three *Empirical Research* presents the analyzed material: a typology of Lituanistica textbooks, the canon of the authors' names and texts, as well as the phenomenon of conscious Lithuanianness as a constituent part, and the textbook as an object.

Chapter Four *Conclusions* generalizes on the data accrued in the course of the research.

The thesis is concluded with a list of references, a set of Annexes, a summary in English, a list of the author's publications, and acknowledgments.

Theoretical background of the research. Upon generalizing on insights of philosophers and by relating them to the object of the present research,

specifically, the Lituanistica textbook, the following roles of literature (fiction) embracing the levels of the individual and the community are singled out: to develop interconnections, to foster self-consciousness (H.-G. Gadamer); to highlight the educating positions (M. Merleau-Ponty); to model life (U. Eco); to create an existential space (T. Kačerauskas). Upon concluding how philosophers, culture researchers and literature scientists relate literature and its role with *consciousness*, *conscious act*, *conscious Lithuanianness* and *development of conscious Lithuanianness*, the following conclusions have been outlined:

- the *item/object*, or manifestation, i.e., the phenomenon one experiences is not only a Lituanistica textbook, but also Lithuanianness. Lithuanness, being experienced through literature, is the content of consciousness – this is towards what the *consciousness* of an individual is directed (E. Husserl, A. Mickūnas);
- literary texts create relationships: they help to overcome the innate and inherent loneliness of an individual, they develop the consciousness of belonging to a community and to history, they reflect and transfer structures of feelings and thoughts defining the epoch in which one lives and the aspirations of the community (V. Kavolis);
- through literary texts, the individual reflects oneself and opens up to humanness (J. Girnius);
- through literary texts selected by the community, a certain concept of life and specific models of behavior are sought to be transferred (V. Kavolis);
- literary texts written in one's language shape the identity of an individual and create meaningful relationships of an individual and his/her nation; this way, an individual is endowed with homeland (S. Šalkauskis, V. Kavolis, V. Daujotytė, J. Girnius);
- literature introduces into the ethnic community and supports the authenticity of the life of an individual (J. Girnius, J. Brazaitis, V. Kavolis, A. Mickūnas).

The **aim of the empirical part of this thesis** is to analyze with what/which texts presented in the Lituanistica textbooks published in 1945–1990 the development of *conscious Lithuanianness* – its strengthening, formation, shaping and transfer – was intended.

To achieve the aim of the empirical research, the following objectives were outlined:

1. To compile and concisely comment a table presenting the typology of Lituanistica textbooks.

2. To describe the factors relating in afterwar emigration the situation of the Lithuanian book, mass media, and school-level Lituianistica.
3. To name the participants of the process of preparation and publishing of Lituianistica textbooks as well as the support they were receiving, to discuss the reflections on the role of the textbook in the community.
4. To compile a list of authors and texts presented in Lituianistica textbooks, thus naming the recurrent authors and texts.
5. To establish what, apart from repeating texts, was shared, and what differed in the Lituianistica textbooks published during the interwar period and in various periods in emigration.
6. To define what constituent parts of conscious Lithuanianness were being sought to transfer with the literary texts presented in the Lituianistica textbooks along with the supplementary methodological support (questions, assignments, description of personalities, etc.).

Conclusions of the research

1. In 1945–1990, several types of Lituianistica textbooks were being published in emigration. These were: (1) basic readers/primers, i.e., primary education textbooks; (2) anthologies and chrestomathies, i.e., collections of texts for primary and higher levels of education; (3) textbooks of the history of Lithuanian literature and literature theory; (4) integrated textbooks of Lithuanian literature, history of Lithuania, and geography of Lithuania. Lituianistica textbooks published in emigration from 1945 to 1990 can be classified into two groups in terms of the circumstances of their creation: (a) republished textbooks originating in the independent Republic of Lithuania, and (b) textbooks newly prepared and published in emigration, during various stages of life of the community: during the *displaced persons* period, and after leaving the DP camps. The research material confirms that the textbooks republished in the DP period served as one of the ways of continuing the education system tradition of the independent country by replicating it, yet only doing the same thing on a different soil. As, in the early afterwar years, war refugees were still fostering hope of returning to their homeland, there was no need of developing a new model of education. During the DP period, the newly developed textbooks came into existence only when facing lack of Lithuanian books, whereas, after already leaving DP camps, this urge stemmed from the need to adapt to the changed linguistic reality, by transitioning to facultative education in Saturday

Lituanistica schools, while considering the changes manifested in the social and economic life. Analysis of the bibliography of Lituanistica textbooks also corroborates the conclusion on the significant demand for textbooks and the publication issues faced during the initial period of the DP wave: sources mention prepared Lituanistica textbooks which ended up being not published at all; textbooks were printed, copied by mimeograph, or by hand; textbooks for primary school were published both in extremely modest and in extremely high print run numbers. This situation was determined by the fact that, among the Lithuanian war refugees, as many as 24 percent were children. The developers of textbooks lacked paper and financing; in many cases, censorship was intervening. Commonly, textbooks were published by commercial publishing houses. After moving on to reside permanently in the USA and other countries, the situation with publishing improved, yet, financing was only provided by the community. Publication of Lituanistica textbooks transgressed the shores of Europe: gradually this process was also initiated in the USA, Canada and other countries around the world. This process evolved into a phenomenon raising and uniting the Lithuanian community outside of the borders of Lithuania.

2. In the early afterwar years, in DP camps, before textbooks even came into existence, periodical publications were playing a major role. They published programmatic literary works written by Lithuanian and western European authors along with critical articles and other materials of importance for studying literature, such as *Aidai: kultūrinis informacinis leidinys* [Echoes: A Cultural Informative Publication], published in 1945–1946 and edited by Kazys Bradūnas. Some periodicals of this nature, by considering the lack of Lithuanian books, committed to the service to school by publishing supplements intended for the presentation of Lithuanian literature (full works or their excerpts) as well as the history of literature. This was the case with, for instance, the daily *Žiburiai* [Lights/Lanterns] and its supplement *Skaitymai* [Readings] published in Augsburg, Germany in 1945–1946, edited by P. Janutienė. The developing complicated situation of the afterwar years and life in emigration merged different genres (for example, textbooks lacked material for independent work of students), expanded the list of addressees of the textbook or the substituting periodical (publications were actually intended not only for the traditional addressee of a textbook, but essentially to anyone experiencing lack of Lithuanian books), and encouraged to look for

new forms of expression (for instance, textbooks were replaced by compendia prepared by teachers, notes made by students, or booklets by established writers, such as *Mažoji abėcėlė* [The Small Alphabet] by Vytė Nemunėlis, 1946), however, all of them shared the same clearly defined objective of shaping, fostering and supporting Lithuanianness.

3. Lituania textbooks along with the periodicals intended to substitute and supplement them, emanated from the conscious unity of the entire community, from the conscious commitment of specific individuals, their ability of bringing sense to their action even under most adverse circumstances while also reacting towards the lack of resources; therefore, in order to compensate for the vacuum of texts, and to continue the persistence with one's native language, along with the transfer of its literature to the new generation, the intention was to reiterate whatever the community found to be significant for itself. During the DP period, the numerous intellectuals who had escaped from Lithuania got actively involved in the preparation of Lituania textbooks or substituent publications; in their ranks, there were writers (P. Orintaitė-Janutienė, Vytė Nemunėlis and others), prominent teachers (S. Barzdukas, J. Masilionis, etc.), literary critics (P. Naujokaitis, B. Babrauskas, etc.), and philosophers (J. Girnius). Representatives of the *intelligentsia* not only prepared textbooks, but also worked as teachers (B. Brazdžionis, A. Nyka-Niliūnas), published articles in periodicals on the issues of pedagogy and national education (K. Bradūnas, P. Orintaitė-Janutienė, A. Maceina), and wrote reviews of textbooks (J. Brazaitis, A. J. Greimas). Some of them kept on working with Lituania education even after moving to their permanent residence in the USA (J. Masilionis and A. Šešplaukis-Tyruolis, to name just a few). When DPs resettled to the USA and other countries around the world, the work of the publishing of textbooks and learning aids was coordinated by the *Education Council* of the Lithuanian community in the USA, whereas the preparation of textbooks was taken over by Saturday Lituania schools.
4. The Lithuanian community, upon finding themselves in afterwar emigration, looked for its support for acting in the past: creativity and ingenuity was inspired by the phenomenon of the clandestine education Lithuanian schools in the 2nd half of the 19th century, the preparation of textbooks and their publishing during the years of WW1, as well as the tradition of education of the independent

Republic of Lithuania. When war migrants moved on to live in the USA, they found a network of Lithuanian parish schools which had been developed by the earlier wave of emigration dating back to the late 19th and early 20th centuries. From 1945 to 1990, the *Lituanistica* textbook was entrusted the quintessential role: it was intended to transfer not only a rendering of culture (literature), but it also became a precondition of ontological safety after withdrawing from Lithuania upon the loss of its statehood, with the subsequent leaving Europe altogether. The essay by Czesław Miłosz *Apie tremtį* [Notes on Exile] related anxiety in the face of the unknown with the loss of the internal rhythm. Data of the research confirms that it was the possession of a textbook – or the willingness to possess one (to write, transfer, donate), and to provide feedback to the textbook – that acted as the preservation of this internal rhythm of a person and the community. Upon finding oneself in an alien country, such concepts as *lietuviškas* [Lithuanian], *lietuvių* [of Lithuanians, or belonging to Lithuanians], *Lietuvos* [of Lithuania, or belonging to Lithuania] gained significance of the fundamental ontological safety. To safeguard this ontological safety, literature (culture) was employed; it was transferred to *Other* with the intention of *Care* and *Guardianship*, which is reflected in the forewords to textbooks, their introductions, reviews, acknowledgments, donation inscriptions and other supporting texts.

5. Analysis of the *Lituanistica* textbooks of the DP period (their introductions/forewords, corpora of texts, assignments and questions, illustrations, names, titles and headlines, etc.) allows producing the claim that the most prominent charge of significance in the process of fostering Lithuanianness falls on literature itself, i.e., on texts of literary works, as well as on biographical notes of the culture (literature) personalities of the 18th – 20th centuries. *Lituanistica* textbooks featured significantly few questions and/or assignments intended for independent work of the students: even though questions and/or assignments were actually present in the versions of the interwar textbooks published in Lithuania, they were extremely scarce when republished, or else any annexes were omitted (for instance, in the textbook by J. Ambrazevičius *Literatūros teorija: Poetika* [Literary Theory: Poetics], edition of 1948, there is no scheme of the literary theory, and the annex featuring assignments on literary theory is eliminated altogether). Meanwhile, in the textbooks newly prepared during the DP period,

no questions or assignments are provided (e.g., in *Lietuvių literatūros konspektas* [Compendium of Lithuanian Literature] by P. Janutienė). This choice of the authors of textbooks was determined by several reasons: first of all, as paper was scarce, attempts were made to provide as many texts as possible; secondly, the multitude of texts was intended to satisfy the need for reading of as large a share of the community as possible, since the actual addressee of the textbook was not only the student and the teacher, but also any other member of the community willing to read in Lithuanian; thirdly, belief was manifested in the ability and competence of the teacher to present the works of literature to their students, and to discuss them. After abandoning DP camps and starting to prepare new textbooks for Saturday lituanistica schools, questions and assignments were included again in the textbooks as a constituent part of the means of education (for instance, in *Ten, kur Nemunas banguoja* [Where the Nemunas Rolls its Waves] by A. Šešplaukis-Tyruolis).

6. The textbooks of the DP period were publishing examples of texts of the folklore, ancient, classical, and the latest generation authors' works. When introducing the concepts of the literary theory, examples of western European literature were also being used (for instance, in *Literatūros teorija: Poetika* [Literary Theory: Poetics] by J. Ambrazevičius). The textbooks shared many authors and texts, which were being systematically used, and which constituted the canon of the names and works of the authors of Lithuanian literature spanning over the period from the 18th to the 20th century. In the textbooks of the investigated period, the presented repeating texts became a prominent constituent part of conscious Lithuanianness since they particularly:

highlighted the active citizenly stance of an individual belonging to the community which had lost its state (for instance, *Tautiška giesmė* [National Song, which serves as the Anthem of the Republic of Lithuania] by Vincas Kudirka, etc.);

reacted to the situation of the human *immersed* in education, transferred or reminded of the image of Lithuania as a country, land (e.g., *Anykščių šilelis* [*The Forest of Anykščiai*] by Antanas Baranauskas, *Yra šalis* [There is a Country] by Pranas Vaičiaitis and others);

revealed the moral attitude of a proactive individual creating relationship with *Other* (such as *Labora* [Work!] by Vincas Kudirka, *Kliudžiau* [Hit it!] by Jonas Biliūnas, etc.);

sought to establish the narrative of the history and culture of Lithuania by rendering the image of the glorious past of Lithuania (for example, *Algimantas* [Algimantas] by Vincas Pietaris and others).

7. Another major constituent part of conscious Lithuanianness, which became prominently manifested in the textbooks of the DP period, was the storyline transferred by literary texts. This storyline created by folklore texts in all the reader books (anthologies) and textbooks of the history of Lithuanian literature published during the DP period (only except for *Lietuvių literatūra* [Lithuanian literature] by P. Naujokaitis) as well as in the substituent periodicals (such as the supplement *Skaitymai* [Readings/Reader] of the Lithuanian daily *Žiburiai* [Lights/Lanterns], edited by P. Janutienė) served to initiate the cognition of Lithuanian literature, thus continuing the tradition of the interwar textbooks. The Lithuanian historical narrative was constituted of the historical personalities highlighted in the texts (Mindaugas, Steponas Darius and Stasys Girėnas, etc.), the key historical events (the Battle of Grunwald (*Žalgiris*), the recreation of the State, etc.) and events/processes (Lithuanian book smuggling during the ban years, the Soviet occupation, etc.), as well as the dates of key importance for Lithuanians (February 16 and others). The historical narrative includes the history of the grand Duchy of Lithuania as well as the events of the history of Lithuania in the 19th and the ‘modern’ 20th centuries. The story on personalities in the fields of literature and culture is constructed from concise biographies of the presented authors, their autobiographies and biographical storylines of the past and present Lithuanian personalities. These stories were intended to render the principles of conscious Lithuanianness: the deeds of an individual altering the state of the entire community in the course of history; conscious relationship of an individual with the native tongue; creation/creativity as one of the manifestations of Lithuanianness; commitment to homeland as an environment harmonizing the personality, etc.
8. The part of the ethnic community which found itself in emigration after WW2 deemed unity in culture to be of utmost importance. In this context, the community attributed major importance to the

writing of the history books of the Lithuanian literature (such as *Lietuvių literatūra* [Lithuanian Literature] by P. Naujokaitis) and textbooks spanning over several historical periods and several generations of the community. The republished textbooks of the interwar period (such as the cycle of textbooks *Aušrelė* [The Dawn]) became the interlinking textbooks: they connected important historical events (interwar Lithuania, afterwar years), periods of the life of the community (years of afterwar life in Germany and life after moving to other countries around the world), locations (Lithuania with Europe, Europe with Americas). The newly written textbooks and their numerical insufficiency formed special interconnections between the individual and the community: the textbook for a family was elevated into the textbook for the community (for instance, *Lietuvių kalbos gramatika: Fonetika ir morfologija* [Grammar of the Lithuanian Language: Phonetics and Morphology] by S. Barzdukas), whereas, the emigrated *intelligentsia*, by writing textbooks, committed themselves for service to school (for instance, *Filosofijos pagrindai* [Fundamentals of Philosophy] by Juozas Girnius). In some cases, the newly written textbooks served as a foundation for future Litanistic works of exceptional importance; as an example, *Lietuvių literatūra* [Lithuanian Literature] by P. Naujokaitis went on to evolve into an encyclopedic 4-volume work *Lietuvių literatūros istorija* [History of Lithuanian Literature].

9. When comparing textbooks prepared and published in the interwar years and in emigration, a conclusion can be drawn that the textbooks prepared in exile and in emigration transferred knowledge on and sought to create the image of the unseen Lithuania (for the children born in exile or emigration, the vision of Lithuania which they never happened to see). These textbooks, differently from the interwar publications, could not provide cognition through direct, immediate experience; therefore, new textbooks were written which integrated literature, language, the history and geography of Lithuania, and which were thus maintained as a quintessential part of the Litanistic education.

APIE AUTORE

Jurga Dzikaitė

jurga.dzikaite@gmail.com

Išsilavinimas

2017–2023 m. – doktorantūros studijos (Filologija), Vilniaus universitetas

2013–2015 m. – magistrantūros studijos (vadyba), ISM vadybos ir ekonomikos universitetas

1999–2001 m. – magistrantūros studijos (Lietuvių filologija), Vilniaus universitetas

1995–1999 m. – bakalauro studijos (Lietuvių filologija), Vilniaus universitetas

Pranešimai konferencijose

„Laisvės (at)mintis DP stovyklų literatūros vadovėliuose“, tarptautinė konferencija „Laisvės formos – Literatūroje. Kultūroje. Kalboje“ (Varšuva, 2021 m. rugsėjo 20–21 d.).

„Literatūros vadovėliai pokario pabėgėlių stovyklose: tyrimų kryptys, problemos ir galimybės“, tarptautinė konferencija „Current issues and research of literature and culture“ (Liepoja, 2022 m. kovo 24–25 d.).

PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS

1. Jurga Dzikaitė, „Lietuviškojo pasaulio atspindžiai DP stovyklų literatūros vadovėliuose: tautosakos sampratos analizė“, *Tautosakos darbai*, Nr. LIX, 2020, p. 274–295, ISSN 1392-2831, http://www.llti.lt/failai/TD59_spaudai_internetine%20versija-258-279.pdf.
2. Jurga Dzikaitė, „Laisvės (at)mintis DP stovyklų literatūros vadovėliuose“, *Prace baltystyczne*, t. 8, 2023, p. 141–158, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323561712.pp.141-158>.

PADĖKA

Už patarimus ir pastabas rengiant šią disertaciją pirmiausia esu dėkinga darbo vadovei prof. dr. Aušrai Martišiūtei-Linartienei, recenzentei prof. dr. Daliai Kuizinienei ir recenzentui prof. dr. Remigijui Misiūnui. Taip pat dėkoju Elenai Bradūnaitei. Ji – disertacijos temos krikštamotė. Už disertacijos redagavimą – Linai Steponavičiūtei.

Už besąlygišką palaikymą esu dėkinga savo šeimai, bičiuliams ir kolegoms iš Vilniaus tarptautinės mokyklos.

UŽRAŠAMS

UŽRAŠAMS

UŽRAŠAMS

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, III rūmai, LT-10222 Vilnius
El. p. info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
bookshop.vu.lt, journals.vu.lt

Tiražas 25 egz.